Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

7576
7577
7578
910.4
h-77
1887
1904
1876

100 838

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

Printed in Turkey

ԿԱԶՄԱՏՕՒՆ Ա. ԲԱՂԴԱՆՈՅՇ
ATELIER DE RELIEUR
A. PAGHTANOUCH
Tchakmakdjilar beyuk yéni han 5-6
Չախմախճըլար Մեծ Նոր Խան Թիւ 5-6

524

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՑ

Ի

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ

ՅՈՒԽՏԷՆ ՄԽԻԹԱՐԱՑ

ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ս. ՂԱԶԱՐ

1887

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՑ

910.4
Ի-77

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՑ

Ի

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ԻՍԱՎԵՐՏԵՆՑ

ՅՈՒԽՏԷՆ ՄԽԻԹԱՐԱՑ

2004

ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ս. ՂԱԶԱՐ

1887

2012

13277

1025
40 q

2701

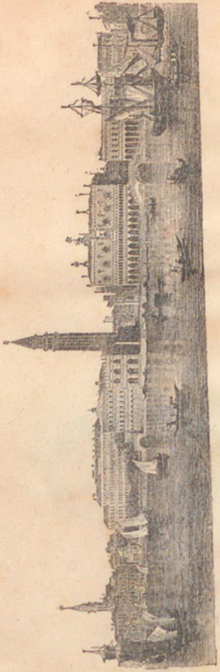

Վենետիկ

Printed in Turkey

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՑ

A. DEVEJIAN LIBRARY
NEW YORK
Ա. ՏԷՎԷՃԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

ՎԵՆԵՏԿՈՅ ԼՃԱԿԷՆ ՑԲՐԻՆՏԻԶԻ

Սուէզի անցքը բացուելէն յետոյ, անգղիական շոգենաւուց գիծ մը զԱնգղիան՝ Աֆրիկանին ու Կարմիր ծովուն վրայէն՝ Հնդկաստանի հետ կապեց։ Այս գծիս գլուխը հաստատուեցաւ ՚ի Վենետիկ. հոս ամեն եօթնեակ Անգղիացի ճանապարհորդաց բազմութիւն մը կը ժողվի ու դէպ ՚ի Սուէզ կը նաւարկէ. ուսկից դարձեալ այլ և այլ շոգենաւերով՝ ոմանք ՚ի Հնդկաստան կ՚ուղեւորին, այլք յԱւստրալիա, ՚ի Ճաւա, ՚ի Չին և ՚ի Ճաբոն։

Ի 1884 նոյեմբերի սկիզբները ինձ ևս վիճակեցաւ նոյն գծով Վենետկոյ լճակէն ելլել և ուղեւորել ՚ի Հնդիկս։ Արդէն նոյն այս ամսուս յառաջ անձրեւային օրերը կանխեր անցեր էին, ու չորրորդ օրը զուարթ ու գեղեցիկ արևով մը կը ծագէր. երկինք ապակեայ կը նմանէր. այնպէս ջինջ ու պայծառ էր, և օդն ալ թեթև ու ջերմ։ Թող չուրջանակի տեսարանը, որու զմայլեցուցիչ հրապոյրն մարդու սիրտը կը զուարթացնէր։ Լճակին խաղաղուէտ ջինջ մակերևոյթը՝ պայծառ արևուն շողշողացող ճառագայթներէն երփն երփն կը գունաւորէր։ Լերանց

հեռաւոր կոնները՝ անոնց մանուշակագոյն ներկով ամենաթեթեւ գօլորշիի մը քօղին մէջէն կ'արձանա-նային. եւ անոնց երկու կողմէն նոյն գօլորշին սա-հելով զհօրիզոնը հրապուրիչ թեթեւ երանգով մը կը պատէր։ Արեւելեան դին արեւը նուրբ գօլորշիի մը մէջէն իր ճառագայթները ցոլացնելով կարծես լճակին վրայ արծըթէ փոշւոյ անձրեւ կը թափէր։ Իսկ այն հսկայ քաղաքը՝ որու մեծագործ շէնքերը զմարդ յապուշ կը կրթեն, կարծես իր կերպարան-քը վճիտ ջրին վրայէն անդրադարձնելով կը դաւա-ճանար, զջուրը հպարտումէկ երանգ գունաւորելով։ Դեռ ես կենդանի է միտքս մէջ այն օրուան գեղեց-կութիւնը՝ որ երկայնամիտ նկարիչ մը յիմարութեան չափ կրնար ափշեցնել։

Պէնկալոր շոգենաւը.

Իսկ ես արագաշաւ նաւակիս մէջ նստած՝ դէպ 'ի Պէնկալոր շոգենաւը կը դիմէի, որ ժամը իննին ան-հրաժեշտ պիտոր մեկնէր։ Արդէն բազմութիւնն սկսեր էր խռնիլ. բարեկամաց խումբեր ճանապարհորդաց իրենց յետին հրաժեշտը կու տային. բազմաթիւ նա-ւակաց երթեւեկը անդիմնալի էր, անանկ որ շփոթու-

թիւն մը կը տիրէր ոչ միայն շոգենաւին չորս կող-մը, հապա նաեւ նաւուն մէջ, ուր ամեն սեռի եւ ամեն հասակի մարդիկ խառնած էին. մինչեւ չուոյ զանգակը խարսխին վեր առնուիլը ազդեց։ Մեկնեցան փութով բարեկամաց խումբերը, հեռացան նաւակք, եւ շոգե-նաւը ծանրաքայլ սկսաւ լճակին ջրերը ճեղքել։

Նաւուն վրայ կեցած մտախորհ կը դիտէի այն տե-սարանը որ հետ զհետէ, քանի որ դէպ 'ի Ադրիակա-նին դուռը կը յառաջէինք, աչացս առջին կը պար-զէր։ Լճակին ցիրուցան կղզեկաց քովէն անցնելով աչօք ու սրտիւ վերջին ողջոյն մը կ'ուղղէի բոլոր այն տեղեաց՝ որոց մէջ կենացս մեծագոյն մասն անցեր էր. ո՜հ, որչափ սիրտս կը տրոփէր երկիւղիւ՝ թէ ար-դեօք նոյն տեղուանք միւսանգամ տեսնելու բարե-բաղդութիւնը պիտոր ունենամ։

Ձկնորսաց նաւակք.

Վերջապէս քաղքին լճակին վերջին պատուարը հասանք։ Հոն ձկնորս նաւակաց բազմութիւն մը խա-րիսխ նետած էր, եւ ձկնորսք, պարզելով գոյնզգոյն առագաստներով, ինչպէս թէ 'ի չու պատրաստ, ի-րենց ուռկանները լուալու կը զբաղէին։ Մենք որ

կ'անցնինք՝ կը կանգնին ու մեզ կ'ողջունեն։ Կը սահինք քովերնէն ու ծիծաղերես Աֆրիկանին մկանանց վրայ կ'արշաւենք։ Շոգենաւնիս ընթացքը կ'երագէ հետանալով հետզհետէ ցամաքէն, որ վերջապէս մշուշին մէջ կ'անյայտի։

Շոգենաւին լանջաց վրայ յեց՝ ու վայր մը տխուր խորհրդածութեանց միտքս կը յուզի։ Անհաստատ ու մահացած տարեր մը ձեռքն ենք, և ընդ մեզ և ընդ մահ միայն քանի մը բթաչափ տախտակ մը անջրպետ կայ. և ջուրն որ չորս կողմերնիս կ'եռայ՝ կարծես այն տախտակը կրծելով ապառել կ'ուզէ։ Բայց այս մտածութիւններէս կը սթափեցնեն զիս ուղևորաց աղաղակք։ Աչքս ուր տանիմ Անգղիացւոյ երես միայն կը տեսնեմ. ականջս միայն անգղիացւոյ բարբառ կը լսէ։ Արանց, կանանց, օրիորդաց ու երիտասարդաց չփոթ երթևեկ մըն է շոգենաւին մէջ։ Աղմուկ, շշնջիւն, զուարթ խօսակցութիւն, ծիծաղ չորս դիս կը տիրէ. ամենը իրենց ընկերն ունին, ամենը իրենց բարեկամը կամ ծանօթը։ Իսկ ես միայն նաւավարին ծանօթ կը համարէի զիս. սակայն բաղդս յանակնկալս վաղեմի բարեկամ մը հանեց դիմացս, նոյն շոգենաւուս ընկերութեան նաւիրակ։

— Դո՛ւ հոս, կը կանչէ զարմացմամբ. և դէպ ուր կը դիմես։

— Դէպ 'ի Հնդիկս, կը պատասխանեմ և ես, զարմանքս բանել չկարենալով այն անակնկալ պատահմանս։

— Ուրեմն մեկտեղ պիտոր ճանապարհորդենք, որովհետև ես իբր նաւիրակ հոն կ'ուղևորիմ։

Այս դէպքս ինձ յոյժ օգտակար եղաւ՝ դիւրացընելով իմ հանգիստս 'ի նաւին, գոնեայ մինչև ցՍուէզ, ուսկից բարեկամս բաժնուելով 'ի Մէյլան պիտոր նաւարկէր։

Ժամը մէկին նախաճաշին զանգակը կը զարնէ, և ամենը հնազանդ, իբր աշակերտք որ յաշխատութենէ 'ի հանգիստ կը փութան, դէպ 'ի նաւին ընդարձակ սրահը կ'իջնեն, ուր՝ անգղիական քիմաց 'ի դէպ՝ առատ համեղամբ պատրաստեալ կան։ Անգղիական քօնֆօրդէպլը առակ անցած է, և ամենայն բանի մէջ 'ի յայտ կու գայ։ Անգղիացի ճանապարհորդն ամենէն առաջ իւր ստամոքսը կը հոգայ քօնֆօրդէպլ ըլլալու։ Երեք անգամ կերակուր կը տրուի մանզինոք. ժամը իննին, մէկին ու եօթնին, որոնք, թէպէտ մէյմէկ ճաշ կը նմանին, բայց այլ և այլ մեղմացուցիչ անուն կ'առնուն. առաջինը նախաճաշ, երկրորդը միջաճաշ, երրորդը բուն ճաշ։ Ասկէ զատ կայ կաթնախառն չայն, նախ առաւօտեան ժամը վեցին, ցերեկուան ժամը չորսին և երեկոյեան ժամը տասնին, հանդերձ կոգւով, հացիւ և այլովք։ Եւ եթէ անկէ ետքը մէկու մը ստամոքսը կը զօրէ, ազատ է ուզածը խնդրելու և ուտելու. և տար ապացոյցը տեղւոյ տեսայ։

Մինչդեռ նախաճաշէն ետքը նաւուն վրայ՝ այլոց հետևելով՝ վեր վար ժուռ կու գամ, յանկարծ այլ և այլ ծանօթ անձինք զիս կը դիմաւորեն և զարմացմամբ կ'ողջունեն։ Այսպէս ծանօթիցս թիւը կը շատնայ և զիս կը յուսացնէ որ ճամբուն երկարութիւնը ըստ կարելւոյն զբօսալի պիտոր ըլլայ։

Ամենուն խօսակցութեան նիւթը օդուն աղուորութիւնը ու հանդարտութիւնն է։ Ծովը այնպէս անդորր է որ կարծես ցամաքին վրայէն սահելով կը քալենք։ Արդէն իսկ ցամաքը անհետացած՝ ընդարձակ բոլորշիի մը կեդրոնը կը գտնուինք. շոգենաւնիս այն բոլորակին տրամագծին վրայէն սահելով ետևէն գիսաւորի մը նման՝ փրփրացեալ սպիտակ հետք մը կը թողու։ Բայց ժամերը կը յառաջեն և արևը դէպ 'ի

մարը կը խոնարհի․ ոսկեգոյն հորիզոնը հետզհետէ կը կարմրի, կը մարի, կը մթննայ, ու թեթեւ մը կանաչագոյն ապակեայ կը փոխուի, եւ ապա աստղազարդ երկինք մը գլուխը վրայ կը բերէ։ Այն պայծառ երկնից ամպհովանույն մէջէն արծաթափայլ լուսնին ճառագայթները խաղաղաւէտ ծովուն երեսը կը սփռին կայտառելով։ Օրուան այլայլիչ զգացմունքներէն խոնջ կ'իջնեմ խցիկս 'ի հանգիստ անկողնոյ։ Դեռ ես յաւիտ կայի երբ շոգենաւին սրինգը նաւահանգստի մը մերձենալը ազդեց։ Բոլորշի պատուհանիկէն դուրս գլուխս կարկառեցի Անկոնայի վառած լոյսերը տեսնելու, եւ անմիջապէս պարկեշտ անկողնիկիս վրայ ամփոփուելով՝ երազոց աշխարհը անցայ։ Երբ աչքերս բացի ժամը եօթն էր ու նաւերնիս միւսանգամ ընդարձակ ծովուն ջրերը կը ճեղքեր։

Ի՛նչպէս մխիթարեալ էի խցիկիս միայնութեանը վրայ․ ի՛նչպէս երախտագէտ էի նաւապետին որ ինծ փութացեր պահեր էր այն առանձնակ նաւախորշը։ Ծովային ճանապարհորդութեանը մէջ ամենէն մեծ հանգիստն առանձին խցիկ մը միայնակ վայելելն է․ ոչ նեղել եւ ոչ նեղիլ։ Այս խղճն ու բաղդը բարեկամական կապի մը միջնորդութեամբ ընկերեց ինծի մինչեւ ցՊոմպէյ։

Նաւուն վրայ առաւօտեան զուտ օդը ծծելու քան զիս կանխեր էր նաւապետը։ Երեք եօթնեակ յառաջ, ըսաւ ինծի, նոյն ճամբան յոյժ այլապէս ըրած էր․ այս ծովն որ հիմա այսպէս խաղաղ էր, այն ատեն այնպէս սաստիկ խռովեալ էր՝ որ ալիքները նաւուն վրայէն կ'անցնէին․ Նաւն ալիքներէն տատանեալ ասդին անդին կը նետուէր, այնպէս որ չէր հնար մէկու մը վրան կանգուն կենալ։ Բոլոր ճանապարհորդք կիսամեռ՝ անկողնի վրայ ինկած՝ նեղութեան ու վա-

խի տագնապով կը տանջուէին։ Ես բարեբաղդ էի այս եօթնեկիս նաւով ճանապարհորդելու։ Լրագրոց ծրար մը ձեռքս գնելով, — Ահա, ըսաւ, քեզի գործի ու միջոց ժամանակ անցընելու։ Եթէ ընթերցման համար գրոց պէտք ունենաս, սենեկապետէն ուզէ․ հասարակաց գրատունը առատաբար հոգացուած է զբօսալի գրքերով։

Ի ՊՐԻՆՏԻԶԻ

Երկու օր ետքը առաւօտը կանուխկեկ, հասանք 'ի Պրինտիզի, եւ ածխոյ ամբարանոցին առջեւ խարիսխ ձգեցինք։ Հոն ուրիշ շոգենաւք քան զմեզ կանխեալ՝ ածխոյ պաշար կ'առնուին․ բազմութիւն մը շղթայակապ բանտարկելոց զբաղեալ էին ածուխը շոգենաւաց մէջ լեցնելու։ Կը գիտէի այն սխուր տեսարանը որու անփորձ էի․ ի՛նչպէս ոսոխից ձեռքը մատնուած մարդը կը նուաստանայ եւ գրեթէ կ'անբանանայ։ Այն ածխոյ փոշիէն սեւցած կերպարանաց տակէն խոժոռահայեաց աչքեր կը նշմարէի, որոց փայլին վրայ կատաղութիւն մը կը կարդացուէր։ Անշուշտ, կ'ըսէի մտօքս, ասոնցմէ շատը կամ գող են, կամ աւազակ ու մարդասպան։ Ասոնք մարդկութեան վիժածներն են․ մարդն որ մոլութեամբ այս կէտը կը հասնի՝ եթէ չէ անկարելի՝ գոնէ ամենադժուարին է որ մէյմըն ալ վերականգնի։ Ասոնց շատը ցկեանս դատապարտեալ՝ շղթայակապ անբանի պէս աշխատելու են։ Իրենց շահածին մեծ մասը տէրութիւնը կ'առնու, քանի մը սակ միայն իրենց թողլով՝ որ ծխախոտի կամ ուրիշ պիտոյից ծառայեցնեն։ Մինչդեռ աշխատելու հետ են, պահապան զինուորք անոնց վրայ կը հսկեն։ Երգ ու հայհոյութիւն խառն կը հնչեցնէ այն

դատապարտութեան տեղին. կարծես մեր ազատութիւնը անոնց վրայ կատաղի նախանձ մը կը գրգռէ։

Քաղքին վրայ հայեացք մը կու տամ՝ որ անսովոր գեղեցկութիւն մը չերեւցներ։ Պրինտիզի, որ հին Հռոմայեցւոց ժամանակ, ինչպէս նաեւ միջին դարու տեն, կարեւոր նաւահանգիստ մըն էր, ԺԵ դարուն իրեն կարեւորութիւնը կորսնցուց, եւ մինչեւ վերջի տեններս աննշան տեղ մըն էր։ Բայց հիմա որ երկաթուղին Ադրիականին եզերքներէն քերելով դէպ 'ի հոն կը յանգի, եւ ամեն ազգի շոգենաւք ալ հոն հանգիստ կ'առնուն, եւ գլխաւորապէս անգղիականք, դարձեալ կը սկսի ծաղկիլ եւ իր նախկին կարեւորութիւնը ըստ մասին կը ճգնի միւսանգամ՝ ձեռք բերել։ Քաղաքն 'ի հիմանց նորաշէն երեւոյթ մը ունի, այնպէս բազմաթիւ են շինութիւնք։ Նաւահանգիստն ալ որ աւազներով լեցուած անպէտ եղած էր, միւսանգամ՝ փորուելով կարգի դրուեցաւ։

Հին Հռոմայեցւոց ժամանակ այս նաւահանգիստս իբր իջեւան կը ծառայէր դէպ 'ի արեւելք նաւարկելու, անոր համար ալ անոնց արշաւանաց ժամավայրը եղած էր։ Ապպեան ճամբան Ապենինեանց ձորերէն անցնելով հոս կու գար կը յանգէր. անոր համար ալ այս տեղւս հռոմէական նաւատորմին մեծ կայաններէ մէկն էր։ Սոյն այս քաղաքս եղաւ Կեսարու ու Պոմպէոսի կռուի տեղին, եւ ասկէց Կեսար նաւարկեց դէպ 'ի Յունաստան։

Ապա Գոթացիք տիրեցին Պրինտիզիի, ուսկից հալածեցին զիրենք Բեղիսար եւ Ներսէս զօրավարները, եւ ապա տիրեց անոր Նէապոլսոյ Ռոճեր թագաւորը։ Վենետիկեցիք, որ նախանձորդք էին այս քաղքիս վաճառաշահութեան, գրեթէ բոլորովին աւերեցին անոր նաւահանգիստը։ Եւ ապա քանի մը ան-

Պրինտիզի.

դամ բարբարոսաց ձեռքն խնալով աւրուեցաւ ու նորէն շինուեցաւ։ Հոս մեռաւ Վիրգիլիոս քերթողը, Քրիստոսէ տասնուինն տարի յառաջ։

Բերոց կողմանէ անուանի էին ոստրէները որ Հռոմայ խնջոյից կը ծառայէին։ Անուանի են գործեալ մինչև ցայսօր անոր գինիներն ու ձէթը, որոց մեծ վաճառականութիւն կ'ըլլուի։

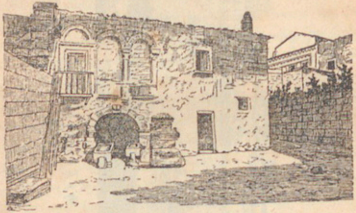

Տուն Վիրգիլիոսի 'ի Պրինտիզի.

Այս քաղքիս նախնի մեծութեան մնացորդք դեռ ես կը տեսնուին, ինչպէս կամարք, ջրմղից աւերակք, գեղեցիկ սիւնք, և այլն։ Գեղեցիկ է մայր եկեղեցին և ուրիշ մէկ քանի եկեղեցիներ։ Քաղաքս է եպիսկոպոսանիստ։ Կան քանի մը վանքեր կրօնաւորաց ու կուսանաց, ուսումնարան կղերիկոսաց, վարժարանք և հիւանդանոցք։ Բնակչաց թիւն է գրեթէ 15,000. բայց քաղքին ծաղկելումը բնակչաց թիւն ալ բազմանալու հետ է։

Ցամաք ելլելով քաղքս դէպ 'ի մայր եկեղեցին առ 'ի պատիւ կ'երթայի։ Ողջոյն ժողովուրդը շարժման

մէջ կ'երևար. Ննջեցելոց զանգակը հաշակաւոր երգչի մը յանկարծական մահը ազդած էր, և հետաքըրքրաց բազմութիւնն դէպ 'ի եկեղեցին կը դիմէր։ Այն մարդն որ մէջերնին ծներ, սներ, մեծցեր ու տարիներով ապրեր էր, կենդանութեան ժամանակը այնչափ հետաքրքրութիւն չէր ազդած որչափ հիմա իր մահուամբը։ Շէնկոց մը կը քալէր բերնէ բերան ողջոյն եկեղեցւոյն մէջ. զիրար մղելով, իրարմէ յառաջելով ամէնը դագաղին մերձենալ կը ջանային, որու մէջ հանգչեցուցած էր ննջեցեալը, դէմքը բաց 'ի տես ամենուն։ Այն անկենդան դիակին քովը բազմութիւնը խառնած նոր եկողաց տեղի տալ չէր ուզեր և հարկ էր հրելով և ասդին անդին զարնուելով ճամբայ բանալ ու եկեղեցիէն դուրս ելլալ։

Օրն էր գեղեցիկ, երկինքն պայծառ, օդը ջերմիկ. Ինչպէս անոյշ կու գայ երկու օրուան նաւարկութենէն ետքը ցամաքը կոխել և ազատօրէն շրջիլ։ Քաղքին էական տեղերը պտըտելէն յետոյ, միւսանգամ նաւը կը դառնամ միջօրէին։

Բայց ցորեկը, միջնաճաշէն յետոյ, դուլեարները նաւէն դուրս կը ձգէ 'ի շրջագայութիւն. բայց անոնցմէ որոց կրօնական դաստիարակութիւնը կը պատուիրէ սուրբ պահել կիւրակէն, արգիլելով նաև թեթև և անմեղ զբօսանաց զբաղանքը, ինչպէս շըրջագայութիւնը, կամ ինչ և իցէ տեղեաց այցելութիւնը։

Նաւահանգստին գխուցը ծովուն մէջ կանգնած միջին դարու դղեակ մը կայ, քաղքէն իբր կէս ժամ հեռու։ Քանի մը հոգւոյ ընկերութեամբ հոն այցելութեան կ'երթանք նաւակաւ, և անոր բարձր աշտարակին վրայ ելլելով վարը ապջենիս ողջոյն գլենկին ներքին տեսարանը կը տեսնենք, որ մեզի միջին դա-

րու ամրութեանց ճշգիւ գաղափարը կու տայ, ինչպէս նկարներու մէջ կը տեսնուի։ Շրջակայ ծովու ու ցամաքի գեղեցիկ տեսարանը տեսնելէն յետոյ, միւսանգամ աշտարակին մթին սանդղէն վար կ՚իջնենք, և մէկ քանի ճգնող բնակչաց սենեակները այցելելով՝ կ՚ելլենք կը հեռանանք, մարդավար ու պարզամիտ մարդոց հիւրասէր ընդունելութեանը ախորժելի գաղափար մը հետերնիս տանելով։

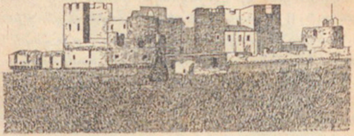

Դղեակ 'ի Պրինտիզի.

Կ՚երեկոյանար երբ 'ի շոգենաւ հասանք։ Գիշերուան լուսինն որ սկսեր էր բարձրանալ՝ անանկ պայծառ փայլով մը կը լուսաւորէր տեսարանը՝ որ կարծես ամենուն աչքէն քունը ջնջել կ՚ուզէր։ Նաւը մինչև երկրորդ առտու դադարելու էր 'ի Պրինտիզի, Անգղիայէն գալի ճանապարհորդաց ու թղթաբերին սպասելով։ Առջևնիս չորս օրուան ծովային անընդհատ ճանապարհորդութիւն մը կար մինչև ցԱղեքսանդրիա, և ով որ ծովային երկայն ճանապարհորդութիւն չէ ըրած՝ ցամաքին յարգը աղէկ չի գիտեր։ Քնոյ հանգիստն իսկ զոհելով, Անգղիացի բարեկամիս հրաւէրքին կը հետևիմ։ Նաւը կը թողունք ու քաղքին լռիկ փողոցաց մէջէն դէպ 'ի պարիսպ-

ները կը յառաջենք, ուսկից համբաւը կ՚ըսէ թէ տեսարանն ամենագեղեցիկ է։ Քանի որ փողոցէ փողոց կ՚անցնինք՝ ոչ շարժումը կը նշմարենք, ոչ ձայն և ոչ իսկ լոյս. կարծես մեռելոց քաղաք մըն է. հազիւ երբեք մէկի մը կը հանդիպինք որ արտորնօք տունը կը դառնայ ու փողոցին լռութիւնը կը կտրէ։ Տեղ տեղ գինետանց ցած դռները միայն բաց կան, ուսկից երգեցող արբեցողի մը խղդուկ ձայնը կը լսուի։ Մենք քաղքին ծայրերը հասնելով՝ աղտեղի ու դար-

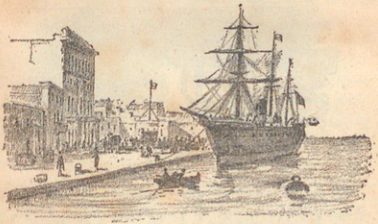

Դադար շոգենաւու ճանցէց Պրինտիզի.

շահոտ փողոցաց մէջէն՝ վերջապէս ընդարձակը կ՚ելլենք, ետևնուս թողլով քաղքին բնակութեանց մթին ստուերները։ Զուարթ և անդորր սրտիւ պարիսպներուն ճամբան կը բռնենք. ոչ մարդոյ ներկայութիւն կը տեսնենք, ոչ շան մը հաջիւնը կը լսենք. կարծես փոթորիկ մը անցեր և բոլոր կենդանութիւնը քշեր տարեր է այն տեղերէն։ Միայն մեր զուարթ խօսակցութիւնն այն լռութեան միակերպութիւնը կը

կարէ. բայց յանկարծ մարդու մը սուր ձայնը, ինչպէս թէ գերեզմանի մը մէջէն ելլէր, կը լսուի։ Մըտքերնիս մեր խօսակցութեան բոլորովին կեդրոնացած՝ չենք անդրադառնար խօսքերուն, ու ծիծաղելով մեր քայլը յառաջ կը տանինք։ Յանկարծ նոյն ձայնը միւսանգամ կը լսուի, և աւելի սպառնալից կը հնչէ,

— Քի վա լա՞ ?

Քի վա լա՞ ?

Քի վա լա՛, կ'ըսեմ զարմացմամբ. և այն ձայնին միտքս ինչպէս երազէ մը կ'արթննայ. աչքերս դէպ 'ի ձայնին եկած տեղը կ'ուղղեմ. իբր հարիւր քայլ մեզմէ անդին խոշոր շէնք մը կար։ Իսկոյն ընկերոջս թևէն բռնելով,

— Ետ դառնանք, կ'ըսեմ. ձայնը զինուորի մը ձայն է. և եթէ երկու քայլ աւելի առնունք՝ տարակոյս չկայ որ կամ ես և կամ դու նաւ դառնալ պիտար չկարենանք։

— Հա՛յա, կը պատասխանէ ընկերս, Իտալացիներէն ինչ կը վախնաս. առաջ երթանք։

— Ոչ միայն Իտալացիներէն կը վախնամ, կ'ըսեմ, այլ ըսելէս յետոյ, հապա ինչևիցէ մարդէ։ Նշան է

թէ պաշտօնեայ պահապան մըն է, և օրինաց ուժը ձեռքին մէջն է. վայ անոր որ չհնազանդի. երրորդ անգամը հրացանի մը գնտակն է, որ անհնազանդը կամ անզգոյշը գետին կրնայ պառկեցնել։

— Է՛հ, մի վախնար, կը դառնար ըսել ընկերս, զիս յառաջ մղելով. հետս եկուր, առաջ երթանք։

Բայց ես սոսկալ պատահած դէպքերէն խրատեալ՝ կը հակառակիմ ու կը բռնադատեմ ընկերս ետ դառնալու։ Կը պատմեմ իրեն վերջի օրերը պատահած դէպք մը։ Մութ ու փոթորկալից գիշեր մըն էր. հայր և որդի, գիւղարնակք, երկայն ճամբորդութենէ մը տուն դառնալու կ'ըլլային, և դեռ ևս չէին հեռու իրենց տունէն, երբ չար բաղդը ուզեց որ պահապան զինուորի մը միջոցին մէջէն անցնին։ Պահապանը կենալու հրամանը ձայնեց. բայց գիշերուան մթութիւնը ու հողմին սաստկութիւնը անոր ձայնին ազդը խեղդեցին, և գիւղացիք անհոգ ճամբանին յառաջ վարեցին։ Յանկարծ հրացանի մը թնդիւնը լսուեցաւ։ Իսկոյն իբր չանթահար մէկը գետին կործանեցաւ, միւսը զարհուրած՝ դաշտերուն մէջէն անհետացաւ։ Հրացանին ազդը լսելով զինուորները դուրս վազեցին եղածը հասկնալու. տեսնեն ծերունի գեղացի մը արիւնաթաթախ՝ իր մախաղին վրայ ինկած դիակնացած էր։

Մինչդեռ ես այս դէպքը պատմելու հետ էի, անդիէն մէկ մը հազալով ու խուլ արձկելով դէպ 'ի մեզի կու գար։ Մեզի մերձենալով հետաքրքրաբար՝ բարի իրիկուն մաղթեց։ Զինուորական մըն էր որ այն ինչ զինեստունը թողած՝ զինուորանոցը կը փութար։ Կարծես յանկարծական դողէ բռնուած էր, այնպէս զինուց զօրութենէն երկու ոտից վրայ կ'երերար. խղճուկ ձայնն անստոյգ շեշտի կ'ելլէր այն ալքերէ

խանձ կոկորդին մէջէն։ Ես անոր հետաքրքրութիւնը գոհացնել ուզելով՝ նպատակնիս ու եղածը պատմեցի. որու վրայ,

— Հետս եկէք, ըսաւ, ու ես զձեզ անցունեմ։ Ես ալ զինուորանոց կ'երթամ, որովհետեւ ժամը տասնին մօտ է, և եթէ ժամանակին ներս չգտնուինք՝ պատժոյ տակ կ'իյնանք։

Կը հաւանինք ըսածին ու խօսակցելով ետ կը դառնանք. բայց ունայն տեղ. պահապան զինուորին ձայնը միւսանգամ զամենս կ'արձանացնէ. և մեր տասնապետն առ վայր մը զմեզ թողլով՝ պահապան զինուորին կ'երթայ։ Քիչ մը ետքը մեզի գալով

— Կը ցաւիմ, կ'ըսէ, պատուէրը խստիւ արգելած է որ ոչ ոք զինուորանոցին քովէն անցնի։ Ուրիշ շրջանով կրնաք պարտէզները երթալ։

Այս ըսելով մեզի ձեռք կ'երկնցընէ, գիշեր բարի կը մաղթէ, և ուրիշ ընկեր զինուորի մը հետ, որ քան զինքն երերուն էր ոտիւք, դէպ 'ի զինուորանոց կը մեկնի։ Մենք ալ հակառակ ուղղութեամբ քաղքին ճամբան կը բռնենք։

— Է՞հ, կ'ըսէր ընկերս, եթէ պահապանն ալ այս երկուքիս պէս ըլլայ, գնտակէն վախնալու չէր։

Դէպ 'ի նաւը կը դառնանք, սակայն քալելու ախորժը զմեզ դէպ յառաջ կը մղէ։ Դաշտավայրի մը մէջէն այգեստանեաց ճամբան կը բռնենք։ Հսկայակերպ ալօեր, որ այգեստանեաց ցանկապատը կը կազմեն, ոչ միայն օդոյ բարեխառնութիւնը կը զգացընեն՝ այլ և երկրին բարեբերութիւնը։ Աղին անդին գիւղական տնակք և ամարանոցք մութին ու խոր լռութեան մէջ թաղուած կ'երեւան, և միայն պայծառ լուսինն իր փայլովը զանոնք կը լուսաւորէ։ Խոշոր ալօեի մը մօտենալով տերեւ մը կը կտրենք, բարձր քան զմեր

հասակ, և իբր յաղթանակ ուսերնիս առած՝ շոգենաւ կը բերենք. ժամը կէս գիշերուան մօտ էր։ Աշխոյժ գործունէութիւն մը կը տիրէր շոգենաւին վրայ. կառատորմը հնդկային ճանապարհորդք բերած էր, հանդերձ հնդկային թղթատարաւ, գրեթէ երկու հարիւր պարկ։ Անըմբռնելի շարժմունք մըն էր ամեն դին. վրան, վարը, հասարակաց սրահը, խցիկները, ամեն դին նորեկ մարդոց բազմութեամբ ու երթեւեկով կ'աղմկէր։ Ժամը մէկին լաւագոյն համարեցայ առանձնանալ և ասպարէզը նոր եկողաց թողուլ։

ԴԷՊ Ի ՍՈՒԷԶ

Լուսացու երկուշաբթին, նմանապէս ջինջ ու պայծառ երկինքով և անդորր օդով. և մենք ժամը ութին խարիսխը առինք դէպ 'ի Ափրիկէ նաւարկելով։ Կարօտագին աչօք կը դիտէինք Իտալիոյ ափունքը՝ որ հետզհետէ մշուշին մէջ կը թաղուէին. մինչեւ բոլորովին անհետանալով՝ ինքզինքնիս դարձեալ անհուն ջրի բոլորշիի մը մէջ գտանք։

Կամաց կամաց նաւուն վրան բազմութիւնը սկսաւ խռնիլ. նոր եկւորք ուղեւորաց թիւը յիսունէ հարիւր քան հանեցին, և թւոյն հետ շարժմունքը, շշնկոցը և աղաղակը բազմացուցին. մանաւանդ որ շատը մէկմէկու ծանօթ ու բարեկամ՝ իրարու գալուստը ուրախութեամբ կ'ողջունէին։ Նախաճաշն որ քիչ առնէն զամենը հասարակաց սրահը հրաւիրեց՝ զանծանօթս ալ իրարու մերձեցնելով՝ ընկերութեան մէջ չափաւոր մտերմութեան կապ մը մտուց։

Բայց այնուհետեւ նաւուն վրայ ժուռ գալ անկարելի էր. միջոցը ոչ միայն մարդոց բազմութեամբ գրաւեալ էր, այլ և կերպ կերպ բազմոցներով, ամեն

ձևով և ամեն մեծութեամբ։ Քօնֆորդեպլը քան զա-
մեն վայելչութիւն նախադաս է։ Մարդավարութիւն
ու վայելչութիւն պահանջել կամ ցուցընել՝ ունայն
զգուշութիւն է։ Թէպէտ տեղին հասարակաց, բայց
այնպէս կը վարի իւրաքանչիւր ոք ինչպէս թէ իւր
յատուկ տունն ու սենեակն ըլլար։ Թիկնաթոռոց
վրայ անտարբերաբար երկնցած զբքերնին ձեռքեր-
նին մտադիւրութեամբ կը կարդան. քովերնէն թէ
անցնիս, և ոչ աչքերնին կը վերցնեն։ Երկայն ըն-
թերցմունքէն ձանձրացօղք երազոց աշխարհը կը
պտըտին։ Ծովային երկար ճամբորդութեան ձան-
ձրոյթը՝ միայն փորձ եղողը գիտէ։ Կերակրոյ ժամա-
նակն է միայն որ քիչ մը զուարթութիւն կը ձգէ ըն-
կերութեան մէջ. ասդին անդին փոքր փոքր ժողո-
վակք կը ձևանան, ընկերական խօսակցութեանց
զուարթութիւնն ու ծիծաղը կը լսուի, և այնպէս միա-
կերպութիւնը քիչ մը կը կտրի։

Այսպէս գեղեցիկ արևով և խաղաղաբար դէպ
յարևելս կ'արշաւենք. յաջող հովմիկ մը որ մեզի
ընկերել ուզեր էր, մեր նաւուն երկու առագաստը
պարզել կու տայ։ Նաւերնիս յիրաւի մեղմիկ մը աս-
դին անդին կը ճօճայ, բայց վրանիս այլայլութիւն
չբերեր, թէպէտ և ոմանք ծովային շարժման շատ
դիւրազգած են։ Ծովուն անակնկալ անդորրութիւնը
զամենը ուրախ կըընէ. ի՛նչպէս բարեբաղդ կը հա-
մարէինք զմեզ որ անցեալ օրերու օդոյ խառնակու-
թիւնն՝ այժմեան յաջող անդորրութիւնը պատրաս-
տեր էր 'ի նպաստ մեզ. և այս անդորրութիւնս
մեր զարթնուլն ու ննջելը միօրինակ ողջունելով, չոր-
րորդ օրը առաւօտանց կանուխ Աղեքսանդրիոյ նաւա-
հանգիստը մտանք։ Մտից դժուարութիւնը մեր ըն-
թացքը կը ծանրացնէ, և մինչդեռ կը յառաջենք՝ ա-

րևը քաղքին ետևէն բարձրանալով զմեզ կ'ողջունէ։
Նաւահանգիստն անտառախիտ մը կը նմանի, այն-
պէս հոծ են շոգենաւուց և վաճառական առագաս-
տաւորաց կայմք։ Երկնից մութ կապոյտը ջուրը ա-
ւելի մութ ներկելով աւելի ևս կը սաստկացնէ ա-
րևուն ճառագայթից փայլը՝ որ մեր ձախակողմը ե-
ղած սպիտակորմ ընդարձակ շէնքէ մը կը ցոլանայ։
Աջակողմնիս երկայն աւազուտ լեզուի մը վրայ ար-
մաւեննեաց ցիրուցան խմբիկները կը նշմարեմ. հող-
մաշարժ ջաղցաց բազմութիւնը՝ մարդուս ներկայու-
թիւնը աւետելով՝ այն տեղւոյն ամայութիւնը կը
մեղմեն։

Դէպ 'ի շոգեկառաց կայարանը կը խտտրինք, ուր
քիչ առենէ շոգենաւը կը դադարի։ Արդէն իսկ քաղ-
քէն բազմաթիւ նաւակք դէպ 'ի մեզ կը թիավարեն,
և հազիւ թէ շոգենաւուն սանդուղը վար կ'իջեցնեն՝
բազմութիւն մը պանդոկի սպասաւորաց վեր կը յար-
ձրկին։ Բայց մտից առջին պահապան նաւաստին
բանցի ու մըմամբ զանոնք ետ կը մղէ։ Արևելեան
խուռնութեան պատճառարանութիւն, որու ընդ-
դիմադրել կարելի չէ։ Եթէ այս բանի մըումը 'ի գործ
չդրուի, հարիւրաւոր կասկածելի դիմօք մարդիկ նա-
ւուն ամեն կողմը կը թափանցեն։ Սևադէմ, մերկա-
լանջ, անկօշիկ, աղտեղի և պատառատուն հանդեր-
ձիւք, աւելի զողի երևոյթ ունին քան թէ յատուկ
սպասաւորի։ Բայց և այնպէս որչափ կը խորշի կիրթ
մարդն այն անյարգար զգեստներով, այրած դէմքե-
րով, համարձակ և անկիրթ շարժմունքներով մար-
դիկներէն, չի կրնար չնշմարել այն դէմքերուն վրայ
մտաւոր կարողութեան մը զօրաւոր ձիրքը, որ նիւթա-
կան պիտոյից աշխոյժ գործունէութեամբ մը կ'արտա-
յայտի։ Բայց հանդերձ իրենց այս բնութեան ձիրք

և կարողութեամբ, այս ազգը կարծես ոչ երբեք քաղաքական յառաջդիմութեան մը ճամբան մտնելու բարեբաղդութիւնը պիտի ունենայ։ Ինչ էին առջի օրը գրեթէ նոյն են այսօր, և կարծես նոյն ըլլալու են վաղն ալ, թէպէտ և Եգիպտոսի տիրելէն ետքը շատ մը դար անցած է։ Շատ է իրենց՝ ծխաքարշը և սուրճը և անկիւն մը ուր քաշուին և անհոգ թմրին. քաղաքական յառաջդիմութեան փառասիրութիւնը կարծես անզօր է սրտերնին ջերմացնելու։ Առհասարակ որուն երեսն որ նայիս՝ անգութ և խաբեբայ սրտի մը դրոշմը կը նշմարես։

Այս խորհրդածութիւններով նաւուն վրայ կեցած կը դիտեմ այն խառնիճաղանճին ազմկիլը, մինչև տէրութեան պաշտօնէից գալստեամբը թոյլ կ՚ըլլուի նաւորդացս ցամաք ելլել։ Բայց հոս ուրիշ տեսարան մը կը բացուի առջենիս. բազմութիւն մը աղտեղի փերեզակաց կը պատեն զմեզ, կերպ կերպ ձեռագործ ու բարիք առաջարկելով մեզի. և մենք անգէտք գնոց՝ տասնապատիկ կը տուժենք այն խաբեբայից անոյշ խօսքերովը ու յաճախ յարատեւութեամբը։

Կահրուց փոխադրութիւնը 'ի շոգեկառս երկու ժամ կ՚երկարէ. այնուհետև ամենքս կառատարմը նստած՝ շոգեմուղը մշակեալ դաշտօրէից մէջէն զմեզ կը վարէ. Ինչպէս տարբեր կը գտնենք այն երկիրը մեր բնակեալ երկիրներէն։ Տերևաթափ բնութիւն մը թողեր էինք ետևնուս՝ ձմեռնային թմրութեան մէջ ընկղմած. իսկ հոս գարնանային գեղեցկութիւնը կը գտնենք։ Ի՜նչ բարեբեր երկիր ըլլալու է, և ինչ աւելի արգիւնք չի կրնար պտղաբերել քաղաքակիրթ վարչութեան մը գաւազանին տակ։ Այն դրօսալի տեսարանն ալ աւելի զմայլելի կ՚ընեն արմաւենեաց

բազմութիւնը, որոնք բարձր բնոյ մը ծայրէն հովանաձև պարզելով իրենց տերևները՝ քաղցր պտուղներու ողկոյզները երկանց արգիւնք կը ցուցնեն։ Բոլոր ճամբանիս, մինչև անապատին սահմանը, ուր բնութիւնը ամայութեան կերպարանք մը պիտոր ըդգենու, մշակութեան գոյնզգոյն հանդերձիւք զարդարեալ է։ Եգիպտացորենոյն արտօրայք յղփացեալ կ՚երևին առատութեան արդեամբք. բամբակենւոյն գեղեցկութիւնը հարկ է մշակին ճոխութիւն խոստանայ. Թող ուրիշ բերքեր՝ որովք պէսպէս երանգօք զարդարեալ են այն դաշտերը։ Եւ սակայն այն բաբեբեր երկրին առատ բարեօքը հանդերձ՝ ընիկը մերկ ու բոպիկ կը քալէ ինչպէս ապարդիւն տարուկ։ Երբ գիւղօրէից առջևէն կ՚անցնինք՝ ամայութեան զգացմունքէն սրտերնիս կը սղմուի։ Կոյտ մը են հողակոյտից՝ որ աւելի անրանից գոմք կը նմանին քան թէ մարդկային բնակարանք։ Անապատն իսկ՝ իւր յատուկ ահաւորութեամբը՝ քերթողական մտանաւոր զգացմունք մը կը տպաւորէ խորհող սրտին, որ իւր քաղցրութիւնն ունի. բայց այս բնիկաց բնակարանաց երևութէն իսկ քաղաքակիրթ մարդուն սիրտը կը ճմլի։ Եթէ մարդկային պատիւը շատ վար զարնել չըլլար, տեսնելով թէ ինչպէս գրաստը բուռ մը խոտի համար կ՚աշխատի, ըսելու էր նաև այս բնիկացս համար՝ թէ մտանաւոր ցեղի կենդանիք են, որ միայն պատառ մը հացի համար գրաստաբար կը տաժանին։

Աչքս անխոնջ պատուհանէն դուրս յառած՝ կը դիտեմ այն տեսարանը՝ որ շարունակ վայրկեանէ վայրկեան կը փոփոխի. ժամը կը յառաջէ և մենք կայարանէ կայարան կը սրանանք. արևը կը սկսի խոնարհիլ և մշակաց ցիրուցան բազմութիւնը կամաց կամաց դաշտերը թողլով՝ դէպ իրենց բնակարանները

կ՚ուղեւորին։ Մենք ալ ժամը հնգին անապատին սահմանը կը հասնինք։

Եթէ գիտի երբեք որ այս էջերս կարդացող մանչկանցս մը նոյն այս ճամբով Աղեքսանդրիայէն Սուէզ երթայ, կը մաղթեմ իրեն որ ճամբուն կայարաններն գտնուող ճաշարաններ չկարօտի։ Գլխաւորաբար Յոյնք ըլլալով անոնք որ այս գործին կը զբաղին, գիտեն ամէն կեղեքիչ եղանակաւ օգուտ քաղել։

Բայց որչափ ասոնք վրաս դէշ տպաւորութիւն ըրին, նոյնչափ գթոյ ազդեցութեամբ լցուեցաւ սիրտըս՝ խօսակցելով անապատին մէջ բնակող ուրիշ ճաշարանի մը տիրոջը հետ։ Մինչդեռ մենք մշակութեան յետին նշխարքը եռանդուն թողած՝ անհուն աւազուտի մը մէջէն կը սրանանք, ուր ոչ ծառ, ոչ տունկ, ոչ գալարուն հետք, ոչ թռչնոյ և ոչ իսկ ինչևիցէ կենդանական էակի մը ներկայութիւնը կը նշմարուի, յանկարծ մութին մէջէն կայարանի մը լոյսերը կը նշմարենք՝ ուր կառախումբը կը դադարի։ Թմրութեննիս սթափելու նպատակաւ վար կ՚իջնենք ու ճաշատան մը մեծ սրահը կը մտնենք. և մինչդեռ ամենքը պատրաստեալ ուտելեաց պատիւ կ՚ընեն, աչքս սեղանին կը շրջեցնեմ. պատերը վերէն ՚ի վար ծեփած են պատկերներով. այլ և այլ տողներու վրայ ալ շարուած կան ժըժմակներ, տունկեր, քարացմունք, և այլ հետաքրքրական բաներ, որ գիտութեան և ուսումնական կրթութեան մը ճաշակին վկայ են։ Հետաքրքրութենէ շարժեալ կը մերձենամ տանտիրոջը, որ վաթսնամեայ մէկ մը կը թուի, ու հայրենիքը կը հարցնեմ։ — «Բիզացի եմ, կը պատասխանէ, և ՚ի բազմաց հետէ այս կողմերս գաղթած եմ. հոս բոլոր ընտանիքս մէկիկ մէկիկ ես թաղեր

եմ. կը մնամ ես միայն, և գուցէ ինծի ալ նոյն ճամբան երթալու շատ ժամանակ չէ մնացեր։ Մինակ եւրոպացի այս գրեթէ վայրենի բնակաց մէջ մնացած՝ և ոչ իսկ մէկ մը կրցեր եմ գտնել որու ձեռընտուութեանը վրայ վստահիմ. աշխատութեանս օգուտն իսկ անանկ ոչինչ է, որ և ոչ հայրենիքս դառնալու կարող եմ. այսուհետեւ ալ ժամանակը ուշ է, և ամենայն յոյս հատեալ»։

Այն տեղւոյն պանդոկապետաց մէջէն միայն այս գտեր եմ պարկեշտ ու խղճմտանքաւոր. մանաւանդ իր դիրքը նայելով որ անապատին մենաւորութեան մէջ թաղուած՝ իր արուեստին պիտոյքը հարկ էր տաժանմամբ հեռաւոր տեղերէ բերել. որ ուրիշ բան ըսել չէր՝ եթէ ոչ կեանքը մաշեցընել քիչ մը դրամոյ շահուն համար։

Կը թողունք այս կայարանն ալ և դարձեալ անապատին ճամբան կը բռնենք, և հուսկ ուրեմն կը հասնինք Սուէզի ծովափունքը։ Գիշերը յառաջացեր էր ու պայծառ լուսնին ճառագայթներն երերալով կը շողշողային անդորր ջրոյն երեսէն։ Կարծես տեղին թափուր էր մարդոց ներկայութենէն. բայց հազիւ թէ կառախումբը կայարանը կը դադարի, տղայոց ու փերեզակաց աղաղակները մեր չորս կողմը կը պատեն։ Պտուղ, ծխախոտ, ճանապարհորդութեան թիկնաթոռ, և այլ պէսպէս առարկաներ մեր հաճոյից կ՚առաջարկուին։ Եւ այնպէս բռնադատ են առաջարկութիւնք՝ որ ձեռքերնէն ազատելու համար հարկ է գնել ու գոհացնել։

Եւ մինչդեռ կահուց փոխադրութիւնը կ՚ըլլայ ՚ի շոգենաւ, որ զմեզ ՚ի Հնդիկս պիտոր տանի և անմիջապէս ծովափը խարիսխ ձգած է, կը փութամ նաւուն գործակատարին տոմսակս ներկայացնելու իր-

դիկս պահանջելով. բայց քան զիս յառաջ այլք փութացեր գրաւեր են զայն. և ինձ տագնապի ժամ մը կը սկսի. մանաւանդ որ գործակատարը խիստ մէկ մը կ'երևնայ: Սակայն բարեկամ անգղիացիս, ընկերութեան պաշտօնեայն, ինձ յօգնութիւն հասնելով ամեն դժուարութիւն կը հարթէ. և գործակատարն, թէպէտ դժկամակ, կը բռնադատի ինձ առանձին ընդարձակ խցիկ մը տալու, ուր ողջոյն ճամբուն երկայնութեամբը ուստեք անձկութիւն կրելու չեմ: Ժամը երկուք էր կէս գիշերէն ետքը երբ անկողնիկս ամփոփուեցայ. անմիջապէս լսեմ շոգենաւուն խարիսխը վեր առին. պատուհանիկէս գլուխս դուրս երկընցնելով տեսնեմ հեզիկ հեզիկ արծաթափայլ Սուէզի ծոցին անդորր ջուրը կը ճեղքէինք. ինձ խոստանալով երկրորդ օրը Կարմիր ծովուն երեսը ողջունելու՝ ամփոփուեցայ միւսանգամ: Սակայն ցորեկուան այլայլութիւններէն ու տպաւորութիւններէն միտքս ամբոխեալ՝ 'ի զուր այն նեղ անկողնիկին վրայ քնոյ հանգիստը կը բնտռեմ: Ներքին ջերմիս զով խնդրելով՝ դարձեալ գլուխս պատուհանիկէն դուրս կ'երկընցնեմ ու մտախորհ այն երկնից ջինջ կամարը կը զննեմ, ուսկից անհամար աստղերու մէջէն լուսինն իւր փայլը կը սփռէ մեղմաշարժ ջրին վրայ: Ի՞նչ օրհնած երկիրներ ըլլալու են, կ'ըսեմ, անոնք ուր երկինքն այսպէս զուարթ կը ժպտի և բարեխառնութիւնն այսպէս մեղմ կ'ազդէ: Ես վեց օրուան մէջ գրեթէ սառնամանիքներէն՝ գարնանային ջերմութեան փոխադրուեր էի և լի թօքով այն անոյշ օդը կը ծծէի: Եւ այնպէս զովացած նորէն ամփոփուեցայ՝ խորին թմրութեան մը մէջ ընկղմելով. ուստի հանեց զիս առաւօտեան սպասաւորին ձայնն, ըստ սովորութեան սուրճը հրամցնելով: Արեւն սկսեր էր հորիզոնը զարդարել. աճապարելով նաւուն վրան ելայ:

ԱՆԴՐ ՔԱՆ ՋՍՈՒԷԶ

Ի՞նչպէս գեղեցիկ էր արևուն փայլը քանի որ հետզհետէ հորիզոնէն վեր կը բարձրանար: Նաւերնիս Սուէզի ծոցէն դէպ 'ի Կարմիր ծովը դիմելով՝ Ափրիկէի և Արաբիոյ ծովափանց մէջէն կը սահէր: Ցամաք աջ դին, ցամաք ձախ դին, որոց վրայ կարծես յերկնից ոսկեայ շամանդաղ կ'իջնար: Բայց հետզհետէ որ արևը կը սկսէր բարձրանալ, ջերմութիւնն ալ նոյն համեմատութեամբ կ'աճէր ու նեղացուցիչ կ'ըլլար:

Մինչդեռ նաւուն վրայ ժուռ կու գամ, Հնդիկ Բարսիի մը աչքերը վրաս կը յառին. քովէն կ'անցնիմ իբր անուշադիր, բայց ինձ կ'երևի թէ ծանօթ մը է: Եւ յիրաւի անոր յառաջ տեսնուած էինք յԵւրօպա, մինչդեռ իւր երկու ընկերօք կը ճանապարհորդէր. և հիմա առանց գիտնալու մէկտեղ ծովը կը կտրէինք դէպ 'ի Պոմպէյ իւր հայրենիքը: Տեսութիւննիս ախորժելի եղաւ և խօսակցութիւննիս այլ և այլ նիւթոց վրայ շրջելով՝ կրօնականն ալ խառնուեցաւ: Քրիստոնէից փառաւոր եկեղեցիք զարմացուցեր էին զիրենք. անոր համար կը տրտնջէին որ իրենք 'ի Պոմպէյ չունէին ոչ գեղեցկաշէն տաճար և ոչ կրօնից տեղեակ քուրմ. որովհետև իրենք Զրադաշտի հետևողք էին: Ես անոնց ծանօթութիւնը ինձ օգտեցընելով՝ Պոմպէյի վրայ պէտք ունեցած տեղեկութիւններս քաղեցի:

Յաջող հողմիկ անդորր ծովուն ուղեկից ըլլալով՝ նաւերնուս առագաստը կը պարզենք աւելի երագելով մեր ընթացքը. առ ժամ երկոտասան ու կէս մղոն կը քալենք: Պայծառ արևը կապոյտ երկնքին

վրայէն իր շրջանը կը լրացնէ, ցորեկուան նեղացուցիչ ջերմութիւնը քիչ մը նուազեցնելով։ Աստեղազարդ երկինքը նորէն վրանիս կը պարզի. և երբ հանգստեան ժամը կը մօտենայ ու խղիկս կը քաշուիմ, ջերմութիւնը անանկ անհանդուրժելի կը գտնեմ որ հանգիստ ննջելը անկարելի է։ Ի զուր սպասաւորը պատուհանիկը այնպէս պատրաստեր է որ բաց մնալով խղիկը հով մնայ. ջերմութիւնը նոյնպէս նեղացուցիչ է և ննջելն անհնարին։ Եւ սակայն Կարմիր ծովը, դէպ՝ ուր կը դիմենք և վաղուն պիտի հասնինք, աւելի ջերմութիւն կը սպառնայ մեզի։ Վասն զի Ափրիկէի և Արաբիոյ անապատք իրենց ջերմութիւնը այն ծովուն վրայ կարծես կը կեդրոնացնեն։

Սուէզի ծոցին երկայնութեամբը միշտ երկուստեք մեզի ցամաքը կ՚ընկերանայ։ Բայց երբ այն կը լմննայ ու հեռաւոր հորիզոնի մը մէջ կը թաղուի, դարձեալ մենք զմեզ ընդարձակ կապուտագոյն հեղանիւթ բոլորշիի մը կեդրոնը կը գտնենք։ Հեռու հեռու, ծովուն խորերը յանկարծ կղզիացեալ աշտարակ մը առջևնիս կ՚ելլէ. ի՞նչ է այն կէտն ահագին ծովատարած բոլորակի մը մէջ. և կա՞յ արդեօք այնպիսի աշխարհքէս մնացեալ մտաւոր էակ մը որ այն լըքեալ տեղը բնակի։ Կայ յիրաւի տրտրացի ընտանիք մը՝ որ այն անձուկ միայնարանը կը ձգնի, երկնից ու ծովուն հետ միայն խօսակից։ Փարոս մըն է այս զոր Եգիպտոսի վարչութիւնը Սուէզի ծոցին համադէպ կանգներ է ՚ի զգուշութիւն նաւարկութեան. որովհետև Կարմիր ծովը մեծամեծ վտանգներ կը սպառնայ իր անհամար ժայռուտներովը։ Այս զոգցես մարդկութենէ մնացեալ բնակչաց կերակուրն ու ջուրն՝ երեք ամիս մէյմը Եգիպտոսի տէրութիւնը կը ղրկէ։

Այս վերջապահ պահապանէն անդին մերթ ընդ մերթ շոգենաւ մը կը նշմարենք, որ կամ քովերնէս քերելով դէպ յԵւրոպա կը դիմէ, և կամ քան զմեզ երագագոյն ՚ի բացուստ կը քալէ ու դէպ ՚ի Հնդկային ջրերը կը սրանայ։ Կղզիացեալ ապառաժք ըստէպ ստէպ ծովուն մէջէն առանձնացեալ կը կանգնին. անոնց ամայութեան տխուր տեսքը թէպէտ սրտերնիս կը ճմլէ, բայց մի և նոյն ատեն մեզի կ՚ազդէ՝ թէ սպառնիչ տարեր մը սպառնալիքէն դեռ ևս մեզի ապաստանարան մը կը մնայ։ Սակայն օդը երթալով կը սաստկանայ, և Ռէօմիւրի ջերմաչափը, զոր յԵւրոպա վեց աստիճանի թողեր էի, հոս քսանուչորս և քսանուվեց կը նշանէ. ապացոյց թէ երկու կողմի անապատք իրենց կրակը անգործ չեն պահեր։ Ցորեկ ատեն ջերմութենէն ընչասպառ՝ ունայն տեղ նաւուն մէջ զովացուցիչ տեղուանք կը փնտռենք. գիշերուան կաթոգին կը սպասենք, յուսալով որ մեզի զով բերէ. բայց ՚ի զուր. հնոցի մը կեդրոնը կը գտնուինք։ Գիշերը կը հասնի ու ջերմութիւնը նոյն սաստկութեամբ զմեզ կը հարուածէ. և առաւել ևս մեր անձուկ խղիկին մէջ, ուր պատուհանն իսկ բաց բանալը օգուտ չունի։ Ի վերայ այսր ամենայնի առջևնիս հինգ անապատ օրուան միջոց կայ մինչև ցԱտեն, ուր կը յուսանք զովագոյն օդոյ մը շունչը ծծելու։

ԿԱՐՄԻՐ ԾՈՎ.

Եւ այսպէս հուսկ ուրեմն այն պատմական ծովուն մէջ ենք որ շատ ՚ի հնուց հռչակաւոր եղած է, և որուն յիշատակն ՚ի տղայութենէ տպաւորած են դպրոցք մեր մտաց մէջ։ Այս ընդարձակածաւալ ջրերն են՝ որ երբեմն հրաշագործ գաւազանի մը հարուածով ճեղ-

քուեր բացուեր են. և պարիսպ ձևացնելով երկաւատեք, ճամբայ տուեր են անհամար փախստէից բանակին։ Նոյն այս ծովն է, որ նոյն գաւազանին հնազանդ, իւր ջրերը միւսանգամ դարձուցեր կարկառեր է, յանդուգն և անխոհեմ բռնաւորի մը անհուն բանակին իբր մահու անկողին ծառայելով։ Երևակայութեամբ վերանալով, կարծես այն խաղուն ջրին տակէն, հազարաւոր տարի ետքն ալ, այն Եգիպտացւոց ամբոխը կը նշմարեմ, որ խառն՝ ձիոց, կառաց ու կահուց բազմութեանը հետ՝ տագնապալին ետքի օրհասը կը կրեն։

Ձախակողմն որ աչքս դարձնեմ՝ ինձ Սինա լեռը կը ցուցնեն, ուսկից պատգամախօս Մովսէսն իջեր է, անօրէն ժողովրդեան մը օրէնսդիր ըլլալու։ Քիչ մը անդին կ'ըսեն Մէրքէի ծովափանց դիմացէն պիտոր անցնինք, ուր տեղը լրացաւ աշխարհքիս մեծ մասի մը ճակատագիրն։ Ո՛րչափ յիշատակներ չեն զարթուցաներ միայն այս տեղեաց ծովափունքը, որ լի են ցցուեալ հրաբղխային կոնիւք, քառաժայռիւք, կղզեակներով և բուստի յատակներով։

Ի հիւսիսակողմն Սուէզի անցքը իբր մուտք կը ծառայէ այս ծովուս. 'ի հարաւակողմն Պապ-էլ-Մանտէպ նեղուցն ելից դուռ է դէպ 'ի Հնդկային Ովկիանոս։ Երկայն բարակ ջրանցք մըն է 2250 հազարամետր երկայնութեամբ. իր լայնութիւնն է 320 հազարամետր ամենէն լայն տեղ։ Մէջ տեղը խորք ձևացած է 700էն մինչև 1000 մետր խորութեամբ. անոր համար ալ ջրին գոյնը մէջ տեղը մութ կապոյտ է, մինչդեռ եզերքներն են կանաչ։

Ճանապարհորդ անփորձ՝ կը յուսայ այնպիսի նշան գտնել՝ որ ստուգաբանի անոր կարմիր անուանն. ունայն ակնկալութիւն. կը յառաջենք ու կը յառաջենք,

և միշտ այն ջուրը մութ կապուտ ներկած է։ Կը խուզեմ հասկնալ թէ ուսկից առաջ եկած ըլլայ այդ անուանակոչութիւնը, սակայն ոչ որք կրնայ ստուգիւ զուրցել. են որ կ'ըսեն թէ Ալփինից ծովափունքը կարմիր մարմարինի լեռներ կան, և անկէց ծովս ալ իւր անուանակոչութիւնը առած է։ Են դարձեալ այլք՝ որ կ'ըսեն թէ ծովուս երեսը տեղ տեղ կարմիր մեծ արատներ կը ձևանան, պատճառեալ ծովային սէզերէ ու մանրադիտական կենդանարդյաներէ. որոնք պատճառ առեալ՝ մարդս կարմիր անունը տուեր է ծովուս։

Ծովափանց քարաժայռից և սաստիկ հողմոց պատճառաւ առագաստաւոր նաւուց նաւարկութիւնն շատ վտանգաւոր է. իսկ տաքութիւնը շատ անգամ մահացու կ'ըլլայ։ Հին ատեն, և գլխաւորապէս Պտղոմեանց ու Հռոմայեցւոց ժամանակը, վաճառականութիւնը շատ բանուկ էր այս ծովուս մէջ. բայց Բարեյուսոյ գլխուն անցքը գտնուելէն ետքը շատ ինկաւ։ Յետոյ ապա Աղեքսանդրիայէն դէպ 'ի Սուէզ երկաթուղին շինուելով նորէն սկսաւ ծաղկիլ, և ևս առաւել աճեցաւ Սուէզի պարանոցին անցքը բացուելէն ետև։

ԾՈՎՈՒՆ ՓՈՍՓՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երեկոյեան ճաշէն ետքը նաւուն որմը յեց՝ ծովուն փոսփորականութիւնը դիտելով կը զբօսնուի։ Երկայն ընդարձակ շոգենաւուն երագաբար սրանալով բռնութեամբ ջուրը կը ճեղքէր՝ լայն ակօս մը բանալով, որու փրփրացող եզերքն նաւուն խելաց ետևէն իրարու վրայ կը կործանին, կը տարածուին, ալէտանջ ու սպիտակ շաւիղ մը հորդելով, որ հետ-

պշնուլ ծովուն երեսին հետ հարթելով հեռաւորու-
թեան մէջ կ'անհետանայ։ Սակայն այն փրփուրն որ
ջրերուն ճեղքուելովը կը ձեւանայ, փափուկ բրդի
ծուէնք կը նմանի. ուր աւելի կ'եռան փրփուրք՝ կար-
ծես ծծմբոյ թեթեւ բոցեր են՝ որ ալիքներուն երեսէն
կը քերեն, կ'երթան և կ'անհետանան. մերթ ընդ
մերթ վառ կայծեր յուզեալ ալեաց մէջէն վեր կ'ոստ-
նուն ու կը սպառին, ինչպէս կրակէ թիթռունք որ
ծովը գային մարէին։ Երբեմն ալ աւելի վառ կայծեր
ծովու մութ ալեաց մէջէն սրանալով փայլակի երեւոյթ
կու տան երբ ամպերը ակօսարեկ կը կտրէ։ Եւ հուսկ
ուրեմն այն ընդարձակ ծփալից արահետը որ շոգե-
նաւը իր ետեւէն կը ձգէ, բոլորովին լուսաւոր կը
փոխուի կ'ըլլայ. նմանութիւն մը բերելով երկնից
ծիր կաթին, որ սպիտակ, նուրբ ու նօսր, պայծառ
գիշերները՝ երկնից մութ կապուտին միակերպու-
թիւնը կը կտրէ։ Եւ ինչպէս երկնից միգամածից
մէջէն փայփլող աստղք կը տեսնուին, այսպէս ալ
այն ծփալից արահետին մէջէն կը տեսնես որ կայ-
ծեր կը կայտռեն. ծովու ոգիք են կ'ըսես որ իրենց
գիշերային զբօսանաց համար ջահեր կը վառեն։ Մեծ
տեսարան մըն է ծովու փոսփորականութիւնը, ու
մեզի կրնայ գաղափար մը տալ թէ ինչ կենդանեօք ո-
գեւորեալ են այն ջրոց անդունդք որ կարծես մշտնջե-
նաւոր լռութեան ու մահու արքունիք են։ Ովկիանոսի
ջրին ամեն մէկ կաթիլը փոքր աշխարհք մըն է, ուր
հազարաւոր կենսունակ էակք կը շարժին ու կ'ապրին։
Քադրըֆաժ գաղղիացի հռչակաւոր բնագէտը, որ
ծովու փոսփորականութեանը վրայ ճառած է, հա-
րիւր տեսակ փոսփորական կենդանիք կը թուէ, որոց
մեծագոյն մասը ծովային են։ Շատ անգամ իր փոր-
ձերուն մէջ աւելի լուսաւոր երեւցած ծովու ջրէն

առնելով մէջը բազմաթիւ մանր հազիւ տեսանելի
կենդանիներ գտած էր. անանկ նուրբ ու մանր որ հինգ
հատը ետեւէ ետեւ շարելով հազիւ կրնային մէկ հա-
զարորդամեդր ձեւացնել։ Եւ այն մանր ոգեորեալ
էակները կրակէ բոցեր ու կայծեր կը ցատկեցնէին.
որոնք դարձեալ, մանրադիտակին տակ, ուրիշ բազմա-
թիւ մանր կայծերու կը լուծուէին։ Կաթիլ մը ջրի մէջ
կրնայ բազմաթիւ խումբ մը բովանդակուիլ։

Գիտողութեամբ ստուգուած է որ այս փոսփորա-
կանութիւնը պատճառող բիւրաւոր էակները միայն
ծովուն երեսը փոսփորական են. անոր համար ալ ծո-
վը հանդարտ եղած ժամանակն է որ երեսը կը ժողո-
վին. իսկ ալէկոծութեան ատեն անոր խորերը կ'իջ-
նան կը ցրուին։ Եւ ոչ թէ իրենց փոսփորականութեան
գոյնը ջրին կը հաղորդեն զանիկայ լուսաւոր ընե-
լով, ինչպէս կրնայ կարծուիլ, հապա նոյն իսկ իրենք
են որ փոսփորականութեամբ կը լուսաւորին և ի-
րենց բազմութեամբը ջուրը լուսաւոր կ'երեւցնեն։
Անոր համար ալ մինչ ջուրը գրգռուելով չշարժի՝
լուսաւոր չերեւնար. վասն զի այն ատեն այն մանր
կենդանիք խառնելով կը գրգռուին, կը շարժին, կը
յուզին, և այն շարժմունքներէն յառաջ կու գայ փոս-
փորականութիւնն։ Եւ որչափ աւելի սաստիկ ըլլայ
ջրին յուզումը՝ այնչափ աւելի սաստիկ կ'ըլլայ փոս-
փորականութեան երեւոյթը։ Ուստի և մեր շոգենա-
ւուն ետեւէն ձեւացած արահետն՝ աւելի սաստիկ լու-
սաւոր էր անմիջապէս անուին մօտ, ուր ջուրը աւելի
բռնութեամբ զարնուելով կոյտ մը փրփուր կը ձեւա-
ցնէր։ Յաջող պարագաներով ծովու փոսփորակա-
նութիւնը դիտելը մեծ զուարճութիւն մըն է և գըլ-
խաւորապէս հասարակածին տակ։ Նաւ մը առաջ
ծովը նետէ, կարծես կրակէ անձրեւ մըն է ծովը կը

թափի. քար մը նետէ, կարծես արծըթէ գունտ մըն է որ բազմաթիւ արծըթէ օղեր կը բաժնուի, որք ընդարձակելով կը բազմանան. գաւազանով մը ջուրը ճեղքէ, կարծես որ արծըթէ թիթեղ մը ծովուն երեսը կը ծփայ: Այն ջրէն ամանի մը մէջ առ ու յետայ ծանր ծանր թափէ. կարծես արծըթէ գեղեցիկ հոսանք մըն է որ ծովուն երեսը ծեծելով փրփրացող արծըթէ պղպջակներ կը հանէ: Եթէ ջրին մէջ ձեռքդ մխես ու հանես, լուսաւոր գոյս կ'ելլէ ործաթ կաթեցնելով. անանկ երեւոյթ մը կը բերեն վար ինկած կաթիլներն: Ծովեզերքը թաց աւազին վրայ քալելով կրակէ հետք կը տպաւորես. և փափարոկան բիւրաւոր միջատք որ քու ներձաւորութենէդ գարհուրած կը փախչին ծովուն խորը ապաւինելու՝ փախչող կայծերու երամի կը նմանին: Հնդկային ովկիանոսին մէջ խոշոր ձուկ մը կայ՝ կլոր ձեւով, վեց ոտք երկայնութեամբ, զոր ամբողջ լուսնին նմանցուցած է և փեպեա կը կոչէ. այս կենդանւոյս սկաւառակը լոյն ու լուսաւոր է, անանկ որ լուսնին նման ծովուն երեսը վեհմարար կը քալէ: Կը յուսայի որ ճամբուս վրայ այս տեսարանիս հանդիպէի, սակայն յոյսս դերեւ ելաւ:

Աւրիշ մէկ տեսարան մըն ալ ցորեկն կու տային մեզի թռչող ձկունք: Շոգենաւին աղմկէն յուզեալ, ինչպէս թռչնոց երամք՝ վեր կը նետուէին անհամար բազմութեամբ, և ծիծառներու պէս թռչելով ծովուն երեսէն՝ աչաղին միջոցներ կը կտրէին նորէն ծովը ընկղմելով: Անանկ թռչնոց գաղափար կու տան որ անփորձ եղողը խաբուելով կրնայ համարիլ թէ ցամաքը մօտ է: Այս ձկանց մեծութիւնը տասնըհինգէ մինչև քսան հարիւրորդամեդր է. պոչը, կուրծը ու կռնակը մութ կապոյտ է, իսկ մարմնոյն միւս

մասերն երկնագոյն և արծաթագոյն: Ճանապարհորդք շատ խօսած են այս զարմանալի տեսարանին վրայ, ու կ'ըսեն նաև թէ երբեմն այնպէս բարձր կ'ելլեն օդու մէջ որ կու գան նաւուն վրայ կ'իյնան: Մեզի օրերով տեւեց այս տեսարանս, բայց նաւուն վրայ անանկ հիւր մը ունենալու բաղդաւորութիւնը չունեցանք:

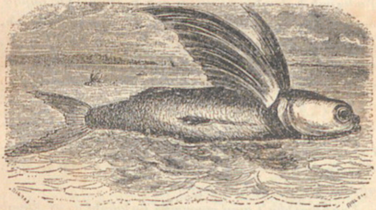

Թռչող ձուկը.

ՃԱՄԲՈՒՆ ԵՐԿԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՁԱՆՁՐՈՅԹԸ

Մեր ճամբորդութիւնն երթալով ձանձրալի միակերպութեան մը երեւոյթը կ'առնուր: Իւրաքանչիւր որ ինչպէս կրնար՝ այն օրերուն ձանձրալի երկայնութիւնը կը ջանար կարճել. ոմք առ հասարակ թիկնաթոռոց վրայ տարածուած ընթերցմամբ կը զբաղէին. ոմանք խումբ խումբ բաժնուած՝ ձեռագործներով ու փոփոխ խօսակցութեամբ կը զբօսնուին: Օրուան հինգ կերակրոյ միջոցները յամ 'ի դէպ

կուգային այն երկայնաձիգ օրերուն միակերպու-թեան ձանձրութիւնը կտրելու․ գործունէութիւն մը կը տիրէր այն տանն․ և գլխաւորապէս տեսակ տեսակ գինիները զանոնք ջերմացնելով խօսակցու-թիւնն ու ծիծաղն աւելի կը կարմրցնէին այն արփի-նային երեսները։ Բայց ճաշի սրահին մէջ ջերմու-թիւնը անտանելի էր․ անոր սաստկութիւնը կարե-լու համար հնդկային բանգայն 'ի կիր կ'առնուին։ Բանգայն երկայն գաւազան մըն է ձեղունէն լարով առկախեալ․ գաւազանին վրայէն հաստ լաթ մը ան-ցուցած է, գոգցես յիսուն հարիւրորդամետր լայն, զոր լարի մը միջոցաւ հնդիկ տղայք անդադար կը շար-ժեն։ Պատապարանելոց կը նմանէին այն սեմաֆորթք․ ոչ միայն կերակրոյ տանն հարկ է համբերութեամբ և անդադար բանգայն շարժեն, հապա նաև ինչ և իցէ տանն որ ճանապարհորդ մը սրահը նստած նա-մակագրութեան, ընթերցման և կամ խաղի կը զբա-ղի, որ է ըսել գրեթէ ողջոյն օրը։

Շոգենաւնիս Նոյայ տապանը կը նմանէր․ ոչ միայն այլ և այլ երկրի մարդոց կերպարանքը կը տեսնէի, հապա նաև խումբ մը չորքոտանիք ալ մեզի հետ կը ճանապարհորդէին․ Թող բազմաթիւ Թռչնականաց ազգը։ Այծ, ոչխար, կով, հաւ, սագ, բադ և աղաւ-նի, առ հասարակ իրենց որոշեալ խորշերն ունէին։ Իսկ շուներն անոնցմէ աւելի բարեբաղդ՝ ազատ էին ոչ միայն նաւուն ամեն դին իրենց հանգիստը բնաւե-լու՝ այլ նաև անկասկած և աներկիւղ դէպ 'ի նոր եր-կիրներ ճանապարհորդելու։ Ընդհակառակն միս փակեալ դժբաղդներուն ոսկորները՝ հետզհետէ որ կը յառաջէինք՝ մաքուր մաքուր ծովու ալեաց վը-րայ կը ցանէինք։ Խեղճերը շատ բան ալ չունէին տալու շատակեր անգղիացւոյն․ ծովային օդը զա-

նոնք ալ կը վատուժցընէ և գրեթէ կաշի ոսկոր կը դարձընէ։

Բայց սեղաննիս որչափ և առատութեամբ յար-դարեալ է, խայլի վարժող մէկ քանի ճանապար-հորդաց անգղիական կերակրեղինաց պատրաս-տութիւնն և ամէպ կրկնութիւնն անհանդուրժելի կ'ըլլայ։ Կամ այն է որ խոհակերն անհմուտ է, և կամ այն է որ անգղիական խոհակերացը հնարագիտու-թիւն չունի։ Քանի մը օրէ ետքը միակերպութիւնը կը սկսի մեր ստամոքսը ձանձրացնել, և այնուհետև գրեթէ զզուանօք կը նայինք այն կխաշուած մսի կտոր-ներուն որ անփոփոխ ամեն օր առջևնիս կը դրուին։ Թող որ այն սաստիկ համեմք զոր 'ի կիր կ'առնուն՝ մեր անփորձ քիմքը ու ստամոքսը կ'այրայրեն։

Մերթ կերակրով, մերթ հանգստեամբ և մերթ ընթերցմամբ՝ օրերնիս անայլայլակ կ'անցնին․ ցերե-կը գիշերուան կը յաջորդէ, գիշերը ցերեկուան, և մենք օր աւուր դէպ յԱտեն կը յառաջենք։ Անընակ ապառաժուտք կզզիացեալ ջրին մէջէն ցցուելով բո-լոր այն ծովուն երկայնութիւնը կը զարդարեն․ վայրք անջրդիք, չորացեալք, ամայիք․ ներքին հրաբղխային սաստիկ բռնութեան մը ծնունդք․ անդէք մնա-ցեալք յամենայն կենաց։ Հոն ոչ ծառ կը տեսնես, ոչ կանաչութեան շիւղ մը, ոչ Թռչնոյ, ոչ միջատի և ոչ ինչ և իցէ կենդանական էակի ներկայութիւնը։ Կարծես բնութիւն գլխովին մոռացեալ է զանոնք․ երկինք իսկ իրենց ջրոյ օրհնութիւնը կը զլանան ա-նոնց․ և այնպէս անբեր, անջրդի ու հրակէզ, մշտըն-ջենաւոր արևու մը ապառիչ ճառագայթից ներքև կը տոչորին․ պարզ անոնց տեսքը մարդու սիրտը կը ճմլէ։ Կարծես նաւորդաց իբր սպառնալիք միայն դը-րուած են հոն․ անոնց կողից վրայ զնև ևս կը

տեսնուին Նաւարինեան շոգենաւուց կմախքն՝ որ օր աւուր ալեաց ընդհարելով կտոր կտոր կը ցրուին։ Գլխաւորապէս ապառաժուտ մը, որու քովէն կ'անցնինք, ուշադրութիւննիս կը գրաւէ. ամենուն աչքը դէպ անոր կ'ուղղի. կարծես փոքր նաւահանգիստ մըն է, այնպէս բազմաթիւ կ'երեւան կայմք. բայց ամենը Նաւարինեան շոգենաւուց կը վերաբերին. ատոնց ոմանք կողմնակի կործանած են և աջակին կողերնին ջրին երեսէն դուրս կը ցցուի. այլոց խել-

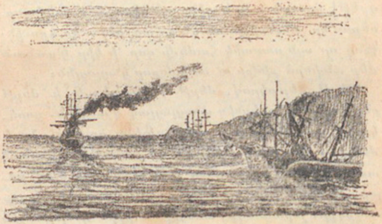

Նաւարինեան նաւք.

քը կիսով չափ ջրի տակ է, մինչդեռ նաւառաջքը ցամաքին վրայ բռնութեամբ նետուած. ուրիշ մը միայն կէսը կը տեսնուի, միւս կէսը ջրին զարնելէն բացուած ջախջախուած է։ Ժայռուտին ետեւ կողմը դեռ ևս ուրիշ կայմք կը տեսնուին, յորս է և մէկ մեծ քառակայմ շոգենաւ մը։ Ասոնք ամենը գիշերային մթութենէն մոլորեալ՝ այն ժայռուտին վրայ զարնուեր խորտակուեր են։ Եւ որչափ տագնապ չեն արդեօք

պատճառած այն ճանապարհորդաց՝ որ նոյն շոգենաւներով նաւարկելու դժբաղդութիւնը ունեցեր են։ Սակայն Կարմիր ծովուն շոգենաւուց երթեւեկը այնպէս յաճախ է որ ժայռուտից վրայ ապաւինելոց փրկութիւնը ապահով է։ Օր չըլլար որ գոնէ գոնէ քանի չափ շոգենաւք չանցնին այն ժայռուտին առջեւէն։

Մեր ուղեւորութեան հինգերորդ օրը այս ժայռուտից ներկայութիւնը կը բազմանայ, և մինչդեռ մենք

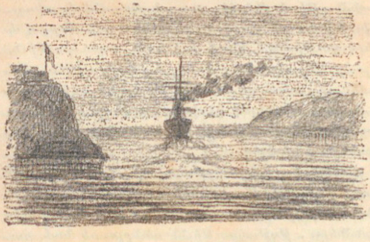

Անգղիական դրօշակը.

երկու հանգիտակաց ժայռից մէջէն կ'անցնինք, անգղիական դրօշակը ժայռի մը գլխէն վրայէն մեզ կ'ողջունէ։ Զարմանալի՜ տեսարան. մարդկային շահասիրութիւնը նոյն իսկ այն ամայի և անջրդի վայրը, յորմէ զզուելով ամենայն կենդանի կը խորշի, իրեն բնակավայր ապաւինի ընտրած է։ Այս ամայութեան գլխէն վրայէն անգղիական թնդանօթք ոչ միայն իրենց ազգային վաճառաշահութիւնը կ'ապահով-

ցընեն, այլ աղջըն խակ կարմիր ծաղուն կը տիրեն։ Այն ճամբէն ոչ ոք կարող է անցնիլ եթէ ոչ ժայռուտին տերանց Թըլլտուութեամբը։ Բայց այն ամայի անբեր ժայռին վրայ բնակող պահապանաց կեանքն ինչպէս արդեօք անբերելի ըլլալու է. երեք ամիս անընդհատ բանտարկուած են այն բացարձակ առանձնութեանը մէջ ճգնելու. որմէ ետև այլք կուգան զիրենք կը փոխանակեն։ Ձեմ տարակուսիր բնաւ որ այն տառապելոց համար նաւու մը անցքը հրեշտակ Աստուծոյ երևնալու է. անանկ մխիթարութիւն է բանի առանձնութեան մէջ հեռաւոր բնակարանի մը տեսութիւնն խակ, ուր մարդ կը գուշակէ ուրիշ մարդոյ մը ներկայութիւնը։ Մեզի խակ նոյն տպաւորութիւնը կ'ընէր, մեր այս ամպօրեայ ճամբորդութեան մէջ, ամեն անգամուն որ շոգենաւ մը կը տեսնէինք՝ որ 'ի հանդիպոյ անցնելով յներրոտ կ'ողջունէր. մեր ողջունից լսելեայն հառաչը 'ի սրտէ անոր կ'ուղղէինք տանել առ սիրելիս։

Սակայն նաւերնիս երթալով կը յառաջէ, և միայն քանի մը ժամ կը մնայ յԱդեն հասնելու։ Հոն նաւերնիս առ փոյր մը պիտոր դադարի Թղթակցութիւնը յանձնելու, Թղթակցութիւնն առնելու, և նաև ճանապարհորդք՝ եթէ գան։ Աչխատ որ գիշերը կը մերձենայ, և մենք չկարենանք պիտի գաղափար առնալ ոչ մօտէն և ոչ խակ տեղւոյն ընդհանուր տեսարանին։

Ծաշը դեռ չմնցած՝ գահավըլուխ նաւապետը հրաժեշտ կ'առնու ու նաւակամուրջը կ'ելլէ մօտէն հըսկելու։ Ես խակ անոր հետոցը ետևէն կ'երթամ, յուսով գոնէ տեղւոյն փոքր գաղափար մը առնըլու. բայց յոյսս 'ի գերև կ'ելլէ. վասն զի թէ և երկինքն աստեղազարդ է, մութ ժայռուտէ մը զատ ուրիշ բան չեմ կրնար տեսնալ։ Միայն քաղմաթիւ նա-

ւուց լոյսերը կը տեսնեմ, որ ջրին մէջէն անդրադառնալով այն մթութեան միակերպութիւնը կը կտրեն։ Քիչ ատենէ Թիոց աղմուկը նաւակաց բաղմութեան մը ներկայութիւնը կը գգացունեն. և շատ մը ընկոյզ ադաղակներով նաւերնուս չորս կողմը կը լեցուի։ Հազիւ թէ շոգենաւուն սանդուղը վար կ'երկընցընեն, բաղմութիւն մը ձառազխմոց, աղանդի և պատատատուն հանդերձներով, վեր կը յարձկին։ Հարկ է որ մօտէն տաջին կեցող պաշտօնեայն մղելով ու հարուածելով այն յարձակումը զսպէ ու ներս մտնալը խափանէ. մինչև որ հաւակ ուրենն գլուր ըլլալով Թոյլ կը տրուի անանց վաճառականաց նաւը մտնել։ Ասոնց վաճառաշահութեան նիւթը ջայլամի փետուրներն են, զորոնք գլխաւորապար Արաբիոյ ներսերէն կը ժողվեն ու հոս կը բերեն, եւրոպացի ճանապարհորդաց մատուցանելով։ Բայց այս մարդոց արտաքին երևոյթն անանկ աղանդի ու քստմնելի է, որ ճանապարհորդաց շատը բանութեամբ քովերնէն մէկդի կը վարեն։ Կարծեմ նոյն գիշերը այն ադորմելիներուն առուտուրը շատ վատ եղած ըլլալու է, վասն զի շատ մը տանն նաւուն մէջ տաղիս անդին նետուելէն յետոյ, վերջապէս լքեալ երևութիւ ելան մեկնեցան։ Գիշերը յառաջացած էր երբ սաստիկ աղմուկ մը զգացուց մեզի որ նաւուն խարիսխը վեր կ'առնուին, և այնուհետև ընթացքնիս դէպ յարաբական ծովը կ'առնուինք։

Ի ԾՈՎՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ

Առաւօտն որ պատուհանիկին մէջէն արեւուն ճառագայթները թափանցելով, գիս ալ թմրութենէս սթափեցուց նաւուն վրան փութացնելով։ Արդէն քանի մը անգղիացի ճանապարհորդք, ըստ իրենց այլանդակ սովորութեան, բոպիկ ոտիք ու մերկ սրունքներով և սենեկի հագուստով վեր վար ժուռ կուգային առաւօտեան օդը ծծելու։ Մինչդեռ ես արաբական ծովուն տեսքը վայելելու նպատակաւ թիկնաթոռ քաշելու հետ էի արեւելից հակառակ, ժուռ եկողաց մէկը քովէս քսելով գիս կը մղէ, և աթոռը ձեռքէս ձգել տալով անտարբերաբար կ'անցնի կ'երթայ ինչպէս թէ անպատշաճութիւն մը եղած չըլլար։ Աչքս վերցընեմ տեսնեմ կողն 'ի կող մէկ մը՝ վերացեալ ըլլալով թեւին տակը գիրք մը դրած մէկզմի կը հեռանար։ Հանրական քերթող մըն էր, Լորտ Պայրընի հանճարոյն նախանձորդ, և այն գիրքն որ թեւին տակը կը կրէր, իր ինքնագիր քերթութիւնքն էին։ Ամբարտաւան վարմունքը զինքն ընկերութեան այնչափ անհաճոյ ըրած էր, որ Լորտ Պայրընի քարիքաթիւր մակդիրը իրեն դրած էին։ Ես իսկ առջի օրուընէն սկսած էի անկէ զգուշանալ, և ամեն անգամուն որ կողն 'ի կող ու գոռոզաբար քովէս կ'անցնէր առանց հայեացքի մը գիս արժանի համարելու, կը ջանայի ինքզինքս այնպէս փոքրկացնելով ունայնացընել՝ որ իր մեծութեան վսեմութիւնը առաւել ևս դուրս ցայտէ։ Թէպէտ հաշմ ալ ոտիք, այլ այնպէս վարպետութեամբ կեղծէր՝ որ մանաւանդ ուշ դնելու էր կաղութիւնը հասկընալու։ Եւ իր այս

ընական պակասութիւնը քանի մը տարիէ 'ի վեր ստացած էր, ըստ վկայելոյ անգղիացի բարեկամիս։

Իր հայրը ճոխ պանրավաճառ մըն էր որ իր բոլոր հարստութիւնը Գաղղիա հաւաքած էր և միշտ 'ի Բարիզ կը բնակէր։ Գաղղիոյ վերջի խռովութեան ժամանակ իր անգղիական ազգութիւնը բաւական ապահովութիւն համարելով չուզեց տեղափոխուիլ․ կը պարծէր թէ անգղիացի ըլլալը բաւական էր զինքը ամեն վտանգէ ազատ պահելու։ Բայց չէր մտածեր որ անանկ անկանոն ժամանակ սրիկաներէ իրաւունք պահանջել ունայն է։

Օր մըն ալ, անանկ մէկ օր մը ինչպէս շատ եղան 'ի Բարիզ, մեծ ամբոխ մը կը լեցուէր այն փողոցը ուր էր իր բնակարանը. պատուհանէն գլուխը կարկառ՝ բազմութիւն մը կը տեսնէ որ դէպ 'ի վար կ'իջնէր կապելով մէկ մը քշելով ու հարուածելով։ Այն մէկը դժբաղդաբար ծանօթ էր իրեն։ Թշնամութենէ գրգռեալ կամ թէ կերպարանաց երեւոյթէն լրտես համարելով սրիկաքը վրան ձեռք դրած էր։ Այն տեսարանին առջեւ պանրավաճառին սիրտը չի դիմանար, և առանց վտանգէն երկնչել մը զգալու՝ փողոցը կը յարձակի և ուժգնակի բազմութիւնը պատռելով իր բարեկամին վրայ կը վազէ ու սրիկաներուն ձեռքէն ազատել կը ճգնի։ Բայց ունայն տեղ կը ջանայ համոզել բազմութիւնը՝ թէ ըրածնին անիրաւ էր։ Այն կատաղեալ ամբոխը հեռի էր խօսքի ունկնդիր ըլլալէ․ և փոխանակ կապեալը արձակելու՝ ազատարարին վրայ ալ ձեռք կը դնէ։ Իր բարեկամն է, կ'ըսէին, ուրեմն ուրիշ լրտես մըն ալ այս է․ տեսնենք ինչպէս կը մեռնին լրտեսք։

Այս ըսելով երկուքն ալ կապած կը քաշեն հրապարակ մը կը տանին. ու հոն ծառի մը կապած հրա-

ցանաւորք գլխոցնին կը կանգնին։ Նոյն տեղ անգ-ղիացին իր ազգութիւնը օգնութեան կը կոչէ. ունայն տեղ այն կառաւարեալ սինկբորին սպառնալիք կը քա-րոզէ։ Տասը հրացանից ձայնը յանկարծ օդը կը թնդացնէ, և այն երկու չարագործք, իբր շանթա-հար, գետին կը կործանին։

Երիտասարդս որ պատուհանէն ուշադիր հօրը բռ-նուիլը տեսեր էր, զօրաւոր զգացմունքէ մը մը-ղեալ ուզեր էր նախէն օգնութեան վազել. բայց սանդղէն 'ի վար թափով ինջած ժամանակը՝ յան-կարծ քայլը մոլորելով գետինը կործաներ էր կրունկը ջախջախելով։ Եւ որչափ միորսուժք ջանացեր էին դարմանել՝ ճար չէր եղած կաղութեան դէմ առնելու։ Կ'երեւար որ այս իր պակասութիւնը կսկիծ էր ի-րեն. և թէպէտ կը զգուշանար ընկերութեան առջին կաղ երեւալու, սակայն մինակութեան մէջ կը գտնէի որ ինքզինքը առանձին համարելով թող կու տար պակասաւոր ոտքին անբռնադատ կաղալու։

Այն ձախորդութենէն ետքը ինքզինքը տուած էր քերթութեան ու ճանապարհորդութեանց։ Եւ որով-հետև բնութեամբ զուարթ էր, իր տաղանդին վրայ կը սնապարծէր։ Լորտ Պայրընի նախանձորդ՝ անոր գրուածոց վրայ գովեստ չէր խօսեր։ Իր առջին չկար հեղինակ մը որ կատարելութիւն մը ունենար. իրմէն զատ ուրիշ կատարեալ մարդ չէր տեսներ։ Երբեմն մեծ ժամանակ անանկ յամառ պարծենկո-տութեամբ իր կարծիքը կը պնդէր, որ ամենուն տհաճելի եղած էր, որով և ընկերութիւնն ընդհանրա-պէս իրմէն կը խորշէր։ Ինք ալ սակայն զինքը տեսնե-լով կը խորհրդածէր միօքս, ըսելով թէ գիտութեան մեծագոյն շնորհքը խոնարհամտութիւնն է։

Թիկնաթոռս կը շակեմ, ու մեղմիկ մը նստելով այն անհուն ծովուն վրայ աչքս կը նետեմ։ Արա-բական ծովն էինք ու նաւերնիս շեշտակի դէպ 'ի Պոմպէյ կը սուրար։ Կարմիր ծովուն նեղացուցիչ ջերմութիւնը զադրեր էր գեղեցիկ զովութեան մը տեղիք տալով։ Կարծես մայիս ամիսն էր իր պայ-ծառ երկինքովն ու զովութեամբը։ Ծովն ալ իր գոյնը փոխեր էր. մութ կապոյտէն, ինչպէս էր 'ի Կարմիր ծով, մութ կանաչ դարձեր եղեր էր։ Հովը մեղմ հակառակ կը շնչէր փոքր ալիքներ յարուցանե-լով ու նաւուն երերական շարժմունք մը տալուե-լով. սակայն մենք կարծես որ ալ ծովու վարժած ենք, և այն շարժմունքը վրանիս այլայլութիւն չի բերեր. թէպէտ և ուղևորաց մէջ կան որ ծովու շարժման գլխապտոյտ են։ Այն մէտ մէտ ալիքները կը գիտեմ՝ զորոնք հովը մեղմ դէմ հարուածելով կը փրփրա-ցընէ։ Մեղմ հեռու գլխիններու խումբերը ցատ-կելով կը զբօսնուն։ Անոնցմէ անդին ուրիշ խումբ մը մեծամարմին ձկանց, զոգցես շոգենաւին առջևէն զարհուրած կը փախչին. մարսուինոց խումբ մըն է բատ ասելոյ նաւավարաց։ Մէկ քանի ծիծառք գետ-եւս մեղմ մինչև ցայսր կ'ուղեկցին, և 'ի հեռուստ մէկ քանի ծովային թռչունք մերթ օդը կը բարձրա-նան, և մերթ ջուրը կ'ընկղմին։

Այսպէս կ'երթանք մեր ուղևորութեան օրերը համբելով, և անհամբերաբար այն ժամուն սպասե-լով որ ոտքերնիս ցամաքը պիտի դնենք։ Օրերուն միակերպութիւնը նաւուն վրայ կեանքը հետզհետէ աւելի ձանձրալի կ'ընէ, զոր կ'աւաւելու ճամբուն եր-կայնութեան մտածութիւնը։ Տասուերեք օր էր որ Վե-նետիկոյ ըճէն ելեր էի, սիրտս ալ երկիւղէ կարելու ծովուց խիթալի վտանգներէն. և սակայն ծովը միշտ

խաղաղութեամբ մեզի ցայտ տաղջնարդեր էր։ Ո՞ւր
էին այն ալեկոծութիւնք, այն նաւաբեկութիւնք, և
այն բազմադիմի վտանգք ու փորձանք որոց վրայ
այնչափ լսած ու կարդացած էի։

— Աս ծովն որ այսպէս անդորր կը տեսնես հիմա,
ըսաւ անգլիացի բարեկամս, աթոռը ինծի մօտեցնե-
լով, շատ անգամ կտրեր անցեր եմ, տարւոյն այլ
և այլ ժամանակ։ Այս ամիսներուս միշտ այսպէս ան-
դորր է, որով և նաւարկութեան ալ հաճոյ։ Բայց
երկու տարի յառաջ յուլիս ամսուն որ անկէց ան-
ցայ յայժ այլապէս էր. իմ կենացս մէջ անանկ ծով
մը չեմ յիշեր։ Սուէզ թողեր էինք Կարմիր ծովը կըտ-
րելով առանց մասնաւոր դիպուածի, եթէ ոչ փոքր
դէպքի մը որ նաւուն վրայ հանդիպեցաւ։ Տխուր ու
մաղձոտ կերպարանօք մէկ մը մեզի ուղեկից էր. լռե-
լեայն կերպարանքի կը նստէր ու միշտ առանձին քա-
շուելով մերթ ընթերցմամբ կը զբաղէր, և ուրիշ
ատեն ծովուն վրայ աչքը յառեալ մտածութեան մը
մէջ ընկղմած կ'երեւար։ Ոչ որ իմացած էր իր ինչ
ըլլալը, և ոչ ինչ մտածութենէ նեղուիլը։ Խցիկիս
քովը ուրիշ միանկողին խցիկ մը կար զոր իրեն սե-
փականած էր։ Երբեմն գիշերը արթննալով ինձ կ'ե-
րեւար թէ այն մարդը առանձին կը խօսակցէր. բայց
չէի կրնար գուշակել թէ միտքը ձախորդ մտածու-
թենէ մը բռնուած էր։

Ճամբայ ելլելնուս չորրորդ օրը յանկարծ կէս գիշե-
րուընէ ետքը աղմկէ մը կ'արթննամ. ու կը դնեմ,
լսեմ քովի խցիկէս մերթ ընդ մերթ խղդուկ ձայներ
կ'ելլէին։ Համարեցայ թէ նոյն մարդը նորէն իր ա-
ռանձնախօսութիւնները ունէր. անփոյթ նորէն ըն-
կողմանեցայ։ Առաւօտը երբ սպասաւորը խցիկս մը-
տաւ, հարցուցի մարդուն գիշերային առանձնախօ-

սութիւնները։ Բայց ինչպէս ապուշ մնացի երբ սպա-
սաւորն ինձ լուր տուաւ թէ կէս ժամ յառաջ անոր
խցիկը մտնելով զինքը ձեղունէն շուանով մը կախուած
գտած էր։ Այն ատեն հասկըցայ որ անոր լռութիւնը
յուսահատութիւնն էր։ Անոր դիակը լաթի մը մէջ
կարելով առանց մասնաւոր արարողութեան ծովը
նետեցին։

Իսկ մենք ճամբանիս շարունակեցինք. անցանք
Պապ-էլ-Մանտէպ նեղուցը, մտանք այս արաբական
ծովը, որ հիմա այսպէս անդորր կը տեսնես. անցու-
առաջին օրը ու ծովը սկսաւ այլայլութեան նշաններ
տալ։ Երկնից վրայ սկսան ամպեր դիզուիլ, մութ ու
սպառնալից ամպեր՝ որ որոտընին երկնից կը ձգէին։
Ութսունի չափ ճանապարհորդք էինք, յորս կային
բազում տիկնայք։ Հետզհետէ որ ծովը կը սաստկա-
նար ու նաւերնիս տատանմամբ կը ճօճար, ճանա-
պարհորդք ծովէն բռնուած իրենց խցիկները կը քա-
շուէին, ու կամաց կամաց բոլոր նաւուն վրայ միայ-
նութիւն տիրեց։ Արդէն իսկ հողմն ու շարժմունքն
անանկ անհանդուրժելի էր՝ որ վրան կենալ չէր հնար
առանց վտանգի։ Ուստի և դռները գոցուեցան, և
ամենքս կամ խցիկնիս և կամ հասարակաց սրահը
փակուած մնացինք։ Խղդուկ ատր մը տիրեց անդւոյն՝
ամենուն տանջանքը սաստկացնելով, և ողբ ու հա-
ռաչանք ու երկիւղի աղաղակներ միայն կը լսուէին.
եթէ նաւապետներէն մէկը մէջտեղը տեսնուէր՝ ա-
մենը վրան կը թափէին լուր հարցընելու։

Երեկոյացաւ օրն և օրուան հետ հողմին սաստկու-
թիւնն ալ բռնացաւ. նաւը խաղալիկ մը կ'երեւար.
մերթ վեր վեր կը բարձրանար ու յանկարծ, ինչպէս
թէ երկինքէն իյնէր, ահագին բարձրութենէն վար
կը կործանէր։ Կը ճռնչար ամեն դիէն, և ալեաց բըռ-

ութենէն զարնուելով՝ կարծես կողերը բանալ կ՚ու-
զէր։ Ահաւոր ալիքները փրփրադէզ կուտակ կուտակ
գլորելով նաւուն վրայէն կ՚անցնէին. ինչ որ վրան կը
գտնուէր աւլելով հետերնին ծովը կը տանէին։ Այ-
նուհետեւ աւելի զգուշութեան համար դրան առջեւը
պահապան դրուեցաւ որ ոչ ոք դուրս ելլէ վտանգին։
Ամենուս սիրտը երկիւղը տիրած էր. թէ արդեօք
փրկուինք պիտի, ամենքս իրարու կը հարցնէինք։

Նաւապետը նաւակամրջին վրայ ինքզինքը կա-
պած նաւուն կը զգուշանար. սակայն որչափ կրակը
սաստկացնելով գնալը յառաջելու կը բռնադատէր,
նոյնչափ անիկայ՝ հակառակ հովուն բռնութենէն
ծանր կը քալէր։ Այն խառնակ անհուն ծովուն վրայ
մի միայն մենք էինք, և այն լաստափայտը որ մի
միայն մեր ապաւէնն էր, կրնար վայրկեանէ վայր-
կեան ջրասուզիլ։ Ցամաքի և ոչ հետք կ՚երևային.
կատաղեալ ծովն ու մութ ալատնալից ամպերը իրա-
րու խառնուած կարծես վայրկեանէ վայրկեան մեզ
կլլել կ՚ուզէին։ Այն տագնապին մէջ ժամանակը յա-
ւիտենականութիւն կ՚երևար. ժամերը չէին անցներ,
օրը ոչ երբեք կը գիշերանար. գիշերուան խոր մութն
ալ արհաւիրքներով վրայ կը հասնէր. քունը հատած
էր աչքերնէս։ Նաւուն պաշտօնէից որ անձկանօք կը
հարցնէինք թէ յոյս կա՞ր փրկուելու, անոնք մեզի
քաջալերութիւն տալ ուզելով՝ ժպիտ երես կը պա-
տասխանէին. բայց ով որ աղէկ ուշ կը դնէր կ՚իմա-
նար անոնց սրտին տագնապը։

Այսպէս անցաւ առաջին ու երկրորդ օրը. երբ
յանկարծ իրիկուան դէմ՝ ահաւոր աղմկէ մը ամենքս
վեր ցատկեցինք. համարեցանք թէ վերջի վայրկեան-
նիս հասեր էր ու նաւը խորտակած ծովը կ՚ընկըղ-
մէինք։ Ամենքս դէպ ՚ի դուռ յարձկեցանք. սակայն

դուռը ամուր մը գոց էր ու բռնադատել չէր ըլլար։
Տիկնայց սարսափի աղաղակք ականջը թնդացուցին,
ամենուն երեսը տագնապով լի էր։ Զիրար կը մղէին,
կ՚աղաղակէին որ դռները բացուին ու թող տրուի
իրենց դուրս բաց օդը ելլել. կենաց պահպանութեան
բնազդումը համարել կու տար իրենց որ այն փակա-
րանէն դուրս կարենային փրկութիւն գտնալ։ Եւ այս-
պէս մինչ ամենք յուսահատ այն տեղէն դուրս նե-
տուիլ կ՚ուզեն, նաւապետներէն մէկը երևնալով զա-
մենը հանդարտեցնել կ՚աշխատի. այն ահաւոր աղ-
մուկը նաւուն մեծ կայմին խորտակուելէն պատճա-
ռեալ էր։ Հարկ էր որ ոչ ոք դուրս ելլէր, ծովը բանի
մը չէր խնայեր, ամենայն ինչ կ՚աւլէր կը տանէր.
և այն հարուածին հետ երկու նաւաստիք ալ անհե-
տացած էին ալեաց մէջ կորսուելով։

Գիշերը հասաւ ու ծովն աւելի սաստկացաւ. Նաւը
փոքր փետուր մը կը նմանէր, և իբր խաղալիք ալիքէ
ալիք կը նետուէր։ Ոտքի վրայ կենալն անկարելի էր։
Շատերը քաշած նեղութենէն իրենք իրենցմէ դուրս
ելած՝ մահը լաւագոյն կը համարէին։ Իմ՝ սիրտս կը
մարմրէր. գլուխս կը դառնար. ներսս գխալ նիւթ չէր
մնացեր. եթէ նաւը պատռէր ընկղմէինք ալ փոյթս չէր.
ոչ աշխարհք ոչ կեանք այնուհետև կը հոգայի. իբր
անզգայ, իբր ապուշ մէկ մը եղեր էի։ Միայն մէկ
ներքին մղում մը գիս այն փակեալ խղդուկ տեղէն
դուրս ելլել կը յորդորէր. կուրծքս նոր ու զով օդու
կարօտ կը զգար։ Բայց նաւուն դուռը կղպած էր,
առջևն ալ պահապան մը կեցած։ Սանդղին ոտքը
նստած իբր անզգայ՝ մի միայն մտածութիւնս միջոց
գտնալ ու դուրս նետուիլն էր. այն տեղւոյն խղդուկ
օդէն թոքերս ամուր մը կը ճմլէին։ Երկար գիշեր մը
վերջապէս անցաւ ու լուսցաւ երրորդ օրը՝ առանց

օդուն վրայ ամենևին տարբերութիւն մը բերելու։ Երկու օրէ 'ի վեր շատերնիս կերակուր առած չէինք․ տագնապին ու շարժման այլայլութիւնն այն աստիճանի էր որ կերակուրի վրայ մտածելն իսկ զզուանք կը բերէր։ Ես՝ ինքզինքս բոլորովին կորսուած՝ մէկ միտածութենէ մը միայն կը նեղուէի․ ինչպէս ինքզինքս դուրս նետեմ։ Եւ առիթը չներկայացաւ․ Նաւապետներէն մէկը 'ի պարտուց բանտարկեալ դուրս ելլելու, միջոցը քաղեցի, մօտեցայ, և մինչդեռ ձեռքը դուռը դրած կը բանար, աչքս գոցեցի ու գլուխը մղելով դուրս նետուեցայ։ Այն վայրկեանէն ետքը ինչ հանդիպեցաւ՝ անորոշ գաղափար մը մնաց միտքս։ Գիտեմ միայն որ անմիջապէս ձեռք մը երկնցաւ որ զիս արգելու․ բայց մի և նոյն ատեն ուժաւոր ալիք մը զարկաւ նաւուն կողը, անցաւ վրայէս ու զիս կլլեց տարաւ։ Սաստիկ հարուած մը զգացի կրծոցս վրայ․ բայց առանց հասկընալու թէ ինչ կ'ընեմ, միայն կենաց պահպանութեան բնազդումը ձեռքիս ուժ տուաւ․ գտայ կտաւան մը ու կատաղութեամբ անոր պլլուեցայ մնացի։ Ալ ես չկայի․ մութ խաւար մը իջաւ աչքերուս վրայ, և երբ զանոնք բացի՝ տեսնեմ խցիկիս մէջ անկողնին վրայ պառկած էի։ Շուարած աչք մը չորս կողմ պտըտցուցի, տեսնեմ սպասաւոր մը գլուխս սառ կը դնէր․ իսկ անոր քովը ուրիշ մը կեցած երակս կը շօշափէր․ որ և աչացս բացուիլը տեսնելով փառքը տուաւ կանչեց։ Կամաց կամաց միտքս զգաստացաւ և սկսայ անխոհեմութեանս վտանգը յիշել․ կրծոցս հարուածէն առատ արիւն դուրս տուեր էր՝ տասներկու ժամէ աւելի անզգայ մնալով․ միայն բժշկին մասնաւոր խնամքը կեանքս պարտական եմ։ Օդը սկսեր էր մեղմանալ ու չորրորդ օրը պայծառ ծագեցաւ․ օդուն հանդարտելովը և զօրաւոր դեղի մը

շնորհիւ՝ ծանր հիւանդութեան մը դէմն առնուեցաւ և վրաս սկսաւ ուժ գալ։ Այս անխուսափելի վտանգէն գոգցես հրաշքով ազատած էի․ Նաւուն շրջապատին մէկ կողմը թնդանօթ մը կար, զոր ալիքը առեր տարեր էր․ բայց չուաններն մէկ կտորը մնացած էր զամի մը վրայ պրկած։ Այն վտանգին ժամանակը ձախ ձեռքս զամին ու չուանին զալով՝ ամուր մը անոր յեցեր էի ալիքին բռնութեանը դէմ դնելով։ Այն միջոցը բաւական եղեր էր զիս փրկելու։ Նաւապետը անմիջապէս ալիքէն ետքը դուռը բանալով՝ բռնութեամբ ու դժուարութեամբ ձեռքս զամէն ու չուանէն ազատեր էր՝ անզգայ վար առնելով։ Կրծոցս հարուածէն զատ ձեռքս ալ կողմէ կողմ ծակած էր, գլուխս ալ վիրաւորած։ Բայց այս ամենը ոչինչ էին այն վտանգին առջին՝ յորմէ բաղդս զիս փրկեր էր։ Երկու օր հարկ եղաւ խցիկէս դուրս չելլեմ, մինչև որ զօրացայ։ Բայց երբ կարող եղայ Նաւուն վրայ ելլել՝ տեսնեմ Պոմպէյ կը հասնէինք։ —

Ուշադրութեամբ միտ կը դնէի բարեկամիս ստարագրութեանը․ կը խորհրդածէի որ մենք իսկ նոյն ծովուն վրայ կը գտնուէինք և ցամաքէն հեռու․ Ներքին երկիւղ մը ինձ բռնել կու տար․ Ո՛ գիտէ թէ մեզ ալ վտանգ մը չի սպասնար։ Արդէն իսկ փոքր քամի մը սկսեր էր շնչել, անշուշտ յիրաւի, այլ նաւը թեթև մը կը ճօճար, և կարծես ծովու տկարութիւնը սկսեր էր այլայլել զիս։

Մինչդեռ բարեկամս իւր այս դէպքին նկարագիրը կը լմնցընէր, ուրիշ ճանապարհորդ մը որ սկզբանէ ունկնդիր եղած էր, ըսաւ․ Ծովու վտանգաց վրայ շատ լսած ու կարդացած եմ, ու եթէ ձեզ անախորժ չէ, պատմեմ ձեզի հաւասու մէկ դէպքը, որու հետևանքը չարաղէտ եղաւ քան ինչ որ հիմա լսեցի։

Բայց որովհետեւ երկայն է, եթէ կը ներէք, նախաճաշէն ետքը թողում։

Եւ այնպէս եղաւ. նախաճաշէն ետքը ունկնդրաց թիւը աւելնալով նոյն տեղը աթոռ առնելով բազմեցանք. եւ աւիթը պատեհ համարելով ժամանակ անցընելու, յօժար սրտիւ ամէնքս յունկնդրութիւն պատրաստուեցանք։ Փարթամարմին ու խոշորաձայն պատմիչը այն առեն սկսաւ այսպէս.

Ա. — Նաւաբեկութիւն մը։

« Գիտէք որ ձեզի պատմել խոստացայ՝ Ափրիկէի միւս կողմը Հիւսիսային գին պատահեցաւ, դեռ ես շատ տարի չկայ։ Այն առեն շոգենաւուց արդի յառաջադիմութիւնն չկար. առագաստաւոր նաւք էին որ վտանգաւորութիւնն իրեն գործի կ'առնուր ծովերը կտրելու։ Ճիմըն բարձրահասակ ու զօրեղ նաւապետ մըն էր, որ շատ անգամ Եւրոպայի եւ Ամերիկայ վերուն ճամբորդութիւնն ըրած էր. վերջին անգամ մըն ալ Ճէպրալդարէն ճամբայ ելաւ առաւ մարդով դէպ յԱմերիկա երթալու։ Երկու օր յաջողակ հովմով նաւարկելէն յետոյ, յանկարծ քամին հակառակ փոխուեցաւ ու ծովն սկսաւ խռովիլ, մինչեւ հուսկ ուրեմն նաւը սկսաւ վտանգիլ։ Ջուրի հոսանք մը վրայ գալով՝ առաւ քշեց նաւը անանկ բռնութեամբ որ նաւապետին բոլոր ճարտարութիւնն ունայն եղաւ։ Անոր վրայ յաւելաւ գիշերուան խոր մթութիւնը, մինչեւ չներել նաւորդաց ուր երթալնին գիտնալ։ Այս անստուգութեան մէջ էին երբ յանկարծ նաւը ուժով մը ցնցուելով դադարեցաւ։ Նաւապետին հրամայելովը իսկոյն նաւուն մեծ խարիսխը արձակեցին, յուսալ նաւը կեցընելու։ Բայց 'ի զուր. ամէն ճիգ

պարապի ելաւ։ Կատաղեալ ալիքները հետէ հետ երագարար յաջորդելով ահուոր շառաչմամբ զնաւը կը հարուածէին, եւ նաւուն բոլոր խարխախներուն բռնութիւնը ունայնացնելով՝ վերջապէս ծովեզերքը նետեցին, նաւատաջքը դէպ յառաջ։ Անանկ սաստկութեամբ զարնուեցաւ ծովեզերքին՝ որ նաւուն վրայ եղողները գետինը կործանեցան։

Նաւապետը տեսնելով որ նաւը փրկելու ոչ միայն յոյս չկար այլ եւ քիչ առենէն ջախջախէր պիտի, հրամայեց որ որչափ պաշար կրնային փութով ձեռք բերել՝ նաւուն վրայ ժողվեն. կը յուսար որ եթէ բոլորը չէ՝ գոնէ մէկ քանին ազատեն։ Յետոյ քանի մը տակառներու մէջէն գինին դուրս թափել տալով՝ անոնց ջրով լեցնել տուաւ. եւ այսպէս հասարակաց փրկութիւնը հոգալով ամէնը եռանդեամբ եւ արտորնօք աշխատեցան։ Մի եւ նոյն առեն փոյթ տարին նաւուն երկու մակոյկներն ապահովցընելու որ ալիքներէն չխորտակին, որովհետեւ նաւն երթալով կը խրէր ու ջրով կը լեցուէր։ Այսպէս քիչ առենուան մէջ հինգ վեց տակառ գինի մէկզի դրին, նոյնչափ ալ ջուր, երեք տակառ պաքսիմատ, եւ երեք կամ չորս տակառ աղած միս։ Այնչափ զբաղած էին այս պատրաստութեանց մէջ, որ մէկու մտքէն չէր անցած գիտնալու թէ նաւը բուն ցամաքէն որչափ հեռու էր։ Ուրիշ փոյթ չունէին եթէ ոչ ապահովցնել իրենց արկղերը, կահը, թուղթերը ու գրքերն եւ առեւտրաբաշխական գործիները, որոնց, կը դուշակէին, որ պէտք պիտի ունենան։

Նաւը երթալով կը լեցուէր, որովհետեւ հետէ հետ ամէն ալիք նոր ջուր կը բերէր։ Նաւապետը չուան մը առնելով մէկ ծայրը պզտի մակոյկին վրայ հաստատեց եւ միւս ծայրը նաւուն վրայ. տեսնալով

որ բուն ցամաքէն շատ հեռու չէին, նաւաստեաց մէկը հետն առած մակոյկը մտաւ ու ջուրը խլեցընելով նաւէն բաժնուեցաւ: Նաւաստիքէն հազիւ հեռացեր էին երբ մեծ ալիք մը գալով զիրենք ծածկեց, և մակոյկը իրենց ոտից ներքև ընկղմեց: Երկուքն ալ ալեաց մէջ լինալով և ալիքէ ալիք գլորելով, հազիւ կրնային շունչ առնուլ: Ոգեսպառ և գրեթէ կիսամեռ՝ շրջած մակուկին հետ մէկտեղ ցամաք նետուեցան: Սրտերնին սաստ եռ գալէն ու շունչ առնելէն յետոյ, իրենց առաջին մտածութիւնն եղաւ մակոյկը ապահովցնել, ալիքներէն հեռու ցամաքին վրայ քաշելով: Բարեբաղդաբար չուանն՝ որ մակուկին վրայ հաստատուած էին՝ չէր կորսուած: Նաւապետը դեռ նաւը չթողած հրամայած էր որ ինչ բան կրնար ջրին վրայ լողալ ծովը նետեն, զոր նաւաստիք փութացին ընելու: Նաւը ցամաքէն հազիւ հարիւր գըրկաչափ հեռի էր: Որպէս զի միւս նաւաստիները անվտանգ ազատին նաւէն, չուանին միւս ծայրը հաստ մալուխ մը կապեցին, զոր ցամաք քաշելով՝ ցիցերով գետնին վրայ հաստատեցին: Եւ այսպէս մալուխը մէկ ծայրով ցամաքը ու միւս ծայրով նաւը հաստատած, միւս մեծ մակոյկը ալ պաշարներով ծովը իջջեցուցին և երկու նաւաստի մալուխին օգնութեամբը ցամաքը հասուցին: Դժբաղդաբար ցամաք հանելով մակոյկը զարնուեցաւ ու յատակը բացուեցաւ: Մեծ դժուարութեամբ աշխատելով վերջապէս կարող եղան երեք տակառ պաքսիմատ ազատել, ու երկու տակառ աղած միս: Այնուհետև ցամաքը եղողներուն փոյթը եղաւ հատիկ հատիկ ժողովել ինչ որ ծովը դուրս կը նետէր, ու հեռու ցամաքին վրայ ապահովցընել: Եւ ապա նաւապետը նաւը մնացողաց նշանացի հրամայեց որ նաւուն կայմերը կտ-

րեն. զոր անմիջապէս գործադրեցին ու կայմերը ծովը նետեցին: Ալ այնուհետև նաւը եղողներուն վիճակը

Նաւապետը նաւը մնացողաց նշանացի հրամայեց...

դժուարին ըլլալով ու չկարենալով ապահովապէս մնալ, նաւապետը նշանացի ակնարկեց որ ծովը նետուին ու մալուխին ապաւինին: Երկիւղը տիրեց նաւաստեաց սիրտը. ոչ որ կը համարձակէր վտանգին դիմագրաւ երթալու. մինչև Հաւուկ ուրեմն մէկը սիրտ ընելով զգեստը հանեց ու մալուխը բռնելով սահեցաւ ծովը ինկաւ դէպ 'ի ցամաք ուղղուելով: Սակայն բուռն ալիք շարունակ գլխուն վրայէն անցնելով զինքը տակը կ'առնուին, մինչդեռ ինքն յետին կարողութեամբ մալուխը սեղմելով կ'աշխատէր ձեռքէ չթողուլ. և այսպէս ծանր ծանր յառաջելով մերթ ալիքներուն տակը կ'աներևութանար, և մերթ ալ ալեաց վրայ ելլելով կ'երևնար ցամաքը եղողաց որ զինքը կը քաջալերէին: Ամեն անգամուն որ ալիքներուն տակէն դուրս կ'ելլէր, ցամաքը եղողները

կը տեսնէին որ օրհասական կատաղութեամբ յուսա-
հատաբար մալուխը կը սեղմէր. մինչև վերջապէս
սաստիկ ալիք մը լեռան պէս վրան խփելով զինքը
բռնադատեց որ այն մի միայն ապաւէն մալուխը ձեռ-
քէն թողու։ Բայց մի և նոյն տեհն ալ նոյն ալիքը
զինքը վերցնելով՝ ամբողջ ծանրութեամբն անզգայ
դէպ 'ի ցամաք նետեց։ Հօն եղող անմիջապէս զին-
քը բռնեցին ու ցամաքին վրայ գլորեցնելով խմած
ջուրը ետ տալ տուին. և այնպէս շուտ մը զգաստա-
ցաւ։ Անոր փրկութիւնը տեսնելով միւս նաւաստի-
ները սիրտ առին ու հետևեցան իրեն օրինակին։
Նաւապետը գրեթէ մինչև միջը ջրին մէջ ընկղմած՝
առանց ուշ մատուցանելու ալիքներուն հարուածոց,
հետզհետէ իրեն մօտեցող նաւաստիները կ'ընդու-
նէր ու դէպ 'ի ցամաք ելլելու կ'օգնէր. և այսպէս
ամենը ետևէ ետև փրկեցան։

Այսանկ սոսկ մահուընէ ազատած՝ այն դժբաղդ-
ներն իրենք զիրենք պատսպարելու համար վրան մը
կանգնեցին։ Կըյուսային նաւուն կտորներովը նա-
ւակ մը շինել և անով մեծ ծովը ելլել 'ի խնդիր բա-
րեկամ նաւի մը։ Բայց բաղդն իրենց ծանր փոր-
ձանքներ պահած էր. հազիւ թէ քիչ մը շունչ առեր
էին, երբ Ափրիկեցւոց խումբ մը վրանին խուժելով ի-
րենց բոլոր ունեցածը ձեռքերնէն առին, մինչև կեան-
քերնուն ալ սպառնալով։ Ի վերայ այսր ամե-
նայնի յաջողեցան նաւակը նորոգել, զոր ծովը ձգե-
լով փախան ու նորէն նաւը դարձան։ Բայց հոն դա-
դարիլ անկարելի էր. հարկ էր դարձեալ հեռանային.
որովհետև տասնըմէկ հօգւոյ համար ուրիշ բնակելիք
ու կերակուր չկար եթէ ոչ քանի մը շիշ գինի ու մէկ
քանի կտոր աղած միս։ Մինչդեռ այս վարանմանց
մէջ էին, ցամաքէն վայրենիք ծովեզերքը դիզուած

բարեկամութեան նշաններ սկսան տալ. մինչև նա-
ւապետը խաբուելով ու հաւատալով թէ կրնար ինք-
զինքը անոնց վստահիլ՝ ցամաքը դարձաւ։ Բայց վրի-

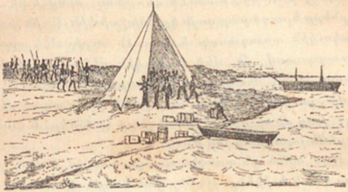

Ափրիկեցի վայրենիք.

պեցաւ, որովհետև այն բարբարոսաց միտքը ուրիշ
բան չէր եթէ ոչ անոր որոգայթ լարել։ Անմիջա-
պէս վրան յարձակեցան ու զինքը յաղթահարելով
գետինը պառկեցուցին և սուրը վզին վրայ դրին։
Խեղճը հաւատաց թէ իր վերջին ժամը հասած էր։
Ի վերայ այսր ամենայնի իրր հրաշքով ձեռքերնէն
ազատեցաւ. միայն անոր փոխանակ իր մարդիկնե-
րէն մէկը, որ հետը ընկերացած էր, կեանքը կորսն-
ցուց։ Այնանկ յոգնած և ուժէ ընկած էր նաւապետը,
որ նաւը հասնելով չէր կրցած տեսնել ցամաքը ինչ
կը հանդիպէր։ Նաւուն մարդիկներէն միայն իմացաւ
որ իր ետևէն ինկող վայրենիները իր փախուստը
տեսնելով՝ անշարժ և ապուշ մնացեր էին ցամաքը.
և երբ տեսան որ ողջ և առողջ մակոյկը մտեր էր,
ցամաքը մնացող նաւավարին վրայ կատաղաբար յար-
ձակեցան ու տիգաւ կուրծքը զարնելով գլուխը գե-
տինը փռեցին։

Այնուհետև այն թշուառ նաւաբեկեալք մորթերնին որոշեցին իրենք զիրենք բոլորովին ծովու բաղդին յանձնելու։ Բայց ոչ թի ունէին, ոչ ղեկ, ոչ ուղղեցոյց և ոչ ինչ և իցէ կարևոր գործի. 'ի վերայ այսր ամենայնի հարկ էր նաւէն հեռանալ, որովհետև ալիքները երագարար զայն կը ջախջախէին։ Առին փոքր մակուկին առագաստը և նաւուն ուրիշ մէկ պզտի առագաստով մը մեծ մակուկին մէջ զետեղեցին. յետոյ բոլոր մնացած պաշարները ժողովելով մէջը դրին. տակառ մը ջուր, մէկ քանի կտոր աղած միս, ողջ խոզ մը որ գրեթէ քսան լիտր կը կշռէր, և հուսկ ուրեմն չորս լիտր չոր թուզ։

Այս ամենայն այսպէս պատրաստելով ծնկան վերայ եկան և իրենք զիրենք յանձնեցին Աստուծոյ և իրենց արխութեանը. և այսպէս ամենը մակոյկը

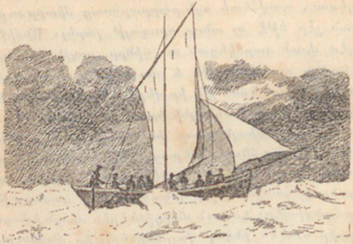

Ամենը մակոյկը նստած՝ առագաստը հովուն տուին.

նստած՝ առագաստը հովուն տուին։ Այնուհետև խորհուրդ ըրին որ սակաւ պաշարները խնայութեամբ

'ի կէր առնուն. և որոշեցին որ իբր ըմպելիք օրը մէկ չիչ մը ջուր ու կէս չիչ գինի տասը հոգւոյ մէջ բաժնեն. իսկ իբր կերակուր՝ մարդ գլուխ կտորակ մը աղած խոզենի ուտէ ու երկու թուզ ծովու ջրով թրջած։ Օգոստոսի երեսներորդ օրն էր երբ այսպէս նաւը թողուցին. որպէս զի խափանեն որ ծովու ալիքները մակուկին վրայ զարնելով մէջը չլեցուին, ձեռք զարկին անոր բոլորը արգելիչ անջրպետ մը բարձրացնելու։ Սակայն բոլոր օրը երկինքին վրայ խիտ ամպեր կը դիզուէին. խախուտ մակոյկն իսկ սկսաւ առջինէն աւելի ջուր առնուլ։ Գիշերուան վրայ գալովը օդն ալ ցրտեց ու ծովն ալ աւելի խռովեցաւ։ Օգոստոսի երեսունմէկին որ լուսցաւ՝ հովն ինջաւ, սակայն ծովը դեռ ևս ալէկոծ մնաց։ Խոզը ջրի պակասութենէն գրեթէ մեռածի պէս եղեր էր, այնպէս որ հարկ եղաւ սպաննել։ Մեծ զգուշութեամբ արիւնը ժողովեցին ու մէջերնին բաժնելով խմեցին, որպէս զի իրենց կրած անտանելի ծարաւին նեղութինը քիչ մը մարեն։ Նմանապէս լերդն ու աղիքները մէջերնին բաժնեցին, միս մը հում հում ուտելով. և այսպէս անցաւ այն օրը։ Կը գիտէին անհամբերութեամբ, սակայն ծովուն վրայ նաւի մը հետքն անգամ չէին տեսներ։ Դառն վիճակնին գուշակելով, որոշեցին փոքր կարիքնին պարապ չիչերու մէջ ամփոփել ըմպելիքի ծառայեցնելու նպատակաւ. և այսպէս այն անախորժ ըմպելիքով մեծ սփոփանք գտին։ Մութ գիշեր մը վրայ հասաւ. ամպերն իսկ շատ աւելի ցած իջնելով վրանին ծանրացան ու երկինքը սկսաւ մերձաւոր փոթորիկ մը սպառնալ։ Կէս գիշերուընէ յառաջ ծովն այնչափ սաստութեամբ յորդեց նաւակին մէջ որ շատ անգամ գրեթէ կիսով չափ լեցուեցաւ։ Ամենուն փոյթը եղաւ ջուրը դուրս

թափելու․ ոմանք գլխարկով կը թափէին, այլք ինչ և իցէ բանով որ կրնային այն տագնապին ատեն ձեռք բերել։

Սակայն բանութեանէն ճնշուելով կը շտապէր ու բոլոր ձեռքերէն ջուրը տատասար մէջը կը լեցուէր․ ալ գամերը չէին բաներ։ Սաստիկ փայլակոնց լոյսը մութ ամպերը ակօսերեն ճեղքելով այն շոշափելի խաւարը կը լուսաւորէր ու տեսարանը աւելի ահաւոր կ՚ընէր։ Այնչափ սարսափելի ատեն եղաւ որ այն խեղճերէն ոմանք ալ փրկութենէ յուսերնին կտրեցին, և այնուհետև կարելի չէր համոզել զանոնք որ օգնելով միւսներուն վտանգակից մասնակցին։ Եղան ոմանք ալ որ գլուխնին ջրին մէջ ընկղմելով կ՚ուզէին ըմբռնել թէ խեղդուելով ինչ նեղութեան պիտի քաշէին։

Օրը լուսցաւ և արեւն այն ահաւոր տեսարանին վրայ իր լոյսը ցոլացուց․ ուղևորներու առաջին օրն էր։ Աշխատութենէ ընկճած, արեւուն կիզիչ ճառագայթներէն այրած, ծովուն վրայ ամենքին նաւ մը չտեսնուելով, ջիլերնին և ուժերնին երագարար նուազելով, և նոյն իսկ նաւապետին նաւու մը հանդիպելու ամեն յոյս հատնելով, ուղևորներու երկրորդ օրը զգացուց մարդիկներուն որ հարկ էր մակոյկը դէպ ՚ի ցամաք դարձընել։ Հլութեամբ մտիկ ըրին․ բայց մինչև ուղևորներու վեց նաւարկելով՝ դեռ եւս ցամաքին հետքը չէին կրցած տեսնալ․ սակայն եօթին ուղղահայեաց բարձր քարաժայռից ծովափ մը երեւցաւ հեռուանց, որոց ոտից ներքևը ծովուն ալիք զարնուելով կը խորտակէին։ Իսկոյն մակոյկը դէպ ՚ի հոն ուղղեցին ու մեծ վտանգներով վերջապէս կըրցան այն թշուառները ցամաքին մերձենալ»։

Բ․ — Ցամաքի պատահարք։

Պատմիչնիս հոս հասնելով՝ առ վայր մը հանգիստ առաւ։ Ունկնդիրքս որ հետաքրքրաբար ու մեծ ուշադրութեամբ ունկն կը մատուցանէինք, գոհացուցիչ կերպարանք մը առինք խեղճերուն փրկութիւնը եղած համարելով։ Սակայն պատմիչը առանց շատ ժամանակ անցընել տալու դարձեալ շարունակեց․

«Սեպացեալ կոչուած գլուխն էր․ սեպացեալ ու դըժուարին ժայռեր։ Ութերորդ օրը սկսան այն ժայռուտներուն քովէն նաւարկել ունայն տեղ ցամաք ելլելու տեղի մը փնտռելով։ Վերջապէս երեք օր ետքը, ուժաթափ, անօթութենէ ու ծարաւէ կիսամեռ, կարող եղան դիւրամատոյց տեղ մը գտնալով ժայռի մը գլուխը ելլել․ սակայն ով կրնայ գուշակել իրենց լքումը երբ տեսան որ այն տեղին ընդարձակ անհուն երկիր մըն էր, անբնակ ամենևին ուր ոչ կանաչի շիւղ մը կը տեսնուէր և ոչ կաթիլ մը ջուր։ Յուսահատութենէ իրենք զիրենք գետինը նետելով,

«Ալ բաւ է, կանչեցին․ հոս է որ պէտք է վերջի շունչերնիս տանք․ ալ այսուհետև յոյս չունինք ոչ ջուր գտնելու և ոչ ինչ և իցէ պաշար, ոչ մարդ և ոչ վայրի գազան մը․ ասանկ երկրի մը վրայ բան չկայ որ կարենայ ապրիլ։» —

Քիչ մը ջրային հիւթ որ դեռ եւս մնացած էր վրանին՝ աչքերնուն վրայ իջաւ և առատաբար վազեց․ սակայն նոյն իսկ այն աղի արցունքներն որ հեղձեալ այն թշուառութենէ խորշանկեալ երեսաց վրայէն կ՚իջնային, խեղճերը բնական բերումէ մը մղեալ՝ մատով կը ժողովէին ու բերաննին կը տանէին․ խնայելով որ չըլլայ թէ կորսուին հապա քիչ մը թըր-

ջին այն իրենց պապակեալ լեզուն որ այն ատեն այրած մագաղաթ կը նմանէր. անանկ կարծրացած էր որ մեծ դժուարութեամբ կրնային խօսք մը արտասանել և իրարու բան հասկցընել:

Երկրորդ օրը, ահաւոր օր մը անցընելէն ետև, իրիկուան դէմ նաւաստիներէն մէկը յանկարծ կանչեց.

«Կարծեմ լոյս մը կը տեսնամ»:

Եւ յիրաւի կրակի մը լոյս էր: Բնիկ Ափրիկեցւոց բանակետղ մը մօտակայ գուշակելով, որոշեցին որ գիշերը լռելեայն անոնց քով մօտենան. սակայն այս իրենց առաջադրութիւնը չկրցան յաջողցընել: Յաջորդ օրը, որ սեպտեմբերի ատեն էր, մտքերնին հաստատուն թէ դէպ 'ի յայտնի մահ կ'երթային, անգէն՝ ինչպէս էին՝ յառաջ քալեցին, և քիչ մը ետքը ուղտերու խումբ մը տեսան ու մարդոց բազմութիւն մը: Նաւապետն իր մարդիկներէն երկուքը միայն հետն առած՝ դէպ 'ի այն մարդիկներուն յառաջեց, ու գլուխը խոնարհ և երեսը հողուն տալով նշանացի անոնց գութը շարժել կը ջանար: Բայց այն բարբարոսները գութ շարժելու տեղ՝ վրանին յարձակեցան, զգեստնին մերկացնելով հողոտեցին, և ապա զիրենք ալ մէջերնին իբր գերի բաժնեցին: Նաւապետն երկու պատանիներու ձեռքը տրուեցաւ, որոնք զուարճանօք ծեծելով դէպ 'ի ուղտերը քշեցին տարին: Գլխէն մինչև ոտք մերկ, առանց կօշիկի, չէր կրնար շատ քալել. այն պատանիներուն բիրանը կը ցուցընէր, որ ճերմակ ու ցամաք՝ առած կը նմանէր: Երբ ջրհորոց քովը մօտեցան, անոնցմէ մէկը ուրիշ կին մը կանչեց, որ ձեռքը փայտէ մեծկակ սկուտեղ մը բռնած լի ջրով քովերնին եկաւ: Այն սկուտեղը գետինը դնելով՝ նաւապետը ուրիշ մէկ

ընկերով մը անոր առջին չոքեցուցին և ուղտերու պէս գլուխնին մէջը խոթել տուին: Նաւապետը թէպէտ և ընկերներուն յանձնած էր որ եթէ ջրհորներու մօտենան զգուշանան մէկէն շատ ջուր չխմեն, չկրցաւ համբերել և իսկոյն կոնքին ջրին կէսը խմեց: Ջուրը գրեթէ անանկ պղտոր և անախորժ էր ինչպէս թէ երկայն ատեն նաւու մը խորշը կեցած՝ լճացած ու նեխած ըլլար: Հանդերձ այսու այն ջուրը իրենց համար նախախնամական էր: Նոյնը խմելէն յետոյ, դարձեալ ուրիշ մեծ կոնք մը լեցուցին նոյն ջրէն ու մէջը քիչ մը ուղտու թթուած կաթ աւելցուցին: Այն ըմպելիքը հիւանդի ըմպելիք մը երևցաւ այն թշուառներուն, յորմէ այնչափ խմեցին մինչև որ ստամոքսնին ուռեցաւ: Անկէ ետքը քիչ մը ուտելու բան խնդրեցին. բայց դժբաղդաբար այն Արաբացիք հետերնին ամենևին պաշար մը չունէին: Արևը կիզիչ սաստկութեամբ վրանին զարնելով կը սպառեցնէր զիրենք. մորթերնին անանկ կը տապկէր ինչպէս միս կրակի առջին:

Քիչ մը ետքը այն արաբացի կարաւանը երկու բաժնուեցաւ. մէկ մասը ուրիշ ճամբայ մը բռնեց գնաց, հետը տանելով նաւաբեկելոց կէսը: Իսկ նաւապետն ուրիշ չորս ընկերներով մնացին գերի երկրորդ մասին հետ: Իրենց տէրը՝ ուղտերը բեռնաւորելէն յետոյ, բռնադատեց զիրենք որ մերկ ու բոկոտն քալելով ետևնուն երթան: Աւազն, որու վրայ կը քալէին, անանկ շարժուն ու բարակ էր, որ իրենց ամեն քայլին գրեթէ մինչև ծունկ մէջը կը խրէին: Անտանելի էր իրենց քաշած վիշտը. մէկ կողմանէ կիզիչ արևն իր բորբոքեալ ճառագայթներն աւազին վրայէն անդրադարձընելով՝ անոնց մերկ մարմինը կը տոչորէր. միւս կողմանէ սրածայր

քարեր աւազին տակէն ցցուելով ամեն ոտնաքայլին ոտքերնին կը վիրաւորէին, թող փորձառութիւնը որ զիրենք ուժաթափ կ'ընէր: Յոգնած, դադրած, յուսաբեկ այն ժայռուտին գագաթը ելլելու, առ վայր մը աւազին վրայ կը նստէին հանգիստ առնելու. սակայն իրենց անգութ տիրոջը գաւազանը կը բռնադատէր զիրենք նորէն ճամբանին շարունակելու:

Երբ Սահարայի անհուն ամայութիւնը սկսան մըտանել՝ զիրենք ուղտերու վրայ հեծուցին: Նոր տանջանք մըն ալ կը սկսէր իրենց համար. այն կենդանւոյն տատանող շարժմունքէն կաշինին տեղ տեղ շարունակ չփուելով ճայթեցաւ և արիւնը սկսաւ առատօրէն հոսիլ: Արեւն ալ անգործ չմնալով՝ ուրիշ տեղեր մորթերնին այրեց ու բշտեցուց. ակռանին ալ ամեն քայլի խախտելով կարծես բաժնուիլ կ'ուզէին: Այն կերպով ճանապարհորդել անկարելի ըլլալով, յաջողեցան ուղտերէն վար իջնալ. սակայն հարկ էր ոչ միայն բոկոտն քալել, այլ և որպէս զի կենդանիներէն չբաժնուին սրածայր քարերու վրայ վազել. անով ոչ միայն ամեն քայլին իրենց վէրքերը կը բացուէին, հապա նոր նոր վէրքեր ալ կը ձևանային: Այսպիսի անտանելի տանջանքներէն սրտաբեկ ու լքեալ, բոլոր իրենց արիութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը կորուսին: Կ'անիծէին իրենց չար բաղդը ու կը ցաւէին մտածելով որ լաւագոյն էր իրենք զիրենք ծովը նետած ըլլային քան թէ անանկ մարդկային կերպարանօք անգութ գազաններու ձեռքը իյնային. սակայն շատ ուշ էր: Իրենք իրենցմէ դուրս ելած կը փափաքէին բանի մահուամբ անձնասպան ըլլալ. այլ ոչ դանակ ունէին և ոչ ինչ և իցէ մահաբեր գործի: Բայց թէպէտ և այս անտանելի տանջանքները զիրենք անանկ կրից մէջ ձգած էին, ներքին խղճմտանքնին

վերջապէս արթընցաւ, և զգաստանալով իրենց այս յուսահատութենէն՝ համակամութեամբ իրենք զիրենք Աստուծոյ կամացն հպատակեցուցին: Շատ չգնաց այն կարաւանին Արաբացիք դարձեալ այն ողորմելի գերիները մէջերնին բաժնեցին: Համէտ անունով մէկը զնաւապետը ուրիշ մէկ ընկերով մը գնեց և ուղտի մը վրայ հեծցուց, ուրիշ կերակուր չտալով եթէ ոչ քանի մը կաթիլ կաթ:

Սեպտեմբերի տասնըհինգին, միօրեայ հանգստենէ մը ետքը, առաւօտանց կանուխկէկ Արաբացիք իրենց վրանները ծալլելով ուղտերուն վրայ բեռնաւորեցին ճամբայ ինկան: Իսկ այն խեղճերը բռնադատեցին ոտքով ետևնուն երթալու, թէպէտ և անանկ ցաւ կու տային իրենց վէրքերը և անանկ պընդացած էին անդամնին, որ ամեն քայլ առնելնուն սաստիկ կը պոռային: Միշտ դէպ 'ի հարաւային արևելեան գին կը ճանապարհորդէին: Նոյն առաւօտը նաւապետը միւս ընկերներէն Գուլիէլմոս անունով մէկը տեսաւ ուղտի մը վրայ հեծած. երեք ժամէ 'ի վեր ճամբայ ելած էր: Կաղն 'ի կաղ քալելով անոր քովը մօտեցաւ ու ձեռքը սեղմեց. ուղտը իսկոյն կանկ առաւ. խեղճը բոլորովին մերկ էր ու մորթը գլխովին այրած. մարմինը, ինչպէս նաև երեսը, անանկ այրած ու բորբոքած էր՝ որ միայն իր նուաղ ձայնէն զինքը կրցաւ ճանչնալ: Ըսաւ իրեն թէ ողջոյն գիշերը բաց օդուն մէջ պառկելու բռնադատած էին զինքը, և թէ քաշած անտանելի ցաւերէն կը զգար որ մահը շատ հեռու չէր. թէ վրան ալ ուժ չէր մնացեր և թէ իր տիկինը քիչ մը գութ զգալով զինքը ճարպով չփեր էր: «Սակայն, յաւել ըսելու, կը զգամ որ կը մեռնիմ: Եթէ երբեք բաղդ ունենաս այս ահաւոր անապատէն ելլելու ու մեր սիրելի հայրե-

նիքը տեսնելու, ըսէ կնկանս որ մինչև իմ եարի շունչս իր յիշատակը մտքէս չէ ելեր, և թէ իմ եարի աղօթքս իր բարօրութեանը համար եղեր է»։ Արտասուք ու հեծկլտանք իր ձայնը մարեցին։

Իր տէրը վրայ հասնելով ուղտը սկսաւ քալել ու խօսակցութիւնն վերջացաւ։ Սակայն Նաւապետն ուզելով անոր սիրտ տալ կանչեց ետևէն. «Աստուած ամենակարող է»։ և տալա կայնեցաւ անոր հեռանալը դիտելու։ Ուղտն անանկ գեր էր՝ որ սաստիկ ցնցմունքներով կը քալէր։ Խեղճին սրունքներն ու գիտերը կը դիտէր որ կենդանւոյն վրայ կը շփուէին. մորթը տաքցած ու մէկէն բաժնուած՝ կտոր կտոր կախուած էր, և արիւնը կաթիլ կաթիլ հոսելով կենդանւոյն վրայէն գետինը կ՚իյնար։ Խեղճ Նաւապետը սարսուռ զգալով այն տեսարանէն, «Տէր Աստուած, կանչեց, մի թողուր որ ասանկ տանջանք քաշելու համար ապրիմ»։

Սակայն բաղդն իրեն ալ չարագոյն պայման մը պահած էր. իր տէրը՝ որ չափաւորապէս աղէկ կը նայէր իրեն, զինքը ուրիշ չարագոյն ու վատ Արաբացիի մը ծախեց. որ երկայն ատեն զինքը վազցնելէն յետոյ, վերջապէս թող տուաւ որ քիչ մը դադարի։ Պաղատանօք ամենէն կաթիլ մը ջուր կը խնդրէր, այլ ոչ ոք իրեն կու տար։ Քաշած նեղութիւնն անանկ էր որ հազիւ կրնար ոտքի վրայ կանգուն կենալ. Ծարաւը անանկ սաստիկ էր ինչպէս երբեք և ոչ գաղափարը զգացած էր։ Էրիկ մարդիկներէն յուսահատելով ջանաց կանանց գութը շարժել ու քիչ մը ջուր գտնել։ Բայց անոնք ալ աւելի անգութ ոչ միայն զինքը ծաղր կ՚ընէին ու երեսը կը թքնէին, հապա որպէս զի կրցածնուն չափ իր տանջանքը սաստկացընեն՝ զինքը վրանին շուքին մէջէն, ուր իր տէրը թոյլ

տուեր էր կենալու, մէկդի վարեցին. այնպէս որ բռնադատուեցաւ բոլոր օրը կիզիչ արևուն սաստկութեանը տակը անցունել։

Քանի մը ժամ ետքը հասաւ Փլարք անունով ուրիշ դժբաղդ ընկեր մը։ Թշուառը ալ գրեթէ մորթ չունէր. մարմնոյն միսերը կտոր կտոր եղած և այրած կ՚երևնային։ Գիշերը վրայ հասաւ, և օրուան ջերմութեանը պաղ թացութիւն մը յաջորդեց. Նաւապետը աղաչեց իր Արաբացի տիրոջը որ իրենց թոյլ տայ նոյն գիշերը ընդարձակ վրանին մէկ անկիւնը պառկելու։ Եւ կարծես Արաբացին հաւան էր իրենց խնդիրը կատարելու, որովհետև մատովը կը ցուցընէր իրենց պառկելու տեղը. սակայն կանայք ընդդիմացան ու չուզեցին ամենևին հաւանիլ. այնպէս որ հարկ եղաւ դուրս մնան մինչև որ իրենց տէրերը ուղտերը կթեն։ Որմէ ետքը անոնց ամեն մէկուն մէյմէկ շիշ սքանչելի կաթ տուին, և երբ կանայք քնացան՝ տիրոջը որդիներէն մէկին գութը շարժելով նշան ըրաւ իրենց որ ասանց ամենևին աղմուկ հանելու սողոսկելով վրանը մտնեն և անկիւն մը կըծկին։ Քիչ մը նուրը առաջ իրենց իբր անկողին ծառայեց. և որովհետև ցրտին դէմ պաշտպանեալ էին, ամենը խոր քնով քնացան մինչև երկրորդ առտուն։

Երկու օր մնացին այս տեղը. հանգիստը, քունը և կաթը Նաւապետին քիչ մը ուժ տուին, և մասնաւորապէս արիութիւն որու շատ կարօտ էր։ Դժբաղդաբար՝ սևամորթ, անգութ և ուժեղ գերի մը ուզեց անգթանալ Նաւապետին և իր Փլարք ընկերոջը վրայ։ Վրանին տակ անկիւն մը զիրենք տեսած ըլլալով, ուզեց անկէ դուրս վարել. սակայն իրենց տէրը ընդդիմացաւ, ու սևամորթը զիրենք միայն ծաղր ընելով գոհացաւ։

փոքր կարաւանը տակէ ալ ճամբայ ելաւ. Ծովէն
300 մղոն հեռու էին ու ջուր ամենեւին չունէին. իսկ
կերակուր հազիւ չմեռնելու չափ կու տային իրենց,
այնպէս որ հազիւ կրնային ոտքի վրայ կայնիլ. Իրենց
մարմնոյն հիւթերը ցամքած, ամենայն խոնաւութիւն
ցնդած՝ կմախք դարձած էին։ Որպէս զի իրենց պա-
պակը նուազեցընեն, բռնադատուած էին փոքր կա-
րիքնին խմելու։ Ճամբան մէկ քանի խղունջ գտնե-
լով կրակի վրայ խարկեցին ու կերան. այս դէպքս
փոքր բարեբաղդութիւն մը համարեցան այնքան թը-
շուառութեան մէջ։ Վերջապէս անօթութիւննին այն
աստիճանի սաստկացաւ, որ ոմանք թեւերնին կը խած-
նէին միսը փրցընելու ուտելու համար։ Անգամ մը
նաւապետը բռնադատուեցաւ մէկին թեւերը կռնա-
կին ետեւը կապելու, որպէս զի խափանէ զինքը որ
ինքզինքը չուտէ։ Ուրիշ անգամ մըն ալ իրենցմէ եր-
կուքը տղայ մը բռնեցին ու մորթելու վրայ էին որ
ուտեն, երբ նաւապետը վրայ հասնելով խափանեց։

Այսպէս տարտամ ճանապարհորդութեամբ եր-
թալով կարաւանը՝ օր մը երկու վաճառականաց հան-
դիպեցան, որոնք իրենց վաճառքը ուղտերու վրայ
բեռնաւորած էին։ Կարաւանին տիկնայք, երիտա-
սարդք ու պառաւունք, գնացին 'ի տես այն երկու
օտարաց. բայց չունէին ջուր որ՝ ինչպէս սովորու-
թիւն էր՝ անոնց տանին. անոր փոխանակ աղին մեծ-
կակ մորթ մը և վրան շինելու գլան մը լաթ, որպէս
զի գոնէ հովանի ընեն անոնց։ Սակայն այն օտարա-
կանները ոտք ելան, և զանոնք սիրով ընդունելով
բարեւեցին «խաղաղութիւն ընդ ձեզ» ըսելով։ Կա-
նայք անոնց ողջունին փոխադարձաբար պատասխա-
նեցին, և անմիջապէս մորթով ու լաթով անոնց հա-
մար հովանաւոր տեղի մը շինեցին։ Այն հովանիին

ներքեւ նստելով ամենը սկսան խօսակցիլ՝ իրենց ճա-
նապարհորդութեան դէպքերը պատմելով։ Բարե-
բաղդաբար նաւապետը յաջողեցաւ կնիկներէն մէկէ
մը իմանալու որ այն վաճառականները Մարօքոյի
Սուլտանին երկիրներէն կու գային. և եթէ անոնցմէ
մէկը՝ որ Սիտի Համէտ կը կոչուէր՝ ուզենար, կրնար
զինքը գնել ու հոն տեղուանքը տանիլ, և այնպէս
կրնար յուսալ դարձեալ իր կնիկը տեսնալու։

Ասոր վրայ նաւապետը լի յուսով մօտեցաւ Սիտի
Համէտին, և ձեռքը փայտէ ափսէ մը բռնած՝ նշան-
ներով կը ջանար հասկցընել որ լեզուն անանկ չոր ու
պինտ էր որ հազիւ կրնար խօսիլ։ Սիտի Համէտ հարց-
ուփործ ըրաւ զինքը քաղցրութեամբ, և ապա անոր
ափսէին մէջ գրեթէ շիշ մը յատակ ջուր լեցուց։
Նաւապետը կէսը խմեց ու միւս կէսը տարաւ Բլար-
քին տուաւ, որ խեղճը հազիւ կրնար շունչ առնուլ.
Ինչ ազնիւ ու սրտաշարժ նշան բարեկամութեան
զոր թշուառութիւնն աւելի կ'արծարծէ։ Վաղուան
օրը Սիտի Համէտ նորէն հարցփործ ըրաւ զնաւապե-
տը, որ կրցածին չափ ջանաց հասկցընել անոր իր
թշուառ վիճակը։ Արաբացին այնչափ թշուառու-
թեանց վրայ չկրցաւ արցունքը բռնել։ Նաւապետը
անոր գութը տեսնալով, աղաչեց որ զինքը գնէ ու
Մարօքի Սուլտանին տանի։ Բայց Արաբացին պա-
տասխանեց թէ դժուարին էր. սակայն եթէ յաջողէր
զինքը գնելու՝ 'ի Մոկատոր կ'ուզէր տանիլ, որ ամ-
րացուցած նաւահանգիստ մըն էր, կ'ըսէր։ Յետոյ
հարցուց թէ ինչ տալու էր իրեն այս ծառայու-
թեանս փոխարէն։ Նաւապետը նշանացի հասկըցուց
որ յիսուն դահեկան կու տար իր անձին համար, և
նոյնչափ տալու էր իրեն միւս նաւավարաց իւրա-
քանչիւրին համար որ ազատէր։

— Միւսները չեմ ուզեր գնել, պատասխանեց Արաբացին. բայց դու յիսուն դահեկանէն ո՞րչափ աւելի կու տաս քեզի համար, եթէ քեզ գնեմ ու բարեկամացդ քովը տանիմ։

Նաւապետը գործը դիւրացնելու համար յաւել հարիւր դահեկան խոստանալու։

— Ի Մոկատտար ունիս տուն, հարցուց իրեն դարձեալ Արաբացին ձեռերով ու խօսքերով, թէ միտքդ դրած ես ինծի սպասել տալ մինչև որ հայրենիքէդ ընդունիս։

Նաւապետը պատասխանեց անոր, թէ 'ի Մոկատտար հասածնուն պէս, հօն իր մէկ բարեկամը ստակը ձեռքը պիտոր դնէր։

— Ձիս կը խաբես, ըսաւ Արաբացին անոր երեսը նայելով։

Սակայն Նաւապետը փութաց նշաններով հաւատարմացուցանել իր խօսքը։

— Շատ լաւ, ըսաւ Արաբացին, ես քեզ կը գնեմ. սակայն աղէկ ուշ դիր, որ եթէ միտքդ զիս խաբելն է, անմիջապէս վիզդ պիտոր կտրեմ։

Ցետոյ յանձնեց Նաւապետին որ լուռ կենայ ու ամենեւին նշան չտայ եղած խօսակցութեան։

Ողջոյն օր մը սպասելէն յետոյ, վերջապէս տեսաւ որ Սիտի Համէտ զինքը գնեց, այն Արաբացիներուն փոխարէն տալով երկու խոշոր նիւթէ շինած ծածկոց, մէկ կտոր մը կապուտ գունով հաստարակ լաթ, ու քանի մը ջայլամի փետուր։

Նաւապետն այս կերպով ինքզինքը այն բարբարոսաց ձեռքէն ազատելէն յետոյ, աշխատեցաւ համոզել իր նոր տէրը որ նաև իր միւս թշուառ ընկերներն ալ գնէ։ Արդէն Գլարքը խոնջութենէ ըմբռնուած էր և ողջոյն գլուխն աջաւոր վէրք մըն էր։ Իր

երկայն մազերը զզուելի երևոյթ մը ունէին։ Սիտի Համէտին եղբայրը, որ բիրտ մարդուն մէկն էր, գաւազանով մը խեղճին գլուխը խայթելով կը զուարճանար։ Այլ նոյն իսկ Նաւապետն առանց նեղութեան չթողուեցաւ։ Սիտի Համէտ, և նաև իր եղբայրը, սկսան յանդիմանել զինքը տեսնալով որ իւր ստրուկները վիրաւոր էին. կը զննէին, կը դիտէին ասդին անդին դարձընելով, և անով սաստիկ ցաւեր կը պատճառէին իրեն։

Վերջապէս Սիտի Համէտ համոզուեցաւ Նաւապետին ընկերներէն երկուքը գնելու, յորոց մին էր Գլարքը։ Երկու օրէ 'ի վեր ջուրը սպառած էր. Նաւապետը քսանըչորս ժամու մէջ միայն քիչ մը կաթ կրցեր էր ձեռք ձգել ու բուռ մը խղունջ։ Կէսօրուընէ ետքը մինչև իրիկուն ինքն ու Գլարք աշխատեցան փայտի կտորներ ժողովելու որ կրակ վառեն։ Կէս գիշերուընէ քիչ մը ետքը իրենց տէրը քովերնին մօտենալով մատովը ցցուց թէ ուր դնելու էին փայտը։ Ցետոյ ծերացած անկարող ուղտ մը բերելով, զոր ծածկոց մը տալով գնած էր, ըստ սովորութեան գետինը չոգեցուց, և անոր առջին ծամելիքէն չուան մը անցընելով՝ գլուխը կողմնակի քաշեցին ու պոչին կապեցին։ Ապա պղնձէ կոնք մը բերին ու Սիտի Համէտ կենդանւոյն վզէն երակ մը բանալով վազած արիւնը մէջը ժողովեցին, որ կիսով չափ լեցուեցաւ։ Այն արիւնը կրակին վրայ դրին և զգուշութեամբ խառնելով եփեցին, և ապա վար առնելով՝ Նաւապետը և Գլարք վրան նետուեցան ու լափեցին. անանկ անուշ եկաւ իրենց այն կերակուրը։ Այս ընթրիքէն ետքը ուղտին մորթը հանեցին, և աղիքները խնամքով ամանի մը մէջ լեցուցին. բայց դժբաղդաբար ջուր չունէին որ զանոնք եփեն։ Այն ատեն մտածե-

ցին կենդանւոյն ստամոքսը ծակել, ուսկից աղտեղի ջուր մը դուրս ելաւ. այն ջուրը աղեաց վրայ լեցընելով կրակին վրայ դրին որ եփեն. բայց եփելուն սպասել չկարենալով՝ դեռ եւ կէս մը հում զանոնք լափեցին։

Քիչ մը ետքը Սիտի Համէտ իրենց նաւաբեկեալ ընկերներէն ուրիշ մըն ալ գնեց. այս ողորմելիս ալ երեք օրէ 'ի վեր բերանը բան մը դրած չէր. ուստի այս ուղտին մնացորդներամէն իրեն ալ քիչ մը յագեցաւ եւ ստամոքսին ջրէն ալ քիչ մը խմեց։ Նոյն օրը Սիտի Համէտ նաեւ միւս երեք մնացածներն ալ գընեց, եւ այսպէս այն նաւաբեկելոց մասը իրեն ձեռքը անցաւ։ —

Մեր պատմիչը իւր պատմութեան այս տեղս հասնելով՝ առ վայր մը լռեց. եւ ապա շունչ առնելով իւր խօսքը այսպէս շարունակեց։

Կարաւանը ճամբայ որ ելլելու եղաւ, տեսան որ Սիտի Համէտին ուղտերէն մէկը ուրիշ Արաբացւոց խումբի մը հետ գնացեր էր, որոնք արդէն երկու մղոն հեռացեր էին իրենցմէ. հարկ եղաւ որ նաւապետը վազէ ետեւէն ու ետ դարձընէ։ Ո՜րչափ ցաւ, ո՜րչափ նեղութիւն ու վիշտ չքաշեց այն հրամանը կատարելու համար։ Ուրիշ զգեստ չունէր վրան եթէ ոչ պատառատուն շապիկ մը, զոր իր տէրը տուեր էր իրեն. իսկ միւսները՝ մէկը առագաստի մը կտորով ինքզինքը ծածկած էր, ուրիշ մը կարճ զգեստ մը գտնելու բարեբաղդութիւնը ունեցեր էր. իսկ միւսները այծու մորթերով իրենց զգեստ շինած էին։ Այսպիսի խղճալի կերպարանօք սկսան ուրեմն անապատին կիզիչ միայնութիւնները կտրել։ Միշտ մի եւ նոյն մակերեւոյթը, մի եւ նոյն տափարակ գետինն էր որու վրայ կը քալէին, եւ միայն մերթ ընդ մերթ ժայ-

ռերու ծայրեր դուրս ցցուելով՝ միակերպութիւնը կ'ընդհատէին։ Ուղտերը մեծաքայլ կը յառաջէին. եւ որովհետեւ շարժմունքնին սաստիկ ցնցմունք կը պատճառէր, մեր խեղճ հեծեալներուն սրունքները՝ ասպանդակ չունենալուն պատճառաւ՝ ետեւ առաջ կ'երթային ու կու գային՝ կենդանեաց կռնակը շարունակ շփուելով. անով կաշինին բշտելով կ'ելլէր, անանկ որ իրենց գլխէն ու սրունքէն մերկն ալ մորթներուն վրայ հաստատուն մնալ չէին կրնար. ամեն ցընցմունքին կարծես մորթնին մէկմէկէ բաժնուիլ կ'ուզէին։ Ջուրը բոլորովին նուազած ըլլալով, ալ ուրիշ ըմպելիք չկար եթէ ոչ իրենց եւ ուղտերուն մէզը։ Շատ մը օր այսպէս յուսահատարար երթալէն ետքը՝ հասան ճեղքեալ ժայռի մը քով, որ ծանօթ էր Սիտի Համէտին. հոն յստակ ու զով ջրի աղբիւր մը գտան։ Ո՜հ, ի՜նչպէս ոչինչ բան մըն ալ զմարդ կենաց սիրոյն կը կապէ։ Այն զովացուցիչ տարրը իրենց հոգի տուաւ. որմէն փոքր պաշար մը հետերնին առնելով՝ քիչ մը ետքը հեռացան ու ճամբանին դէպ 'ի արեւելք շարունակեցին։

Քառասուն փարսախ միակերպ երթալէն յետոյ ուրիշ Արաբացւոց խումբի մը պատահեցան, եւ անոնց հետ միանալով ճամբանին շարունակեցին։ Այս եկողները խումբ մը յիսունի չափ ոչխար հետերնին ունէին, բայց ամենք անանկ վտիտ ու տկար որ ոտքի վրայ հազիւ կրնային կենալ։ Սիտի Համէտ այն ոչխարներէն մէկը գնեց ու նաւապետին ձեռքը տալով՝ հրամայեց մինչեւ առաջիկայ օթեւանը տանիլ. այս օթեւանը բաւական հեռու էր, բայց հոն ջրհոր մը կար, որու քով ոչխարը մորթեցին։ Ջուր խմելէն եւ երկու տիկ ալ լեցնելէն յետոյ, երկրորդ օրը ճամբայ ինկան ու գրեթէ երեսունուհինգ փարսախ տեղ

քալեցին։ Խրիկուան դէմ, Սիտի Համէտ ուխտարին աղիքները տուաւ ու Նաւապետին և իր ընկերներուն տուաւ. անոնք ալ առնըլով կրակին վրայ խորովեցին ու կերան։ Թէպէտ և չնչին և ողորմելի կերակուր մըն էր այն, խեղճերը մեծապէս կարօտ էին քիչ մը ուժովնալու համար. որովհետև յաջորդ օրը հարկ եղաւ ողջոյն անապատը կտրել երթալ, որ այնուհետև ընդարձակ աւազուտ մը կը փոխուէր։ Այն նոր ասպարիզին մէջ աւազը դէզ դէզ հաւաքուած էր, անանկ որ ամեն քայլին մինչև 'ի ծունկս կ'ընկղմէին։ Նաև որովհետև սաստիկ կիզիչ էր՝ հարկ եղաւ որ ամենը ուղտերուն վրայ հեծնան. և այնպէս յառաջելով քիչ մը ատքը զարհուրելի երկրի մը մէջ պաշարեալ գտնուեցան։ Նուրբ ու ձեան պէս թեթև աւազ մը երկու հարիւր ոտք բարձրութեամբ լեռներ կը ձևացընէր։ Այն տարօրինակ լեռները շարժուն և ահաւոր ալիքներու կը նմանէին, որ անմիջապէս կարծես զիրենք տակը առնուլ ու ծածկել կ'ուզէին։ Քամին՝ այն հրակէզ աւազները փոթորկաբար մրրկելո վրանին կը լեցնէր ու բոլոր մարմիննին կ'այրէր։ Ուղտերը դժուարաւ կրնային յառաջել. քաշած նեղութիւննին անտանելի էր. սաստիկ չարչարանք քաշելէն յետոյ՝ վերջապէս իրիկուան դէմ կարող եղան այն սպառիչ տեղէն դուրս ելլել։ Մեր մարդոց մի միայն կազդուրիչ մխիթարանք՝ ուխտարին մաէն փոքր կտոր մը տրուեցաւ. այնպէս քաղցեալ էին՝ որ միսը ուտելէն յետոյ ոսկրներն ալ մանրեցին կերան։ Երկրորդ օրը ուղտերը յանկարծական տարափէ մը բռնուեցան, անանկ որ մեծ դժուարութիւն կրեցին մինչև որ կրցան ժողվել. և այնուհետև երկու օր ճամբայ ընելէն յետոյ՝ վերջապէս աւազուտից սահմաններէն դուրս ելան։ Այն տեղուանք Արաբացւոց

մը հանդիպեցան, որմէն՝ մինչդեռ քուն կ'ըլլար՝ քիչ մը գարի գողցան ու փախան. սակայն այն Արաբացին արթննալով և եղած գողութիւնը իմանալով յափշտակողաց ետևէն վազեց և անոնց հասնելով ըսաւ. «Դուք հրազէն ունիք ձեռքերնիդ և մտքերնիդ դրած էք որ զիս սպաննելը դիւրին բան մըն է. սակայն ես երկիւղ չունիմ. արդարն Աստուած իմ պաշտպանս է։ Խաղաղութիւն է մէջերնիս, հարցուց։

— Խաղաղութիւն է, պատասխանեց Սիտի Համէտ։

Յետ որոյ երկայն խօսակցելով համոզուեցան ու գարին իրեն ետ դարձուցին. գողն ու գողցուածին տէրը միաբան աղօթքնին ըրին, ու յետոյ իրարմէ բաժնուեցան։ Երկայն ատեն ընթանալէն յետոյ մինչև մութ գիշեր, այս մեր տխուր ճանապարհորդք քուն ըլլալու կը պատրաստուէին, երբ մերձաւոր տեղէ մը ձայներ լսուեցան։ Ամենը լուռ կեցան ու մտիկ ըրին. յետոյ խիստ զարմանալի տեղ մը գտնելով ժայռուտի մը քով զգուշութեամբ անկէ վար իջջան դէպ 'ի տեսակ մը հովիտ, որուն ծայրը մէկ քանի թուփեր գտան. հոն իրենց ուղտերը թողուցին որ այն ցամքած ճիւղերը ծամեն։ Տէրերը զէնքերնին պատրաստեցին, ու յետոյ այն հովտին մէջ ցիրուցան գտնուող աւազուտ բարձրաւանդակները ելան. մեր գերիներն ալ անոնց հետևեցան, և ծունկ ու ձեռք 'ի կիր առնըլով նոյն բարձրաւանդակներուն վրայ մագլցի ելան։ Մօտ դաշտը երբ հասան, Արաբացիք սկսան գազաններու պէս ոռնալով կանչել, այնպէս որ մարդու վրայ վախ կը բերէին. մերթ վագերց ձայնը կը հանէին, մերթ աղուեսներու մռնչիւնը, մերթ ալ կարծես քաղցած գայլեր էին։ Այս աղաղակներէն ետքը սկսան ընտռել այն մարդիկը՝ որոնց

ձայնը ականջնին զարկած էր։ Բայց բոլոր իրենց խոյզ ու խնդիրն ունայն եղաւ. և վերջապէս փոքր անկիւն մը գտած ըլլալով գիշերը անցընելու պատշաճ, նորէն նոյն ահալի ձայները հանեցին և լռելով ամենը քուն մտան։

Օրն որ լուսցաւ օտար ուղտեր տեսան. անոնց հանդիպումը այս օգուտն ունեցաւ որ մեր գերիները փորձ առին թէ մարդասիրութիւնը բոլորովին օտար բան չէր այն բարբարոս երկրին մէջ։ Վասն զի մինչդեռ կը պատրաստուէին ճամբայ ելլելու, պառաւ կին մը իրենց մօտենալով հարցուց, թէ արդեօք տէրերնին ալ իրենց պէս անօթի էին. և իրենց հաստատական պատասխանին վրայ՝ կինը փութաց աղայ մը, որ հետը եկած էր, տեղ մը ղրկելու։ Քիչ մը ետքը տղան դարձաւ՝ ոչխարի մը կամ այծու խաշած կտորներ բերելով։ Բայց աւա՜ղ. բոլոր այն մնացորդքն կենդանւոյն ոսկորները և աղիքներն էին։ Տէրերը իսկոյն աղիքները լափեցին կերան. իսկ ոսկորները թողուցին գերիներուն, զորոնք աղէկ մը կրծելէն յետոյ՝ ակռաներնուն տակը մանրեցին կերան։ Այն ողորմած կինը՝ իր գութը աւելի ընդարձակելով՝ չափ մըն ալ ջուր տուաւ իրենց թթուած կաթով խառն, որ իրենց սքանչելի ըմպելիք մը երևցաւ։

Վաղուան օրը նոյն գարիին մարդը դարձեալ եկաւ իրենց. վասն զի անդրադարձեր էր որ Սիտի Համէտ բաց 'ի գարիէն նաև ափիոն ալ գողցեր էր իրմէն. ինչպէս նաև մէկ քանի փոր գաւաղաններ, որոց մէջ լեցուցած էր ոսկիի փոշի, ծխախոտ և տեսակ մը խաւի արմատներ, որ աչքիլելուն ու կախարդութեան դէմ մէկ հատիկ դեղ կը համարուին։ Արաբացիք այս արմատը շատ կը յարգեն. այծու մը սրունից կամ ղատին ոսկորի մը միջոցաւ անոր ծուխը կը քաշեն, և այնուհետև իրենք զիրենք անխոցելի կը համարին։

Քանի մը օր ետքը ուղտերու, ոչխարներու և այծերու մեծ խումբ մը առջևնին եկաւ. անոնց տէրերը իրենց մեծ ընդունելութիւն ըրին։ Սիտի Համէտ ուլ մը գնեց և անոր աղիքները մեր թշուառներուն տրուաւ, որոնք՝ հում և առանց լուալու՝ իսկոյն կերան անհետացուցին. այնպէս բուռն էր իրենց անօթութիւնը։ Այն Արաբացիք անդէորդք՝ գիշերանց զնաւապետը արթնցնելով մեծ սկաւառակ մը տուին ձեռքը լի տեսակ մը բուսինկայով. այն ուտելիքը գրեթէ հինգ լիտր կը կշռէր, թող որ վրան առատ կաթ լեցուցած էր։ Ի՜նչ ազնիւ ընծայ երևցաւ այն խեղճերուն, և ի՜նչպէս ախորժով և առատաբար կերան ամենը. մէկզմէկ մեղադրելով որկրամոլ կը կանչէին։ Ահաւորապէս քաղցած էին. վատուժցած ու ցամքած՝ ալ կաշի և ոսկոր դարձեր էին։

Իրեք չորս օր առանց ջրի և առանց կերակրոյ վազելէն յետոյ՝ ուղտերէն մէկը կորուսին, որ չարաչար աշխատութենէ սատկեցաւ։ Ամենը ուժաթափ և լքեալ՝ հազիւ կրնային իրենք զիրենք քաշկռտել. ոչ միայն մեր այս խեղճ գերիները, այլ նաև իրենց Արաբացի տէրերն իսկ։ Եւ մինչդեռ այս յուսահատական վիճակին մէջ էին, յանկարծ մարդու մը ու կնկան մը պատահեցան, որ հետերնին քանի մը այծ ունէին։ Սակայն անոնց ձեռքէն բան առնել անկարելի էր. մինչև հարկ եղաւ մահ սպառնալ կնկան որ համոզուի իրենց հինգ այծ ծախելու։ Այս դէպքէս ետքը վերջապէս հեռուանց ծովը տեսան. այն տեսարանը իրենց սիրտը յուսով լեցուց, ու երեսնին քիչ մը ժպիտ եկաւ. այծու մէկն ալ մէկ քանի կտոր ուտելով քիչ մը ուժովցան և արիացան։ Սակայն իրենցմէ մէկը կարծես թէ ալ ապրանաց չէր. շարունակ բերնէն արիւն կու տար։ Ճամբանին շարունակելով չորս

Արարացի ընտանեաց հանդիպեցան, որոց հետ խօսք
դրին մէկտեղ ճանապարհորդելու։ Այս խմբին գըլ-
խաւորին կինը մարգարիտ ուզելով մեր այս գերի-
ներուն բուռնիկայի կտոր մը տուաւ. քիչ մը եաքն
ալ ծովեզերքը հասնելով մէկ քանի ձկնականջ ժողո-
վեցին, և այնպէս կէս մը աղանցմամբ և կէս մը այծու-
մով քանի մը օր կերակրուեցան։ Մէկ օր մըն ալ,
սաստիկ ընթացքէ մը ետքը, մինչդեռ երկնքէն կար-
ծես կրակ կը թափէր, այն հիւանդոտ մէկն ալ յոգ-
նութենէ ընչասպառ՝ անզգայ գետինը ինկաւ։ Ան-
գութ Արարացիները սկսան գաւազանով անխնայ
զարնել անոր որ ոտք ելլէ։ Այս տեսնելով Նաւա-
պետը՝ շուտ մը ուղտէն վար սահեցաւ և անոր օգ-
նութեան վազեց։ Մէյիտ, Սիտի Համէտին եղբայրը,
անգթաբար կը շարունակէր գաւազանով հարուածել
այն աներեւոյթս անկենդան մարմինը, որ անզգայ
գետինը փռուած էր։ Ուրիշ Արարացի մըն ալ մէկ
ձեռքով մորուքէն բռնելով միւս ձեռքով սուրը վե-
րուցած անմիջապէս գլուխը կտրել կ'ուզէր։ Նաւա-
պետը առանց ժամանակ կորսնցնելու մէջը նետուե-
ցաւ, հրեց մէկզի այն արարացին, և այն անզգայ
գլուխը ձեռքերուն մէջ առնելով գետնէն քիչ մը վեր
վերուց ու քիչ մը ջուր ուզեց։ Արարացին կատղած՝
կ'ուզէր զնաւապետը սպաննել. սակայն Սիտի Համէտ
վրայ հասաւ ու զինքն արգիլեց. Թէպէտ և Նաւապե-
տը այն խեղճը ազատելու համար ամեն վտանգ գի-
մագրաւելու պատրաստ էր։ Բոլոր այն Արարացիք
մտքերնին դրած էին թէ այն նաւաստին տկարու-
թիւնը յամառութենէ առաջ կու գար, իբր թէ միտքը
դրած ըլլար անով կարաւանին ընթացքը ծանրացը-
նել. բայց Նաւապետն ամեն ջանք բանեցնելով կրցաւ
համոզել զՍիտի Համէտ որ այն հիւանդին տկարու-

թիւնը սաստիկ խոնջութենէ առաջ կու գար։ Սիտի
Համէտ այն ատեն ուղտ մը մօտեցնել տուաւ, և խեղճ
նաւաստին քիչ մը ջուր խմցնելով անմիջապէս ըղ-
գաստացուց։ Երբ Սիտի Համէտ անոր աչքերուն բա-
ցուիլը տեսաւ, ուրախութենէն լացը չկրցաւ բռնել.
և անմիջապէս Պլուրին քովը գետնեցնել տալով
կանչեց. «Անգղիացիք անչափ մարդիկ են. կնկան ու
տղու պէս քալել գիտեն միայն»։ Նաւապետը աը-
հաճելով պատասխանեց թէ ինքը շատ աղէկ կրնար
քալել։ Եւ այս յօժարութեան ցոյցէն սխորժելով,
«Շատ աղէկ, պատասխանեց Արարացին, դու ըն-
տանիքդ միւսանգամ պիտի տեսնաս»։

Հոկտեմբերի տասնըհօթին առաւօտը կոնուխեկկ
ճամբայ ինկան. քալած երկիրնին անոյշ դարուվար
մըն էր. յանկարծ հեռուանց բարձր լեռներ տեսան,
որոց երեւութէն հասկցան որ այն ահաւոր անհուն ա-
նապատէն ալ դուրս ելած էին։ Իրենց սիրտը կըր-
կին արթնցաւ երբ գետի մը քովը հասան, որու ե-
զերքը բարձր խոտեր կային բուսած։ Այս գետս գրե-
թէ երեսուն ոտք լայն էր, ու երկու խոր։ Անոր մօտ
եղած առուակի մը մէջ խոշոր ձկներ տեսան որ ջրին
երեսը կը խաղային։ Արարացիք փոյթ չտարին այն
ձկներէն որսալու. կարծես արհամարհ կը համարէին։
Երկրորդ օրը իրիկուան դէմ սկսան մշակեալ երկիր-
ներ տեսնալ ու դաշտի մը մէջ գարւոյ յարդի դէզ
մը։ Սակայն նոյն օրը այծու մը ներխեալ մնացորդնե-
րէն զատ ուրիշ ուտելու բան չունեցան. անոնք ալ
չորս օրէ 'ի վեր ուղտի մը վրայէն կախուած էին։ Եւ
սակայն կարօտութիւննին անանկ էր որ այս ապա-
կանեալ միսն ալ իրենց ամենաքաղցր կերակուր մը
երեւցաւ. գիշերն ալ հանգիստ անցուցին՝ յարդի վրայ
պառկելով։ Այնչափ երկայն ատեն շարունակ բանա-

գտնուած ըլլալով իրենց խոնջ ու վիրաւոր մարմնովն անապատին ժայռուտներուն և կամ անոր կիզիչ աւազուտներուն վրայ հանգչիլ, հիմայ այս յարդը իրենց փետրալից անկողնոյ անուշութիւնը կու տար։

Հոկտեմբերի տասնութնին իրենց աչաց ներկայացան վրաններ, ջուր, կովեր, էշեր, ոչխարներ, կանաչ խոտ, ծաղիկներ ու բազմաթիւ արմաւենիներ։ Այնանկ անակնկալ տեսարանի իրենցմէ ոչ ոք կը սպասէր. ուստի և երախտագիտութեամբ իրենց սիրտը առ Աստուած վերուցին։ Իրենց զգացած յետին աստիճանի ուրախութիւնը զիրենք վերջի աստիճանի ապշութեան մէջ ձգեց։ Առուակին եզերքը հասնելով գլուխնին ջրին մէջ խոթեցին և այնչափ խմեցին մինչև յագեցան։ Այս առուակիս անունն էր Նուն։ Յետոյ արմաւենիներուն շքին մէջ տարածուելով հանգչեցան։ Սիտի Համէտ գնաց հիւղէ մը չորս լիտր մեղր գնեց ու բերելով անոնց հետ մէկտեղ բաժին ըրաւ։ Իրիկուան դէմ տեսակ մը բուտինկա տուին իրենց, և երկրորդ օրը, տասնըութ մղոն քալելէն յետոյ, գերեզմաննոցի մը քով պառկեցան։

Նոյն ամսուն քսանին ճամբանին շարունակելով հանդիպեցան Մաւրիտանացւոց և Արաբացւոց խումբերու, որոնք ուղտեր և ընտիր ձիեր ունէին հետերնին. այս յետիններուս վրայ հեծեալք գեղեցիկ զէնքերով զինեալ էին։ Եբրայեցւոյ մը իսկ հանդիպեցան որ 'ի Մոկատոր կ'երթար, և իրենց ըսաւ թէ բոլոր հիւպատոսաց անունները գիտէր. այս ետքինէս իմացան Անգլիոյ հիւպատոսին անունը, զոր լսելով Նաւապետը կանչեց թէ իր բարեկամն է. թէպէտ և ստոյգն ըսելով և ոչ իսկ կը ճանչնար զինքը։ Նոյն օրը իրենց մի միայն կերակուր տրուեցաւ քիչ մը մեղր։

Երկրորդ օրը վրանարնակ Արաբացւոց օթևան մը հասան, ուր գթած սրտերու հանդիպելով ջուր և քիչ մը արմաւ ձեռք բերին. յետոյ այս տեղս ալ թողլով, յաջորդ օրը վրանի մը տակ պառկելու բարեբաղդութիւնն ունեցան, յետ քանի մը ձկնականջ ուտելէն, զորոնք ծովեզերքէն ժողված էին։ Որպէս թէ կրածնին բաւական չըլլար՝ Հոկտեմբերի քսանուերկուքին գողեր յարձակեցան վրանին. սակայն արիանալով յաջողեցան անոնց սիրտը վախ ձգելու, և այնպէս անվտանգ ճամբանին շարունակեցին։ Սիտի Համէտ յաջորդ օրը չորս մեծ ձուկ գնեց և իրենց տուաւ, որոնք կտոր կտոր խորովեցին ու մեծ ուրախութեամբ կերան։ Այնուհետև կեանքը կը սկսէր իրենց քաղցրանալ, որովհետև հետզհետէ, և գրեթէ ամեն քայլին, ջրամբարք և այլ և այլ կենդանեաց խումբք առջենին կ'ելլէին։ Կը սկսէին արաբական քաղաքակրթութեան նշանները տեսնել. կանանց խումբք մշակութեան զբաղանաց ուշադիր, և այլք դարձեալ որ տղաքնին կռնակնին առած՝ այլ և այլ ուղղութեամբ կ'երթևեկէին։ Անոնց սկսան յաջորդել փշենի ցանկապատօք պարտիզապատ գիւղեր։ Բայց հանդերձ այս բնակարանաց մերձաւորութեամբը՝ դարձեալ աղէկ զինեալ ձիաւոր ասպատակներ վրանին յարձակեցան. սակայն Սիտի Համէտին արիութեամբը յաջողեցան կռուէն անվնաս ելլել, և վերջապէս վրանարնակ Արաբացիներու օթևան մը հասնելով դադարեցան գիշերն անցընելու։ Այն հիւրասէր Արաբացիք մարդասիրելով քիչ մը չոր ձկնականջ և բուտինկա ընծայեցին իրենց։ Մինչև այն ժամանակ ճամբան ամենևին հիւանդութեան մը նշան չէին տեսած, և ոչ ինչ և իցէ խօթութեան հետք. բայց մշակեալ երկիրներ հասածնուն պէս հիւանդաց բազմու-

թիւն սկսան տեսնալ. ոմանց սրունքները ուռած էին այլք բորոտութենէ կը նեղուէին, և այլք դարձեալ ուրիշ սուր ցաւերէ կը չարչարուէին։ Այս տխրաժէտք մեր գերիները տեսնելով, չեմ գիտեր ինչէն գրգռեալ՝ ըժիշկ կարծեցին. ուստի ամեն կողմէն սկսան վազել իրենց հիւանդութեանց դեղ ուզելու։ Կնիկ մը լանջաց վրայ ուռեցք մը ունէր. Նաւապետը հրամայեց որ ծեծած գարւոյ ալեւրանի մը չինէ ու վրան դնէ. զորն որ քանի մը անգամ կրկնելով վերջապէս ուռեցքն անցաւ։ Եւ կինը իր երախտագիտութիւնը ցուցնելու համար՝ ջուր ու բուռ մը ձկնականջ բերաւ Նաւապետին ընծայ տալու։ Նորէն ճամբայ ելլալով իրենց ընթացքը շարունակեցին, և կէսօրունէ ետքը, 'ի հեռուստ, ծովուն եզերքը բարձր բլուր մը տեսան։ Սիտի Համէտ մօտենալով Նաւապետին ու մատովը ցուցնելով ըսաւ. «Ահաւասիկ Մօկատոր»։

— Քանի օրուան մէջ կրնանք հոն հասնիլ, հարցուց Նաւապետը։

— Տասն օրուան մէջ, պատասխանեց Սիտի Համէտ։

Սակայն այն տասն օրն անլմնալի օրեր երևնալու էին այն խեղճերուն։ Ցանկարծ սաստիկ կռիւ մը ծագեց Սիտի Համէտին և իր եղբօրը մէջ, անանկ որ մէկզմէկ սպաննել կ'ուզէին. սակայն Սիտի Համէտ ինքզինքը զսպեց և այսպէս այն ձախորդութիւնը տեղի չունեցաւ։ Այն կռուին մէջ քիչ մնաց որ սպաննուէր գերիներէն մէկը, զոր Նաւապետը որդւոյ պէս կը սիրէր. հարկ եղաւ որ Նաւապետը բոլոր իր արիութիւնը 'ի կիր առնու զինքը փրկելու համար։ Այսպէս այն փոթորիկն ալ անցնելով՝ ճամբան շարունակեցին ու գիւղ մը հասան, ուր պատկառելի կերպարանօք ծերուկ մը զիրենք հիւրընկալեց։ Շուտ մը փութաց

խաշած գարի պատրաստեց և առջևնին դրաւ որ ուտեն. այնպէս ալ առատութեամբ տուաւ՝ որ առջի անգամն էր որ իրենց ուզածէն աւելի ուտելիք կը գտնէին։ Եւ որովհետև սաստիկ անօթութիւն կը ըզգային, լիովին լեցուցին իրենց ստամոքսը. որչափ ալ կը ջանային իրենք զիրենք բռնել որ չափազանց չուտեն, ճար չեղաւ. մինչև յետին հատիկն անգամ լափեցին կերան։ Դժբաղդաբար այս առատ կերակուրս իրենց սաստիկ ցաւ պատճառեց։ Երկրորդ օրը նմանապէս կարաւանն ուրիշ գիւղ մը հասնելով՝ աղէկ ընդունելութիւն գտաւ Մոհամէտ անուամբ մէկի մը տունը։ Իրիկուան դէմ Սիտի Համէտ զնաւապետն իրեն կանչելով ըսաւ, թէ վաղը, ինքը Համէտ և իրենց հիւրընկալ տանտէրն առանձին 'ի Մօկատոր երթալու էին. և թէ հոն հասնելու համար՝ գիշեր ցորեկ ջորւով ճանապարհորդելով իրեք օր պէտք էր. ուստի իրենց նախընթաց պայմանին համեմատ գիր գրելու էր իր բարեկամին։

— «Եթէ բարեկամդ քեզի ու քու մարդոցդ համար մեր դաշնագրած դրամը հատուցանէ, ըսաւ, ազատ կ'ըլլաք. բայց եթէ զիս խաբեր ես, գիտնաս որ զքեզ պիտոր սպաննեմ և ընկերներդ իբր գերի պիտոր ծախուին։ Քեզի բարիք ընելու համար ինչ որ ունէի ծախեցի. անօթութիւն, ծարաւ, յոգնածութիւն, ամենայն նեղութիւն քաշեցի. մինչև կռիւ ալ ըրի զքեզ ընտանեացդ հասցնելու համար։ Այսչափ բան քաշած ըլլալուս համար չեմ ցաւիր, որովհետև խօսքիդ կը հաւատամ և համոզուած եմ որ Աստուած հետդ է։ Հիմա դուք ամենքդ հոս մնալու էք. կերակրոյ համար մի փոյթ ընէք. յանձնած եմ որ ուզածնուդ չափ հաց ու բուտինկա տրուի ձեզի։ Գնա հիմայ պառկէ»։

Երկրորդ օրը առաւօտը կանուխկեկ Սիտի Համէտ զնաւապետը նորէն կանչելով ըսաւ. «Եկուր նամակդ գրէ»։ Խեղճ նաւապետը մեծ ահուդողով նըստաւ հետևեալ նամակը գրեց·

Պարոն,

Քօմէրս անուամբ նաւը՝ Ճիպրալդարէն Ամերիկայ երթալու ճամբայ ելած ըլլալով՝ օգոստոսի 28ին նաւաբեկեցաւ 'ի Պայատոր հրուանդան։ Ես ու նաւաստիներէն չորս հոգի, գրեթէ մերկ հոս տեղս բարբարոսաց ձեռքը գերի կը գտնուինք։ Կ'աղաչեմ, միջնորդ ունելով այն յօդը որ զմարդ մարդու կը կապէ, և այն եւրոպական արիւնը որ երակացդ մէջ կը քալէ, ըլլա՛ աշխարհքիս վրայ ունեցած ամենէնսիրելի անձինքներուդ համար, մեզ ազատելու համար կանխելով շնորհէ ասոնց պահանջած ստակը, որ է 920 դահեկան, և երկու կրկնակ հրացան։ Ազատութիւնս գտածիս պէս ինչ և իցէ գումար ալ ըլլայ, կարող եմ հատուցանելու, Լոնտրայու սեղանաւորաց վրայ փոխանակագիր ընելով։ Եթէ զիս չազատես, անմիջապէս զիս պիտոր սպաննեն, թողլով կինս և հինգ զաւակս որ անմխիթար վրաս սուգ բռնեն։ Բաց 'ի այս հինգ ընկերներէս որ հոս հետս են, դեռ ևս ուրիշ վեց նաւաստի իմ մարդիկներէս գերի մնացած են անապատին մէջ։ Սիտի Համէտ, իմ արդի տէրս, այս Թուղթս ձեռքդ յանձնելով պիտոր զուրցէ թէ ուր տեղ կը գտնուինք հիմա։ Ստոյգը վկայելու եմ որ մեզի շատ բարերարութիւն ըրաւ։ Բոլորովին կաշի ոսկր դարձած, մերկ կողոպուտ ու գերի, քու գըթութիւնդ կը սպասեմ, և կը յուսամ որ իմ թշուառութիւնս սիրտդ կը շարժէ։ Աստուծոյ սիրոյն հա-

մար՝ մեզի Թարգման՝ մը ու պահապան մը ղրկէ. Գաղղիարէն և նաև սպանիացի լեզուով ալ կը խօսիմ։

ԺԻՄՍԸՆ։

Մինչդեռ գրելու հետ էր, Արաբացիք ուրիշ աղտոտ թղթի կտոր մըն ալ ճարեցին, և իրեն բերելով կարող եղաւ իր նամակը լրացնելու։ Իսկ հասցէն ապահովցընելու համար ուղղեց զայն առ հիւպատոս Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Սպանիոյ, Ամերիկոյ, և կամ ինչ և իցէ քրիստոնեայ վաճառականի որ 'ի Մօկատոր գտնուի։ Այն Թուղթը Սիտի Համէտ առնելով՝ ջորի հեծաւ ու մեկնեցաւ։

Սիտի Համէտին հեռանալովը պահապանները ըսկսան վրանին անգթանալ։ Եօթը օր աղտոտ բակի մը մէջ զանոնք փակեցին առանց կարևոր կերակուրն անգամ իրենց տալու։ Եւ ինչպէս թէ այսչափս բաւական չըլլար, յանկարծ այն նեղութեան օրերը ուրիշ մէկ բռնաւոր անձ մըն ալ ասպարէզ ելաւ, զոր Արաբացիք Ալի կը կոչէին։ Հզօր կերպարանօք, բուռն ուժով ու բարձրահասակ մէկ մըն էր, որու Արաբացիք յարգութեամբ ու երկիւղիւ կը նայէին։ Այս Ալին՝ Սիտի Համէտին աներն էր, և կը պահանջէր թէ այս նաւքինս իրեն գումար մը ստակ պարտական էր. այն պահանջքին զօրութեամբ գերիներուն վրայ ձեռք դնելով իրեն կ'ուզէր գրաւել, որպէս զի իր առնելիքը ապահովցնէ։ Ալ երևակայելու էր թէ ինչ անտանելի խափան էր որ այն խեղճերուն առջին կ'ելլէր, մինչդեռ իրենք զիրենք փրկութեան դուռը հասած կը համարէին։

Եօթներորդ օրը իրիկուան դէմ Ուլլահ Օմար անունով օտարական մը հասնելով այս թշուառներուն

գտնուած բակը մտաւ. բարձրահասակ մէկ մըն էր, ուժով կազմուածքով ու թխագոյն դիմօք. ձեռքը երկայն հրացան մը կը կրէր, գօտին երկու ատրճանակ, ու կողմնակի սուր մը և երկու դանակ կախած էր։ Այս նորեկս՝ սովորական բարևները տալէն յետոյ՝ նաւապետին մօտեցաւ և ըսաւ որ Մօկատորէն կու գար ուր զՍիտի Համէտ տեսած էր ողջ առողջ հասած։ Այս այցելութիւնս մեծ ուրախութիւն պատճառեց գերիներուն. որոնց զուրցած ըլլալով որ Սիտի Համէտ շուտով ետ պիտոր դառնար, մեծ անհամբերութիւն մը մտաւ սրտերնին շուտով իրենց տէրը տեսնելու, որովհետև իրմէն կախումն ունէր իրենց ապագայ վիճակը. մանաւանդ նաւապետն՝ որու կեանքը՝ գըրած պայմաններուն պատճառաւ՝ վըտանգի մէջ էր. վասն զի տարակոյս չկար որ եթէ Սիտի Համէտ չգտնար մէկ մը որ ուզենար փրկանքը հատուցանել, անգթաբար զինքը պիտոր սպաննէր։ ինչու որ Արաբացին իր ամեն ունեցածը ղօհած էր, և նաև նաւապետին խօսքին հաւտալով իր կեանքը վտանգի մէջ դրած էր։ Երկիւղն այն աստիճանի տիրած էր նաւապետին սրտին՝ մտածելով քաշելի տանջանքները՝ որ աւելի կը փափաքէր նորէն անապատը գտնուիլ ու տանջուիլ ծարաւով կիզիչ արևու մը տակ՝ և անօթութեան ամենայն կեղերանք քաշել՝ քան թէ այն գիրքին մէջ գտնուիլ։ Սակայն հուսկ ուրեմն ինքն իր վրայ եկաւ ու զգաստացաւ. և մտածեց որ ցորչափ միւս ընկերներուն վիճակը անստոյգ էր, հարկ էր որ ինքը անոնց փրկութեանը համար ամենայն հնարք բանեցնէր։ Եւ եթէ յաջողէր որ գոնէ մէկը ազատութիւն գտնելով հայրենիքը դառնար, կարենար միւսներուն չար կատարածը պատմել։ Ուստի կարօտով կը փափագէր իր տիրոջը դարձին.

և սակայն ամեն գրան բացուելուն սիրտը դող կ'ելլէր։

Ութերորդ օրը մթննալուն ժամանակ ձիու ոտնաձայն լսեցին, և անմիջապէս բակին դուռը բացուելով ներս մտաւ Սիտի Մոհամէտ, որ Սիտի Համէտին ընկերակցեր էր 'ի Մօկատոր երթալու, հետը շնորհալից կերպարանօք Մաւրիտանացի մը ունենալով։ Խօսքը առ նաւապետն ուղղելով անգլիարէն ողջունեց զինքը. նաւապետը իր մայրենի լեզուին ձայնը լսելով այնպէս ուրախութիւն զգաց՝ որ այլայլութենէն քիչ մնաց վրան մարելիք կու գար։ Մաւրիտանացւոյն ձեռքէն առնելով ջերմութեամբ՝ կ'աղաչէր որ խօսի։ Հիւրն առանց յապաղելու զրուցեց իրեն որ Մօկատորէն կու գար, և թէ իր գրած նամակը Անգղիացիի մը ձեռքը ինկած էր որ իրեն բարեկամն էր, զոր կարդացած ժամանակ չէր կրցած լալը բռնել։ Եւ թէ անմիջապէս հատուցեր էր փրկանքը Սիտի Համէտին, և առանց ժամանակ տալու իրեն, Մաւրիտանացւոյն, որ իր կնկան երթայ բարև մը տայ, ստիպեր էր զինքը անմիջապէս ճամբայ ելլել և իրենց գալ. և ինքը պատուէրը գործադրելով գիշեր ցորեկ անընդհատ ճանապարհորդեր էր շուտով քովերնին հասնելու։ Ալ երևակայելու է այն թշուառներուն ուրախութիւնը, որոնք յանակնկալս մահուանէ 'ի կեանս կու գային։ Մաւրիտանացին փութալով ծոցէն նամակ մը հանեց ու նաւապետին ձեռքը դրաւ։ Նամակին իմաստն էր այսպէս.

Սիրելի ու թշուառ Պարոն,

« Անմիջապէս հիմա Սիտի Համէտին ձեռքէն ընդունեցայ ձեր գիրը, որոյ բովանդակածը հարկ չկայ ըսեմ թէ ինչպէս սրտիս գութը շարժեց։

Ճիպրալդար հրատարակուած օրագրի մը մէջ ձեր նաւուն անունը գտնելով իմացայ թէ էր Ամերիկացի, և անկէ կը գուշակեմ որ դուք ալ Ամերիկացի ըլլալու էք։

Նախ ձեզի ուրախակցութիւնս կ՚ընեմ անանկ մարդու մը ձեռք ինկած ըլլալնուդ, որ ինչպէս կ՚երևայ, ձեր վրայ մեծ գութ զգացած է։ Ես չեմ կըրնար ըսել իմ ցաւակցութիւնս ձեր քաշած նեղութեանց համար. սակայն մխիթարուեցէք, վասն զի Աստուծոյ շնորհքովը կը յուսամ որ ամենայն ձեր թշուառութիւնք շուտով կը լմննան։ Կը մաղթեմ որ Աստուած ձեզ և ձեր ընկերներուն շնորհէ առողջութիւն և ուժ, որպէս զի ամենքդ կարող ըլլաք ձեր հայրենի երկիրը տեսնելու։

Այս նամակս ձեռքերնիդ հասցնողն է Ռէյիս Պէլ Քասիմ. իր վրան ամենայն վստահութիւն ունեցէք. ձեր ամենայն պէտքը մանրամասն գրեցէք ինծի, և ինքը գիրերնիդ ձեռքս կը հասցնէ։

Սիտի Համէտին խօսք տուած եմ 920 դահեկան հատուցանելու անմիջապէս որ դուք քաղաքս հասնիք, ու գինը հոս պատանդ բռնած եմ։ Մեծ հաճութեամբ ձեզի կ՚իմացնեմ որ կրնաք ամենայն ապահովութեամբ ճամբայ ելլել դէպ 'ի Մօկատոր. սակայն ուժերնիդ խնայութեամբ գործածեցէք ու ծանր ծանր ճանապարհորդեցէք։ Պէլ Քասիմ կօշիկ ու վերարկու պիտոր բերէ ձեզի, և նմանապէս քիչ մը բերնի պաշար և ըմպելիք, որպէս զի անմիջապէս ըսկսիք ձեր ազատութեան ճաշակը զգալ։

Հարկ չկայ որ դարձեալ կրկնեմ ձեզի որչափ ցաւ կը պատճառէն ինծի ձեր ձախորդութիւնքն ու քաշած նեղութիւնները։ Եւ այն օրն որ զձեզ ու զձեր ընկերները տեսնելու գոհութիւնը պիտոր ունենամ,

ինծի համար մեծ հանդիսի օր մը պիտոր ըլլայ. և այլն։ » —

Ալ երևակայելու է թէ ինչ զգացին այն խեղճերը երբ այն ազնիւ նամակը իրենց կարդացուեցաւ. այն մարդիկ, կ՚ըսեմ, որ այնպիսի դժբաղդութեամբ վերջի ծայր նուաստութեան իջնելէն զատ՝ չարժուն կմախք դարձած էին, և որոնց վայրկենանէ վայրկեան անգութ մահ մը կը սպառնար։ Ի՜նչպէս մխիթարութեամբ կը լեցուէր նաւապետին սիրտը խորհրդածելով այն մարդուն խօսքերը՝ որու քիչ մը առաջ և ոչ իսկ աշխարհքիս վրայ գտնուիլը գիտէր. այլ և այլ զգացմունքներով սիրտը կը յուզէր տեսնելով թէ ինչպէս այն մեծանձն և անծանօթ բարեկամն զինքը յանկարծակի ամենայն բարիքներով լցուցեր էր. խրախուսուելով կը վերակենդանանար, ու սիրտը յուսով կը լցուէր թէ միւս անգամ իր ընտանիքը տեսնելու կարող պիտոր ըլլայ, և իր ընկերներն ալ ազատելու պիտոր յաջողի։ Այն անակնկալ փրկութեան յոյսը այնպէս լցուց ամենուն սիրտը երախտագիտական զգացմամբ առ նախախնամութիւնն աստուածային, որ ամենքը միաբան գետինը ինկալով ձեռքերնին երկինք վերցուցին ու գոհութիւն մատուցին բարերարին Աստուծոյ որ այնպիսի սքանչելեօք իրենց հրաշագործեր էր։ Եւ սակայն կարծես թէ դեռ իրենց տանջանաց վերջը չէր հասած։

Որովհետև Շէյխ Ալի այն խեղճ գերեաց ուրախութենէն հասկնալով իրենց փրկութիւնը, կատղի կերք ելաւ Սիտի Համէտին դէմ, և ուզեց Մուրիտանացւոյն կամացը հակառակ զնաւապետը իրեն գրաւել։ Իսկ Մուրիտանացին արգելքը հեռացընելու գիտաւորութեամբ հնարք մտածեց ու ջանաց համոզել զինքն որ նաւապետը նոյն տիղոսը անկրա-

ւորար իրեն սեփականած էր, և թէ իրապէս նաւապետ չէր, այլ նաւաբեկած նաւուն խոհակերը։ Եւ այնպէս հուսկ ուրեմն կարող եղաւ այն խեղճերը լաւագոյն բնակարանի մը մէջ փոխադրել տալով հանգչեցնել. և հոն իրենց կողմ մը բերաւ լի ամենազգի կերակրեղէնօք։ Խեղճերը առատաբար վայելեցին նոյն բարիքներէն. բայց որովհետև ստամոքսնին տկարացած էր և այն կերակրեղէնաց վարժութիւնը կորուսած, բոլոր գիշերը չկրցան աչք գոցել։

Երկրորդ օրը Ռէյիս՝ նաւապետին խրատ տուաւ որ չայ եփէ, և այնպէս զինքը Արաբացիներուն ցուցնելով վերջապէս հաւատացուց որ բուն խոհակերն էր և ոչ նաւապետը։ Նոյն օրը ճամբայ ելան դէպ 'ի Մոկատոր. և Շէյխ Ալի, միշտ խորհելով իր ձախորդ մտածութիւնը գործադրելու, չուզեց իրենցմէ բաժնուիլ այլ հետերնին գնաց։ Իրիկուան դէմ քաղաք մը հասան, ուր և ամենահանգիստ գիշեր մը անցուցին. և յաջորդ օրը դարձեալ ճամբայ ելլելով սկսան Ատլաս լերան յառաջադէմ առաջքը ելլել։ Հոն սաստիկ ցուրտ զգացին. անանկ որ եթէ կօշիկ ու վերարկու տրուած չըլլար իրենց՝ անշուշտ ամենը ցրտէն կը մեռնէին։ Իրիկուան դէմ փոքր քաղաք մը հասան. ժողովուրդը վրանին թափելով սկսան զիրենք սպառնալիքով նախատել. բարեբաղդաբար սաստիկ անձրև մը բռնեց, որ հեղեղաբար իջնելով զամենը ցրուեց։ Բայց ինչպէս թէ առիկայ բաւական չըլլար, քաղքին գլխաւորը՝ Ալիին անիրաւ թելադրութեանց ունկն մատուցանելով զիրենք բանտարկեց։ Անոր վրայ Ռէյիս Պէլ Քասիմ ըսաւ նաւապետին. «Պէտք է անմիջապէս ճամբայ ելլեմ որ բոլոր այս բաները երթամ պատմեմ ձեր ազատարարին. վեց օրէն միւսանգամ քովերնիդ կը գտնուիմ»։ Այս բանս լսելով այն դժբաղդները յետին աստիճանի յուսահատութեան մէջ ինկան։

Մինչդեռ Մաւրիտանացին ձի հեծնելու վրայ էր, Սիտի Մոհամէտ, որ ինչպէս ըսինք, Սիտի Համէտին հետ 'ի Մոկատոր գնացած էր, ըսաւ իրեն. «Միւլէյ Իպրահիմ ու Շէյխ Ալի չեն ուզեր որ դու Մոկատոր երթաս»։ Ու յետոյ նաւապետին դառնալով և անոր արցունքները տեսնալով ձեռքէն բռնեց ու ըսաւ. «Հանգիստ եղիր, մի վախնար, ես կ'երթամ 'ի Մոկատոր ու Ռէյիսէն ու քեզմէ նամակ մը կը տանիմ ձեր ազատարարին. որ եթէ պատանդի մը պէտք ունենայ՝ ես կը մնամ։ Երկու կանայք ունիմ ու եօթը տղայ, թող հունձքս, դաշտերս և անդեայքս. շատ աւելի յարմար պատանդ կրնամ ես ըլլալ քան թէ Սիտի Համէտ։ Ինքը ձեր բարեկամն ըլլալով կու գայ զձեզ կ'ազատէ։ Աստուած մեծ է և ողորմած»։ Բարեբաղդաբար այս եղբինս դեռ ճամբայ չելած խնդիրը լուծուեցաւ։ Միւլէյ Իպրահիմ քաղաքապետը՝ երկու կողմի դատը լսելով՝ հետևեալ վճիռը տուաւ. «Դու Շէյխ Ալի, իմ հին բարեկամս ես. դու ալ Ռէյիս կը պահանջես թէ իրաւունք ունիս այդ հինգ գերիներուն վրայ. երկու կողմանէ ալ աղէկ պատճառներ կան յիրաւի։ Բայց որովհետև ես չեմ կրնար վճիռ կտրել առանց նոր ապացոյցներ բնտռելու, միտքս հաստատած եմ այս գերիներս հոս քաղաքս բանտելու մինչև որ պատգամաւոր մը երթայ 'ի Մոկատոր ու զՍիտի Համէտ հոս բերէ, այն ատեն այս գործս կ'որոշուի»։

Այս վճռոյս վրայ նաւապետն և իր ընկերները բանտարկուեցան, և երկրորդ օրը Սիտի Մոհամէտ ուրիշ մէկ մը հետը ընկեր առնելով դէպ 'ի Մոկա-

տոր ճամբայ ելաւ։ Սակայն Ռէյիս ճարտարամիտ մարդ մըն էր և ամեն արգելքի կը ջանար հնարք մը գտնել. անանկ վարպետութեամբ շարժեցաւ՝ որ վերջապէս քաղաքապետին միտքը դարձուց այն խեղճերուն վրայ գթութեամբ նայելու։ Եւ այնպէս քիչ մը պաշտպանութիւն գտնելով՝ առատութեամբ կերակուր տրուեցաւ իրենց, ինչպէս հաւկիթ, հաւ և ուրիշ ուտելու բաներ. որով այն արգելարանը, որչափ ալ 'ի սկզբան խիթալի երևցաւ, շատ օգտակար եղաւ իրենց առողջութեանը։ Վերջապէս Ռէյիս նոր դաշինք մը ընդունել տալու յաջողելով, առանց պատգամաւորաց դարձին սպասելու, թոյլ տրուեցաւ այն պզտի խումբին նոյեմբերի չորսին ճամբան շարունակելու։ Իրիկուան դէմ հասան մերձ 'ի Սանգա Քրուզ կամ Սգատիր, ուր նաւահանգիստը սկսաւ պարզիլ իրենց աչացը առջին։ Ռէյիս փախնալով Ալիին չար գիտաւորութենէն՝ չուզեց քաղաքը մտնել։ Բայց յետոյ ապա արևմտքէն ետքը մեծ զգուշութեամբ և իրր գողունի մտան քաղաքը, և շատ մը քալելէն յետոյ՝ բացօթեայ գետինը պառկեցան հանգչելու։ Ռէյիս խնամքով իրենց յանձնեց որ աղէկ պահպանութիւն ընեն, մինչև ինքը Ալիին վրայ հսկելու կ'երթար։ Կէս գիշերուան մօտ շտապաւ դարձաւ քովերնին և ըսաւ. «Հիմա, ելէք. շուտ ըրէք երթանք, և մանաւորապէս զգուշացէք աղմուկ չհանելու։ Յիշեցէք որ եթէ արևուն ծագած ժամանակը ասկէց չորս փարսախ հեռի ըլլաք, ալ ձեր ազատութիւնը ապահով կ'ըլլայ. ապա թէ ոչ նորէն թշուառ գերի պիտի մնաք»։

Այն ազդին վրայ շուտ մը ճամբայ ելան և զգուշութեամբ քալելով առանց մէկ մը արթնցնելու՝ քաղքէն դուրս ելան։ Սանգա Քրուզէն երեք փարսախ

հեռու էին երբ յանկարծ ձիերու վազելու ձայն մը լսեցին. աչքերնին վերցնելով տեսան որ քիչ մը հեռուանց ձիաւորներ կու գային իրենց դէմ։ Նաւապետին մտքէն յանկարծական մտածութիւն մը անցնելով՝ իսկոյն Սիտի Համէտին անունը կանչեց. և յիրաւի Սիտի Համէտ էր, Սիտի Մոհամէտին և անոր ընկերոջը հետ։ Որչափ ուրախութիւն պատճառեց գերիներուն այս դէպքս՝ մարդ կրնայ երևակայել։ Քիչ մը ետքը Շէյխ Ալին՝ որ գիրենք հալածելու ելած էր, վրայ հասաւ. սակայն շատ ուշ էր. ալ իր չար գիտաւորութիւնը գործադրել չէր կրնար։ Սակը տրուած ըլլալով, ալ խեղճերը բոլորովին ազատ էին ու ճամբանին շարունակեցին։

Քանի մը օր ճանապարհորդելէն ետև վերջապէս երկուստեք Թիփագորդ նեղ ճամբայ մը մտան, և անկէ ելլելով շարք մը փոքր շարժուն աւազուտից բլրակներու հասան։ Առաւօտեան ժամը ութ էր երբ այս բլրակներէն մէկին գագաթը ելան, ուսկից Մօկատոր քաղաքը իրենց աչացը առջին ներկայացաւ։

— «Սիրտ ըրէ, կանչեց Ռէյիս առ նաւապետն, ահաւասիկ Մօկատոր աչացդ առջևն է. և ահա կը տեսնեմ այն նաւը որ քեզ ընտանեացդ գիրկը պիտոր տանի։ Աստուծոյ գոհութիւն որ գիս ընտրեց ձեր թշուառութեանց ժամանակը կնքելու. ուրախ եմ որ ասանկ սուրբ ծառայութիւն մը մատուցանելու արժանի եղայ։ Նոյն ինքն Աստուած ինծի ալ շնորհէ որ կնիկս ու տղաքս ողջ առողջ տեսնամ»։ —

Այն աւազուտ գետնին վրայ շատ դժուարութեամբ կը քալէին. սակայն վերջապէս քաղքին մօտենալով անոր արևմտեան պարըսպին քովը դադարեցան։ Ջորիներէն վար իջնալով խոտին վրայ նստեցան ու սկսան դիտել այն տեսարանը որ իրենց չորս դին կը

պարզէր։ Փոքր առուակ մը՝ աւազին վրայէն հոսելով՝ այն կանաչութեան վայրը կ՚ոռոգանէր. Նաւահանգստին մէջ ալ նաւակաց բազմութիւն մը ամենայն ուղղութեամբ կ՚երթեւեկէր. մինչդեռ այլ և այլ ճամբաներու մէջէն բազմութիւն մարդոց և երամք ուղտուց, կովուց, ձիոց և ոչխարաց՝ կը շրջագայէին։ Մինարէից բազմութիւնը տանց միակերպութիւնը կտրելով դէպ 'ի երկնից ջինջ կապոյտը կը սլանային։ Սակայն այս ընդհանուր տեսարանին մէջէն ամենէն աւելի սրտերնին բաբախել տուողը՝ Ամերիկայի դրօշն եղաւ՝ որ տան մը վրայէն կը ծփար։ Ի՜նչ քաղցր ապահովութեան պատկեր էր այն խեղճերուն համար։ Դեռ ես խոտին վրայ նստած անուշ հիացման մէջ էին, երբ յանկարծ Ռէյլիին ձայնը լըսուեցաւ որ կ՚ըսէր. «Ահա հոս են»։ Իսկոյն ամենը աչքերնին վերուցին, և ահա աջենին կեցած տեսան իրենց ազատարարը։ Այն բարերարը լի զգացմամբ յառաջ նետուելով գրկեց զնաւապետը և ըսաւ. «Բարի եկար. այս վայրկեանս ինծի երջանկութեան վայրկեան մըն է»։ Սրտին այլայլութիւնը այնչափ էր որ աչքերէն արցունք կը վազէր. միւս նաւաստեաց իւրաքանչիւրին ձեռքը սեղմելով՝ աչքերը երկինք վերուց և ըսաւ. «Տէ՜ր Աստուած, քեզի գոհութիւն կուտամ որ այս թշուառներէս ողորմութիւնդ հեռի չըրիր։ Եղբարք..»։ Սակայն սիրտը սաստիկ եղած՝ չըկրցաւ խօսքը առաջ տանիլ. հեծկլտանքը ձայնը կտրեց ու լռելեայն գետինը նստաւ։ Ամենը իր չորս կողմը հաւաքած կու լային։ Քիչ մը ետքը զօրանալով ըսաւ. «Հիմա, եղբարք բարեկամք, քաղաքը մտնենք. տունս ձերն է ու հոն այլք ձեզի կը սպասեն։» Եւ այնպէս ամենը միաբան քաղաքը մտան և 'ի հանգիստ մարդասէր հիւրասիրութեան։

Նաւապետն և իւր ընկերներն՝ իրենց վշտաց օրերը անանկ անտանելի չարչարանք կրած էին, որ ոսկորնին ու կողերնին ոչ միայն միսը կորուսած էին, հապա նաև գրեթէ բոլոր կաշին. անանկ որ անապատը եղած ատեննին՝ կրակով ճերմկցած ոսկորներ կը նմանէին։ Այլ 'ի Մօկատոր հասնելնէն ետքը նորէն սկսան վրայ գնել ու մարմիննին նոր կաշիով սկսաւ ծածկուիլ. սակայն և այնպէս տեղացիք կմախք կամ ցամքած գերիներ կը կոչէին զանոնք։ Նաւապետը ինքզինքը կշռել տալով գտաւ որ հազիւ իննսուն լիտր կը կշռէր, մինչդեռ առաջ իր բուն ծանրութիւնն էր երկուհարիւր քառասուն լիտր։ Նաւաստիներէն մէկը կար որ և ոչ քառասուն լիտր կը կշռէր։» —

Մեր պատմիչը հոս լմնցնելով իւր պատմութիւնը՝ ոտք ելաւ։ Ունկնդիրք իսկ որ կէս ժամէ 'ի վեր ուշադիր էին այն ազնուալի դիպաց, ինչպէս թէ խոր թմրութենէ սթափած՝ ելան, ցնցուեցան ու իւրաքանչիւր ոք ցրուելով ոմն գիրքը առաւ զբաղելու, ոմն ալ ծխախոտը վառեց ու ինքզինքը խորհրդածութեանց տուաւ։ Իսկ ես աչքս ընդարձակ ծովուն տալով՝ մտքէս այն ցաւալի դէպքերը կը յեղյեղէի։ Փոքր երկիւղ մը սիրտս կը գրաւէր. մենք ալ այն բարբարոս երկիրներուն մօտ էինք. ու եթէ բաղդը ըզմեզ ալ նոյնպէս հարուածէր, անշուշտ լաւագոյն վիճակի չէինք կրնար յուսալ։ Արդէն իսկ հովը զօրացեր էր ու ծովը քիչ մը անսովոր կը յուզէր. Նաւուն տատանումն ալ սաստկացած ըլլալով՝ ճանապարհորդաց դիւրազգածք կամ անհետացեր էին խորշերը քաշուելով, և կամ տխրագին կերպարանօք թիկնաթոռոց վրայ կործանած լռիկ կը մնային։ Թեթև գլխացաւութենէ մը ես իսկ ըմբռնեալ՝ կը զգայի որ

ծովային ազդեցութեան անախորժ հետեւանքը կրելու էի։ Ծովու բանելը անանկ դէշ բան մըն է և անանկ անտանելի նեղութիւն կը պատճառէ, որ ով որ չէ փորձած կարելի չէ գաղափար առնու։ Կ՚երեւի թէ տկարութեան բուն աթոռը գլխուն մէջն է. կոպերն աչքերը կը մթըննան, ու տեսարանը մշուշ կերպարանք մը կ՚առնու. գլխոյ պտոյտը սրտի խառնուքն ալ կը բերէ, որ հետզհետէ սաստկանալով հարկ է որ մարդ ստամոքսը ինչ ունի դուրս տայ։ Այն ատեն ամենայն ինչ գանելի կու գայ, եւ տաւել կերակրոյ հոտը։ Ախորժակն բոլորովին կը դոցուի, ու մարմնոյն վրայ սաստիկ տկարութիւն մը կու գայ։ Ցորչափ նաւուն շարժմունքը կը տեւէ՝ այն տկարութիւնն ալ կը շարունակէ՝ մերթ ընդ մերթ անտանելի փոփոխական նեղութիւններ տալով։ Եւ այս նեղութիւնք այնպէս կը սաստկանան՝ որ տրկար կազմուածքի մարդոց կրնան մինչեւ մահ պատճառել։ Իմ այս տագնապս երեք օր տեւեց՝ նոյնչափ ատեն գիս անսուաղ բանելով։ Որչափ ալ ջանացած են այս տըկարութեան դեղ հնարել՝ ունայն եղած է. դեղ չկայ. մի միայն դարման կամ թեթեւութիւն նեղութեան որ մարդ կրնայ գտնալ՝ խորշը քաշուիլ ու կռնկի վրայ պառկիլն է։ Այն նեղութեան վայրկեանները ոչ երբեք կ՚անցնին. ժամերը անվերջանալի են, իսկ օրը յաւիտենականութիւն։ Բարեբաղդաբար շոգեմըին ահընդհատ ուժը գմեզ շարունակ կը մղէ ու մենք օր առօր դէպ ՚ի Պոմպէյ կը մերձենանք։

Մեր եռօրեայ նեղութեան վերջ տուաւ ցամաքին մերձաւորութիւնը. նուազեցաւ հողմոյն սաստկութիւնը, դադարեցաւ նաւուն բուռն տատանումը, և մեք ճանապարհորդքս ողի առինք։ Բազմութիւնը ըսկսաւ նաւուն վրայ խռնիլ, և զուարթութիւնը, ծի-

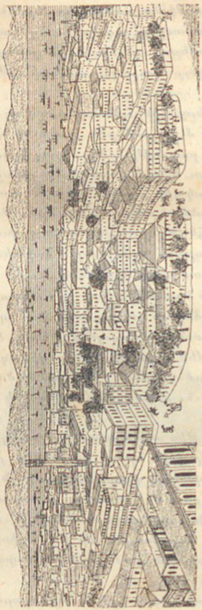

Պոմպէյ.

ծագը ու երաժշտութիւնը մեզ սկսան աւետել թէ մեր ճամբորդութիւնը յաւարտ կը մերձենար։

Փորձք 'ի ճանապարհորդաց կը տեղեկացնէին զանգէտքս, պատմելով այն նշաններն՝ յորոց սովոր էին երբեմն նաւորդք գուշակել ցամաքին մերձաւորութիւնը։

Ըստ վկայելոյ հին ճանապարհորդաց, Հնդկային Ովկիանոսին մէջ ցամաքէն չափաւոր հեռաւորութեամբ՝ կան բազմաթիւ օձեր, որոց երկայնութիւնն է տասուերկու և նաև տասուերեք ոտնաչափ. ասոնք երկայն բարակ գիծ մը կը ձևացնեն՝ գլուխնին ջրին երեսէն վեր տնկած բռնելով։ Այս երևոյթս գուշակ էր թէ ցամաքը հեռի չէր։ Արդի նաւորդք խիստ ստուգած են այս տեսարանս՝ ճշմարտելով նախնեաց վկայութիւնը, այլ ըստ սոցա՝ միայն Հարաւային արևմտեան քամին շնչած եղանակին է որ այս տեսարանս տեղի կ'ունենայ։ Օձերուն գոյնը դեղին կամ պղնձագոյն է կ'ըսեն, և ասոնց մեծագոյնները նաև ծովուն խորերը կը դիմեն լողալով ալեաց դիմագրաւ։ Ջրին երեսը անշարժ կը մնան, և անանկ ծոյլ կ'երևան որ շոգենաւուն անցած ժամանակն խիստ անփոյթ են տեղի տալու։

Այս երևոյթիս ականատես ըլլալու բղձալով՝ ուշադրութեամբ ջրին երեսը կը քննենք. բայց ունայն տեղ. այն նախնեաց վկայութիւնը միայն մեր մտաց գաղափարներուն մէջ նկարեալ կը տպաւորի, և ծովային յետին աստեղազարդ երկինքն՝ որ վրայ կը հասնի՝ զմեզ ուրախութեամբ 'ի հանգիստ կ'ուղարկէ՝ յաջորդ օրուան ցամաքային տեսարանին սպասելով։

Եւ լուսացաւ հուսկ ուրեմն եօթներորդ ու վերջին ծովային օրը՝ զճանապարհորդքս շարժման ու գործու-

նէութեան մէջ դնելով։ Ամենուն աչքը բղձակաթ դէպ արևելեան հորիզոնը կը շրջէր, ուսկից 'ի յայտ պիտոր գար ցամաքը։ Ինչպէս անսովոր ծանրութեամբ ժամերը կը սահէին. բայց հուսկ ուրեմն ցամաք ձայնը լսուեցաւ, ու տեսանենք մշուշին մէջէն նուրբ գիծ մը սկսաւ մարմնանալ։ Հետզհետէ որ կը յառաջէինք՝ լերանց կոներ կը նկարուէին, և ցա-

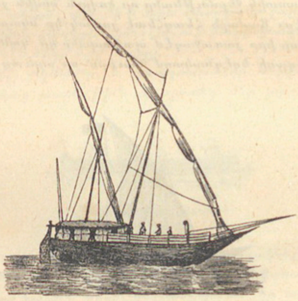

Եղեգնակազմ նաւ Նեղոսի.

մաքին աղջոյն ընդարձակ գիծը կարծես մեզի ընդ առաջ կու գար։

— Կը տեսնես ինչպէս ջրին գոյնն ալ փոխուեցաւ, ըսաւ ուղեկիցներէն մէկը։ Այն ջինջ մութ կանաչ ջուրը՝ որ մինչև ցայսօր մեզի ուղեկցեր էր՝ սա պղտորին տեղի տուաւ. ծովուն յատակէն պտտճա-

ւեալ չհամարիս։ Հնդկաստանի բազմաթիւ գետերն են որ իրենց պղտոր ջրերը կը բերեն ծովուն ջրին հետ կը խառնեն՝ սա տղմուտ երանգը անոր տալաւորելով։ Քիչ ատենէ Պոմպէյի մուտքը պիտի տեսնենք, որ ըստ ճանապարհորդաց՝ գեղեցկութեամբ աշխարհիս վրայ չորրորդն է, յետ Կոստանդնուպոլսոյ, Նէապոլսոյ, ու Պուէնոս Այրէսի։ —

Այսու ակնկալութեամբ կը նաւէինք, ոչ ուշ դնելով սաստիկ ջերմութեանը որ ծովուն զովին յաջորդեր էր։ Ցամաքն հետզհետէ յստակ կը նկարուէր. փարոսք իբր յառաջացեալ պահապանք կը կանգնէին և տեղացի եղէգնակազմ նաւերն՝ որ յայլեայլ ուղղութեամբ քովերնէս կ'անցնէին՝ անամօթ ու մերկ անդամ աղտեղի նաւաստեաց տեսարանը մեզի կու տային։

Հնդիկ առագաստաւոր նաւակ.

Ուշ եղեալ կը դիտէի հետաքրքրաբար տեսնել հռչակեալ մոխ գեղեցկութիւնը։ Շարք բլրոց մեր աջ դին ետևէ ետև կցկցեալ իրարու կը յաջոր-

դեն։ Մերձաւորագոյնք՝ ապառաժ, անջրդի, աներեր և արևակէզ տեղեաց։ Յաջորդքն ոչինչ տարբեր քան զառաջինս. և միայն հեռաւորագոյնք՝ խորհրդաւոր և երփներանգ մշուշի մը մէջ թաղուած՝ գոհացուցիչ տպաւորութիւն մը կ'ազդեն։ Աստ անդ ոմանք 'ի բլրոց ծայեր կը ձևացնեն ու տեսարանին միակերպութիւնը կը կտրեն։ Համբերութեամբ ակնկալեալ կը մնայի տեսանել այն գրեթէ ամայութեան տեսարանին գեղեցկագոյն մասը. ակնկալութիւն ունայն. այն մի և նոյն տեսարանը շարունակեց մինչև քաղաքին հանդէպ, ուր խարիսխ ձգեցինք միջօրէէն երեք ժամ ետքը։

Փոքր շոգենաւք, և առագաստաւոր և թիավար նաւակաց բազմութիւն մը պատեց մեր չորս դին,

Հնդիկ թիավար նաւակ.

շփոթութեամբ, խառնակութեամբ և աղաղակներով օդը թնդացնելով։ Շուարեալ, ապուշ՝ ճանապարհորդքս նաւուն երկու կողմը դիզուած՝ կը նայէինք այն խառնաձայնութեան տեսարանին, մինչև նաւուն ամեն՝ կողմէն իբր դիւահարք՝ վեր կը յարձկէին բազմութիւն մը թարգմաններու, սպասաւորներու, կիսամերկ նաւաստիներու, ամենը բոկոտն։ Պանդոկ, նաւակ, ծառայութիւն, հազար ու մէկ առաջարկութիւն կ'ըլլայ մեզի, այնպիսի յամառութեամբ՝ որ հարկ է առաջարկողները բռնութեամբ վարենք։ Բայց անոնք դարձեալ կը դառնան աւելի յամառ յարա-

տնութեամբ, և աղմկելով ու կռուելով կը ջանան զուգևորս իրարու ձեռքէ յափշտակել: Նաւուն մօտից առջին բազմութիւնը խռնած խճողած կ'աղմկի. տէրութեան բոկոտն պաշտօնեայք ամենուն ելքը կը խափանեն՝ մինչև որ մաքսատան քննութիւնք չըլլուին: Թղթաբերին խուրձերը և ուղևորաց կահը ասդին անդին դիզած՝ նաւուն վրայ շրջելը ալ աւելի կը դժուարացնեն: Ժամանակն երագ կ'անցնի, այլ ուղևորք իբր քամուած՝ նաւէն ելլել չեն յաջողիր: Մըղելով աջ դին, զարնուելով ձախ դին՝ կը յաջողիմ ելլել քով եղող սանդէն հնդիկ պաշտօնէին մօտենալ:

Կը յառաջենք դէպ յամբարտակ մը.

— Ճէնդլմէն, կ'ըսեմ, շնորհք ըրէք փութացուցէք երթալս. ամենակարևոր գործ մը գլս կը սպասէ փութով ցամաք ելլելու: —

Ճէնդլմէն տիտղոսը, որու կաթոգին են անգղացի Հնդիկք, բոկոտն պաշտօնէին միտքը կ'ամոքէ: Փոխ երեսս կը նայի յարգանօք, ու ենթակայ պաշտօնէի մը ակնարկելով՝ խեղճ կահս, առանց այլ արարողութեան, նաւակ մը կ'իջեցնէ: Ձեռքը կը սեղմեմ

շնորհակալութեամբ, կ'իջնեմ նաւակը ու կը բաժնուիմ. ինծի կ'ընկերէ սպասաւոր մը՝ որ 'ի պանդոկ պիտոր առաջնորդէ: Երբ սանդէն, կիսամերկ, ոսվալլուկ երևութիւ անուանեալ մարդիկ՝ չերեփանման թիակներով զմակոյկը դէպ 'ի ցամաք կը մղեն. կոչտացեալ բազիկ ոտքերնին նստարանաց յեց՝ կարծես իբր ընտիր առարկայ՝ բազմաղխ տեսարան կ'ուզեն տալ: Կը յառաջենք դէպ ամբարտակ մը, ուր ազիտակազգեստ հանդիսականաց բազմութիւն մը խռնած ականատես կ'ըլլան:

Փարսի.

— Ո՞յք են ասոնք որ այն հովանոց տեղը դիզուած կեցած են, կը հարցնեմ սպասաւորիս:

— Տեղացիք են, կը պատասխանէ, որ երեկոյեան զովը վայելելու հոն կը ժողովին:

— Եւրոպացի եկամուտք արդեօք, կը յաւելում հարցնել:

— Ու ընաւ ոչ, կը պատասխանէ մարդս. ճրագով ընտռելս եւրոպացի մը չես գտներ մէջերնին այս ժամուս։ Եթէ գլխարկնին կ'որոշես, կը տեսնես որ մեծագոյն մասը փարսի են։ Եւրոպացի ամենաքիչ կայ քաղաքս. հազիւ թէ երկու հազար կ'ըլլէ. անոնք ալ ցրուած են։ Քիչ մը ուշ ատեն այդ ընկաց բազմութիւնը կը քաշուի տեղի տալով եւրոպացւոց կառքերուն։ —

Ցամաքն որ կ'ելլեմ՝ ինքզինքս խառնիճաղանճ բազ-

Ոստիկանութեան զինուոր.

մութեան մը մէջ կը գտնեմ, որ յարգանօք աջ ու ձախ կը բաժնուին ու հիւրիս ճամբայ կու տան։ Ամենուն հագուստը սպիտակ է. իսկ գլխարկնին այլագոյն եւ այլաձեւ։ Ամէնը ականջի օղ կը կրեն. ճակատնին ալ գունաւոր գծերով դրոշմեալ է. Հետաքրքրաբար ինծի կը նային, մինչդեռ գոռոզ փարսին, որ իւր գրեթէ եւրոպական հագուստովը անոնցմէ կը զանազանի, ծանրութեամբ զիս կ'ողջունէ։

Մինչդեռ ես դէպ 'ի կառքերը կը քալեմ, ոստիկանութեան զինուորք որ բազմութեամբ բարեկարգութեան ուշ կը դնեն, ինձ զինուորական բարեւը կու տան, եւ ուշ կը դնեն որ ժողովուրդը զիս չնեղէ։ Այն առաջին ընդունելութեան տպաւորութիւնը ինծի խորհրդածել կու տայ որ օտար երկրի մը հողը կը կոխէի, որու վարչութեան գաւազանը դրնիկ ժողովուրդը ահաբեկած՝ սովրեցուցած էր զեւրոպացին իբր գերազանց տէր ճանաչել, եւ անոր առջին գգցես գերութեան չափ նուաստանալ։

Մինչդեռ կառավարիս խարազանը ձիերը կը վարէ՝ աչքս չորս դին կը պտըտցնեմ. ինձ ամենայն ինչ նոր կու գայ ու բոլորովին տարբեր ցայս վայր տեսածներէս. երկինք, տեսարան, մարդիկ, ամենայն ինչ նոր է. փողոցք խճղած են ամբոխիւ. սեւամորթ, մերկանդամ մարդիկ լաիկ եւ կամ կանչուըռտելով ամենայն ուղղութեամբ կը շտապեն. այլք հետաքրքրաբար ինձ կը նային, եւ շատք այնք են, յորս նաեւ ոստիկանութեան բազմաթիւ սպասաւորք, որ յարգանաց ողջոյնիւ՝ ինձ բարի եկար կը մաղթեն։ Բոլոր այն երկայն փողոցը՝ ուսկից կառքս կը սրանայ, եւ որ գըլխաւոր փողոցն է, շարժման ու գործունէութեան մէջ կ'երեւնայ։ Փարսիներու բազմութիւն մը տուները, խանութները եւրոմեա կ'ընեն. գործաւոր Հնդկաց ամբոխը, աղջիկ, կնիկ, մանչ ու երիտասարդ, խումբ խումբ արտորնօք ու զուարթ խօսակցութեամբ տուներնին դառնալու կը փութան։ Այն բազմութեանը մէջ հազիւ երբեք եւրոպացւոյ մը երեսը կը նշմարեմ. սակայն հոյակապ շէնքերը հոն կանգուն կեցած են, որ վկայեն անոր տիրական ներկայութեանը։ Այլ կառքը որ շտապաւ կ'ընթանայ՝ յանկարծ նորակառոյց շէնքի մը առջեւը դադարելով զիս թմրութենէս կը

սթափեցնէ. Grant Central Hotel հասեր էի, ուր պիտոր իջեւանէի եւ որու վարիչը իտալացի մէկ մըն էր։

Ի ՊԱՆԴՈԿԻ.

Ինձ ախորժելի էր այս պանդոկս եւ ընտրելագոյն քան զանգղիականս եւ քան զաղղացւոցը, որ մաքրասիրութեան կողմանէ պարծանք մը չունին։ Բայց երբ պանդոկիս երկրորդ ու պատուականագոյն դըստիկոնին սենեակ մը մտուցին, որու մի միայն կահն էր անկողին մը, աթոռ մը ու լուացուելու անօթ մը, ապշած՝ դադարեցայ տեսնելու թէ ինչ էր այն տեղին։ Ընդարձակ սրահ մըն էր չորս մասն բաժնած, ցած տախտակամած անջրպետով։ Վերէն բոլոր սենեակները իրարու հետ կը հաղորդուէին. հասարակաց ննջարան մըն էր՝ խորշ խորշ բաժանեալ, ուր մարդս ոչ երբեք կրնայ համարիլ թէ առանձնարան մը ունի։ Ապշած դէպ 'ի դուռը կը դառնամ. քառակողմեան փայտեայ շրջանակ մըն էր թղթով պատած։ Կղպանքը շարժական էր, ու երկու օղակի մէջէն անցընելի՝ կղպել ուզելով. գրեթէ մանրադիտական բանալին ձեռքիս մէջ կը կորսուէր, եւ հարկ էր մեծաւ զգուշութեամբ քսակին մէջ պահել որ չկորսուի։ Բայց որ աւելի զարմանալին էր, այն թղթեայ դուռը անանկ երկրաչափական ճշդութեամբ շինած էր, որ չափաւոր մեծութեամբ կատու մը անարգել անոր ճեղքերուն մէջէն կրնար մտնել ելլել։ Դրանէն՝ դրան հանդէպ՝ հասարակաց սանդուղը դէպ 'ի երրորդ դըստիկոնը ուրիշ հիւրերու առաջնորդելով՝ սենեկին անջրպետը ունայն զգուշութիւն մըն էր. վեր ելլողներուն աչքը ողջոյն սենեկին մէջ կը շրջէր։

Այս անակնկալ տեսարանին առջին զարմացած տարտամ մտօք կը հարցնեմ տիրոջը։

— Որչափ է սենեկիս գինը։

— Հինգ ռուփի[1] օրը, կը պատասխանէ։

— Աւելի լաւագոյն սենեակ չունի՞ք, կը յաւելում հարցնել։

— Ամէնը ասոր նման են, կը պատասխանէ պանդոկապետը։

— Կը ցաւիմ, կը յաւելում ըսել. ես կը համարէի

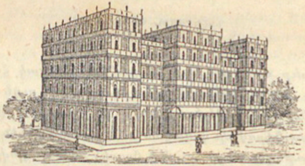

Ուաթսընի գլխաւոր պանդոկ երկաթաշէն 'ի Պոմպէյ։

ուրիշ տեղի պանդոկաց համեմատ առանձին սենեակ մը գտնել. բայց ինչ որ հոս կը տեսնեմ, այս ոչ սենեակ՝ այլ հասարակաց սրահի խորշ մի է։

— Հոս 'ի Պոմպէյ ուր երթաս՝ ասկէ տարբեր սենեակ չես գտներ. ամէն պանդոկները ասոր նման են, եթէ ասկէ ալ դէշ չեն։ Կլիմայն ասանկ կը բերէ, և շատ բան պահանջելու չէ։ Հոս առողջութեան ամենակարեւոր պայմանը բանուկ և առատ օդն է. առանձին փոքր ու փակ սենեակներ գտնալ անկարելի է։

Այս յառաջարանը անախորժ էր ինձ որ յԵւրոպէ

1 Գրեթէ 13 ֆրանգ։

կու գայի. սակայն օրը տարաժամնելու հետ էր, ու պանդոկէ պանդոկ 'ի խնդիր քօմֆօրդէպլի չրջելը դըժուարին. հարկ էր դադարել ուր բաղդը ձգեր էր զիս. առաջնորդեցի ու մնացի։ Եւ յաջորդ օրը համոզուեցայ որ 'ի Պոմպէյ լաւագոյն քօմֆօրդէպլ բնակարանի ակնկալելու չէր. քաղքին առաջին պանդոկը սենեկի 'ի խնդիր երթալով՝ համոզուեցայ որ իջած պանդոկս մնալու էի մինչեւ առանձին տեղ մը բնակութիւն գտնէի։

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՊՏՈՅՏ ՄԸ.

Արեւը մտեր էր երբ ես կաշխիս՝ սենեակ համարեալ խորշս ամփոփելով՝ երկարօրեայ ուղեւորութեանս նսեմութիւնը վրայէս թօթափեցի։ Առատ ջրի բաղնիքով մը զովացած՝ մեծ պատուհանին փեղկափեղկը բացի, ու մէկ հատիկ աթոռը քովը քաշելով՝ առ վայր մը շունչ առի։ Անուշ զովութիւն մը փոխանակեր էր ցորեկուան ջերմութեան, ու միտքս տաղտութեան թմրութենէն սթափելով, — Ուրեմն, կ'ըսէի մտքս, հասարակածին երկիրն է որ գըլխուս վրայէն իր աստեղազարդ կամարը կը պարզէ. այն երկրին բնակչացը մէջ կը գտնուիմ՝ որոց պատմութիւնը այնչափ սիրտս ու միտքս հետաքրքրութեամբ վառած էր։ Հոս ոչ միայն նոր սովորութեանց ու նորակերպ կենաց պիտոր ականատես ըլլամ, այլ եւ այն կրօնից՝ որ հին համաշխարհական հեթանոսութեան մնացորդք են. քրիստոնէին քովը կռապաշտը պիտոր տեսնեմ, եւ գուցէ իր մարդազոհ ողջակէզներովը։ Ոչ եւս 'ի լուր էր գիտնալիքս, այլ ստուգապէս ականատես ներկայութեամբ։

Կը նայէի այն բազմութեան որ աղմկելով եւ աղաղակելով փողոցը շարժման մէջ կ'երեւցնէին։ Կառաց բազմութեան երթեւեկը շատցեր էր. ճոխք եւ պատուականք 'ի քաղաքացւոց երեկոյեան զովը ծծելու ելած էին։ Նոյն այս ատենս էր որ սկսայ Եւրոպացի գաղթականաց ներկայութիւնը հաւատալու. տեարք ու տիկնայք, օրիորդք ու մանկունք առ հասարակ՝ ճոխ կառաց վրայ հանգչած փողոցները կ'երթեւեկէին։

Լուսինը զուարթ կը բարձրանար՝ անամպ պայծառութեամբ մը տեսարանը լուսաւորելով։ Ծառոց ու տանց ստուերները փողոցներուն վրայ յստակ կը նկարուէին։ Տանց բաց պատուհաններուն մէջէն ճըրագաց բազմութիւնը տօնախմբութեան մը գաղափար կու տար։ Անզգալ միտքս քաղցր ցնորանութեանց կը վերանար, երբ ճաշի զանգակը զիս սթափեցոյց։ Պանդոկին ընդարձակ սրահը իջեւանելոց բազմութիւն մը սեղանին բոլորը իրենց տեղը բռնած էին. ամենուն աչքը դէպ 'ի նորեկ հիւրս դարձած հետաքրքրութեամբ, մինչդեռ Հնդիկ սպասաւոր մը ինձ աթոռ կը մատուցանէր։

— Ուրեմն արեւելցի ես, ըսաւ ձախակողմեան սեղանակիցս, իր հետաքրքրական քննութիւնը ընելէն յետոյ։

— Այդպէս կը համարիմ պատասխանեցի, թէպէտ եւ կեանքս Եւրոպա անցուցած եմ, ու հիմա Իտալիայէն կու գամ։

— Ես ալ նմանապէս Զմիւռնիոյ ծնունդ եմ, կը յաւելու ըսել ժպտելով. եւ հոս Լոյտի շոգենաւուց երկրորդ գործակատար։

— Եւ շատ տարի է որ հոս կը գտնուիս։

— Անչափ որչափ հարկաւոր չէ այս երկիրներէս

ձանձրանալու ։ Հինգ տարիէ 'ի վեր է որ հոս կը գտնուիմ, և այլ ևս հինգ տարի ունիմ ծառայութեան՝ որ հանգըստեան թոշակս իրաւամբք պահանջեմ ։ —

Զուարթ խօսակցութեամբ համեմեցաւ ճաշերնիս. թէպէտ մարդս ինձ ամենևին անծանօթ էր, բայց գոնեա ես կիսով չափ անոր ծանօթ ըլլալու բարեբաղդութիւն ունէի, և այս դէպքը համաձայնութեան շաղկապ մը հաստատեց մէջերնիս ։ Կերակրոց առատութիւնը և իտալական ընտիր պատրաստութիւնը միւս սեղանակցաց սիրտն իսկ զուարթացուցեր էր, ու սրահը ծիծաղով ու բարձր խօսակցութեամբ կը թնդար ։ Եւ առաւել ևս սեղանակից պանդոկապետուհւոյն շնորհիւը, որ գոլով Ամերիկացի ու երիտասարդ՝ խօսքը, ձայնն ու ծիծաղն էր անսպառ ։ Հոս 'ի Պոմպէյ պանդոկարանք կը համարին իւր ընտանի թոշակաւորք ։ Պանդոկապետը և իւր ընտանիքը, հակառակ այլոց տեղեաց սովորութեան, սեղանին պարագլուխ կը բազմին, և իջևանողք՝ թէպէտ օրական հատուցողք՝ իւր հրաւիրեալ սեղանակիցք կը ձևանան պանդոկապետին ազնուութիւնը վայելելու ։

Գինւոյ գործածութիւն գրեթէ ամենևին չկայ. և ոչ ես կ'ախորժիմ 'ի կիր առնուլ՝ զգուշաւոր չափով կը վարիմ ։ Ընդհակառակն սովորական ըմպելիքը ջուրն է կամ կազային լիմոնաջուրը, և կամ պրանտի՝ ջրախառն սօդայիւ ։ Եւ թէպէտ կլիմայն ոգելից ըմպելեաց գործածութիւնը չներէր, բայց և այնպէս ախտաւոր արբեցողք կը գտնուին նաև բնկաց մէջ, այլ ամենասակաւ ։ Անուանեալ սուրճը կնքեց ճաշերնիս, և ընկերութիւնը սկսաւ ցրուիլ ։

Գիշերուան գեղեցկութիւնն ու զովը զամենը փողոցները ժառ գալու կը հրաւիրէր ։ Ընկերոջս

հրաւէրքին ունկնդիր՝ պանդոկին դուռն որ կ'իջնենք՝ առաջին տրամուէյին դէպ 'ի բնկաց քաղաքը կ'ուղևորինք, որ մեր տեղէն գրեթէ տասը վայրկեան հեռու է. այս միջոցս որ մինչև ցայժմ անշէն դաշտ մըն էր, հետզհետէ նորանոր շէնքերով գոցուելու հետ է, և արդէն մեծագործ շուկայն, և առաւել ևս մեծագործ երկաթուղւոյն նորաշէն կայարանը՝ ուղիղ գծով գրեթէ զֆորդը, որ է նախկին բերդը, և որու ծայրը կը գտնուի բնակած պանդոկս, բնիկ Հնդկաց քաղաքին հետ կը շաղկապէ ։

Տրամուէյն՝ հասարակաց ծառայութեան որոշեալ առ հասարակ ամենուն, ինչ աստիճանի և ինչ և իցէ վիճակէ ըլլան, իրաւունք կու տայ ուզած տեղը բանելու ։ Բայց հոս 'ի Պոմպէյ Եւրոպացւոց մասնաւոր ուշադրութիւն կ'ըլլուի. եթէ բնկի մը մերձաւորութիւնը անախորժ է, և եղանակաւ մը ցուցուի, փութով տեղի կու տայ և Եւրոպացւոյն արձակ ընելով՝ անտրտունջ ուրիշ տեղ կ'անցնի. և այս անանկ յարգութեամբ կը կատարէ՝ որ չըլլայ թէ հիւրին դժգոհութիւն մը պատճառէ ։ Բայց եթէ կառքը շատ լեցուն ըլլայ ու տեղի տալը անկարելի, հարկ է որ Եւրոպացին համբերէ, եթէ չուզեր իջնալ ու հետի քալել ։ Դժբաղդաբար ալ անանկ յաճախորդաց բազմութիւն կայ, որ որոշեալ ժամերու ոչ երբեք կառաց մէջ աւելորդ տեղի կը գտնուի. և եթէ ըլլայ ալ՝ շուտով կը բռնուի ։

Կառքին մէջ երկու քովէ քով նստած՝ հետաքրքիր աչք մը կը շրջեցնեմ բազմականաց. ամենուն հագուստը պարզ ու մի և նոյն է. միայն գլխարկնին է տարբեր, Հնդկաց այլևայլ դասակարգութեանց որոշիչ նշանն ըլլալով ։ Անմիջապէս քովս նստողը ամենէն ընտիրը կրնայ համարիլ. ու գուցէ ևս բարե-

բաղդ եմ զինքը քով ունենալու, թէպէտ և առհա-սարակ ամենուն արտաքին երևոյթն եւրոպացւոյն խորշելի կը թուի։ Բայց ընկերս, տեղացի ժողովըր-դեան ուրիշ փորձառու, ուշադրութեան հայեացք մը կու տայ անոր՝ և անմիջապէս ինծի դառնալով,

— Զգոյշ կեցիր, կ'ըսէ. եթէ քովդ ստակ ունիս՝ խնամք տար. քովինդ մասնաւոր ցեղի մը մարդոց կը վերաբերի, որոնք արուեստիւ գող կը ծնանին և այն-պէս կը մնանին։

Աչքերս ամուր մը կը բանամ ու զարմացմամբ ըն-կերոջս կը նայիմ։

— Մի զարմանար, կը պատասխանէ անիկայ, ը-սածս փորձով գիտեմ. և որովհետև ժամանակ ու-նինք պատմեմ քեզի այդ ցեղին յատկութիւնը. միայն կը յանձնեմ որ խօսած ժամանակս քովիդ ուշ դը-նես։ Որչափ կը տեսնես որ քովի մարդ ուրիշ ա-ռարկաներ գիտելու զբաղեալ կ'երևնայ՝ գիտնաս որ իր բոլոր միտքը քովիդ վրայ կրնայ ըլլալ, թէպէտ և եւրոպացւոց գոչելու կը զգուշանան։

ԳԱԴԱՑՔ·

Գիտնալու ես ուրեմն որ գողութիւնը ու յափշտա-կութիւնը Հնդկաց այլ և այլ ցեղերու մէջ առարի-նական ու ժառանգական արհեստ մը համարեալ է. անանկ որ իրենց մօրը կաթին հետ գողնալու արհես-տըն ալ կը ծծեն։ Քովդ նստողը Պամտայ կոչուած ցեղի մը կը վերաբերի, որոնք Յունայի մօտերը կը բնակին. Յունա երկաթուղիով վեց ժամ հեռի է Պոմ-պէյէն։ Այս ցեղի մարդիկ այլևայլ գեղերու մէջ ամ-

փոփուած կը բնակին. իրենց յատուկ երկիրներ և անդեայք ունին, ու հանգիստ կեանք մը կը վարեն։ Մէջերնէն ամենէն նշանաւորներէն ոմանք 50էն մին-չև 60,000 ռուփի արժէքով երկիր ունենալով հա-րուստ կը համարուին, և աղէկ շինած տուներու մէջ կը բնակին։

Սակայն ատ հասարակ այդ ցեղի ժողովուրդն ար-հեստիւ գող են ու քսակահատ. և հիմա իրենց ա-րուեստին ասպարէզ երկաթուղիները ըրած են։ Որ-պէս զի այս իրենց արհեստն աւելի ապահով կերպիւ ի գործ դնեն, հեռաւոր տեղուանք կը ճանապար-հորդեն։ Բընճապի հիւսիսային կողմերը և Մադրասի հարաւային գին շատ կը յաճախեն. երկաթուղւոյն ամեն գիծերը իրենց վախճանին ծառայեցնելով՝ վեր-ջապէս առատ աւարու տուներնին կը դառնան։ Կանոն մը ունին որ արևը մտնելէն ետքը մինչև ա-րևուն ելլելը գողութիւն չեն ըներ. բայց այս կանոնը երկաթուղեաց կառքերուն մէջ խստիւ չեն պահեր. անոր համար ալ քեզ կը զգուշացնեմ որ գրպաննե-րուդ աղէկ ուշ դնես։

Քաղաքները ու վաճառատեղիները կը յաճախեն յիրաւի, սակայն իրենց բուն կանոն բրած են եր-կաթուղիներէն չհեռանալ։ Այր և կանայք առհասա-րակ կրթեալ են այս արուեստի մէջ։ Էրիկ մարդիկ երրորդ կարգի կառքերը կը մտնեն, ու երբ գիշե-րանց ճանապարհորդք կը թմրին ու քուն կ'ըլլան, պատեհը քաղելով՝ անոնց քսակը, անոնց կապոցնե-րը, և ուր կասկածին թէ գոհարեղէն կրնայ գըտ-նուիլ, կը կտրեն, աւարը կ'առնուն, և առջի կայա-րանը հասածնուն պէս վար կ'իջնան կ'աներևութա-նան։ Կանայք միւս կողմանէ նոյն բանը կ'ընեն կանանց կառքերուն մէջ. և յանդգնութիւննին քիչ մըն ալ

անգին տանելով՝ անկասկած քնացողներուն վրայէն օղերը, գոհարեղէնները, ապարանջանները կը հանեն կ'առնուն. անանկ ալ վարպետ են փոքր ու գնոջ բաները վրանին պահելու՝ որ ինչ և իցէ խնդրառութիւն ունայն կը հանեն։

Երբ խմբովին կ'ելլեն գողութիւն ընելու, Էրիկ մարդիկներէն ոմանք ճոխ շալերով ու յարգի գոհարներով կը զարդարուին, որպէս զի իրենց արտաքին երևոյթովը կարծել տան թէ ճոխ ճանապարհորդք են։ —

Մինչդեռ ընկերս այս՝ խօսքը զուրցելու հետ է, հետաքրքրաբար կը դառնամ քովս նստող Հնդկին կը նայիմ. և յիրաւի կը տեսնեմ որ հագուստը ստորադրութեանը համեմատ է. իւրաքանչիւր ականջը հինգ հինգ ոսկիէ օղ կախած է, իւրաքանչիւր օղ ալ մարգրիտներով ու գոհարներով զարդարած։ Աչքովս նշան մը կ'ընեմ ընկերոջս, ու զգեստս սեղմելով ձեռքովս քակս կ'ապահովցնեմ։ Իսկ ընկերս իւր խօսքը շարունակելով կ'ըսէ.

— Ատոնցմէ ոմանք ճոխ Պրահմինք կը ձևանան, որպէս զի ամենևին կասկած չտան։ Ամէնը գրպաններնուն մէջ ապակիի կտորներ կը պահեն, և ընթերնին՝ այտին մէկ կողմը՝ փոքր ու հաստ կորաձև զմելին մը՝ որու ռատմոշք անունը կու տան. և այս ամէնը կը ծառայեցնեն այլոց քսակներն ու գրպանները կտրելու։

Ասոնք ոչ երբեք աւազակութիւն կամ բռնի յափշտակութիւն կ'ընեն. միայն քաղաքներու ու գեղերու մէջ ինչ որ առջևնին ելլէ, առանց խղճելու կը գողնան կը տանին։ Ուր բազմութիւնը խուռն դիզուած է՝ շատ խիթալի են. ադայոց վրայէն գոհարեղէն և ոսկեայ զարդերը հեշտաւ կը գողնան.

մարդոց ալ գրպանները մեծ վարպետութեամբ՝ և առանց կասկած կամ նշան տալու՝ կը կտրեն ու կը գողնան։ Կան ասոնցմէ անանկներ որ չոգեկառաց մէջ աւելի հեշտաւ և ապահովութեամբ գողնալու նպատակաւ՝ Քլորոֆորմը 'ի կիր կ'առնուն, որով կը սաստկացնեն քնացող ճանապարհորդաց թմրութիւնը։ Մասնաւոր լեզու մը կը խօսին որ կը կոչուի Գեռլեկու. և իրենց պաշտած յատուկ աստուածն ալ ունին որ կ'ըսուի Եղլամա։

Բայց միայն այս Բունայի Պամբտայք չեն որ առանկ ադնուական արհեստի կը զբաղին. կան ուրիշ մէկ քանի ցեղեր ալ որ ասոնցմէ սերած կը համարին, և կը բնակեն 'ի Քանտէշ, 'ի Պէրար և 'ի միջին գաւառս, և կը կոչուին Բաթուրքար. ասոնք ամենն ալ նմանապէս տրուեստի վարպետ քաջահատ են. այլ իրենց կենաց փոր բուն զբաղմունք է գանակ սրելու քար չինել կամ նորոգել։ Խօսած լեզունին նմանապէս դէլէկուն է, և Պամբտայց նման մի և նոյն կանոններու կը հետևին գողութեան արհեստնին գործադրելու համար։ Մի և նոյն զմելինը 'ի կիր կ'առնուն գրպանները կտրելու, որու և նոյն անունը կու տան։ Այս զմելինը ատրին ծնօտին և այտից մէջ տեղ եղած խորշը կը պահեն. և այս խորշը մասնաւոր ու կանոնաւոր եղանակաւ կը պատրաստեն նոյն զմելինը ընդունելու. զիշեր ցորեկ բուսական ժամանակ նոյն տեղը ապի կտոր մը կը պահեն, մինչև որ լնտերքը կը կոշտանայ և անզգայ կ'ըլլայ։ Գիլլնճի Բաթուրքարք շատ վարպետ գող ու քաջահատ են։ Տնավաճառները ու չարաթական վաճառանոցները շատ կը յաճախեն. և առհասարակ արք ու կանայք վարժ քաջահատ են. ինչ գտնեն, ինչ բանի վրայ կարենան ձեռք դնել՝ կը գողնան կը տանին, ադայոց վրայէն

գոհարեղէններն ալ վերցնելով։ Սակայն ասոնք դեռ ևս երկաթուղիները իրենց գողութեանց ասպարէզ չեն ըրած։ Երբ մէկը ասոնց հանդիպելով հարցնէ թէ ով են, ոչ երբեք ստոյգը կը զրուցեն, հապա գրեթէ միշտ կը պատասխանեն թէ Պիլտարք կամ Քամանգիք են։ Այսպիսի է ահա այս ցեղի մարդոց պատմութիւնը։

Բայց առհասարակ Հնդկաց վրայ խօսելով, որովհետև Հնդիկք այլևայլ դասակարգ բաժնուած են, անկախ իրարմէ և առանց իրարու հետ խառնուելու, այսպէս ալ արուեստք մէջերնին մշտնջենաւորապէս ժառանգական են. որով և գողութիւնն ալ համարեալ գոլով արուեստ, իբր իրաւացի ժառանգութիւն որդւոց յորդիս կը յաջորդէ։ Անանկ ճարտարութիւն կը ստանան գողութեան մէջ, որ աշխարհիս վրայ չըկան գողք որ Հնդիկ գողոց ճարտարութեանը հաւասարին։ Զարմանալի է լսել անոնց համբերութիւնը, յարատևութիւնը և մտքէ չանցնելու ճարտարութիւնը, որով արթուն ու զինեալ մարդոց մէջ մտնելով՝ առանց անոնց անդրադառնալուն՝ մտքէ չանցնելու յանդգնութեամբ իրենց որսը, նաև ամենավտանգաւոր պարագաներու մէջ ալ, կը յափշտակեն կը տանին։ Սակայն որչափ խիթալի են իբր գող՝ նոյնչափ ալ վստահելի են երբ իբր պահապան ծառայ կ'առնուին։ Անոր համար ալ թէ գիւղօրէից վարչութիւնը և թէ առանձնականք այս դասուց գողերէն կ'ընտրեն կ'առնուն իրենց պահապան, որ մեծ գրաւական են ապահովութեան՝ ընդդէմ բուն իսկ իրենց դասուն գողոց։ Այլ և օտար դասուց գողոց դէմ ալ մեծ արթնութեամբ և յաջող ճարտարութեամբ կ'աշխատին յօգուտ իրենց տեարց։ Կան 'ի Կուզերադ այսպիսի պահա-

պանք որ մեծ հռչակ ունին իբր գողերը գտնելու մասնաւոր տաղանդ ունեցող. գողին ոտից նշանները գիտելով անխոնջ ետևէն կ'իյնան ու վերջապէս զայն կը գտնեն։ Չոր երկիր մը և տաք եղանակին՝ մարդուս ոտքը գետնի վրայ անզգալի նշան մը կը թողու, որու անսովոր աչքը ամենևին չանդրադառնար. և սակայն այս պահապանները անանկ աղէկ կը հասկնան այս հետքը, որ այն անզգալի նշաններուն միջոցաւ չհաւատալու հետևողութեամբ գողի մը ետևէն կ'իյնան ու կը գտնեն զինքը։ Անգամ մը եղաւ որ զինուորականներու արծաթեղէնները գողցուելով, ասանկ մէկի մը յանձնուեցաւ գողը գտնել։ Չորս հինգ փարսախ հետևողութեամբ գողին ետևէն գիմելէն յետոյ, Ահմետապատ քաղաքին բազմամարդ փողոցաց մէջ յանկարծ հետոց նշանները կը կորսնցնէ. սակայն առանց լքանելու յարատևութեամբ փնտռելով, դռներէն մէկի մը մօտ դարձեալ կը գտնէ զանոնք. և թէպէտ գողին վարպետութենէն առ վայր մի կը մոլորի, որ իր ետևէն ինկողները խաբելու մտօք խել մը տեղ պզտի գետակի մը մէջէն քալեր էր, որու ջուրը մինչև ծունկը կը հասնէր, վերջապէս յանձնարարութիւնը գլուխ կը տանի, և տասը փարսախ հետևողութեամբ գողութեան հանդիպած տեղէն՝ գողը կը գտնէ և արծաթեղէնները ձեռքէն կ'առնու։

Սակայն այս կերպ կերպ գողոց պատմութիւնը երկայն է ու հետաքրքրական, ու եթէ հոս քանի մը ամիս մնաս, գուցէ աչքովդ ալ տեսնաս ու փորձ ըլլաս։ Հիմա ահաւասիկ մենք ընկերներուն քաղաքը հասանք, ու հոս լաւ կ'ընենք վար իջնելու։

ՔԱՂՔԻՆ ՆԵՐՍԸ.

Մինչդեռ ընկերս այս խօսքերը կ՚ըսէր, կառքը մեծագործ շէնքի մը առջեւը դադարեցաւ, ու մենք վար իջնելով,

— Աս չէնքն որ կը տեսնես, յաւել ըսելու, արժանի տեսնելու մեծագործութիւն մըն է: Քաղաքին գլխաւոր վաճառանոցն է, եւ կ՚արժէ որ առաւօտ մը կանուխէկ գաս այցելութիւն մը ընես: Տեսնես պիտի թէ Անգղիացիք որչափ արդիւնաւոր են այս ժողովրդեանս առջին, որ շատ քիչ օգուտ կը քաղէ անոնց քաղաքակրթութեան մշումէն: Եկուր հիմա սա ընկիններուն քաղքին գլխաւոր փողոցը մտնենք. տեսնես քիչ մը թէ ինչ են այն մարդիկ որոց աշխարհը օտարք՝ գուցէ իրաւամբ՝ գրաւած են: Բայց այս ալ գիտնաս որ այս գիշերային երեւոյթը որչափ զուարճալի երեւնայ քեզի, նոյնչափ գուցէ նողկալի տպաւորութիւն ընէ վրադ եթէ ցորեկը այցելես: —

Աղմուկ մը, շփոթ մը, հազար ու մէկ խառնաձայնութեանց շաչիւնը ականջնիս սկսան խուլցնել: Ճրագուց անհամար բազմութիւնն այն փողոցին տօնախմբութեան մը երեւոյթ կու տային: Բազմութիւնը կը վխտար. աշխուժութիւն մը, գործունէութիւն մը, անվերջանալի դրդանք մը կը տեսնուէր ամենուն վրայ: Ոմն աղմկելով, շառաչելով՝ բան կըծախէր, ոմն կանչելով, աղաղակելով՝ բան կը գաշնադրէր. կանանց բազմութիւն մը խանութից առջեւը կեցած ծիծաղելով ու պոռալով կը գնէին ու կ՚ուտէին, մինչդեռ մերկ տղայոց խումբերը բազմութեանը մէջ վազվռտելով այն խառնակութիւնը կ՚աճեցնէին: Երթեւեկով ու շարժմունքով այն նեղ փողոցը կըղեռար. կարծես մասնաւոր տօնախմբութիւն մըն էր որ այնչափ ժողովուրդ դուրս ձգեր էր: Այն բազմութեան վրայ յաւել եւս կառաց անցուդարձը, եւ այն ատեն մարդ կրնայ գաղափար ունենալ այն խառնակութեանը՝ որ այն համեմատութեամբ անձուկ փողոցը կը տիրէր. կառապանին խարազանին շառաչը կը լսուի եւ անմիջապէս ճեպընթաց հետի ընթացիկ մը պոռալով բազմութիւնը կը ճեղքէ, որ իրարու վրայ խռնելով, ճզմուելով՝ կառքին ճամբայ կը բանայ: Մերկ Հնդիկք, երիտասարդք ու տղայք, խանութներուն վրայ կանգուն՝ բազմութեան ուշադիր կ՚երեւնան. այլք՝ անոր հակառակ, անդրադ՝ խանութին պարկեշտ միջոցը փռուած կ՚երազեն: Եւ այսր ամենայնի լրումն՝ հեռաւոր թմբկի ու խառնաձայն երաժշտութեան շառաչը, որով ողջոյն միջոցը կը թնդայ:

— Աս խանութները դիտէ, ըսաւ ընկերս խանութ ու տուն մի եւ նոյն բան ըսել է: Որ կը տեսնես որ իրենց առեւտրոյ նիւթերը ամփոփած են՝ մի եւ նոյն տեղ իրենց անկողինն ալ փռած կը գտնես: —

Տեսնեմ խանութներուն լայնութիւնը հազիւ երկու մէգր կը չափէ. խորութիւնն ալ շատին անկէ նուազ. Գետնէն միշտ ծնկէն վեր բարձր են, որպէս զի հեղեղաբար անձրեւաց եղանակին ջուրը ներս չզեղու: Խանութներուն քովընեղ ու մութ սանդուղ մը վերը տուն կը հանէ: Տուները նեղ կ՚երեւան, այլ բազմայարկ: Այն խանութներուն մէջ ուտելիքէ զատ ուրիշ բան չեմ տեսնար. իսկ ուտելիք գլխաւորապէս շաքարեղէն են, կամ ընդեղէնք ու համեմունք: Սակայն ծախողաց երեւոյթը անանկ քաշնելի կ՚երեւայ

որ կիրթ այցելուին ախորժը կը գոցէ. այն մերկ և աղտոտ մարմինը, այն անլուայ ձեռքերն՝ որ ամենայն նիւթ կը շօշափեն, թող խանութին աղտեղի երևոյթը, ամենէն անօթի ստամոքսն ալ կը խրտեցնեն։ Ջեմ կրնար անդրադարձութիւն մը ընել ընկերոջս.

— Կարծեմ, կ՚ըսեմ, Հնդկին աւօրինութեանց մէկ մըն ալ աղտոտութիւնն ըլլալու է։

— Գլխաւորը և նախնագոյնը կրնաս զուրցել, կը պատասխանէ ընկերս։ —

Այս առաջին գաղափարը այնպէս խոր տպաւորեցաւ միտքս մէջ ու սիրտս շրջեցուց, որ ցորչափ 'ի Պոմպէյ եղայ՝ ոչ երբեք խանութի մը մերձեցայ կոկորդի հրապուրիչ մը խնդրելու. բայց 'ի Պանան պըտգէն, որու նուրբ մաշկը թղի նման կը կեղևի։

Քանի որ փողոցին մէջէն կը յառաջենք տեսարանը աւելի կ՚ոգևորի, բազմութիւնը աւելի կը վխտայ, լուսաւորութիւնը աւելի կ՚առատանայ, մանաւանդ ուր այլադաւան Հնդկաց դաս մը իւր դից տօնը կը կատարէ. ողջոյն փողոցը լուսոյ դրասանգներով զարդարած է ու խառնաձայն երաժշտութիւնն ականջնիս կը խլացնէ։ Տանց իսկ պատուհանք բաց՝ ներքին լուսաւորութիւնը արտաքնոյն հետ կը խառնեն. կարծեմ չեմ վրիպիր ըսել որ Հնդկաց տօնախմբութիւնք երկու բանի վրայ կը կայանան. լուսո առատութեան և խառնաձայն աղմկի վրայ։

Մենք փողոցէ փողոց անցնելով արհեստէ արհեստ ալ կ՚անցնինք. ուտելեաց խանութներուն կը յաջորդեն պղնձագործաց խանութները. ասոնց ալ հետզհետէ կը յաջորդեն խոյրարարաց, ապարանջան վաճառողաց, լաթեղինաց, և այլ ճարտար ձեռագործաց կրպակները։ Կօշկակարաց խանութներն ունայն տեղ կը փնտռեմ. այս այնպիսի բերք մըն է որ 'ի Հնդիկս

առաջ չի գար. եթէ ոչ ուզենամ բացառութիւն մը ընել մէկ երկու խանութներու, որ տեսակ մը հօղաթափ կը շինէ կարմիր կաշիէ 'ի պէտս դասու մը Հընդկաց որ Անգղիացւոց քովը իբր դրագիր, թարգման կամ սպասաւոր կը ծառայեն։ Իմ այս նիւթիս վերաբերեալ հարցմանս՝ ընկերս կը պատասխանէ.

— Եթէ դառնաս Եւրոպա՝ զգուշացուր բաղդախնդիր կօշկակարներն ու թաշկինակի վաճառականք, որ չըլլայ թէ շահու ակնկալութեամբ 'ի Հնդիկս դիմեն. գիտնան որ երկրորդ օրը կը սնանկանան։

— Ես, ըսի, աւելցնեմ պիտի նաև դերձակները, որոց արուեստը՝ ինչպէս կը տեսնեմ՝ բոլորովին անօգուտ է այս աշխարհիս։ —

Ծիծաղելով ու խօսակցելով այն բազմութիւնը կը ճեղքենք, որ մեծարանօք ու երկիւղածութեամբ տեղի կու տան մեզի անարգել անցնելու։ Այն իրենց յարգանաց երկիւղածութիւնը 'ի նպաստ կու գայ իմ զգուշութեանս՝ չհպելու այն աղտեղի հանդերձիւք ամբոխին։ Ինձ կ՚երևի թէ այնչափ մեծարանք առ Եւրոպացիս եթէ կրթութեան մը հետևանք չէ, գոնէ իրենց քաղաքական վիճակէն առաջ կու գայ։

— Անգղիացիք, կը յաւելու ըսել ընկերս, անանկ երկիւղ տպաւորած են այս ընկաց սրտին մէջ, որ Եւրոպացւոյ մը ներկայութիւնը բաւական է մեծ բազմութիւն մը ցրուելու։ Թող որ յաղթող տէրը ըլլալով միշտ սովորած են զասոնք իբր ստորին ըստրուկներ կամ մարդկային դասակարգութեան մէջ իբր ստորնագոյն էակներ նկատելու։ Եւ այս զգացումը անանկ տպաւորուած է ընիկներուն մտաց մէջ՝ որ արտաքին նշաններով ալ կը ցուցնեն։ Սակայն չհամարիս թէ այս իրենց ցոյց տուած արտաքին նուաստ ծառայականութիւնը սիրոյ արտայայտութիւն մըն է։

Հնդիկը կը ճանչնայ իր նուաստութիւնը եւրոպացւոյն առջեւ, և այս համոզումը կը ծնանի յինքն ատելութեան զգացումը։ Այն խոնարհ հպատակութեան քողին տակ գիտցիր որ խորին ատելութիւն մը կը բունի. այն օրն որ Հնդիկը իր բազուկը հզօր ըզգայ, գիտցիր որ Եւրոպացւոց վերջին օրն ըլլալու է։

— Կը յուսամ, պատասխանեցի, որ այն օրն չեկած՝ ես այս երկրէս ութ հազար մղոն հեռի կ'ըլլամ։ —

Այս առենս աղմկալից բազմութիւն մը ջահերով ու հրախաղութեամբ հանդիպակաց փողոցէ մը ելլալով միւս փողոցը կը մտնէ։ Հետի գնացող բազմութեանը մէջ ընկղմած փողահար ու Թմբկահար երաժշտաց խումբ մը, գիւական չառաչմամբ օդը կը թնդացնեն. կիսամերկ սրիկայք ցատքելով ու պարելով իրենց կը հետեւին։ Անոնց կը յաջորդեն երկձի կառքեր ոսկէպաճոյճ բազմականներով, որոնց չորքը մերթ ընդ մերթ ձիաւոր տղայք կ'ընդհատեն։ Առ հասարակ տղայք և երիվարք արծաթեայ և ոսկեայ և գոյնզգոյն զարդուք ծածկուած են։ Մեծահանդէս Թափոր մըն է, որու կոչնականք իրենց փառաւորութեան պարծանքը կը շռայլեն. սիգաճեմ՝ լռութեան երեւութնին իրենց փառասէր ոգին կը յայտնէ. հետի գնացող ռամիկը և ոչ հայեացքի մը արժանի կը համարին։

— Ուշ դիր, կ'ըսէ ընկերս, հարսանեաց Թափոր մըն է որ կ'անցնի՝ հարսին տունէն փեսային տունը երթալով։ Հարսանեաց եղանակն է հիմա, և այսպիսի հանդիսից ասկէ ետեւ ամեն գիշեր ականատես պիտոր ըլլաս։ Տես այն կառքն ուր այն փոքր աղջիկը նստած է, հարսն է. իսկ փեսայն այն մարդն է որու երեսը ոսկեայ զարդերով ծածկած կը տեսնես։ Հար-

սը գուցէ եօթը տարուան չկայ. երկրիս սովորութիւնն է այսպէս մատղաշ հասակի մէջ հարսնացնել։ Բայց մի զարմանար. ուրիշ անգամ առիթ կ'ունենաս այս բանը աւելի մօտանց հաւատալու. հիմա մենք այս փողոցը բռնենք։ —

Թողուցինք որ հարսանեաց Թափորն իր ճամբան յառաջ տանելով հեռաւորութեան մէջ անյայտի, ու մենք մեր բռնած ճամբան շարունակեցինք։ Ժամը երթալով յառաջելու հետ էր ու փողոցները՝ քանի որ կեդրոնէն կը հեռանայինք՝ կը սկսէին լռել, մթնալ ու խանութներուն մեծ մասը գոցուիլ։ Լուսինը չերեւակայելի պայծառութեամբ անամպ երկնքին վրայէն կը շողշողար, և մենք խօսակցելով՝ փողոցէ փողոց կ'անցնէինք։ Լռութիւնն այնպէս խորին կ'ըլլար քանի որ մենք ներսերը կամ հեռուները կը մխուէինք որ տեղ տեղ մեր ոտից ու ձայնից արձագանգը զարմանալի յստակութեամբ կը լսուէր։ Փողոցներուն մէջ գետինը աղխ անգլին կոյտեր կը տեսնէի, նման ցորենի պարկերու. տանց դռներուն առջեւը մանաւանդ այն պարկերը հինգ, ութ, տասը հատ քովէ քով գետինը պառկեցուցած՝ անհոգ, անխնամ, անպաշտպան Թողած կ'երեւային, ինչպէս թէ տիրոջ մը սեփականութիւն չըլլային։

— Շատ պարկեշտ ըլլալու է, ըսի, ժողովուրդս, որ ցորենի խուրձերը այսպէս անխնամ և առանց հսկողի փողոցին մէջ տեղը կը Թողուն։ Անշուշտ գողոց երկիւղ ըլլալու չէ։

Այս ըսելով մէկի մը վրայ ոտք կը դնէի կոխելու անցնելու, ճամբուս առջին գտնուելով։

— Զգոյշ կեցիր վրան չկոխես, կանչեց ընկերս Թեւէս բռնելով։ Այդ պարկերն որ կը տեսնես՝ Հնդիկներու խումբեր են, որ իրենց հանդերձի տեղ ծառայ-

ող լաթին մէջ պլլուած՝ հանգիստ գիշերային քուն կ՚ըլլան։

— Մարդի՜կ են այս խուրձերն, ըսի զարմացմամբ, և կենդանի՜։ Ուրեմն տունք և ոչ տան մը, անկողնոյ մը, կամ ինչևիցէ կահի մը պէտք ունին։ Երկրիս որ կողմն ալ կենան իրենց հանգիստը կը գտնեն, ան ալ ամենադիւրագնոյ։

— Ըսածդ ստոյգ է. անոր համար ալ ատոնց բոլոր ինչքը ծածկոց մըն է, որ գիշեր ու ցերեկ հաւատարապէս կը ծառայէ։ Անկէ զատ իրր անմեկնելի կարաս պղնձեայ ստաման մը ունին, որու մէջ իրենց անհրաժեշտ կարևոր տարրը, որ է ջուրը, կը պահեն։ Անկէ կրնաս գուշակել որ ինչ և իցէ ժամանակ Հնդիկը՝ առջի ձայնին՝ առանց նեղութեան կամ առանց վնասու պատրաստ է գաղթելու։ —

Այսպէս զգուշութեամբ քալելով կ՚անցնիմ այն անշշունչ քնացող Հնդկաց մէջէն, որ իրենց ծածկոցներուն մէջ ամրապինդ պլլուած՝ որդերու խոզակներ կը նմանին. ոչ գլուխ, ոչ ոտք, ոչ ձեռք կը նշմարես։ Արդար զգուշութիւն ընդդէմ խայթիչ միժեղաց, որ իրենց բազմութեամբը և սուր խայթոցովը՝ անոնց մարմինը մէկ ժամու մէջ վիրալից կրնան դարձնել։ Հետաքրքրաբար կը թուեմ. ինձ մօտ երեք են քովէ քով պառկած. հանգիստակաց անոնց են այլ երկու. քիչ մը անդին են հինգ. շատ տանց դուրսը ամբողջ ընտանիք են ընկողմանած. ամենը անզգայ, անշարժ, անշշունչ. թէ մարդ անցնի, թէ աղմուկ ըլլայ՝ ամենևին կենդանութեան նշան չեն տար։ Փողոցը լռութեան մէջ է. բայց այն լռութիւնը յանկարծ սուր ձայն մըն է կը կտրէ. կատու մըն է, նապաստակ մըն է, կ՚ըսեմ, ոտիցս մէջէն անցաւ, սրացաւ, պարկերուն ետևը անյայտ եղաւ։ Սակայն

ընկերս կը փութայ իմ այս զարմանքս լուծելու.

— Այդ քեզի նապաստակ կամ կատու երևցածը մուկ մըն է, որոց անհամար խումբերը ազատաբար կ՚ապրին քաղաքս։ Ատոնց կարծես ոչ ոք կը դպչի, նա մանաւանդ պաշտպանութիւն կը գտնեն. և դուցէ նախախնամութիւն մըն է որ անոնց առատութիւնը կը պահպանէ։ Ատոնք են որ փողոցաց մէջի աղտեղութիւնքը կը ջնջեն. անոր համար ալ արդիւնաւոր կենդանիք կը համարին և հնդկային երախտագիտութեան արժանաւոր։ Մաքրասիրութիւնը Հնդկաց առաքինութիւն մը չէ, աչօքդ հաւատացիր։ —

Այս դէպքը բազմիցս այնուհետև առիթ ունեցայ հաւատալու։ Քանի՜ քանի՜ անգամ որ գիշերանց լուսնին լուսովը այն լռիկ փողոցներն ուզեցի մտնել, բնական քըստմունք մը գիս ետ կեցուց. այն մեծամեծ մկունք այնպէս աներկիւղ քայլիցս առջևը կ՚ելլէին և անանկ բազմութեամբ, որ խրրտելով հարկ կ՚ըլլար ետ քաշուիմ։ Եւ սակայն Հնդիկք անտարբեր և անհոգ քուն կ՚ըլլան, մինչդեռ անոնք իրենց չորս կողմը կը շրջին։ Միայն փոքր տղայոց համար զգուշութիւն կ՚ընեն, բարձր մահճակալի վրայ պառկեցնելով որ չըլլայ թէ այս կենդանիներէն վնասուին։

Մինչդեռ խօսակցելով կը յառաջէինք առանձնակ պարսպապատ տեղի մը քովէն քերելով, սաստիկ կըծու հոտ մը ռնգունքս փութով խցել կը բռնադատէ։ Քաղքին լուալիքն էր, ուր ըստ սովորութեան Հնդկաց՝ մասնաւոր մարդիկ տուներէն հաւաքելով կ՚ամբարեն ժողովածը, մինչև ուրիշ տեղ փոխադրուի։ Քաղքին ու բնակութեանց մօտ և ցորեկուան սաստիկ տաքուն անշուշտ դրացեաց անհանդուրժելի ըլլալու էր։ Քամին քսանուչորս ժամու մէջ իրր կեդրոնի մը վրայէն իր շրջանը ընելով՝ հարկ էր որ ամենուն ջերմ այցելութիւն մը ընէր։

Գիշերային ժամը որ երթալով կը յառաջէր՝ զմեզ կը յորդորէր դէպ 'ի պանդոկ փութալու։ Երկաթուղւոյն քուլէն քերելով, որ ծովեզերքի ուղղութեամբ կը դիմէ, այրած մնեգինի սաստիկ հոտ մը ինծի ըսել կու տայ․

— Անշուշտ հոս մօտ տուն մը հարկինք ընելու հետ ըլլալու են, թէպէտ և ժամը շատ յառաջացած է։

— Բասծդ մրիպակ չէ, կը պատասխանէ ընկերս․ միայն տեղւոյն նկատմամբ գաղափարդ կը սխալի։ Այդ հարկինքը տարին տասնւերկու ամիս, և օրը քանի չորս ժամ անդադար կը շարունակէ հոս տեղս․ գուշակէ ինչ է։

— Անշուշտ մեծ հարսնիք մը ըլլալու է։

— Կը մոլորիս․ Հնդիկը միս չուտեր։ Նայէ ձախակողմդ․ սա մեծ շէնքին մէջէն բարձրացած բոցին լոյսը կը տեսնես։

— Այո․ և ոչ մէկ, այլ երկու, երեք տեղ նոյն տեսակ լոյս կը տեսնեմ։

— Շատ աղէկ․ ըսել է որ երկու, երեք Հնդիկք կը ճենճերին։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։

— Ըսել կ'ուզեմ որ Հնդիկք իրենց մեռելները չեն թաղեր հողին տակ, ինչպէս մենք սովոր ենք ընելու․ հապա դիակը կասկարայի մը վրայ դնելով՝ խարոյկը կը վառեն, ու կըթողուն որ կրակը մինչև յետին կտորը մաշեցնելով մոխիր դարձնէ։

— Ուրեմն այս իրեք Հնդիկք ալ ըսել է որ վաղը տաստ մոխրոյ կոյտ մը պիտոր ըլլան, զոր քամին այն պարապապատ միջոցին մէջ առնու ցրուէ պիտի։

— Եւ յիրաւի ալ այդ այդպէս է։ Եւ զարմանալու չէ Հնդկաց այս սովորութեան վրայ, և ոչ իսկ բարբարոս բան համարելու է։ Հին ատեն ալ կար այս

սովորութիւնը․ և նոյն իսկ հիմա յԵւրոպ դարձեալ նոյնը յարուցանելու հետամուտ են։ Ինծի աւելի բարբարոս ու քստմնելի երևցած է միշտ Փարսիներուն յուղարկաւորութեան արարողութիւնը։ Սակայն այս երկու տեսակ արարողութիւն մօտանց տեսնալը ուրիշ առթի թողուլը լաւ է. և թէպէտ երկրորդներուն տեղւոյն այցելելը դժուարին ըլլայ, կը ջանամ բարեկամի մը ձեռօք դիւրացնել։ —

Մեր խօսակցութիւնը զմեզ մինչև պանդոկը բերաւ, ուր իրարու գիշեր բարի մաղթեցինք։

Ի ՊՈՄՊԷՅ

Ա.

Հնդիկ սպասաւոր մը. — Օրուան խօսակցութեան նիւթը. — Փողոցին տեսարանը. — Մուրացկանաց ողորք. — Վաճառականք. — Ծաղկավաճառք. — Պտղավաճառք. — Անակնկալ անանուն մը. — Հացավաճառք. — Ի հիւպատոսարանն Աւստրիոյ. — Նոր սենեկիս բնակիչք։

«Ցորչափ 'ի Հնդիկս մնաս, իմ խրատս այս ըլլայ քեզի, — կը գրէր ինծի երկրին փորձ բարեկամ մը. — կերակուրդ ըլլայ յաճախ, այլ ամենաթեթև. մսեղինի չափաւոր գործածութիւն. մեծ զգուշութիւն և չափաւորութիւն կանաչեղինի և պտղեղինի. մասնաւոր փոյթ ընելու ես ստամոքսդ թեթև պահելու։ Գիտնաս որ երկրին սովորական հիւանդութիւնը մաղձացաւն է. որ թէպէտ միայն բնիկներուն մէջ յարատևաբար կը բունի, այլ փոքր անզգուշութենէ մը եւրոպացւոյն ալ աղետալի կ՚ըլլայ։ Երկրին ջերմութիւնը՝ մարմնոյն արտաշնչութիւնը հեշտեաւ կը գրգռէ. ուշ դնելու ես զգեստեղինաց, որպէս զի պաղառութենէ պահպանուիս։ Քունդ ըլլայ չափաւոր. Թուլացուցիչ օդը երկայն քուն ըլլալու կը հրաւիրէ. ժուժկալ արիութիւն ունենալու ես անոր դէմ դնելու, եթէ չես ուզեր որ մարմինդ թուլանայ, կենսական գործողութիւններդ դանդաղին և ղքեզ հի-

ւանդութեանց ենթակայ ընեն։ Քնացած ժամանակդ նայէ որ բրդեղէն ծածկոցով մը ստամոքսդ պատըսպարես. գիտնաս որ այս զգուշութիւնը անհրաժեշտ է։»

Ասոնք կարևոր ազդարարութիւնք էին ինծի, որ ոչ միայն տեղւոյն ու կլիմային անտեղեակ էի, այլ և անփոյթ անձնական զգուշութեանց։ Եւ հիմա որ այս հողոյս վրայ կը գտնուէի, անմիջապէս որ աչքերս առջի օրուան արևուն լուսոյն բացի, իսկոյն միտքէս յեղյեղեցի։ Արևը դեռ նոր սկսեր էր երկնից կամարը գունաւորել. բայց գիշերային զովը դեռ ևս կը տեւէր։ Անուշ թուլութիւն մը զիս անկողնոյ մէջ կը դանդաղեցնէր, երբ յանկարծ թմրութեանս մէջէն անակընկալ ձայն մը զիս սթափեցընելով վեր ցատկեցուց։

— Պարոնը սուրճ կը հրամէ. —

կ՚ըսէր սպիտակազգեստ մէկ մը՝ բաժակը ինծի հրամցընելով։

Պանդոկին անկոչ սպասաւորն էր, որ ընդդէմ ակնկալութեանս հանգիստս խռովելով՝ փակած համարեալ սենեկիս դուռը յանդգնաբար բացեր մտեր էր։ Տեղւոյն սովորութեանը անտեղեակ՝ խորհուրդս 'ի զայրոյթ կը յորդորէր զիս, այլ խոհեմութեան մտածութիւն մը բռնկած արիւնս հանդարտեցուց։

Մինչդեռ լռելեայն սուրճը կ՚առնում, սպասաւորը լռութիւնը կտրելով,

— Եթէ Պարոնը, կ՚ըսէ, սպասաւոր մը կ՚ուզէ վարձել՝ հոս դուրսը մէկ մը կ՚սպասէ։ Աղէկ ու հաւատարիմ մէկ մըն է, և Պարոնը ամենայն վստահութիւն կրնայ ունենալ վրան. չունիմ տարակոյս որ գոհ պիտի ըլլայ իրմէն։ —

Այս առաջարկութեանս իմաստը չէի կրնար հասկնալ. օրը հինգ ռուփի հատուցանելով պանդոկին՝

կը համարէի թէ ոչ միայն կատրած աթոռ մը և անփակելի դուռ մը վայելելու իրաւունք ունէի, հապա նաև պանդոկին սպասաւորին փոքրիկ ծառայութիւնը։ Բայց կը խաբուէի. պանդոկապետին կը մնար տեղւոյն սովորութեանը զիս տեղեկացընել։

Յատուկ ծառայն 'ի Հնդկաստան ամենակարեւոր կահերէն մէկն է. չունեցողը ճամբորդի մը կը նմանի որ առանց արկեղ կամ ինչ և իցէ կահի կը ճանապարհորդէ։ Կահից հոգը, սենեկիդ մաքրութիւնը, սեղանի ծառայութիւնը, հանդերձեղինաց խնամքը իր մի միայն գործն է։ Եթէ տունը մնաս՝ դրանդ ետեւը շան պէս կծկտած՝ կամ ակնարկութեանցդ կը սպասէ, և կամ բանգայն շարժելով քեզ կը հովահարէ։ Եթէ դուրս ելլես՝ հաւատարիմ շան մը պէս հետոյդ ետեւէն կը փութայ։ Բարեկամդ կամ ծանօթդ քեզ սեղանի հրաւիրեց. ծառայդ անհրաժեշտ պէտք է հետդ տանիս, որովհետև իրեն պարտքն է սեղանին վրայ քեզի ուշադիր ըլլալ, խոհակերոցը փութալ կերակուրդ բերել, և ուրիշ ինչ և իցէ պիտոյիցդ ուշ դնել։

Սենեկիդ բոլոր բովանդակածը իրեն ձեռքն է. և զարմանալու չես եթէ տեսնես որ քեզնէ առաջ ինքը ունեցածդ կը ձեռնածէ։ Արկղերդ կը բանայ, բովանդակածը դուրս կը հանէ, կը զետեղէ, կը կարգաւորէ ուզածին պէս, և այնպէս կը վարի ինչպէս թէ բուն տէրն ինքն ըլլար, և կամ տարիներով միշտ քու գործիդ զբաղած ըլլար։ Սենեկիդ ազատութիւնը չունիս ամենևին. ինչ և իցէ ժամանակ ծառայդ առանց զգացընելու դուռդ կը բանայ, կը մտնէ, կ'ելլէ, կը նայի, կը քննէ, ինչպէս թէ պաճուճապատանք մը ըլլայիր՝ Եւ այնպէս բնական կերպիւ կ'ընէ այս ամենայն՝ որ տրտունջդ բերնիդ մէջը կը մարի։

Այս ծառայք մասնաւոր դասակարգ մը կը կազմեն,

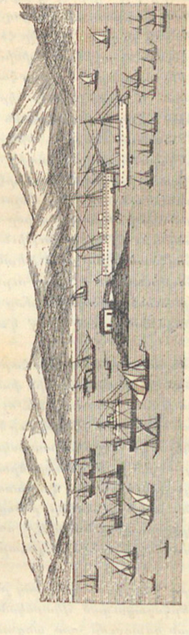

Նաւահանգիստ Պոմպէյի.

որ գոգցես որդւոց յորդիս Եւրոպացւոց կը սպասաւորեն։ Եւ որովհետեւ Հնդկաստան գնացող Եւրոպացիք համառօտ ժամանակ կը գտուին, կը հետեւի որ այս ծառայք ալ սպէպ սպէպ տէրերնին փոխելու ենթակայ ըլլան։ Թէ ինչ աստիճանի է իրենց հաւատարմութիւնը՝ անձնական եւ այլոց փորձիւ կրնամ ապացուցընել, որ եթէ տէրը իւր ունեցածին հաշուոյն ուշադիր չըլլայ, տարւոյն վերջը, եթէ ոչ առաջ, հարկ է որ իւր կարեւորագոյն պիտոյից առարկայքը վերանորոգէ։ Ուստի՝ երբ ընդհանուր օրէնք՝ կարեւոր է որ առջի օրուընէն ամենայն ինչ հաշուով սպասաւորին ձեռքը յանձնուի, եւ ապա ամիսը մէյ մը կամ երկու աչքէ անցուի։ Մեծ գողութիւն ընելու չեն յանդգնիր, որովհետեւ ոստիկանութեան ուշադրութիւնը ու խստութիւնը մեծ է. բայց ուր տիրոջը անուշադրութիւնը տեսնեն, կամաց կամաց եւ յանդգնատից ինչ որ ձեռքերնուն տակ կենայ՝ կ'աներեւութացընեն։

Այս անհրաժեշտ սովորութեանը հարկ էր հետեւել. սակայն առաջին ներկայացողին փայլփլուն աչաց վատ տպաւորութեանը չժուժացի, եւ ոչ ուշադիր եղայ անոր ապրանքներուն, որ ծածկելով իւր ծառայութիւնը կ'առաջարկէր։ Եւ մինչդեռ տարակուսանաց իրեն կը նայէի, ինքը ծոցէն թղթոց ծանր ծրար մը հանելով ինծ մատոյց յընթերցումն. Քառասունի չափ վըկայականք էին, անշուշտ ամէնը ընծայելոյն 'ի գովեստ. Թէ զինքը ծառայութեանս մէջ առնէի, որ մին ալ իմս այն պսակին քառասնեակ գոհարաց վրայ ալ-տի աւելնար։

Սակայն մարդ ինչ հաւատք կրնայ ընծայել սպասաւորի մը ներկայացուցած վկայականին. գթոյ եւ պատշաճութեան զգացումը շատ անգամ ճշմարտու-

թիւնը կը քօղարկէ. եւ որ աւելին է՝ հոս 'ի Հնդիկս վկայական մը ստանալը փոքր գրամոյ մը միայն պէտք ունի։ Ի շուկայն մասնաւոր գրագիրք կան որ չնչին փոխարինով մը ինչ եւ իցէ վկայական կը հնարեն 'ի շահ խնդրողին։

Խօսքս մարդուն ուղղելով,

— Ի՞նչ է տալի վարձքս, հարցուցի։

— Եթէ սահապը, կը պատասխանէ, կ'ուզէ աչք մը տալ վերջի տիրոջս այս վկայականին, կ'իմանայ ոչ միայն ամսական վարձքս հապա նաեւ այն ամենայն ծառայութիւններն որ կարող եմ մատուցանելու։ Որովհետեւ ոչ միայն սենեկին ու խոհին ուշ կը դնեմ, ինչպէս սովորական սպասաւորները, հապա նաեւ խոհակերութիւն կ'ընեմ, վաճառանոցը կերթամ, կար կ'ընեմ, ճերմակեղէն կը լուամ, եւ ուրիշ ինչ եւ իցէ ծառայութիւն պէտք ըլլայ կ'ընեմ։ Ասկէ զատ ոչ միայն անգղիարէն կը խօսիմ, հապա նաեւ գաղղիարէն եւ գերմաներէն։ Այս ամեն ծառայութեանցս համար միշտ յիսուն ռուփի ամսական վարձք առած եմ, թող ընծաները։ Հիմա ալ սահապէն նոյնչափ կը պահանջեմ։ —

Այս պարզ խօսակցութիւնը ամենայն ինչ կը լուսաբանէր եւ կը լուծէր տարակուսանքս։ Իմացուցի իրեն որ իմ չափաւորութիւնս այնքան գիտուն ու կարող սպասաւորի անբաւական էր. որով լաւագոյն բաղդ կը մաղթէի իրեն ուրիշ սահապի մը քով։ Եւ առանց ուշ դնելու անոր պահանջմանց նուազեցնելուն, յիշելով այն սովոր խօսքը որ կ'ըսէ, թէ «տգէտը որչափ հզօր ըլլայ՝ միշտ խորամանկին ստրուկ է,» հրաժարեցայ այլ եւս անոր մօտիկ ընելէն։ Բայց հազիւ թէ ան մեկնեցաւ, ինչպէս թէ մէջերնին խօսք դրած ըլլային, ուրիշ մը նոյնանման հագուստով սենեակը մտաւ,

նոյն սովորական տարազով, և նոյնպէս վկայականաց ծրարով: Երեւոյթը աւելի բարեմիտ կ'երեւնար և վըստահութեան աւելի պատասխանող:

— Անգղիարէն կը խօսիս, հարցուցի:

— Այո, սահի՛պ, պատասխանեց, վկայականներուս մէջ գրած է:

— Կը հաւատամ, ըսի, բայց ես փորձ սորվելու պահանջն ու ժամանակը չունիմ. անունդ ինչ է:

— Պանա, պատասխանեց Հնդիկը:

— Շատ աղէկ, ըսի. ինծի եղեր է, քեզի եղեր է, մէկու մը ծառայելու ես, եթէ այդ է արուեստդ: Քեզ ծառայութեանս մէջ կ'առնեմ թէ որ տասը-չորս ամիսով գոհ կ'ըլլամ:

— Շատ աղէկ, սահի՛պ, կը յուսամ որ ինծմէ գոհ կ'ըլլաս. հիմա հրաման մ'ունիս:

— Իմ հրամանս այս ըլլայ, ըսի, որ ամէն առտու ժամը եօթին հոս ըլլաս, և երեկոյեան ութին արձակուիս:—

Ծռեցաւ ու ելաւ գնաց դուրս, կծկեցաւ նստաւ: Շան մը կընմանէր որ սենեկին պահպանութեանը հսկելու սեմին առջին դրուած ըլլայ:

Վար ճաշարանը իջնելով մինչեւ նախաճաշելու հետ եմ՝ ուշ կը դնեմ օրուան խօսակցութեանց. Պոմպէյի առեւտրական սպանութեան մը վճիռը կտրած էր, և այն դէպքը ամենուն բերանն էր: Խօսողաց մէջէն ոճրագործին վրայ ցաւակցողները չէին պակսիր: Ոճրագործը Հնդիկ աղքատ կնիկ մըն էր, չորս զաւկի մայր: Աւելի աղքատութենէ մղեալ քան թէ գողութեան մոլութենէ, դրացւոյն երեք ամեայ աղջկան թեւոց և վզին արծաթեայ զարդերուն յափշտակութիւնը մտածեր էր: Սակայն բանի յափշտակելը կարելի չէր, հարկ էր աղջիկը գլխովին մէջտեղէն վերցնել որ ինք

ծածուկ մնայ: Գործը յանդուգն. բայց եթէ ոճրագործը ամէն անգամուն վախնար որ գործածը դուրս երեւան կ'ելլէ՝ ոչ երբեք ոճիր կը գործէր: Թող որ այս կինս քաղքէն դուրս հեռու տեղ խրճիթ մը կը բնակէր, և հաւանական էր որ կասկածը մինչեւ իր դուռը չգար: Աղջկան թեւէն բռնած քաղաքը կը բերէ, և հոն ոսկերչի մը խանութը թեւոց ապարանջանքը և վզին քառամանեակը կորել կու տայ: Յետոյ գժկամակեալ աղջիկը բռնի ու լալով կը տանի հեռու ճահիճ մը քով, և հոն ջրին մէջ կը խեղդէ: Ոճիրը յաջողութեամբ գլուխ կը տանի, բայց խեղճը կ'երեւայ թէ կ'արթըննայ. փոխանակ անմիջապէս արծաթեայ զարդերն օգտեցնելու, կը տանի հիւղին մէկ անկիւնը կը ծածկէ, և ըրածին հետեւանքը տեսնելու կը մնայ:

Կ'երեւակայէր որ հայրը իր աղջիկը փնտռելու պիտոր ելլէ, ինչպէս ալ եղաւ. և վերջապէս անմեղ աղջկան մարմինը լճակին մէջէն հանուեցաւ: Տարակոյս չկայ որ կրնար հետեւցուիլ թէ աղջիկը դիպուածով ջուրը ինկած խեղդուած ըլլայ, գոնէ ոճրագործին մտածութիւնը սանկ էր: Բայց ով որ ոստիկանութեան գլուխ կեցած էր՝ կարծես բարիք մտածելու անգամ կարողութիւն չունէր. ամէնայն ինչ չար մեկնելու սովորութիւն ունէր, ամէն դէպքի մէջէն միշտ չարիք մը հանել կը փնտռէր: Ինչպէս կրնար ըսել այս դէպքիս մէջ որ յայտնի ոճիրը կը քօղէր: Աղջըկան դիակը մերկ էր ամէն զարդէ. ուրեմն վրան բըռնութիւն մը բանեցուցած պիտոր ըլլային: Համբերատար և յարատեւ քննութիւններով խրճիթներէ ու խանութներէ կ'անցնի, ու բոլոր ծայրը կը բերէ ոճրագործ կնկան խրճիթը:

Ոճրագործը կը բանտուի, սակայն չկայ վկայ մը որ զինքը ամբաստանէ. զարդերը խրճիթին մէջէն գտնը-

ւեր են, իրաւ է. բայց կարելի է թէ օտար թշնամի մը, կամ որ և իցէ մէկ մը գնացած հոն ծածկած ըլլար, ոստիկանութեան ուշադրութիւնը իրմէն հեռացնելու դիտմամբ:

Պաշտպան փաստաբանը 'ի զուր իր ամենայն ճարտարութիւնը կը թափէ. չի կրնար դատաւորներն համոզել 'ի նպաստ իր պաշտպանեալին. և ոչ իսկ անոնց գութը կրնայ շարժել՝ յիշեցնելով յանցաւորին չորս մատաղ տղոց այրի մայրն ըլլալը. որոնք առանց հօր յուսահատ վիճակի մէջ կը մնային: Օրինաց խըստութիւնը հարկ էր որ գործադրուէր. վճիռ կարեցին թէ մահապարտ է: Բայց յուսոյ նշոյլ մը թողլին քաղաքականին իշխանութեան, որու իրաւասութեանը կը վերաբերէր պատուհասը հաստատել կամ մեղմացնել: Այլ քաղաքապետն իսկ խստութիւնը պատեհագոյն համարելով և դեռ ընդդէմ չար օրինակին, բազմաց ակնկալութեանը հակառակ, մահապարտութեան պատուհասը 'ի մշտնջենաւոր կալանաւորութիւն փոխեր էր: Արդ մինչդեռ վճիռն գործադրըւելու վրայ էր, յանկարծ բանտին դռներն կը բացուին, և չորս մատաղ տղայք իրենց չարաբաղդ մօրը գիրկը կը նետուին: Ազխողորմ տեսարան մըն էր, որ ականատեսից սիրտը կը կեղեքէր. այն փոքր տղայք չէին կարող ըմբռնել իրենց մօրը սրտին օրհասը: Ոչ խօսք, ոչ ձայն կը լսուէր այն արգելարանին մէջ, այլ լաց և ողբ: Եւ սակայն անողոքելի օրինաց վճիռը անհրաժեշտ և խոկոյն պիտի գործադրուէր: Բռնութեամբ տղայքը մէկդի ընելով այն կիսամեռ մօրը ետեւէն մահացութեան անխորտակելի դուռը կը փակեն:

Այս դէպքս ինծի գաղափար մը կու տար թէ մարդս ինչ և իցէ ատենդ տակ ծնանի՝ միշտ մի և նոյն կրից ենթակայ է: Ոճիրը առ հասարակ թէ պալատին մէջ

աղքատ մուտք ունի և թէ խրճթին տակ: Թողլի որ խորհրդածութիւնք յառաջ տանին, ու ես ելայ դէպ 'ի վաճառանոցը ուղևորելու:

Ի՞նչ տեսարան է որ կու տայ ինծի փողոցը: Այս կէս մը անգղիացի ու կէս մը հնդիկ քաղաքին մէջ միտքս ամէնէն զբաւող բանը պէսպիսագոյն ժողովրդեան բազմութիւնն է: Հոս ոչ միայն մարդկային մորթոյ կերպ կերպ գունոյ հանդէս մըն է, հապա միանգամայն զգեստեղինաց բազմակերպ ձևոց ու գունոց տեսարան: Կարծես մուէտն մըն ես ուր տեսութեանդ առջին ետեւէ ետև կը յաջորդեն այլ և այլ ազգաց, այլ և այլ ժողովրդոց, այլ և այլ ցեղերու նախատիպք: Փարսին, այն նախկին պարսկային սերունդն, որ բռնութենէ փախչելով հոս ապաւիներ է, իր գլանաձև գլխարկովը ու սպիտակ զգեստովը խրոխտաբար քովէդ կը սահի. մերկանդամ քօօլիք, բեռնակրութեան զբաղողք, անտարբերաբար կը շտապեն. և այս ամենուն և ուրիշ անհամար բազմութեան մէջ խառնուած կը տեսնես եփենոսի սևութեամբ բարիս սևամորթ աղջիկները: Հապա ո՞ւր թողում գլխարկներուն կերպ կերպ ձևը, գոյնը, մեծութիւնը. աչքդ կը շփոթի: Առհասարակ փաթթոցաձև են, կարմիր, կանաչ, մանուշակագոյն գոյներով, եզջիւրաւոր կամ պարզ, պոչաւոր կամ անպոչ. և ասոնց մէջ մերթ ընդ մերթ խառն կը տեսնես նաև եւրոպացի գաղթականին սաղաւարտաձև, հովանոցաձև, սոամնաձև և ամենայն տեսակ այլանդակ ձևով գլխարկը: Իսկ խառնաձայնութիւնը. ո՜վ կրնայ անոր գաղափարը տալ. աշխարհիս բոլոր լեզուներու հնչիւնը, շփոթը, աղմուկը՝ կարծես ժամանեղի ըրեր են վայրը, որ ճշգիւ Բաբելոնի խառնակութեան

գաղափարը կը զարթուցանէ յիս. յաւէլ ասոնց վրայ բալանքիններուն ընթացքը, դրամվայից անընդհատ երթեւեկը, խարազանաց ճայթիւնը, ձիոց ու եզանց կառքերուն աղմուկը, և մուրացկանաց աղաչանաց պէսպէս ողբը։

Այս ինծի համար ամենևին նոր տեսարանը մտածութիւնս կը գրաւէ, և ամեն քայլ առնելուս աչքս կը զբօսնու այն խառնիճաղանճ բազմութիւնը դիտելով։ Առհասարակ ռամիկ ժողովուրդ կը թուի. սակայն ինչպէս կարելի է անփորձ նորեկի մը ռամիկը ազնուականէն զանազանել։ Կանայք և աղջկունք քան զարս կը գերազանցեն բազմութեամբ. ամենուն վրայ շտապ և զուարթութիւն կը նշմարեմ. կարծես մեծամեծ գործոց կը փութան։ Առհասարակ ամենուն ոտքը բոպիկ է և ճակատնին նշաններով դրոշմըւած։ Ոմանց ճակատը ուղղահայեաց կարմիր գծերով դրոշմուած է, ըստ որում պահպանիչ Վիշնուի պաշտօնեայք. այլոց ճերմակ ու կարմիր միանգամայն. ոմանց նշանը զուգահեռական գծերով է. ըստ որում պատկանին Շիվայի երկրպագուք. և այլ ոմանց կարմիր կամ դեղին կէտ մըն է։ Այլոց բոլոր ճակատը ճերմակ գոյնով կնքած է. ոմանց ալ ոչ միայն ճակատն այլ և ողջոյն լանջքը կովու ապուառով ծեփած է։ Ըստ իրենց դասակարգին ամենը իրենց տարբեր նշանագրութիւնը ունին։

Զարդք իսկ չեն պակսիր վրաներնէն. կանայք ոչ միայն ականջներնէն մեծագին օղեր կախած են, այլ և ռնգունքներուն վրայ մարգարտայեա ու գոհարազարդ օղակ մը կը կրեն. թևերնին ոսկեայ, արծաթեայ և պղնձեայ այլ և այլ մեծութեամբ ապարանջաններ կան, պարզ կամ զարդաշէն, յորոց մին որ է մեծագոյնը՝ արմկան վրայ կը կրեն։ Պարանոցնին ոսկեայ

և արծաթեայ քառամանեակներու տակ ծածկուած է։ Մատունքնին և ոտքերնին իսկ անզարդ չեն. հաստ ու լայն արծաթեայ օղակ մը զարշապարին կռնկին վրայ կը յենու, մերթ տասնի չափ ուրիշ օղեր վեր բռնելով. քայլելու ժամանակնին ոտնամատից օղակներուն շառաչը օդը կը թնդացնէ։ Իսկ ձեռաց մատունները կիսով չափ մատանիներով ծածկած են։

Էրիկ մարդիկ իսկ անմասն չեն այս զարդասիրութենէն. շատերը ոչ միայն ունկօղակ կը կրեն, հապա նաև ականջնին հինգ, վեց և աւելի կարգ գոհարաւոր օղակներով զարդարած են։ Բարեբաղդաբար կլիմային բնական ջերմութիւնը հարըգխի տածիչ չէ։

Պանտ սպասաւորս՝ որ ուշադիր ետևէս կու գայ՝ ապշութեանս նիւթը կը գուշակէ և մօտենալով կ՚ըսէ.

— Սահապ, մեր Հնդիկներուն զարդասիրութիւնն զքեզ կ՚ապշեցընէ. գիտցիր որ անոնց մի միայն ամբարտաւանութիւնը պճնասիրութիւնն է. իրենց գոյնզգոյն զգեստներուն փայլը աճեցընելու համար բոլոր ճոխութիւննին ու շահերնին կը հաւաքեն ոսկեայ, արծաթեայ ու պղնձի զարդեր շինելու, գիշեր ցերեկ վրանին կրելով։ Սա աղջիկներուն խումբը նայէ որ ծիծաղելով ու խօսակցելով կը քալեն. վրայի զգեստնին երկու ռուփի չաժեր, և սակայն իրենց վրայի զարդերը հարիւր ռուփիէ աւելի աժէք ունին։ Այսանկ է առհասարակ բոլոր Հնդիկներուս բարքը. միշտ զարդարանքը ամեն բանէ վեր կը գերազանցէ։ —

Եւ սակայն ինքը սպասաւորս վրան ամենևին զարդ չէր կրեր. և ոչ իսկ իր ընկեր սպասաւորները. գուցէ անոր համար որ եւրոպացի եկուորաց կը սպասաւորեն, կը զգուշանան որ չըլլայ թէ անախորժ երևոյթ մը բերեն։

Հանդերձ այս զարդուց շռայլութեանը, այն ռամիկ

բազմութեան աղտեղի երեւոյթը զիս կը խորշեցնէ։ Շատին զգեստը քանի որ զգեստ սկսեր է կոչուիլ կ՚երեւայ թէ թափչի ձեռքը չէ անցած. զգացած խորշումս զգուշութիւնս կ՚աւելցընէ որ մէկի մը չհպիմ։ Արդեօք բազմութիւնը միտքս կը հասկնա՞ր, թէ գերութեան երկիւղածութենէն յառաջ կու գայ որ ամէն անգամուն որ աջ կամ ձախ կը խոտորիմ դիմացս ելլող Հնդիկը հակառակ դին կը խուսափէն։

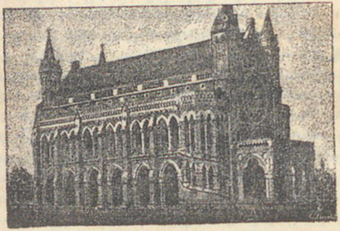

Համալսարան ՚ի Պոմպէյ։

Եթէ աչքս վերցնեմ երեսնին նայիմ՝ անոնք երկիւղիւ՝ իսկոյն աչքերնին վար կ՚առնուն։ Արդեօք պատկառանք է կ՚ըսեմ, բո՞ւն երկիւղ թէ խորշում որ այս զգուշաւորութեանս կը պարտաւորէ զիրենք Եւրոպացւոց առջին։ Այս իրենց երկիւղածութեան զգուշաւորութիւնը ինծ նախնի Տաճկաստանին պայմանը կը յիշեցնէ, և համարել կու տայ թէ տեղացւոց առջին Եւրոպացին քաղաքակիրթ եէնիչերի մ՚ըլլայ։

Շոգեկառաց նորակառոյց կայարանին քովէն կը դառնամ. մեծագործ շէնք որ դեռ ևս շինութեան հետ է։ Թէպէտ և արեւը իր սաստկութիւնը դեռ չէ բոլորովին առած, բայց հանդերձ հովանոցիս պաշտպանութեանը ինծ կըզգացնէ որ հովանաւոր տեղ մը ապաւինելու եմ։ Եղանակը թէպէտ և ձմեռնային է բայց անանկ ջերմ որ հիւսիսային Իտալիոյ յունիս և յուլիս ամիսներուն կը համեմատի։ Ցորեկուան ջերմութիւնը այն աստիճանի է որ նորեկը՝ ամէն դուրս համառօտ շրջանէ մը դառնալով՝ հարկ է իր հանդերձը գլխովին փոխէ. հոս մարդ կը հալի։ Բայց եթէ արեւն անտանելի է շուքն ալ նոյնչափ անուշ ու զով։ Սակայն մեծագոյն աղէկութիւնը գիշերն է. ըստ երկրին սովորութեան՝ պառկելէն յառաջ պաղ ջրի բաղնիք մը օրուան ջերմութեան հետեւանքը կը կտրէ, որմէ ետքը գիշերուան անուշ զովութիւնը քնոյ քաղցրութիւնը կ՚առաւելու. շատ է որ մարդ անհանդուրժելի մեղաց խայթին դէմ անկողնոյ պատսպարիչ վարագոյր մ՚ունենայ։

Այսպէս մինչդեռ Հնդիկը այս եղանակիս ցորեկը ցուրտ կը զգայ, իսկ գիշերը կը սառի, նորեկ Եւրոպացին ցորեկը կը հալի, իսկ գիշերուան զովութեամբ իր կորուսած ուժը կը վերստանայ։

Ճամբան կը կտրեմ ու կայարանին դիմացի ծառոց շարքին հովանւոյն ներքեւ կը մնեմ։ Մուրացկանաց աղաղակները ականջս կը խլացնեն. Ճամբուն երկայնութեամբ՝ հաշմ, վիրաւոր, կոյր, պախասաւոր Հընդիկք գետինը պառկած՝ պէս պէս ողորմաւոր ձայներով անցաւորաց լումայն կը պաղատին։ Ամէն քայլ առնելու բազմաթիւ ձեռք դէպ ինծ կ՚երկննան, Սահապ, Սահապ կանչելով. ամէն մէկուն ձայնը, ամէն մէկուն ողբը, ամէն մէկուն շարժուածքը՝ երկայնժամանա-

կեայ արուեստական կրթութիւնք կը յայտնեն։ Տասնամեայ կոյր տղայ մը մասնաւորապէս կը զանազանի ոչ միայն ձայնիւ այլ և մարմնոյն շարժմամբ, որ ինչպէս փիղք իրենց գլուխը, այսպէս ինքն ալ իր մարմնոյն ողջոյն կոճղը աջ ու ձախ կը շարժէ, շարունակ մի և նոյն ձայնը հանելով։ Լեզուն չեմ հասկընար, սակայն ինձ կ'երևայ թէ մինչդեռ լուսոյն կ'աղօթէ, միանգամայն և կը սպառնայ, ինչպէս թէ ըսէր. «ով որ չտայ՝ կրողը տանի, ով որ չտայ՝ կրողը տանի». շարունակ նոյն համառօտ խօսքը և եղանակը կը կրկնէ։ Գոգցես սպառնալիքէն վախնալով երկու անտարբերիկ մը ձեռքը կը դնեմ, և առանց երախտագիտական ցոյցի մը սպասելու ճամբաս կը շարունակեմ։

Ծառոց շարքին հովանին ինձ կ'առաջնորդէ մինչև մեծաշէն վաճառանոցը, որ ընկոյզ կամ սև քաղաքին տարնթեր կանգնած է, ընդարձակ ու հոյակապ և մեծագործ կերպի։ Անհամար բազմութիւն մը անոր լայնարձակ դրան մէջէն կ'երթևեկէ, մինչդեռ կողովակիր բեռնակրաց խումբք մօտիկ առջին կանգուն կամ՝ պատրաստ 'ի ծառայութիւն։ Երբեք կիսամերկ սևամորթ տղայք իրենց կողովներովը գլուխ կը պատեն ու ծառայութիւննին կ'առաջարկեն. այլ Պանս սպասաւորս մէկդի կը վարէ, և ինձ կը դիւրացնէ այն մեծագործ շէնքին մօտիկ առջևը առ վայր մը գտնելու և ընդհանուր հայեացք մը տալու։ Հոն կը յիշեմ և խրատունք կու տամ՝ ոչ միայն բարեկամիս՝ որ ինձ կը յանձնէր այն տեղւոյն այցելութիւնս զանց չընելու, այլ նաև քաղաքացւոց որ կը պարծին իրենց վաճառանոցովը, ինչպէս թէ գեղեցկութեամբ աշխարհիս առաջինն ըլլար. լոյս, ընդարձակութիւն, մաքրութիւն, հանգստութիւն, կարգաւորութիւն, ամէն բան

այցելուին ախորժը կը հրապուրեն։ Վաճառանոցս 72000 քառակուսի կանգուն միջոց բռնած է, և բաց այլոց ևս ականատեսից՝ աշխարհիս ամենէն գեղեցիկն է։ Բոլորը կրանիդ քարէ, երկաթէ և ապակիէ շինուած է։

Երկու գլխաւոր ընդարձակ սրահք կան. մին՝ աջակողմեան՝ դէպ 'ի հարաւ կը դիմէ. միւսը՝ ինձ հանդիպակաց՝ դէպ 'ի արևելք։ Ես դէպ 'ի աջակողմեանը կը խոտորիմ, որ ծաղկանց ու պտղոց որոշեալ է, և որու ընդարձակութիւնն է հարիւր յիսուն ոտք երկայն ու հարիւր լայն։ Իմ ուշադրութիւնս ծաղկանց բազմութիւնն ու պէսպիսութիւնք կը գրաւեն. դեկտեմբերի ամսուն մէջ ենք և շատոնց 'ի վեր այն ծաղկանց շատին յիշատակը մոռցես եղած է։ Վարդը իր պէսպիսութեամբը և առատութեամբը կը գերազանցէ։ Յասմիկը կոյտ կոյտ՝ կանանց և աղջկանց առջին ձգուած է, որք համբերութեամբ ոսկէթել աղանիի վրայ կ'անցունեն ու պսակներ կը շինեն։ Ոսկէծաղկունք, վերպէնայք և այլ տեսակ տեսակ հոտաւէտ և գոյնզգոյն ծաղկունք՝ իրենց բոյրովը տեղին կը լեցընեն. յաւել ասոնց վրայ նաև այն մշկահոտ զաւազանիկները՝ որ ամեն դին շարունակ կը վառեն և որոց անոյշ հոտը այցելուին այնչափ ախորժելի է։ Շատ ծաղկունք կան որ առ մեզ ամառնային եղանակին միայն կը զարդարեն մեր պարտէզները. իսկ հոս ընդ. հակառակն նոյեմբերէն մինչև մայիս առատաբար կը գտնուին։ Հիմա այնպէս յառաջացած է ծաղկագործութիւնք 'ի Հնդիկս, որ յԵւրոպա հազուագիւտ եղած ծաղիկները հոս ամենասովորական են. որովհետև մեծ նեցուկ է ծաղկագործութեան կլիմային քաղցրութիւնը։

Որչափ ալ փիլիսոփայաբար մարդս ծաղկանց նայի

չի կրնար ներքին մղման մը տեղիք չտալ ու փունջ մը չգնել։ Վարդի ու յասմիկի փունջ մը ձեռքս առնելով բանիս և ձեռւոյ գինը կը հարցնեմ. խեղճն քրտան ձեռք ծաղկանց մնջերով դէպ ինձ կ'երկննան. եթէ ուզենամ զամենը գոհ ընել՝ քանի մը բեռնակրաց կողովք պիտի չբաւեն։ Սակայն Պանա սպասաւորս տարակոյս կը լուծէ. վրաս դիմողները մէկզի կը վարէ, և ձեռքիս փունջը հաստատցնելով կ'անցնինք սրահին հանդիպակաց կողմը, որ պտղոց վաճառման որոշեալ է։

Ծաղկավաճառաց աղմկէն արդէն պտղավաճառք զգացեր են թէ նոր հիւր մը եկած է, և իրարու նշան կ'ընեն թէ ինչպէս խաբեն։ Հազար աչք կը տեսնեմ որ սևորակ դիմաց մէջէն փայլուն փայլուն դէպ ինձի կը հային։ Ամէն դիէն սաստիկ ձայնը դէպ ինձի կ'ուղղի. ամէնը կը ջանան գիս իրենց ձգելու, իրենց վաճառած պտուղներն, իրենց պարտիզաց արդիւնքներն ինծի ցոյց տալով։ Անտարբերաբար և իբր անզգայ՝ ամենուն երեսը կը նայիմ, մինչդեռ անոնք սպասաւորիս կ'ակնարկեն։

Այս պտղոց առատութիւնը գիս կը հիացընէ. շատը ամենևին անծանօթ են ինձ. ոմանք այլոց եղանակի արդիւնք։ Կարմրագոյն պանաններու կոյտի մը առջին կը դադարիմ, զորոնք գիտասես սևամորթ մը իբր յաղթանակ՝ բուրգ բուրգ առջևը կանգնած է։ Համարելով թէ ստանալ կ'ուզեմ՝ ծանր փունջ մը ինձ կը հրամցնէ. այլ Պանա որ միշտ շարժմանցս ուշ կը դնէ,

— Մի առնէ, կ'ըսէ, սահապ. լուսագոյնը և համեղագոյնը դեղին փոքրագոյն մէկ մըն է, քիչ մը վարը կը գտնենք։ —

Այս ըսելով ինձ ուրիշ տեղ կ'առաջնորդէ, մինչդեռ պտղավաճառ հնդիկը օրհնութեանց պսակ մը

նանէնէս կը կարդայ. սակայն այն օրհնութիւնք սպասաւորիս ձեռաձիր մըն է՝ որ ինձ չի պատկանիր։

Քիչ մը անդին անանասի կոյտերու կու գանք. անանա՛ս՝ որոյ համբաւը այնքան մեծ է յԵւրոպա, և որ ամենուն հեշտաւէտ մերձենալի չէ։ Արդ. բուն իր հայրենիքն եմ, բուն անանասի բուսած տեղը, և հարկ է վայելել 'ի լաւագունից և 'ի համեղագունից։ Մէկ մը կը նշմարեմ մեծագոյն և գունով մութ կարմրաբակ. անշուշտ հասունագոյն և քաղցրագոյն ըլլալու է. գագաթին ծայրէն փունջ մը առկախեալ կայ նման նուրբ տերևներու, թէպէտ աւելի մազի թելերու նմանութիւն կը բերեն։ Ես նշան կը համարիմ ազէկ հասունութեան, և թափով երկու ձեռօքս կը բռնեմ ու դէպ 'ի վեր կը քաշեմ. այլ այն կարծես գետնի վրայ հաստատուած զամուած է, տեղիք չի տար. չորս կողմս բազմութիւնը կը լսէ, մինչդեռ ես անանասը վեր ձգելու կ'աշխատիմ։ Այլ յանկարծ անանասին տակէն երկու վառուժ ձեռքեր դէպ 'ի վեր կը նետուին ու ձեռքերս կը բռնեն. օձի մը պտոյտներու երկիւղը ինձ անանասը ձգել կու տայ, այլ ձեռքերուս վրայ զամուած են։ Ծիծաղը չորս դիս կը բրդի. աչքերս կը բացուին ու կ'անդրադառնամ որ փոխանակ անանասի՝ քնացող հնդկի մը գլուխը բռնած էի։ Ծիծաղողաց ծիծաղակից՝ 'ի փոխարէն անպատեհութեան՝ լաւագոյն անանասը ընտրանօք սպասաւորիս ձեռքը կու տամ։

Շատ այլ անծանօթ պտղոց մէջէն՝ մէկ քանին 'ի դէպ համարեցայ տուն տանելու։ Անոնց ասկի էր տեսակ մը խոշոր նարընջի, զոր բոմիյօ կը կոչեն (pumelo, pamplemousse), և որ խոշոր ձմերուկի մեծութեամբ կ'ըլլայ։ Ներքին գոյնը կարմիր ու ճերմակ խառն է, և է քաղցրահամ և անուշ, թէպէտ թեթև մը լեղուա-

համ. առաւօտանց և շրջագայութենէ մը ետքը' զովարար և շատ ախորժելի է. այլ միանգամայն և զգուշալի. անհնարին է առ անգամ մի ամբողջ մը ուտել. կտրած' չաւրուիր, այլ երեք և չորս օր և աւելի կը դիմանայ. բայց այն ատեն փորհարութիւն կը պատճառէ, զոր 'ի փորձոյ սորվեցայ։ Արտաքին առևտրրոյ կարծեմ թէ նիւթ կրնայ ըլլալ, որովհետև նարնջի պէս' մանաւանդ թէ աւելի երկայն կը դիմանայ։

Ձմերուկն և սեխն առատ է. սակայն առջինին ներքին աժգոյն տեսքը զիս ճաշակելու չի հրապուրեր։ Նոյնպէս առատաբար կը գտնուի նարինջը, մանտարին կոչուածը, այլ ընտրելագոյն և համեղ։ Խաղողն իսկ չի պակսիր, այլ փոքր կողովիկներու ու ափերու մէջ իբր ազնիւ բան' կը վաճառեն. բայց ոչ է Պոմպէյի արդիւնք այլ Ջարունկապատէն ու Քապուլէն կու գայ, և է ընդհանրապէս թթուաշ կատարեալ հասուննացեալ չըլլալուն։ Նոյն տեղերէն կու գան նաև ընկոյզ, փստուղ, չոր դեղձ և խնձոր։ Թուզ, եղակ թարմ ու չոր արմաւ, և այլ տեսակ Հնդկաստանի յատուկ պտուղք շատ են, բայց ընդհանրապէս մեր քիմացը ախորժահամ մէկ քանին է. մեծաւ մասամբ լպրծուն համ մը ունին։

Մանկօ պտուղը կ'ըսուի թէ Հնդկաստանի պտղոց մէջէն ամենէն համեղն ըլլայ. բայց դժբաղդաբար այն պտուղը մայիս ամսուն մէջ կը սկսի հասուննալ. ես շատ ուշ եկեր էի զայն վայելելու։ Ցիրուն կան կանխահաս տեսակներ ալ, որոնք խաբեբայ Հնդկին առիթ կու տան զօտարականը խաբելու. ինչպէս ինծ հանդիպեցաւ մարտի ամսուն մէջ, որ և շատ վտահամ գըտայ։ Սակայն գիտցողք կ'ապահովեն թէ մանկօն ընտրելագոյն է ամենայն հնդիկ պտղոց։

Ինծ յաւէտ ախորժելի է պանանը. պանանը, կ'ըսեմ, որ իւր պէս պէս գոյնովը, ձևովը ու մեծութեամբը' նախանձելի պտուղ մըն է մրգաստրաց։ Ցորչափ եղէ 'ի Պոմպէյ' ոչ երբեք նուաղեցաւ պանանը օրը հինգ անգամ քմաց ներքևը իյնալու։ Այս եղաւ մի միայն ուտելիք' զոր կրցայ շրջագայութեանցս ժամանակը Հնդկին ձեռքէն առնուլ և ճաշակել։ Իւր թղանման բարակ մաշկը մատանց ծայրով թեթևաբար վերցնելով, ձերմակ, փխրուն և անուշ միսը կը մնայ, որ լեզուին ներքևը կը հալի։ Ցիրաւի եթէ ուրիշ բանի համար Հնդկաստան երթալ չաժէր, գոնէ պանան պտուղը ուտելու համար երթալու էր։

Քօքոյի ընկոյզն առատութեամբը պանանի կը համապատասխանէ. բայց եթէ քմացս գրգռիչ ըլլալու ուժը չունեցաւ' գոնեայ սորվեցայ երկրին ինչ օգտակար պտուղ ըլլալը։ Ասոր ծառը ոչ միայն լուսաւորութեան կը ծառայէ, հապա նաև բնիկներուն իբր օծիչ մարմնոյ։ Այս ծառոց պտուղներէն Հնդիկք տեսակ մը ոգելից ըմպելիք կը թորեն, հեշտացուցիչ քմաց, որով և կը գինովնան ալ։

Պտղոց սրահին այցելութիւնս լմնցնելով, վաճառանոցին հարաւային թևը կըմտնեմ, որոյ երկայնութիւնը 150 ոտք է, իսկ լայնութիւնը 100։ Այս թևս ինչպէս ըսինք' կանաչեղինաց, ընդեղինաց և համեմոց որոշեալ է։ Կ'ըսեն թէ հարիւր տարի առաջ կանաչեղինաց մշակութիւնը ոչինչ էր 'ի Հնդիկս. իսկ հիմա այնքան յառաջացած է' որ անհատնում տեսակներ կը մշակուին։ Դդմնկանաց տեսակը զիս կը հիացնէ. կան տեսակներ որ երբէք տեսած չէի։ Սակայն այս վաճառանոցին մէջ պատճառնի և վարուղի ազգը ընտրելը շատ զգուշալի է, կամ գոնէ շատ սուր ու փորձ աչք ունենալու է ինչպէս փորձով իսկ տեսայ։ Որովհետև ողջոյն այն վաճառանոցին սրահը

մէկ մեզրիւ չափ բարձր տախտակամածներու գծե-րով բաժնուած է ծայրէ 'ի ծայր։ Այն տախտակա-մածները դարձեալ խորշ խորշ որոշած է, ինչպէս առանձին առանձին խանութ։ Վաճառողը վրան կըծ-կած՝ իր բերքերն առջեւը դիզած պարզած է։ Եւ որով-հետեւ շատ անգամ երկու կամ երեք հոգի կ'ըլլան նոյն մասին տէր ու վաճառող, երկայն սպասելը քը-նոյ ծանրութիւնը կը բերէ։ Այն արձակուրդին միջոցը ոտք ու ձեռք պատնճաններուն ու փարունգներուն հետ կը խառնուին ու կը շփոթուին. և գլխու ինծի որ պատճառ բանել համարելով Հնդիկ տիրոջը ան-լուայ սրունքն ու թեւը վերուցի. բարեբաղդաբար ջրի աղբիւրը հոն մօտ էր։

Համեմոց բաժինը ամենաճոխ է։ Կարծես Հնդկին քիմքը մասնաւոր կերպիւ անոնց տրամադրեալ է, մինչեւ որ իր ուտելիքն առատաբար չհամեմէ՝ չուտեր։ Գուցէ այս պիտոյքը կլիմային առողջաբանական պայ-մանին պահանջ մըն է. անանկ որ ոչ միայն այս վա-ճառանոցին մէջ, հապա նաեւ քաղաքին փողոցաց կրպակներուն շատերը համեմք կը վաճառեն, և յա-ճախորդք անպակաս են։

Հացագործն իսկ մոռցուած չէ, իր բաժանմունքն ինքն ալ ունի. և հացագործքն են բորդոզայի սեւա-մորթ և անկօշիկ հին գաղթականք։ Որոց շարունա-կութիւն կ'ընեն պանրավաճառք, կարագավաճառք և այլ ուտելեաց վաճառողք։

Այն տեղւոյն երթեւեկը, այն բազմութեան աղա-ղակը, այն գլուխներու զեռացումը չեն կրնար նորեկ եւրոպացի այցելուին վրայ տպաւորութիւն չընել. մա-նաւանդ առաջին անգամուն որ տեղւոյն այց կ'ելլէ։ Եւ ես իսկ իմ այս շրջանիս մէջ ախորժելով կը քայ-լեմ այն խառնիճաղանճին հետ խառնուած, գրօսանք

զգալով ու դիտելով ոչ միայն այն արգաւանդ երկրին բերքերն, հապա նաեւ այն գոյնզգոյն զգեստներով ընիկները, որ փոխադարձ զարմացմամբ ինծի կը նային և յարգութեամբ ճամբայ կը բանան։

Այս երկու սրահներէն դուրս և որիշ է մսեղինաց և ձկնեղինաց վաճառանոցը. սակայն այն տեղին այց-ելելու ոչ երբեք համարձակեցայ։ Թէպէտ և ջրին առատութեամբը այն տեղւոյն մաքրութեանը մեծ հոգ կը տանին, սակայն կլիմային տաքութեանը պատճա-ռաւ այն վաճառանոցներէն հոտը ջնջելը անկարելի է. անոր համար ալ միշտ հեռուանց քերելով կ'ան-ցնէի։

Հաւավաճառաց ու թռչնավաճառաց բաժանումն ուրիշ մասնաւոր թեւ մը կը ձեւացնէ։ Թռչնասէրը իր ախորժը գրեթէ լիովին կրնայ յագեցնել։ Ի Պոմպէյ յաճախող շոգենաւք՝ այլ և այլ երկիրներու թռչուն-ները հոն կը բերեն 'ի վաճառ, յորս կը գերազանցեն թութակք, սըլըուք, դեղձանիկք, և այլ կերպ կերպ և գոյնզգոյն թռչունք, ընդ որս և կապկունք, եղնիկք, և այլ կենդանիք։ Սակայն այս թռչնականաց գինն ալ, ընդդէմ ամենայն ակնկալութեան, ծանր է։ Զոյգ մը դեղձանիկ, օրինակի համար, մինչեւ երեսուն և քառասուն փրանգի կը ծախուի։ Ամենագոյն՝ Պոմպէյի թութակքն են, որոց ձագերն՝ մինչեւ կէս փրանգ կ'ա-ժեն։ Սակայն և այս տեսակ թութակը, որ ամենէն հասարակը կը համարուի, ամենէն խելացին և ամե-նէն աշխոյժն է։ Ասոր ապացոյցը իմ Բովերեցու կու-տայ, որ Պոմպէյի թութակաց մէջէն կարծեմ ամենէն գողտրն է։ Այնպէս կը կապուին մարդու՝ որ շատ մը ալէս ետեւէն կ'երթան։ Մարմնոյն ձեւը, գլխուն աղ-ւորութիւնը, կանաչ փետուրներուն փայլը, և ամե-նէն աւելի անոր ընտանութիւնը՝ թռչնոց մէջէն աւելի

սիրելի կ'ընեն զինքը։ Եւրոպացի ճանապարհորդաց ներկայութիւնը անպակաս է այս վաճառանոցին մէջէն։

Մեր վաճառանոցին ստորագրութեան վերջը գալով՝ բոլոր այս շինուց մէջտեղի միջոցը մշտականաչ պարտէզ մը բռնած է, որոյ կեդրոնէն միշտահոս և գեղեցկաշէն աղբիւրի մը ջուրը յարատև կ'ոռոգանէ անոր գոյնզգոյն ծաղկանց տունկերը։ Այս աղբիւրս կանգնողը ճոխ փարսի մը եղած է, որոյ այլ և այլ առատաձեռնութեան արդեանցը համար՝ անգլիական վարչութիւնը ազնուականութեան տիտղոսը տուած է։ Աղբիւրս անդրիներով զարդարած է, որք Հնդկաստանի այլ և այլ գետերը կը ներկայացնեն։

Մանաւոր ծաղկազարդման սպասաւորք շարունակ նոյն պարտէզը խնամելու հետ են, տունկերը ջրելով, ծառերը հոգալով, ծաղիկները զարմանելով, և այն շաւիղներուն փոշիները՝ զով և շարունակեալ ջրով նստեցնելով։ Այնքան զուարճութիւն ազդած է ինծի այս անդւոյս տեսութիւնը՝ որ շատ անգամ նոր նոր ախորժով այցելած եմ, և միշտ առանց անդրադառնալու որ ժամերը երագութեամբ կ'անցնէին. և այն զգացած զուարճութեանս առեն միշտ ըսած եմ թէ յիրաւի է պարծիլ Պոմպէյցւոց իրենց վաճառանոցին վրայ։

Հաճոյացեալ պտուղներու հաւաքմամբ՝ ոտքս վաճառանոցին դռնէն դուրս կը դնեմ և քայլս դէպ 'ի պանդոկը կ'ուղղեմ, աճապարելով միջաճաշի ժամուն հասնելու։ Սակայն խանութպանից միջնորդներու խումբ մը զիս կը պաշարէ դէպ 'ի շրջակայ խանութները ձգելով։ Վաճառանոցին հիւսիսային կողմը՝ բնիկներուն քաղաքին ընդհանուր ճակատը՝ կրպակներու շարունակեալ գիծ մըն է։ Հոն ամեն տեսակ

ձեռագործի նիւթ կը գտնուի։ Սակայն երից ժամուց հոգնեցուցիչ այցելութիւնս զիս հանգստեան կը շտապեցնէ։ Գրեթէ կռուելով՝ այն յամառ հրաւիրողաց ձեռքէն կ'ազատիմ ու քիչ մը ետքը պանդոկը կը հասնիմ։

Խոնջ ու վաստակեալ միջաճաշէն յետոյ սենեկիս մթութեանը մէջ հանգիստ կը բռնեմ. սակայն տեսութիւնս սենեկիս միջնորմէն դուրս՝ սանդղին վերը երկու անպատկառ աչքեր կը նշմարէ, որ մթութեան մէջէն երկու ադամանդից փայլը կը նմանին։ Աչքերս մէկդի կը դարձնեմ, բայց կամայ ակամայ դարձեալ հոն կը տանիմ, և դարձեալ այն սևորակ դէմքին փայլուն աչքերը հոն սևեռեալ դէպ 'ի սենեակս կը նային։ Կը համբերեմ և աչքերս կը գոցեմ։

Բայց երևակայութիւնս կը ջերմանայ, և անպատշաճութեան դիպայ կրիւք,

— Ուրեմն, կ'ըսեմ, հոս տեղս առանձնութեան հանգիստ բռնելը կարելի չէ՞։ —

Նեղսրտութեամբ կը կանգնիմ, գլխարկս կ'առնում և սպասաւորիս ձայն կու տամ՝ ինձ դէպ 'ի Աւստրիոյ հիւպատոսարանը առաջնորդելու։ Սենեկիս դռնէն դուրս՝ աչքերս դէպ 'ի փայլուն աչաց վայրը կը տանիմ, և մի և նոյն առեն սևամորթ կատու մը սանդղին ծայրէն ոստոստելով վար կը գահավիժի։ Գաղտնիքը կը լուծուէր. կատուին աչքերն ունայն տեղ զիս խռովեր էին։ Բայց մղումը մէյմը առած էի. հարկ էր որ Աւստրիոյ հիւպատոսին երթայի յանձնարարականքս ներկայացնելու։

Քանի վայրկեան ետքը Էլֆինսթըն սըրքլ բոլորշի հրապարակն էի, որու կեդրոնը ջրի աւազանով գեղեցիկ ծաղկազարդ պարտէզ մը շինած է։ Հրապարակը կամարակապ ու մեծագործ շէնքերու բոլորշի մըն է,

որ գլխաւորապէս վաճառականաց և առեւտրական գործոց սենեակք են։ Հոն մօտ է նաեւ անգղիական մայր եկեղեցին։ Հոն մեծ դրան մը ճակատը Աւստրիոյ և Իտալիոյ հիւպատոսաց նշանագրոշմը կը նշմարեմ, և անմիջապէս տախտակեայ սանդղի մը աստիճաններէն առաջին գստիկոնը կ'ելլեմ։ Բակոտն, կապտազգեստ Հնդիկ սպասաւոր մը զիս կը դիմաւորէ. անոր ուսին ոսկեհիւս լայն ժապաւէնը և աւստրիական ոսկեզօծ երկգլուխ արծուին ինծ կ'ըսեն թէ հիւպատոսին սպասաւորն է։ Հարցմանս իրեն ուղղելովս ինծ ընդարձակ սրահի մը մէջէն՝ հիւպատոսին սենեակը կ'առաջնորդէ։ Հինգ կամ վեց Փարսի և Հնդիկ գրագիրք՝ առանձին գրասեղանաց առջին նըստած՝ կը գրեն. տեղին աւելի վաճառականի սենեակ է քան հիւպատոսարան. հիւպատոսին սենեակն իսկ վաճառականի մը գործատեղւոյն երեւոյթն ունի։ Եւ յիրաւի այսպէս է. որովհետեւ հիւպատոսք 'ի Պոմպէյ, գոնեա Աւստրիոյ և Իտալիոյ, ոչ միայն իրենց սեփական տէրութեանց ներկայացուցիչք են, այլ և նաւական գծերու գործակատարք։ Այսպէս և Աւստրիոյ հիւպատոս, առ որ յանձնարարական ունէի 'ի հիւպատէն Վիեննայոյ, ոչ միայն տէրութեան ներկայացուցիչ էր, այլ և Լոյտի հնդկային գծին գործակատար, և առանձին վաճառական։

Ի Հնդիկս, ինչպէս նաեւ ամեն հնաւոր երկիրներ, եւրոպացի օտարականք՝ իրենց սակաւութեանը պատճառաւ՝ իրարու վրայ իբր ընտանի, իբր ընկեր, իբր եղբայր կը նային։ Նորեկի մը գալուստը զիրենք կը դրդէ անոր ընկերութիւնը բնտռելու, և անկէ հայրենեաց լուրերը լսելու. և այսպէս նոր հիւրոց ամենայն մարդասիրութիւն կը ցուցնեն։ Որպէս եղաւ և ինծ ասա 'ի հիւպատոսարանին. և սիրոյ և ջերմ

ընդունելութենէ մը ետքը, հիւպատոսին միջնորդելովը լաւագոյն և ըստ տեղւոյն բաւականապէս հանգիստ բնակարան մը յաջողեցայ գտնել։

Հինգ օր միայն բնակեցայ 'ի Սանդրալ Օդէլ խաղական պանդոկը. վեցերորդ առաւօտը, առանց ունկն մատուցանելու պանդոկապետին, որ զիս քովը թողակաւոր բանելու համար ամենայն ներողամիտ ուշադրութիւն կը խոստանար, փոքր կահիկովս 'ի Սարկըն տունը թոշակաւոր կը մտնէի։ Նոյն տունը արդէն թոշակաւորք կային՝ Գաղղիացի մը, Զուիցերացի ժամագործ մը, և Անգղիացի պաշտօնախնդիր պատանի մը։ Եթէ նոր սենեակս բոլորովին խնդրածիս համեմատ չէր, գոնեա պատշաճագոյն էր։ Անպատշաճութիւնը, զոր ես սկզբան կ'անգիտանայի, բնակչաց թուոյն վրայ էր. կը համարէի թէ բնակարանին վարձքին հատուցումը յինէն ըլլալով, անոր վայելքն ալ ինձ միայն պիտոր ըլլար. սակայն առանց պանդոկապետին գիտութեանը հաշիւ կ'ընէի. շատ չուշացայ հասու ըլլալու՝ որ նոյն սենեակը գրեթէ գրեթէ կենդանաբանական ապաստանարան մըն էր։

Հազիւ թէ առջի գիշերը վարագուրաց ներքեւ ամփոփուած՝ մթան մէջ քնոյ հանգիստը կը բնտռէի, անկողնիս չորս կողմը քայլելու աղմուկ մը սկսայ լսել. մկան էր քալուածքը, կատուի թէ այլոյ կենդանւոյ. հապա եթէ օձի՛ մը այցելութիւնն ըլլար, որ դժուարին բան մը չէր, ինչ ընելու էր։ Հարցումս առանց լուծելու՝ միւս կողմի դարձայ։ Բայց անմիջապէս քայլողն ալ մագլցելով վարագոյրներէն վեր սկըսաւ ելլել. և ինչպէս թէ լարախաղաց մը ըլլար՝ վեր վար վազվռտէր, իջնար, ելլէր, որպէս թէ պար բըռնէր։ Հանգիստս կորսնցնել չէր արժեր. հիւրիս բարի զուարճութիւն մաղթեցի. անշուշտ, կ'ըսէի, ինչ ալ ըլ-

լայ, մուկ ըլլայ, կատու թէ օձ, կամ թէ Հնդկի մը ոգին, անփութութեանս աջին ձանձրանալով տեղիք տայ պիտի։ Ակնկալութեանս հակառակ բոլոր գիշերը զուարթ պարահանդէսը շարունակեց։

Առաւօտու լոյսը այն գիշերային անկոչ այցելուն հալածեց. բայց նորատեսակ աղմուկ մը աչքերս բանալ տուաւ։ Արեւը ծագեր էր՝ իր կարմրորակ ճառագայթները շեշտակի վարագուրեցս վրայ նկարելով. թռչնոց մերձաւոր ճռուողիւն մը ականջս խայթեց. վարագուրին ծայրէ մը տեսնեմ հինգ ոստոստող ճնճղուկ գետնէն փշրանքները կը քաղէին։ Ուստի՞ մտեր էին այս նոր հիւրք։ Աչքս պատուհանաց կը տանիմ. այն վանդակափեղք այնքան ճարտարութեամբ շինուած էին, որ ագռաւք անգամ ազատ մուտ կրնային ունենալ. այսպէս կիրառութիւնը ունայն է ՚ի Պոմպէյ։

Այն օրէն սովորեցայ առաւօտները թռչնոց ձայնին հնազանդ զարթնուլ։ Իսկ ագռաւք թէ և պատուհանիս վրայ կու գային կը հանգչէին, ոչ երբեք համարձակեցան ներս սենեակը մտնելու։

Սակայն առաջին օրուան հիւրս ձանձրացող տեսակէն չէր. իր այցելութիւնները շարունակեց, կարծես ինծի մերձենալու գիտմամբ. այլ ապահովացուցած վարագոյրք միշտ խափան էին, և միայն վեր վար վազվռտելով կը գոհանար։ Բայց գիշեր մը համբերութիւնս հատաւ. ալ ուզեցի անշնորհք հիւրիս հետ ծանօթանալ. ո՜հ, կ'ըսէի մտօքս, եթէ Հնդկի մը ոգին ըլլայ, որ կ'ըսեն թէ շատ կան թափառական, ո՜րչափ հետաքրքրութեան արժիք պիտի ըլլայ ինծի։ Ճրագն անցուցի ու լռիկ կը մնայի. և ահա հաւատարիմ իր այցելութեանցը՝ իսկոյն սկսաւ վարագուրիս վրայէն մագլցել. աճապարեցի ճրագը վառելու,

բայց հիւրը գիւտական երագութեամբ լռեց անյայտ եղաւ։ Համբերութեամբ սենեկիս բոլորը կու գամ հիւրը փնտռելով. յանկարծ թռչող մութ մարմին մը անկողնիս վրայէն անցնելով՝ գնաց պատին զարնուեցաւ մնաց։ Այս անգամուն, ըսի, տեսնեմ թէ ո՞վ է։ Երկու, երեք շրջանով հալածական վարեցի, մինչև հարուածի մը տակ ընկճեալ մնաց. գեղեցիկ սևագոյն պատենաթև մըն էր բթաչափ մեծութեամբ։ Բայց մինչդեռ զայն գետնէն կը վերցընէի, աչքերս դէպ ՚ի որմը գնացին. հոն նոյն միջատոց լեգէոնք այլ և այլ ուղղութեամբ կը վազէին։ Ու վայր մը կեցայ զարմացմամբ. ինչ ունէի ընել, զամէնը հալածել, ջարդել անհնարին էր. թողուլ անկողին դառնալ կը մտածէի, երբ անոնց ետևէն մղեսի տեսակներ տեսայ, որ նմանապէս պատէ պատ կը վազվռտէին։ Աչքերս գոցեցի, անշուշտ ըսի, ասոնց ետևէն կարիճք և օձք պիտի գան. անոնցմէ ետքն ալ ո՞ գիտէ ինչ։ Հասկցայ որ նոյն սենեկին իրաւունքն միայն իմս չէր. թողի և անկողին մտայ։

Թմրութիւնը չուշացաւ աչքերս գոցելու, բայց այն թմրութեան մէջէն վրաս քալող բան մը զգացի։ Ըշտապաւ վեր նետուեցայ և ձեռքս ճրագին տարի. կը համարէի թէ՝ այն անակնկալ հիւրը հնդկային համբաւոր օձերէն մէկ մը ըլլայ։ Գաւազանով ձեռքս զինած, վարագուրին տակը կը հսկեմ. չափաւոր մեծութեամբ սև մուկ մը անկողնիս վրան վեր վար վազելով կը խաղար։ Գաւազանը զահավիժաբար իջաւ, բայց անկոչ հիւրը հարուածին իջնալուն չսպասեց. անկողնին մէկ անկիւնէն ինքզինքն զահավիժեց, և անմիջապէս մերձակայ ծակ մը մտաւ։ Երկրորդ հարուածն իջաւ երագաբար, բայց անմիջապէս փոշիի ամպ մը տեսարանը ծածկեց. մկան գիւ-

կին տեղ՝ գետնի տախտակին խորտակած կտոր մը ձնայ։

Ուստի կրցեր էր մուտ ունենալ այն անախորժ հիւրը. Թուի թէ Պանա սպասաւորիս հետ դաշնադիր եղած էր. որովհետեւ փորագուրին մէկ փոքր ծայրը գգուշացընելու անհոգացած էր։

Այս անգամուն ծանօթանալով սենեկիս բնակչացը՝ համբերել առաջարկեցի, և անոնց հետ բնակակից ըլլալու հաստատուն դիտաւորութեամբ՝ թողի որ ջուրը իր ճամբէն երթայ։

Բ

Պոմպէյի առաւելութիւնը. — Գաղղիացի բռչակաւորը. — Բաղդախնդրին դէպքը. — Ճախանադայի բախտը։ — Անկարելին 'ի Պոմպէյ. — Վաղբիշխար։ — Լուրեանն Աշտապակը։ — Փարսից յուղարկաւորութիւնը։ — Անակնկալ յարուցեալ մը։

Հիմա որ յիշատակներս կը յեղյեղեմ՝ բաց յայլոց՝ երկու գլխաւոր առաւելութիւն կը նշմարեմ, որ սիրտս մասնաւոր կերպիւ Պոմպէյի հետ կապած են. անոնց մին կը հայի բնութեան, միւսը մարդկային բարեկարգութեան։ Ցետինս աւելի մասնաւոր կերպիւ Եւրոպացւոց կը պատկանի. ոստիկանութեան աչքը այնպէս ուշադիր է՝ որ տանդ բովանդակելոց վրայ սիրտդ կրնայ ապահովապար հանգչիլ. եթէ գողը բռնանի չէ՝ կրնաս վստահ ըլլալ՝ որ ոչ ոք անոնց կը գաղէ։ Ամեն երկու քայլ առնելուդ՝ ոստիկանութեան սպասաւորի մը կը հանդիպիս. այս սպասաւորք բազմութեամբ ամեն դին ցրուած, միշտ կանգուն, միշտ ուշադիր, վեր վար քալելով ամենուն շարժմունքը կը դիտեն։

Բնակած տունս փողոցի դուռ չունէր, կամ թէ ունէր՝ ոչ երբեք կը գոցուէր։ Սենեկիս դուռը նմանապէս գիշեր ու ցորեկ բաց էր. եթէ գող մը չար դիտաւորութիւն ունենար, շատ էր սանդղէն վեր սրահը ելլէր. տանը ամեն սենեկի դուռը բաց կը գտնէր, և տէարքն կամ 'ի քուն և կամ արտաքս։ Բայց այս բանս երբեք չի հանդիպէր. գոնէ ցորչափ հոն եղայ՝ չլսեցի։

Երկրորդ առաւելութիւնն է բնութեան կամ օդոյ. տարին ութ ամիս միակերպ անամպ երկինք մը կը պարզի ընդհանուր կղզւոյն վրայ. արեւ միշտ միակերպ պայծառութեամբ արեւելքէն կ'ելլէ, և անայլայլ արեւմուտքը կը խոնարհի, ոսկեղէն հորիզոն մը հետոցը ետեւէն նկարելով թողլով: Բայց այս ութ ամսէն ետքը՝ չորս անխուսափելի անձրեւային ամիսք կը յաջորդեն, յորում բնութիւնը երկնից սահանքը կը բանայ, ամենօրեայ և անընդհատ փոթորկալից կատաղութեամբ: Այն ատեն՝ Պոմպէյի բնակութիւնը անտանելի կ'ըլլայ, մանաւանդ եւրոպացի գաղթականաց, որոց շատք հեռանալով բարձունքը կ'ապաւինին: Սակայն այն չորս ահաւոր ամիսներէն ետքը, երբ բնութիւնը իւր կատաղութեան բուռն թափը կը սպառէ ու ցամաքութեան միջոցը կը սկսի, չկայ երկիր մը կ'ըսեն, որ դաշտաց, բլրոց, բուսականութեան և ընդհանուր բնութեան գեղեցկութեան գաղափարը տայ:

Իմ բաղդս զիս այս երկրորդ եղանակին ձգեր էր 'ի Պոմպէյ. սակայն թէպէտ և ախորժելի էր ինձ, այլ հուսկ ուրեմն այն երկարօրեայ երկնից պայծառութիւնը, և միակերպ արեւուն կիզիչ փայլը, ինձ փափագելի կ'ընէր մթնոլորտի փոքր այլայլութիւն մը: Ո՜րչափ կ'անձկայի գոյզն ամպրոպ մը, համառօտ փոթորիկ մը, գոնեա երկնից վրայ քանի մը մթին ամպեր, յորոց քանի մը զովացուցիչ կաթիլք իյնային այն ծարաւի ու հրկիզեալ և փոշելից գետնին վրայ: Ունա՜յն ակնկալութիւն. ինչ արեւ որ ողջունեց զիս առաջին օրը, դարձեալ մի և նոյնը վերջին օրը զիս շոգենաւ յուղարկեց: Բայց և այնպէս յաւէտ այս միակերպութիւնը իւր քաղցրութիւնն ունի. մեզի նկատմամբ մանաւանդ, որոց երբեմն մեր կլիմային պայմանը՝ օրերով արեգին երեսը փափաքելի կ'ընէ:

Արգի բնակած տունս 'ի Ֆորդ, կանխաւ կղզւոյն բերդը, կեդրոնական տեղ մ'ըն էր, ուր կը զեռար բուն առեւտրական և գործունէութեան կեանքը: Մեզի հանդէպ բողոքականաց հազարաւոր ճիւղերէն մէկի մը ժողովատեղին, որոյ ջերմեռանդից եռանդը՝ կարծես գիտած էր երեկոյեան ճաշին անդորր խօսակցութիւնը երաժշտութեամբ ու երգօք համեմել: Վաթսուն քայլ անդին՝ Հայոց եկեղեցին, որոյ բակին խորհրդաւոր մթութիւնը մշտավառ կանթեղի մը լոյսը կը փարատէր. անոր ալ կից Լատինաց եպիսկոպոսարանը հանդերձ իւր ժամատեղեաւը:

Որչափ հոյակապ չէնք որ անգղիական վարչութիւնը այն Ֆորդ կոչեցեալ ընդարձակ միջոցին մէջ կրցեր է ցրուելով կանգնել 'ի զարդարումն քաղաքին, մեծագոյն մասը իմ բոլորս կը գտնուէին. գանձատունը, գիւանը, համալսարանը, բարձրագոյն ատեանը, թղթատունը, հեռագրատունը, Հնդկաստանի կայսրուհւոյն յիշատակարանը, Կալեսի իշխանին ձիաւոր արձանը, և այլ շքեղ ու հոյակապ չէնքեր: Աչքս կը զբօսնոյր ամեն անգամ որ այն մեծագործութեանց բովէն կ'անցնէի, և սիրտս կը բացուէր այն գեղեցիկ ծաղկունքը դիտելով որ այն չէնքերը պատող պարտիզաց մէջ կը մշակուէին: Եւ եթէ երբեք այն փառահեղ շինուածոց պակասութիւն մը կը գտնէի, ընդհանրապէս գոթացի ճարտարապետութեան միակերպ ոճն էր, որ հուսկ ուրեմն նորութիւն սիրող մարդուն աչքը կը յոգնեցնէ:

Օրերը կ'անցնէին այն հետաքրքրութեան արժանի փողոցները պտտելով 'ի տես ինձ անսովոր տեսարանաց. ամեն փոքր դէպք ինձ զուարճալի կը թուէր իւր նորութեամբ: Ոչ այնքան տեղեակ երկրին ներքնոյն՝ կը համարէի թէ Պոմպէյ գտնուելովս ընդհա-

նուր Հնդկաստանին ճշգրիտ գաղափարը կ'ունենայի․ որովհետև քաղաքս Հնդկաստանի բոլոր ժողովրդոց ժողովատեղի մը կրնայ համարուիլ։ Ամէն երեկոյեան ճաշուն բազմելով՝ օրուան տեսածներուս ու տպաւորութեանցս վրայ կը խօսակցէինք։ Գաղղիացին, որ նոյն տանը ինձ ընակակից էր, և որ շատ տարիներէ 'ի վեր Հնդկաստան կը գտնուէր, ուր շատ տեղ ճանապարհորդած ըլլալով՝ քաջ տեղեակ էր աշխարհին, ինձ սովոր էր ըսելու՝ թէ Պոմպէյ չէր Հընդկաստան, թէպէտ և ընդհանուր Հնդկաստանեայց ժողովատեղի էր։ Հընդկաստանի ճշգրիտ գաղափար մը ունենալու համար հարկ էր ներսերը քալել․ հարկ էր գոնէ Տէլհի, Ճակերնակ կամ Ճականոգա և կամ բուն իսկ Պէնարէս երթալ․ հոն բոլորովին նոր տեսարան հանդիսանալու էր ինձ։ Եւ ապա իւր խօսքերը հաստատել ուզելով՝ գլխէն անցած դէպքերը կը պատմէր։ Ուշի ուշով մտիկ կ'ընէին բոլոր սեղանակիցք, որք ինձ նման Պոմպէյէն դուրս ելած չէին։

Ինձ յաւէտ հետաքրքրական էր կրօնական խօսակցութիւնը, որ այնպէս ճշգրիտ գաղափար կրնայ տալ ժողովրդեան քաղաքական կրթութեան ու բարուց, և շատ անգամ խօսքը անոր վրայ դառնալով՝ ականատես Գաղղիացւոյն գրոյցը՝ ըստ ընդարոյս սովորութեան իւր ազգայնոց՝ անհատնում էր։ Օր մը Ճականոգայի Թափօրին նկարագրութիւնն ընելով այսպէս սկսաւ ըսել․

— Տէլհի եղած ատենս, օր մը հնդիկ զգեստով մէկ մը զիս կը դիմաւորէ․ այն զգեստին և այն հընդկաներկ մորթին տակը ոչ ոք կրնար գուշակել թէ Եւրոպացի մը ըլլայ․ և սակայն զիս դիմաւորողն ոչ միայն Եւրոպացի մըն էր, այլ և որ ինձ աւելի զար-

մանալի երևցաւ, Գաղղիացի ոմն էր և Բարիզու թաղերէն մէկի մը ծնունդ։ Անհաստատ բնաւորութիւնը և կենաց պայմանը զինքը բաղդախնդիր մը ըրեր էին․ որ աշխարհէ աշխարհ անցնելով Հնդկաստան իյներ էր։ Հոս ուզելով ոչ միայն կենցաղավարութեամբ այլ և կրօնիւք տեղացւոց նմանիլ, Պրահմինի մը աշակերտեր էր Մանուի կրօնքը սորվելու։ Պրահմինը չաթուրվէտի մըն էր, որ է ըսել՝ չորս վետաներն, որ Հնդկաց սրբազան գրքերն են, սորված էր։ Այս Պրահմինը վարդապետելով իրեն ուսոյց, թէ Հնդիկք որ հոգեփոխութեան կը հաւատան՝ կը համարին թէ սրբոց՝ այսինքն քրմաց հոգիք՝ շիտակ երկինքը կ'ելլեն ու կ'երթան Պրահմային հոգւոյն հետ կը միանան՝ յաւիտենական երանութիւնը վայելելու։ Իսկ այն Պրահմիններուն հոգիները՝ որ երկինքը չեն ելլեր, եզանց, կովուց և ուրիշ պաշտելի կենդանեաց մարմինը կը մտնեն։ Ռաճաներուն ու Նապապներուն հոգիները տեսակ մը շատ յարգի համարեալ կապիկներու մարմնոյն մէջ կը բնակին․ իսկ հասարակ քաղաքացւոց, վաճառականաց և արհեստաւորաց հոգիները՝ պիղծ կենդանեաց մարմինը կը մտնեն, որպէս զի նոր թշուառութեանց կեանքով մը սրբուին։ Այս ամենէն դուրս բարիայց դասակարգը կու գայ․ ասոնց համար Հնդիկք կը համարին թէ հոգի չունին․ սակայն Պէնարէսի պատուանց կարծիքը ասոր նկատմամբ տարբեր է․ ասոնք կը համարին թէ բարիայք ալ հոգի ունին․ միայն թէ այս դասու մարդոց հոգին՝ չարագործ ոգիներուն երևակայական մարմինը կ'երթան կը բնակին։ Այս ոգիներէս ոմանք, յորոց մին է Ռավանա, հրէշաւոր սկայք են․ մարդոց ամենևին վնաս մը չեն ըներ, որովհետև շարունակ զբաղած են դից հետ կռուելու․ զորոնք և մերթ ընդ մերթ

յագթահարելով կը ջարդեն ու կ'ուտեն, այլ առանց անոնց անհամար թիւը զգալի կերպով նուազեցընելու: Այլք, ինչպէս Հիտիմպա, անտառաց ու գերեզմաննոցներուն մէջ կը բնակին, և վամպիռներու նըման՝ աղջկանց արեան ծարաւի են, զոր գիշերը անյագաբար կը ծծեն, և կամ թէ փոքր տղաքը կ'ուտեն:

Երկայն ատեն Հնդկաստան թափառելով վերջապէս մարթը արևուն ջերմութենէն հրկիզեալ մութ գոյն մը առաւ. ունանկ որ տեղացւոց հետ կը շփոթուէր: Մերթ մուրալով, մերթ աշխատութեամբ, և գրեթէ միշտ խեղճաբար ապրելով, հասկ ուրեմն 'ի Ճականադա կը հասնի, ուր ժողովուրդը մեծ շարժման մէջ կը գտնէ: Այն քաղաքին մեծագործ տաճարին դիմացը կեցած՝ կը դիտէր այն մարդկային մտաց տեղծագործութիւնը՝ որոյ այլանդակ ու խճողած զարդերուն իմաստը հասկնալ չէր կրնար: Անոր ամեն մէկ փոքրիկ մասին վրայ այլանդակութեան կնիք մը կը նշմարէր: Երևակայեալ կենդանեաց, ճեմելքներու, սեանց կարգերու կոյտ մըն էր տեսածը. որոց զարդ կ'ընէին անհամար կայլիկներու, փիղերու, կովերու, պայատէրներու, և ամեն հաստկի պրահմիններու արձանաց բազմութիւն մը: Այսպիսի զարդերով հոծ՝ շէնքը գատիկոնէ գատիկոն դէպ 'ի երկինքը կը բարձրանար, նման աշտարակին Բաբելոնի:

Հնդիկ ջերմեռանդից անհուն բազմութիւն մը կը տեսնէր, որ ամեն կողմէն փութալով հոն կը դիմէին. Պրահմինք, գոյներով ծեփուած Ֆաքիրք, ուխտաւորք՝ հետերնին ածելով նուիրական եզներ՝ ոսկեզօծ ու պսակեալ եղջիւրներով, և կիսամերկ կանայք՝ որ ոտքէ մինչև գլուխ մետաղեայ ապարանջաններով ու քառամանեակներով ծածկուած, կը զբաղէին բակերնին պաշտամանց կարևոր սրբէ ջուրն ու

հալած կարագը պատրաստելու: Այս ամենայն պատրաստութիւնք թափօրի մը հանդէսին համար կ'ըլլային, որ նոյն այն օրը տեղի պիտոր ունենար:

Հնդկաստան, ձեզի փոքր տեղեկութիւն մը տալու համար, կը շարունակէր ըսել գաղղիացին, չկայ չափաւորապէս նշանաւոր տաճար մը որ իր թափօրը չունենայ. սակայն այս Ճականադայի տաճարը՝ ամիսը մէյմը թափօրի մը հանդէսը կատարելու սովորութիւնն ունի:

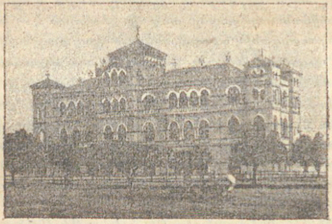

Հեռագրատուն:

Այս կրօնական հանդէսներուն առթիւ՝ գլխաւոր կուռքը մեծ հաստակառոյց կառքի մը վրայ դրած կը պտտցընեն. կառաց անիւք մեծ, ստուար, ու լեցուն են, և ոչ սովորական սայլից նման: Անուոց լխռունք ծանր գերանք են, որոց վրայ կը հանգչի երբեմն տասնըվեց մեթր բարձրութեամբ ծանր շէնք մը: Շէնքին խարսխին տախտակներուն վրայ էրիկ մարդոց ու կանանց լկտի նմանութիւնք փորուած

կան։ Անկէ դէպ 'ի վեր շէնքը գաւիթնէ գաւիթ միշտ նեղնալով կը բարձրանայ, անանկ որ բոլոր մեքենան բրգաձև կերպարանք մը կ'առնու։ Այսպիսի հանդիսաւոր օրեր սայլը՝ նկարեալ կտաւներով, ազնիւ կերպասներով, պսակներով ու ծաղիկներով կը զարդարեն, և կուռքը, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ փայտի կոճղ մը կոշտաբար արձան ձևացուցած, և որու մէջ կը համարին թէ Քրիշնա գից աճիւնը ըլլայ, ամենաճոխ զգեստներով կը հագուեցնեն, և ազնիւ և մեծ գին ունեցող գոհարներով կը զարդարեն։

Այսպէս զարդարեալ արձանը սայլին գագաթը աստիճանաւոր բարձր տեղ մը զետեղած է։ Անոր պատուանդանին աստիճաններուն վրայ բազմութիւն մը պարաւոր կանանց կեցած, ոմանք սիրամարգի փետուրներով շինած հովահարներով զկուռքը կը հովահարեն. այլք օդու մէջ փոքր դրօշակներ կը ճօճեն։ Ասոնցմէ զատ շատ մը մարդիկ՝ կառավարելու նպատակաւ սայլին վրայ ելած՝ անընդհատ աղաղակներով ժողովրդեան եռանդը կը խրախուսեն. որոնք հազարաւոր բազմութեամբ ձիու պէս լծուած՝ հաստ չուաններով զսայլը կը քաշեն։

Անպատմելի խառնակութեան և աղմկի մէջէն սայլը ծանրաբար կը յառաջէ։ Այն գից ընկերացող անհամար բազմութիւնը կը զեռայ. առ հասարակ արք, կանայք, տղայք կը կանչեն, կ'երգեն, կը ծիծաղին, կուլան, և չերևակայելի խռովութեան մը տեսարանը կու տան, լի ցոփութեամբ և անառակ երևութով. ուր խորհող մարդը ոչ խելք կը նշմարէ, ոչ վայելչութիւն և ոչ պատկառանք։

Մինչդեռ Թափօրը ծանր ծանր կը յառաջէ, այլանդակ կատաղի աղաղակները երթալով կը սաստկանան, որոց արձագանգ կ'ընէ մտքէ չանցնելու

անհամաձայն, անիմաստ և աղմկալից երաժշտութիւն մը, որ մարդուս ականջը կը խլացնէ։ Պարաւոր կանայք իսկ, որ ատանկ հանդէսներու մէջ բազմութեամբ կը վազեն, ցոփաբար պար կը բռնեն, մինչդեռ կրօնամոլ ջերմեռանդք սողալով՝ սայլին առջևը կը նետուին, շատք պատիւ ու երջանկութիւն համարելով անոր անւոց տակը ջախջախուելու։ Այլք սոյնպիսիք դարձեալ՝ իբր ապաշխարողք՝ սայլին վրայ հաստատուած շարժուն ու ճանկաւոր գերանի մը ճանկը՝ ուսերնուն մսին մէջէն անցուցած կը կախուին, և օդու մէջ ճօճանակի նման կը ճօճան։

Այս հռչակաւոր Թափօրներուն ներկայ ըլլալու համար Հնդիկք անհամար բազմութեամբ 'ի Ճականնադա կը դիմեն. անանկ որ մինչև 300,000 ջերմեռանդն ուխտաւոր կը համրեն տարուէ տարի։ Եւ շատք յայսպիսեաց ապաշխարողի կերպարանօք կ'ընեն բոլոր ճամբան, որ երբեմն տարիով ալ կը քշէ. կան ասոնցմէ որ իրենց տանը դռնէն սկսեալ՝ մարմնոյն հասակաւը ճամբուն գետինը կը չափեն իյնալով ու ելլելով, անանկ որ ըստ հեռաւորութեան երբեմն երկու և աւելի տարի կը քշէ մինչև այս գից տաճարը ուխտաւոր հասնելու։ Ցաւալին այն է որ այս ուխտաւորաց շատք դեռ նպատակին չհասած ճամբուն վրայ կը մեռնին. և շատ այլք 'ի դարձին՝ դեռ տուն չհասած՝ ամբողջ ընտանիքով կ'իյնան ու գազանաց կեր կ'ըլլան։ Անոր համար բոլոր այն ճամբաները որ դէպ 'ի Ճականնադա կը տանին, միշտ մարդկան գլխներով լեցուն են. և շագալք և անգեղք և այլ գազանք, կարծես մարդկային գլխներով սնանելու սովոր են։ Հաշուող եղած է որ տարուէ տարի միայն Ճականնադայի վիճակը այս ուխտաւորներէն 5000 մարդ ճամբաներուն վրայ կը

մեռնին։ Սովորական բան է ողջոյն ընտանիքներ տեսնել որ ճամբուն վրայ կիսամեռ ինկած ետևէ ետև կը մեռնին, մինչդեռ չագալք և անգեղք 'ի հեռուստ կեցած անոնց անկարութեանը կը սպասեն որ վրանին ինկնան ու պատառեն։

Այլ ես այս տեղեկութիւններս մէկդի թողլով բաղդախնդրիս դէպքին դառնամ։ Մինչդեռ բակոսը դիտելու հետ էր, յանկարծ տեսնէ որ դռները կը բացուին և աչագին սայլը երևան կ'ելլէ։ Խոկոյն ժողովուրդը յախուռն վրայ կը թափի և չուանները ձեռք կ'առնու. սայլին վրայ խրախուսիչք կանգուն կ'աղաղակեն, ու դիւահարական շարժմունքներով կը քաջալերեն զջերմեռանդները որ զսայլը քաշեն։ Այն հազարաւոր բազկաց ուժովը աչագին մեքենայն ծանր ծանր կը սկսի շարժիլ որ քաղաքին փողոցաց միջէն իր շրջանն ընէ։ Բաղդախնդիրը չհամարձակելով սայլին լծուելու՝ անոր քովէն քալող քանի մը ջերմեռանդից կ'ընկերանայ. և յուսալ թէ կարենայ քրմերէն ու պրահմաններէն մէկ քանի դրամ ողորմութիւն ձեռք ձգել, անոնց կրօնական ջերմեռանդն ամփոփումը կը կեղծաւորի։ Իր մորթոյ գոյնը և զգեստը զինքը Հնդիկ մը համարել տալով շըրջակայքը կը խաբէ. և նոյն այս բարեպատեհ դէպքը զինքը մահուան վտանգէ կը խալըսէ։

Սայլէն չորս քայլ հեռու գտնուելով, կը տեսնէ որ իր քովէն քալող ջերմեռանդներէն մէկը ստէպ ստէպ գլուխը դէպ 'ի սայլը դարձընելով կը դիտէ այն աչագին, լայն ու միակտուր անիւները, որ ծանր ծանր հոլովելով այն աչագին մեքենայն կը կրեն։ Յանկարծ տեսնէ որ այն մարդը գոյնը այլափոխելով ռաջի, ռաջի կը սկսի կանչել, և անմիջապէս վազե-

լով սայլին առաջին անուին առջևը գետինը կը տարածուի։ Բաղդախնդիրը համարելով թէ գլուխը դարձած ըլլալուն դիպուածով գետինը ինկած ըլլայ, վրան կը վազէ և մէկ սրունքէն բռնելով ծանր ծանր յառաջացող անուին առջևէն մէկդի քաշել կ'ուզէ։ Սակայն պրահման մը այն յանդուգն գործը տեսնելով, սրբասէր նախանձու վրէժխնդրութեամբ լըցուած՝ բարեգործին վրայ կը յարձըկի, գաւազանագլուխը կը հարուածէ, և ապա երկու հզօր բազուկներովը զինքը գրկելով ամբողջ մարմնովը կը վերցընէ ու սայլին առջևը կը նետէ, միւս ռաջիին քովը։ Մի և նոյն ատեն քրմաց երգերը, թմբուկները, փողերը, սրինգները՝ զարհուրելի գղրգիւնը կը սաստկացնեն, որպէս զի ջախջախուողին ցաւոց աղաղակները չլսուին։ Բարեբաղդաբար մեր մարդը այս անակնկալ դէպքէն չի շփոթիր. մինչդեռ սայլին անիւը՝ զարհուրելի ցաւոց աղաղակներու տակ այն թշուառ ջերմեռանդին ոսկորները կը ջախջախէ, ինքզինքը ուժով մը կը ցնցէ, և այնու շարժմամբ սայլին տակը կ'իյնայ ըստ երկայնութեան. այնպէս որ չորս անիւները քովէն կ'անցնին առանց փորուն կամ ողնաշարին դպչելու։ Միայն անուին մէկը ուսին քովէն քսուելով թիկնոցը կը կտրէ, որ յետոյ անոր կուզ մնալու պատճառ կ'ըլլայ։

Հնդիկք ռաջի կը կոչեն այն կամաւոր զոհը որով մարդ իր կեանքը կը նուիրէ, համարելով թէ այնու մահուամբ կը հաճոյանայ իրեք կամ չորս միլիոն դից մէկի մը, զորոնք իրենք կը պաշտեն։

Այս տեսակ ռաջիի ամենևին պակասութիւն չըլլար այն ջերմեռանդն Հնդկաց վրայ. որովհետև եթէ մէկը այս առթով անմիջապէս մեռնելու բարեբաղդութիւնը չունենայ՝ մտքերնին կը դնեն թէ

մեղք մը գործած պիտոր ըլլայ 'ի նախատինս հընդկային երբեակ գից, Պրահմայի, Վիշնուի և Սիվայի։ Այսպէս եղաւ այս մեր մարդուն ալ. Հնդիկք զինքը մեղաւոր և անարժան համարելով նոյն տեղը կիսամեռ թողին։ Մէկ քանի Սուտրայք որ հեռուանց սայլին ետևէն կ'երթային,— որովհետև իրենց դասակարգին մարդիկ պիղծ կը համարին ու չեն համարձակիր այն սուրբ առարկայից մերձենալու,— վրան գթացին, ու զինքը վերցընելով հիւանդանոցը

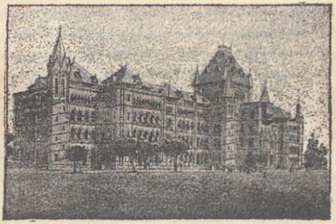

Բարձրագոյն ատեան։

տարին։ Բաղդախնդիրն ուզելով պատճառն իմանալ, հարցուց անոնց թէ ինչո՞ւ այն ջերմեռանդները զինքը ողջ թողեր գնացեր էին։

— Վասն զի, պատասխանեցին, յանյիշատակ ժամանակաց եկած սովորութիւն մըն է, որմէ և բան մը փոփոխել կարելի չէ յաւիտեանս. որովհետև ամէն բանի մէջ անյիշատակ սովորութիւնը սուրբ ճանչցուած է թէ 'ի յայտնութենէ, թէ յաւանդութենէ և թէ 'ի Վէտայց Մանուի։ —

Այսպիսի վատ և կրօնամոլութեամբ անգութ ժողովրդեան մը անտեղի հաւատարանութիւններէն բոլորովին զզուած, մեր բաղդախնդիրը միտքը դրաւ որ առողջացածին պէս ամենայն ջանք ընէ Եւրոպա դառնալու. զոր և բազում աշխատութեամբ վերջապէս 'ի գործ դրաւ։

— Ինչպէս օր մըն ալ, և կարելի եղածին չափ շուտ, ես ալ պիտոր ընեմ, ըսի, ճարտարախօսին անհատնում խօսքը կտրելով։

— Սակայն ես չէ, պատասխանեց զաղղիացին։ Այսչափ տարի հոս բնակելէս յետոյ, այս երկիրս գրեթէ իմ հայրենիքս եղած է։ Տեղացւոց կրօնական կամ ինչ և իցէ ուրիշ խնդրոց մէջ ամենևին անմասն ըլլալով, չունիմ պատճառ երկիրս ատելու. թող որ և մորթս իսկ այսուհետև կլիմային յարմարած է։ Սակայն ցորչափ դու հոս մնաս՝ ձեռքէս եկածը կ'ուզեմ ընել քաղաքս և քաղաքացիքս քեզի ճանչցընելու։ Եւ նախ եթէ քեզի հաճոյ է առաջիկայ կիւրակէն երթանք Փարսից Լռութեան կամ Մահու Աշտարակը տեսնենք։ —

Ի Պոմպէյ անկարելի բաներէն մէկը տաճարները մտնելն է. Հնդիկք անողոքելի են. թոյլ չեն տար քրիստոնէից ինչ և իցէ աթիւ տաճար մը մտնելու։ Եւ եթէ անխոհեմ ոմն բանի ուզենայ մտնել, ստիկանութիւնը գրեթէ պատասխանատու չըլլար հետևանքին. և այս բանս կը յաւելու Եւրոպացի քրիստոնէից զգուշութիւնը։ Քանի մը անգամ փորձ փորձեցի տաճարներու դուռը մտնելով. բայց հօն հսկողաց երբ ներս մտնելու կամքս յայտնեցի, իսկոյն ժխտական պատասխան առի։ Մի անգամ ևեթ կարող եղայ փոքր և անպաճոյճ մատրան մը դուռը

մերձենալ ու փոքր արարողութիւն մը տեսնել առանց հասկնալու։

Ի շուկայն մինչեւ խանութներուն առջեւէն կ՚անցնէի ՚ի տես առ և տրոյ վաճառաշահութեան և Հնդկային ձեռագործաց, յանկարծ երաժշտական գործեաց աղմուկ մը ականջս խայթեց։ Ի հետաքրքրութենէ շարժեալ քայլս այն կողմը ուղղեցի դէպ ուր կը տեսնայի որ բազմութիւն մը ժողովրդեան կը դիմէր։ Փոքր կրպակի մը դռնէն տեսնեմ հնդիկ կը մտնէր, հնդիկ կ՚ելլէր. ինչ էր եղածը. ստուգելու համար համբերութեամբ ոտն առ ոտն կը հետեւէի ես ալ բազմութեան, որ ջերմեռանդն ամփոփմամբ կը մերձենար, կը մտնէր, կ՚ելլէր ու կը հեռանար։ Երեկոյեան դէմ էր և փողոցները կը սկսէին նսեմանալ։ Վերջապէս դրան կրցայ մերձենալ. փոքր սենեակ մըն էր ամենեւին կրպակի մը նման. գետնէն գրեթէ մետրիւ չափ բարձր՝ սենեկին կէսը տախտակամած էր։ Պրահմին քուրմ մը, կիսամերկ, սրունքները ծալլած նստած էր. քովը փոքր կրակարանի մը վրայ խուղային նիւթ մը կը հալէր։ Հանդէպ պատին վրայ մէկ քանի փոքր կուռքեր. քանի մը գրեթէ կիսամեռ ճրագք այն նսեմ կրպակը, որ մատուռ մի էր, կը լուսաւորէին։

Շատ մը Թմբկահարք ու փողահարք զուարար աղմկելով զժողովուրդը կը կոչէին. այն հրաւէրին հլու՝ այր, կին, մանչ, աղջիկ խառն, ափ ափի եկած կը մտնէին, կը ծռէին քրմին առջին. որ մատը այն հալեցուցած նիւթոյն մէջը մխելով իւրաքանչիւրին ճակատը կը դրոշմէր։ Եւ անոնք ՚ի փոխարէն՝ ափսէի մը մէջ իրենց դրամական նուէրը կը ձգէին, և ջերմեռանդն պարկեշտութեամբ դռնէն կ՚ելլէին կը մեկնէին։

Թէ ինչ էր այս արարողութեան նպատակը չկրցայ հասու ըլլալ. զի այն բազմութեանը մէջ չգտայ մէկ մը որ անգղիարէն խօսէր. և ոչ այնպիսի մը որ յանձն առնուր իրենց սրբազան արարողութեան մը մեկնութիւնը անհաւատի մը ականջը լեցնելու։

Այս կրօնական խառնութեան կը հետեւին նաեւ Փարսիք. այսու տարբերութեամբ միայն որ Եւրոպացւոց ընկերակցութեանը ըղձակաթ ըլլալով դիւրին է բարեկամաց ձեռքով Թոյլտուութեան մը հրամանը ձեռք ձգել։ Մեզ այլ այնպէս եղաւ, և չորս այցելուաց անուններով առանձին տոմսակ մը Լռութեան Աշտարակին դուռը բացաւ մեզի։

Ճամբան Պլէք Պէյին ծովախորշին քովէն կը քերէ, որ ընդարձակ և գրեթէ կիսաբոլոր աղեղ մըն է, որու մէկ ծայրը դէպ ՚ի ծովուն մէջ երկննալով կը ձեւացընէ Մալապար-Հիլ բլուրը, իսկ անոր հանդէպ միւս կողմը Գօլապայի ծայրն է, ուր կը գտնուին Անգղիացի զօրաց զինուորանոցը, Փարոսը և քրիստոնէից նախկին գերեզմանոցը։

Կառքերնիս կէս ժամու ընթացքէն ետքը զմեզ Մալապար-Հիլին ոտքը կը հասցնէ, ուսկից ծանր ծանր կը սկսինք վեր ելլել։ Մալապար-Հիլ կը համարի ճոխ Եւրոպացւոց և ազնուական Հնդկաց Թաղը. ճոխք ՚ի գաղթական Եւրոպացւոց, ՚ի Փարսից և ՚ի Հնդկաց՝ այս տեղւոյս վրայ կանգնած են իրենց անդորր բնակարանները. ամենը պարտիզազարդ, ամենը գեղեցկաշէն, ամենը վայելչատես, մինչեւ նախանձելի ընել այն վայրը։ Բուսականութեան գեղեցկութիւնը արուեստին հետ կը զուգընթանայ. անկից աճումը անանկ բուռն է, որ անհրաժեշտ և անդադար մարդուս չափաւորիչ ձեռքին կարօտ է։ Եւ տեղիս ոչ

միայն գեղեցկութիւն կը մատակարարէ բնակչաց, այլ և օդոյ զովութիւն, որովհետև ծովային հողմիկը անդադար կը շնչէ։ Ո՛րչափ քաղցր ու յանկուցիչ ըլլալու է այն եւրոպացւոյն որ քաղաքին լքուցիչ աշխատութեններէն ու ջերմութեններէն խոյս՝ երեկոյեան դէմ կառօք այս իր հանգստարանը կ՚առանձնանայ։ Առաւօտեան շրջան մը այն ծաղկալից ճամբաներուն մէջ այնպէս ախորժելի է որ երբեք մարդուս մըտքէն չելլեր. այնպէս տպաւորած է մտքիս մէջ՝ որ ինձ ըղձալի կ՚ընէ միւսանգամ հոն գտնուիլ։ Բլրէն քիչ մը վեր ելլելով անկիւն մը կը հասնինք որ դէպ 'ի ծով կ՚երկննայ. այս անկեան վրայ կանգնած է քաղաքապետին ամուսնոյն ամարանոցը, որ կրնայ ըսուիլ թէ Պոմպէյի ամենէն զուարճալի և ամենէն զով տեղն ըլլայ։ Սակայն մօնսունի եղանակը, որ է անձրևաց և ամպրոպաց ժամանակը, անբնակելի է կ՚ըսեն. որովհետև բուռն հողմոց և ծովու ալեաց կատաղութեանը դիմագրաւ է։

Ասկէ քիչ մը անդին Վալքիշվար պզտի չէնը կ՚նայէ առջևնիս։ Հնդիկք քաղաք սուրբ կը կոչեն այս վայրը. որովհետև թէ հին ու համբաւաւոր տաճարք կան կանգնուած և թէ պրահմիններու անհուն բազմութիւն մը. թող այն կրօնական աւանդութիւնք որ տեղւոյս հետ կը շաղկապին։ Բայց չինիս էականագոյն առարկայն հնագոյն տաճար մըն է, որու համար Հնդիկք կ՚առասպելաբանեն թէ Ռաւանա թագաւորը՝ զՍիդա՝ Ռամայի կնիկը՝ յափշտակած ըլլալով, Ռամա միտքը դրաւ զայն պատուհասել և իր կնիկը ազատել։ Այսու դիտմամբ ճամբայ ելաւ Սէյլան երթալու. սակայն երբ այս տեղս հասաւ, ուր հիմա տաճարը կանգնած է, օրը երեկոյացաւ և ինքը դադրեցաւ գիշերն անցնելու։ Լաքշմա իր եղբայրը ա-

ւոր էր ամեն իրիկուն ոգիի մը ձեռօք Պէնարէսէն լինկամ[1] մը իրեն ղրկելու, որպէս զի իր ջերմեռանդութեան պաշտօնը առ Շիվա կարենայ կատարել։ Նոյն իրիկունը լինկամը ժամանակին չհասնելով Ռամային համբերութիւնը հատաւ ու չուզեց սպասել. հապա տեղւոյն աւազէն առաւ ու լինկամ մը շինեց։ Քիչ մը ետքը միւս լինկամն ալ հասաւ Պէնարէսէն, զոր Ռամա առնելով իր շինած լինկամին քովը կանգնեց։ Բայց երբ Բորդոգալցիք տեղւոյս տիրեցին, կ՚ըսեն թէ այս երկրորդ լինկամը, չհանդուրժելով տեսնել այն բարբարոսներն որ Հնդկաստանի երկիրը կը պղծէին, ինքզինքը ծովը հանեց։ Այն տեղին ուսկից Ռամա աւազն առաւ, խոր աւազան մը ձևացաւ, որ մինչև ցայսօր ամեն այցելուաց կը ցուցընեն։ Անոր չորս կողմը բնակութիւններ շինուեցան և տեղին անուանեցաւ Վալքիշվար, որ կը նշանակէ Աստուած աւազոյ:

Բայց գիտնալու է թէ այլք այլապէս կ՚ըսեն ձևացած այս աւազանը, որու և Վանա դիրքա անունը կու տան, որ կը նշանակէ Աղեղան նետ։ Կ՚ըսեն թէ Ռա-

1. Լինկամը Շիվայի դից խորհրդաւոր նշան մըն է. և է գլանաձև սիւնակ մը, կլորցած ծայրով, քարի մը կեդրոնը անկուած. քարին չորս դին ալ փոքր ձուաձև փոս մը կայ։ Այս քարը կ՚ըսուի եօնի, և է նշանակիչ սեռական զօրութեան, ինչպէս նաև լինկամը է նշանակիչ բեղմնաւոր կարողութեան։ Հաւատացեալք 'ի լինկամ զՇիվան և իր Բարվադի ամուսինը ներկայացած կը տեսնեն։ Այս կրկին կուռք՝ միասին առած կը կայացընեն պրահմական արդի պաշտաման հիմը. ուստի և ամեն տաճար և ամեն տուն անհրաժեշտ կը գտնուին։ Երբ այս կուռքը ծաղիկներով կը պսակեն, իսկ կանայք իւղով և կամ պարզ ջրով կը սրսկեն։

մա սաստիկ ծարաւ զգալով և ջուր չգտնելով, նետ մը առաւ ու գետինը զարկաւ, և այն հարուածէն աւազանն երևան ելաւ։ Անոր չորս կողմը այսօր բազմաթիւ ծառեր հովանի կ'ընեն, և անոնց մէջէն գեղեցկապէս կը փայլին շատ մը ոսկեզօծ որմերով բակոտայք և պրահմիններու վայելուչ տնակք։ Այս ա-

Պրահմին քուրմ մը,
որ զՎեդրաս կամ սրբազան գրեանքը կ'ընթեռնու։

ւազանին բոլորը մանուածոր աստիճաններ կան որ մինչև լճացեալ ջրին երեսը կ'իջեցընեն. անհամար բազմութիւն մարդոց, կանանց և տղայոց, որոց շատք հեռու տեղերէ եկած են, անդադար կ'ելլեն ու կ'իջնեն՝ այն սրբազան ջրին մէջ լուացուելով։ Շատք խոկ այնք են որ այն աստիճաններուն վրայ նստած՝ երջանիկ զմայլման վիճակի մէջ ընկղմած կ'երեւին. առ հասարակ ամենուն շրթունքը ջերմեռան-

դաբար աղօթք ընելու հետ է։ Բակոտայք հոծ են բազմութեամբ. պրահմինք յաճախորդներէն լումայն կը պահանջեն 'ի նպաստ իրենց կուռքին. և ճգնաւոր փաքիրք՝ իրենց ոսկրեայ ծանր քառամանեակները շարժելով՝ ժողովրդէն ստակ կը մուրան. մինչդեռ երաժշտական փողք և թմբուկք գժոխային աղմկաւ ականջ կը խլացընեն։

Մինչդեռ կառքերնիս կը յառաջէ, զաղղիացին 'ի հեռուստ ժայռ մը մատնանիշ ընելով,

— Այս ժայռը կը տեսնես, կ'ըսէ նա. այն ժայռին վրայ ճեղք մը կայ, ուսկից չկայ Հնդիկ որ ջերմեռանդաբար չանցնի, համարելով թէ կրկին անգամ կը վերակենդանանայ. որովհետև նախ և առաջ իրենց Շիվա աստուածը անցած է։

Եթէ կարելի ըլլար կ'ուզէի քեզ հոս Պրահմինի մը տանիլ որ Հնդկաց մէջ մեծ համբաւ ունի, որովհետև հետամուտ է հնդկային կրօնքը վերանորոգելու։ Քովը շատ մը աշակերտք ժողոված՝ շարունակ վեդական գրոց քննութեանը կը պարապի։ Ինքը յառաջագոյն ճոխ մէկ մըն էր. այլ ուզելով իր այս գիտութիւնը անարգելք կատար հասուցանել, բոլոր ունեցածը ծախեր և աղքատաց տուեր է, միայն իր բնակած փոքր տնակը իրեն յատուկ պահելով։ Վախեմ անունը քեզի զարմանք պիտոր բերէ. Խմատուրեան ռշիկանոս կը կոչուի, որ անշուշտ չափազա՛նց պարկեշտ է։ Ինքը հիմա ողորմութեամբ կ'ապրի. ժողովուրդը այն աստիճանի կը յարգէ զինքը՝ որ իր պիտոյքը մեծաւ խնամքով կը հոգայ՝ ամեն տեսակ կերակուր տանելով իրեն։ Այլ ինքը այն ամենը աշակերտացը բաժնելով՝ սակաւ մի բրինձով ու քանտրարիով կը շատանայ. և սակայն զինքը տեսնես՝ ահաւորապէս գէր է։

— Անշուշտ ինչպէս սա պրահմինք, ըսի, որ հօն բազմութեամբ նստած կը ծխեն։ Ի՞նչպէս գէր ու ծոյլ երեւոյթ ունին։

— Այդ պրահմիններէն գաղթական բազմութիւն մը կայ հոս, պատասխանեց գաղղիացին, ըստ որում որ տեղիս Հնդկաց գլխաւոր սրբավայրն է։ Առհասարակ՝ ինչպէս կը տեսնես՝ անհոգ ու ծոյլ կեանք մը կը վարեն, ողջոյն օրը ափիոն ծխելով ու ծամելով։ Իրենց գերակայութեանը վրայ այնչափ է համարմունքնին՝ որ ամէն օտարը պիղծ կը համարին։ Պրահմինը նուիրական սուրբ մըն է. քրիստոնեայ մը անոր հպիլ չի կրնար. եթէ ձեռք երկնցընես 'ի նշան բարեկամութեան՝ քստմնելով ետ կը քաշուի որ չպղծի։

. — Թէ այդպէս է, ըսի, թողունք զիրենք իրենց սրբութեանը մէջ ու ճամբանիս շարունակենք։ —

Մինչդեռ մենք կը յառաջենք՝ շրջագայութեան ելլող ճօխից կառքերը՝ արամբք ու կանամբք լեցուն՝ այլ եւ այլ ուղղութեամբ քովերնէս կ՚անցնին։ Ամարանոցաց դռները բաց՝ դիմայլմամբ կը հայինք այն բազմաթիւ տնկոց ու գոյնզգոյն ծաղկանց՝ որ այն բնակարանները նախանձելի կ՚ընեն։ Հսկայատես պանիանը ամեն դին կը գտնուի. իւր ոստոց թեւերը դէպ 'ի խոնարհ երկընցուցած՝ միայն յենարան կը բնտռէ նոր զաւակի մը արմատը հաստատելու։ Բարձրաբեղուն լայնատերեւ պանանը իւր պտղալից ծոցը պսակազարդ կ՚երեւցնէ։ Քօքօն երկնասլաց ձողի մը վրայէն հովանոցաձեւ կը տարածէ իւր տերեւները, որոց արմատին քովէն մեծկակ ընկոյզներ կ՚առկախին։ Տերեւալից, երկայնաճիւղ, լայնատարած մանկօն իւր անհամար ծաղիկները կ՚աւետէ, որոնք քիչ ատենէն Պոմպէյի ամենէն աղնիւ ու համեղահամ

պտուղը պիտոր ընծայեն։ Այս ծառերուն մէջ խառնուած կը տեսնեմ թմբլօճ, որու ճիւղերը ձմերուկի մեծութեամբ ու ծանր նարինջներով դէպ 'ի գետինը կը հակին, եւ որոց մէջ կ՚ամփոփի այն քաղցրահամ ու զովացուցիչ օշարակը՝ որ ծարաւելոյ ուղեւորին սփոփում կը շնորհէ։ Սքանչելի եւ ապշեցուցիչ է արդարեւ այն բուսաբերութիւնը, եւ մարդ չի կրնար չըզգալ նախանձ մը այն բնակչաց բաղդին վրայ որոց բաժին ինկած է, թէպէտ և կ՚աւաղէ անոնց մեղկութիւնը։

Վալքիշվար չէնը ետեւնուս թողլով գեղեցիկ ու լայն ճամբու մը վրայ կ՚ելնանք որ Մալապար – Հիլ բըլըրին գագաթը կը հանէ։ Այս ճամբան ալ Սըր Ճէմշիճի Ճիճիպոյ ճոխ փարսիին առատաձեռնութեանը արդիւնք է։ Քանի որ վեր կը բարձրանանք՝ տեսարանը որ առջեւնուս կը պարզի՝ երթալով կը գեղեցկանայ։ Պոմպէյի կղզին եւ անոր նաւահանգիստը հետզհետէ կ՚ընդարձակի 'ի զարմացումն ամենեցուն մեզ։ Կարծես բնութիւնը մասնաւոր ճիգ թափեր է ինքզինքը գեղեցկացնելու. քօքօներու անտառները, բլուրները, հեռաւոր լեռները, ջուրը, բնութիւնն ողջոյն միով բանիւ, հանդերձ մարդկային մեծագործութեան արդիւնքներովը՝ անպատմելի լուսոյ գեղեցկութեամբ կը շողշողան։ Մեր ոտից ներքեւ եղած ընդարձակ ծովածոցը, Պոմպէյ քաղաքակղզւոյն ընդմիջելովը՝ երկու ծովու խորշ կը ձեւանայ։ Քաղաքը կարծես անտառախիտ արմաւենեաց մէջ թաղուած է. հոյակապ շէնքերը յաջորդաբար իրարու ետեւէ ետեւ կը կանգնին, եւ անոնց մէջէն ցիրուցան կը տեսնուին եկեղեցեաց երկնասլաց աշտարակները։ Շէնք շէնքի յաջորդելով կը հեռանան, կը ստուերանան,

մինչև աչք շլացընող պայծառ արևուն նշոյլից մէջ անստուգաբար կը թաղուին: Քաղաքէն անդին կը տեսնուի ընդարձակ նաւահանգիստը իր հարիւրաւոր կայմերովը ու բազմաթիւ շոգենաւներովը, և անկէց անդին Կոնկանի լեռներուն գագաթները, առանցմով կը յանգի տեսարանը:

Ճամբան մեծագործ ջրամբարի մը կը հանդիպինք որ դեռ ևս շինութեան հետ է, և որու ծախքը պիտի ըլլայ ինը միլիոն ֆրանգ: Ի Պոմպէյ թէպէտ և ջուրը առատ է, բայց և այնպէս տէրութիւնը այն կարևոր տարեր առաւելութեանը համար անհոգ չի կենար: Այս ջրամբարէս անդին կը սկսինք տեսնել փարսից Լռութեան Աշտարակաց միջոցին բարձր պարիսպները: Գիշատիչ թռչնոց երամք որ անոնց վրայէն կը սաւառնին՝ վրանիս սարսուռ կը բերեն: Հոս տեղս բընութիւնը ահաւոր երևոյթ մը կ'առնու: Այն գիշատիչ թռչուններէն դուրս ուրիշ էակ մը չես տեսներ որ այն ժայռուտ կողերը այցելէ. պարիսպները մերկ կը կանգնին. կարծես թէ բնութեան ճիգն իսկ 'ի գերև կ'ելլէ այն տարօրինակ վայրը մարդկութեան աչքէն ծածկելու: Վայրենի երևոյթ մը ունի արտաքսապէս, որ ուրիշ դարուց, ուրիշ բարուց և ուրիշ զգացմանց վայել է: Եւ, տխրագգեաց ժայռից կողերը կարմրագոյն հողոյ մէջէն կը ցցուին, զոգցես 'ի նմանութիւն սպազգեաց մարդկութեան որ այն բարբարոս ջնջման գատակնքոյն դէմ ողբալով բողոքէր: Հուսկ ուրեմն կառքերնիս կը դադարի փոքր դարուվերի մը առջին, զոր հետի ելլելու ենք: Ոստիկանութեան զինուոր մը մեզ կը դիմաւորէ, ու առակնիս առնելով պահապանին կը տանի, մինչդեռ մենք այն տեղւոյն մեծ ու խորհրդաւոր դրան առջին կեցած՝ այս արձանագրեալ խօսքերը կը կարդանք.

«Հոս բաց 'ի փարսից ուրիշ մէկու մը բոյլ տալու չէ ներս մտնել»:

Պահապանին հրաւիրելովը դրան սեմը կը կոխենք՝ և իսկոյն տեսարանն ալ կերպարանափոխ կ'ըլլայ, և տեսարանին հետ նաև մեր քամմնափուշ զգացումն ալ: Ընդարձակ վայր մը կը բացուի առջևնիս, ծառազարդ, ծաղկալից, վայելչատես, իրր 60,000 քառակուսի մեդր: Անդէտ որ չի կրնար գուշակել թէ այն գեղեցիկ տեղւոյն վրայ, Զրադաշտի օրինաց հետևող փարսին իր մեռեալ սիրելւոյն մարմինը անհամար գիշատիչ թռչնոց առջևը կը նետէ 'ի կերակուր:

Այն ընդարձակ շրջապատին մէջ հինգ բոլորշի ըսպիտակագոյն աշտարակք կան ասդին անդին ցրուած, որոց մեծագունին ծախքը 30,000 լիրա ոսկերլին եղած է. իսկ միւսներունը միջին հաշուով քանական հազար լիրա: Մեծագոյնը շուրջ շուրջանակի ութը մեդր բարձրութիւն ունի և իննսունուերկու շրջապատ: Գետնէն իրեք մեդր բարձրութեամբ երկաթէ դուռ մը կայ, ուր ելլելու համար քանի մը աստիճանաւ սանդուղ շինուած է:

Անգեղք, ագռաւք և այլ գիշատիչ թռչունք այն աշտարակաց շրթունքին վրայ միշտ ալ կը թառին. անոնց խլացուցիչ աղաղակը և զազրատի տեսիլն մարդուս վրայ սարսուռ կը բերեն: Ոմանք կարծես յըղփացեալ մարդկային մարմնով՝ ծուլ ծուլ կը ննջեն և կամ փետուրնին կը յարդարեն. այլք կարծես անհամբեր որսի կ'սպասեն, թող այն բազմաթիւք որ օդու մէջ կը սաւառնին և աշտարակները կը դիտեն: Երևակայութիւնս ինձ այն զազանաց վրայ մարդկային արեան հետք նշմարել կու տայ. ամենուն հայեացքը կատաղութեան երևոյթ մը ունի և կարծես մարդկային մարմնոց անյագ են: Սարսուռ մը կը

բանէ՛ զիս երբ պահապանը կը սկսի մեկնել՝ թէ ինչ-պէս գլուխը այն գազանաց մագիլներուն կ'աւանդուի:

Դեռ ևս ժամ մը չկար որ գլուխ մը դրուեր էր այն աշտարակին մէջ որու առջին կեցած էինք, և հետքն իսկ չէր մնացեր բաց 'ի ոսկորներէն: Ուրեմն այն ան-գեղց բազմութիւնն որ շրջապատին վրայ կեցած էին՝ կերածնին մարսելու կը հանգչէին: Աշտարակէն իբր վեց քայլ հեռու չորս աղքատին երևութով փարսիք, գետինը նստած դէպ 'ի այն երկիրթէ դուռը կը նայէին ուշադրութեամբ ու պատկառանօք. կարծես սրտեր-նին կը տրոփէր. կարծես այն իրենց սիրելին հո-գւոյն վերանալուն կը սպասէին, որ քիչ մը առաջ այն աշտարակին մէջ դրուած անհետացած էր: Յան-կարծ մէկը թափով կանգնեցաւ, երկու քայլ դէպ յառաջ գնաց, ինկաւ ծնգաց վրայ, խոնարհեցուց գլուխը գետինը ու մնաց լուռ՝ ինչպէս թէ աղօթէր: Մղում մը զիս դէպ յառաջ կը մղէր. կ'ուզէի մերձե-նալ այն սգաւորաց փոքր խմբին, կ'ուզէի հետերնին խօսակցիլ, իրենց ցաւը, իրենց յոյսը տեղեկանալ. սակայն պահապանին արգելքը, և աւելի ցաւակցե-լոց պատկառանքը զիս յետս կասեցոյց:

Ոչ ումեք թոյլ տուեալ է այն աշտարակին մերձե-նալու. նոյն իսկ փարսին թէպէտ կրնայ մինչև սանդ-ղոց ոտքը հասնիլ, բայց անկէ անդին չ'իշխեր յառա-ջել. միայն դաստուրք կամ հրոյ քուրմք իշխանութիւն ունին աստիճաններէն վեր ելլել և աշտարակին դռ-նէն ներս մտնալ:

Տեղիս այնպէս վայելչապէս զարդարեալ է որ ան-գէտը չի կրնար գուշակել թէ այն դրախտավայել վայրը ողջոյն մարդկութեան մը նշխարքը գազանաց ձեռքով բնաջինջ ընելու կը ծառայէ: Այգին անդին կը

յածինք 'ի տես այլ և այլ դրից. 'ի զուր կը խնդրեմք յիշատակարան մը, նշան մը, որ հանգուցելոյ մը անցը յիշատակէ. տխուր զգացմամբ մը սրտերնիս կը յու-զի. կարծես այն տեղւոյն դրան սեմէն անդին ամե-նայն մարդկային զօրով կը դադարի: Ծառերուն վրայ գիշատիչ գազանք կը թառին, որոնց վրայ գիշա-տիչ գազանք կ'ազմկին. գլուխներնուս վրայէն գի-շատիչ գազանաց երամք կը սաւառնին, և ահռելի ձայներով օդը կը թնդացընեն: Նոյն իսկ պահապա-նը՝ որ քովերնէս կը քալէ՝ քամենկլի, անգղայ և ան-գութ երևոյթ մը ունի. իր միայն նպատակը այն գա-զանքը մարդկային մարմիններով կերակրել կը թուի: Կարելի է արդեօք այն տեղւոյն բնակիչ մը ծնողական սէր զգալ, բարեկամական զորով, կամ սիրոյ գութ: Ո՛րչափ տարբեր 'ի մէնջ որ սիրելեաց յուղարկաւո-րութիւնը ամենասուրբ, ամենախնամ ու նուիրական պարտք կը համարիմք. որ գոհիւք կը ճգնիմք մեր սի-րելւոյն նշխարքը անարատ հանգչեցնել յիշատակա-րանի մը ներքև, ուր ստէպ ստէպ այցելելով մեր արտասուքը և մեր աղօթքը անոր աճիւնից հետ խառնել, և իր յիշատակը մեր սրտոյն հետ մշտըն-ջենաւորել:

Սակայն կ'երևի թէ փարսիք իսկ մենաւոր չեն թո-ղուր տեղին. մերթ հոս մերթ հոն այն Զրադաշտի հետեւող ջերմեռանդներէն կը տեսնենք՝ որ բաց ա-րեւելեան ոճին գետինը նստած՝ աղօթագիրք մը ձեռ-քերնին՝ դէպ 'ի խոնարհող արեւը իրենց երեկոյեան աղօթքը կ'ուղղեն: Տղայք իսկ ոմանք անհոգաբար ասդին անդին կը վազվռտեն. և զուարթս տեսնելով 'ի սրբավայրին՝ հետաքրքրաբար կը մերձենան: Եւ սակայն՝ կ'ըսեմ մօրս՝ այս անմեղք ալ իբր տունկք կը մշակուին յապաղայ սնունդ այս գազանաց. և ո՛

գիտէ թէ շուտով ասոնք ալ իրենց փոքր մարմնովը այն անյագները պիտոր չգիրցընեն։

Փոքրիկ մատուռի մը քովէն կ'անցնինք. — Այս տեղս, կ'ըսէ պաշտպանը, կը ծառայէ յուղարկաւորաց իբր ժողովատեղի, ուր կը հաւաքուին աղօթելու մեռելոյն վրայ։ —

Քիչ մը հեռու՝ աշտարակաց մօտ՝ տաճար մը կը նշմարենք. այն նուիրական տեղւոյն մէջ անշիջանելի կը պահուի այն սուրբ կրակը, զոր առաջին փախստականք 'ի Փարսից հեռեւորնին բերեր են Պարսկաստանէն, եւ որ ոչ երբեք շիջած է։ Այն հուրը միշտ սանտալ անուշահոտ փայտով կը սնուցանեն. անանկ որ այն խորհրդաւոր տեղէն, ուր երբեք Եւրոպացւոյ սրբապիղծ ոտքը կոխած չէ, շարունակ նոյն հոտաւէտ փայտին անուշաբոյրը կը բուրէ։ Ան հրոյ բոցին լոյսը՝ մանաւոր լուսամտից մէջէն թափանցելով՝ շէնտակի աշտարակաց որոնց վրայ կը զարնէ։

Սակայն մենք պաշտպանէն Փարսից յուղարկաւորութեան մեկնութիւնը կը խնդրենք։ Եւ պաշտպանը մեզ մեծ արկղի մը քովը առաջնորդելով՝ աշտարակի մը փոքրագիր նմանութիւնը կը ցուցնէ, եւ անոր ներքին կազմութիւնը բացատրելով՝ արարողութիւնը կը մեկնէ։

Փարսի մը երբ կը մեռնի՝ դիակը կ'զգեցուցանեն սպիտակ հանդերձիւք, բաց դագաղի մը վրայ կը հանգչեցընեն ու վրան ճերմակ քող մը կը ձգեն։ Զորս Փարսիք դագաղը ուսերնին կ'առնուն եւ քալելով բլուրը կը տանին։ Միայն էրիկ մարդոց թոյլ տուեալ է հետեւէն յուղարկաւոր երթալ, ամենք սպիտակազգեստ, յոտից մինչեւ ցգլուխ։ Այսպէս մեռնողին ազգականք ու բարեկամք զոյգ զոյգ կը հետեւին, իւրաքանչիւր զոյգը սպիտակ թաշկինակի մը

ծայրէն բռնած։ Դագաղին անմիջապէս քովէն երկու երկայնամօրուս Փարսիք կը քալեն, որ են քուրմք, եւ որոց միայն թոյլ տուեալ է աշտարակին ներսը մտնել։ Ձեռքերնին ձեռնոց կը կրեն, եւ դիակին ոսկորներուն միայն երկայն ունելիքներով կը դպչին։

Դագաղը նախ փոքր մատրան մէջ կը հանգչեցընեն, եւ հոն մեռելոյն դիակին վրայ աղօթք կը մատուցուի. որմէ ետքը կը վերցընեն եւ աշտարակներէն մէկուն քովը կը տանին. ծնողք, ազգականք եւ բարեկամք մինչեւ այն տեղ կրնան մերձենալ. անկէց անդին միայն քրմաց իրաւունքն է։ Քուրմք մեռելը կը մերկացընեն եւ սանդղէն ելլելով՝ դիակը դրանէն ներս կը մտցընեն. իրենք ալ ապա մտնելով՝ դիակին ոտքէն ու գլխէն բռնած՝ այնպէս կը զետեղեն որ գիշատիչք միայն մարմինը կարենան ուտել՝ առանց անդամները առնելու տանելու։

Աշտարակը ծածք չունի, այլ բոլորովին բաց է. ներսէն բոլորշի տախտակամած կամ գետնայարկ մըն է, որ ձագարաձեւ դէպ 'ի կեդրոն կը խոնարհի։ Այս տախտակամածը երեք համակեդրոն շրջանակ կամ գօտի բաժնուած է. իսկ մէջտեղը կամ կեդրոնը խոր փոս մը կամ հոր մըն է, տասնըհինգ մեթր տրամագծիւ։

Արդ այս երեք շրջանակները կամ գօտիներն որ ըսինք, բազմաթիւ շաւիղներով մասն մասն բաժնուած է, անանկ որ բազմաթիւ օրօրոցներ կը ձեւացընեն, որոց վրայ կը հանգչեցընեն դիակները։ Ներքնագոյն կամ կեդրոնին մերձաւոր գօտին որոշեալ է տղայոց դիակներուն. միջինը կանանց, իսկ հեռագոյնը կամ շրջապատինը էրիկ մարդոց վերապահեալ է։

Քուրմք այս բաժանմանց մէկին վրայ դիակը հանգ-

չնչընելէն յետոյ՝ կը քաշուին ու դուռը կը գոցեն։ Այն անհամար գիշատիչք որ աշտարակին որմոց վրայ անյագ և անհամբեր կը սպասեն, հազիւ թէ միջոցը ազատ կը տեսնեն՝ ահռելի աղաղակներով դիակին վրայ կը յարձակին, և կէս ժամու մէջ պատառ պատառ ըրած կ'անհետացնեն, պարզ ոսկերց կոյտ մը թողլով, զորոնք ապա արեւը կը ճերմըկցընէ։ Քանի մը օր ետքը քուրմք կը դառնան աշտարակը, և այն ցամքած ոսկորները ունելիքներով ժողովելով հորը կը լեցընեն։ Հոն՝ ժամանակը, արեւը և անձրեւները զանոնք կը մաշեցնեն, կը փոշիացնեն. և այն փոշիները, կ'ըսեն Փարսիք, անձրեւաց ջրերը և ստորերկրեայ հոսանքները կ'առնուն ծովը կը տանին։ Այս մարդկային նշխարաց աճիւնք անանկ ծանր ծանր կը հաւաքուին այս հորերուն մէջ, որ տասնըհինգ տարիէ 'ի վեր մէկի մը մէջ հազիւ երկու մետր թանձրութեամբ խաւ մը ձեւացած է։

Այս կերպով է որ Փարսիք իրենց նախնեաց, նախկին Պարսից, սովորութեանը կը հետեւին. որոնք նըմանապէս մարդկային դիակները լերանց գագաթը կը թողէին 'ի կեր գիշատիչ թռչնոց։ Առողջապահական օրինաց նայելով, մանաւանդ այնպիսի տաք կլիմայի տակ, դիականց այս կերպ բնաջնջ սպառումը շատ օգտակար է. որովհետեւ օդը ապականող ամեն գոլոյութիւնք շուտով կ'անհետանան։ Բայց նկատելով մարդկային բնածին զգացումը որ իր մեռելը մառանաւոր սրբավայրի մը մէջ յարգանօք ամփոփելը նուիրական պարտք մը կը համարի, քաղաքակիրթ մարդը չի կրնար քստմունք մը չզգալ։

Այս ամենայն տեսնելէն յետոյ մարդ չի կրնար չխորհրդածել թէ ինչպէս Փարսիք որ Հնդկային ժողովրդոց մէջէն ամենէն քաղաքակիրթք կը թուին

և դարուս հոգւոյն աւելի մերձաւորք, կրնան դեռ եւս իրենց նախնեաց այս հին սովորութիւնը պահել, հանդուրժելով որ անգեղք, ագռաւք և այլ գիշատիչք իրենց սիրելեաց մարմինը պատառ պատառ ուտեն։ Ինչպէս կարելի է սրտերնին տանի տեսնել այն անհամար մագլաւոր գազանք որ մարդկային մսով յագեալք՝ աշտարակաց որմոց, ծառոց ու թըփուտից վրայ կը թառին, ու չմտածել բամնելով թէ գուցէ մարսելու հետ ըլլան իրենց զաւակին փափուկ միսը, կամ իրենց հօրը, մօրը, եղբօրը սիրտը։

Եթէ Փարսիի մը այս խորշումդ առարկես քեզի այսպիսի պատասխան մը կու տայ։ Տարերք սուրբ են ու պղծելու չէ զանոնք մարդկային մսովը որ անսուրբ է։ Մարդուս դիակը այրելու չէ, որովհետեւ կրակը կը պղծի. թաղելու չէ որովհետեւ անով հողը պղծել կ'ըլլայ. գետը կամ ծովը նետելու չէ, և ոչ իսկ բաց օդու մէջ թողլու է որ նեխի, որովհետեւ այսու օդն ու ջուրը անմաքուր ընել կ'ըլլայ։ Ընդհակառակն այս կերպ ջնջմամբ մարդկային մարմինը մէկ մարմնէ միւս մարմինը կը մտնայ, և այնպէս Զրադաշտի խօսքը կը կատարուի որ ըսեր է, թէ մահը առհասարակ զճոխը և զաղքատը պիտի հաւասարեցընէ։ Եւ արդարեւ այդպէս ալ կ'ըլլայ. որովհետեւ Պոմպէյի ամենէն ճոխին ու բարձրագունին դիակը յետին աղքատին դիակին քովը կը դրուի այս լռութեան աշտարակին մէջ. և երկուքին ոսկերք խառն կը գլորին հասարակաց հորին մէջ։

Թէպէտ և ամենաճշմարիտ է այս ետքի սկզբունքը, սակայն քաղաքակիրթ ու կրօնասէր մարդը, որ ամեն բանի մէջ վսեմ և ազնուական զգացումը կը բընտռէ, նուիրական ու սուրբ ըրած է հանգուցելոց նըշխարքը ու հանգստարանը։ Եւ որչափ աւելի վսե-

մութիւն ու բանաստեղծութիւն չէինք գտներ մեր քրիստոնէական յուղարկաւորութեանց մէջ. մանաւանդ այն նուիրական սրբավայրից մէջ, ուր աղքատք և ճոխք առհասարակ քովէքով անզգայութեան քունը կը ննջեն, յետին այցելութեանը սպասելով որ իրենց ոսկերքը միւսանգամ պիտի մարմնացընէ։ Ինձ կարծես գերեզմանէն անդին ալ պիտի քաղցրանայ մտածութիւնս, թէ իմ ոսկերք հողակոյտ մը ներքև կը հանգչին, ամպհովանի ունենալով աստեղազարդ երկինքը, տխրազգեաց ուռենւոյ մը զովարար հովանին, և յուսոյ խաչի մը վկայութիւնը։

Այցելութիւննիս լմնցուցած էինք. դէպ ՚ի դուռը ուղևորելով յետին նայեցուածք մը տուինք տեղւոյն, ու դարիվայրն իջնելով,

— Մի անգամ եւս, ըսինք, արժան է տեղւոյս այցելել, մարդկութեան բարուց ու սովորութեանց ծանօթանալու նպատակաւ։ —

Մինչ կը մեկնիմք խորհրդածելով տեսածներնուս վրայ, կը հարցընենք.

— Հապա թէ մէկը առերևոյթս անզգայ՝ մեռեալ կարծուելով, ինչպէս երբեմն կը դիպի քաղաքակիրթ ազգաց մէջ, և որ հոս խակ յուղարկաւորութեանց փութացուցմամբ դժուարին չէ որ պատահի, ողջ ողջ այլ անզգայ որ դրուի այն աշտարակը՝ դագաղաց մագիլներուն առջին, ինչպէս կարելի է ազատի եթէ ժամանակին զգացումը վրան գայ։

— Ատոր դարմանը հոգացած է, կը պատասխանէ Գաղղիացին. և կ՚ըսեն թէ այդպիսի դէպք մը հանդիպած է։ Աշտարակին շրթունքը, ներսի կողմէն, լար մը հաստատուած է, որու միջնորդութեամբ վտանգեալը կրնայ փրկուիլ։

Երիտասարդ Փարսիի մը համար կը պատմեն, թէ

տկար, հիւանդոտ, ու շատ վշտերէ նեղեալ, օր մը անկողնին մէջ անզգայ կը գտնուի։ Փոքր քննութենէ մը ետքը մեռեալ վճռուելով, ըստ պահանջելոյ տեղւոյն սովորութեան, յուղարկաւորութիւնը շուտ մը կը պատրաստուի. որովհետև կլիմային ջերմութեանը պատճառաւ մարմինը փութով ու հեշտաւ կը սկսի լուծուիլ ու նեխիլ, որ ողջոց ամենավտանգաւոր պարագայ է։

Մեռեալ կարծուած երիտասարդը ըստ սովորութեան սպիտակ հագուեցուցած դագաղը կը դրուի, սպիտակ քօղը վրան կը ձգուի, և բարեկամք և ազգականք սպիտակազգեստ՝ կը վերցընեն ու մեռելոց վայրը կ՚ուղևորին։ Հոն օդը խղդուկ և արևը կիզիչ, զամենը կը փութացընեն արարողութիւնը համառօտելու. և ապա ամենը կը քաշուին, գիակը քրմաց ձեռքը թողլով. որք մերկացուցած՝ աշտարակը կը մտցընեն, իր տեղը կը զետեղեն, և մեկնելով աշտարակին դուռը ետևնուն կը գոցեն։

Թէ ինչ կը պատահի աշտարակին մէջ մարդ կրնայ գուշակել. անգեղք որսին վրայ կը յարձակին. սակայն այն մեռեալ համարեալ գիակը բուռն մղում մը կը սպասէր կենդանանալու։ Հազիւ թէ առջի կտցին հարուածը կը զգայ, իսկոյն անզգայ վիճակէն կը զարթնու, և մահու սարսափը վրան ուժ բերելով յուսահատաբար գազանաց դէմ կը կռուի. լարին վրայ յարձակելով աշտարակին շրթունքը կ՚ելլէ և ինքզինքը միւս կողմը կը հասնէ։ Հոն սրտատրոփ, զարհուրագին այն մահագոյժ վտանգէն՝ կը կանգնի, դուռը կը դիմէ, և ստուերի մը պէս՝ ապշած պահապանին առջևէն կ՚անցնի և արինաթաթախ՝ ինչպէս էր՝ քաղաքը կ՚աճապարէ։ Բայց թէ այնուհետև ինչ կ՚ըլլայ այն կերպ յարուցեալը ոչ ոք գիտէ. վասն զի

այնպիսի յարուցեալք թէ դիպին, կենդանեաց ընկերութեան մէջ տեսնուիլ չեն կարող. Հարկ է որ ծածկուին, անհետանան, և վրանին ամենևին չխօսուի։ Այնպէս չարագուշակ կը համարի այն անխուսափելի սրբավայրէն իբր դատալիք ելլել փախչիլ։

Սակայն ինչպէս կը տեսնէք, բնակութիւնք այս բլրոյս վրայ երթալով կը բազմանան, և որ աւուր կը մերձենան այս մահու խիթալի ու քստմնելի վայրը։ Եւրոպացին չի կրնար իր քամահանքը զսպել այս բարբարոս սովորութեան տեղին այնպէս մերձ տեսնելով իւր բնակարանին, և շարունակ լսելով այն գիշատիչ գազանաց չարագուշակ ու խլացուցիչ աղաղակները։ Արդէն տրտունջք ու բողոքք կը յաճախեն, ստիպելով զվարչութիւնը տեղին հեռացընելու. և այս բողոքոց աւելի ուժ կու տայ վերջի օրերս դիպածը։ Ցեղայն մերձակայ Եւրոպացւոյ մը պարտիզին մէջէն փոքր տղու մը թեւը գտնուեցաւ կրծեալ 'ի գիշատչաց։ Զարմանալու չէ եթէ ընդ հուպ Փարսիք բնակարանին այլուր խնդրելու իրենց մեռելոց ապաստանարանը։

Գ.

Հնդիկ յուղարկաւորութիւնք։ — Այրարկութիւնք յափն Գանգիսի։

Կառքերնիս՝ Պայքալայի բազմամարդ փողոցաց մէջէն հոլովելով դէպ 'ի քաղաք կը տանէր զմեզ, այլ ոչ կառաց յաճախութիւնը, ոչ անհամար երթևեկաց աղմուկը, և ոչ փափուկ տարակայից յաջորդութիւնք մեր խօսակցութեան նիւթը կը փոփոխէր։ Երբ 'ի Ֆորդ մօտենալու կ'ըլլայինք՝ Հնդիկներու բազմութիւն մը բռնադատեց զմեզ ընթացքնիս շարունակելու։ Գաղղիացին որ դեռ ևս խօսելու հետ էր, այն բազմութիւնը ուշադրութեամբ դիտելով, — Հընդիկ յուղարկաւորութիւն մըն է, կանչեց. ասոնց ալ արարողութիւնք մի անգամ տեսնալը հետաքրքրական է։ Մեր և Փարսից սովորութեանը հակառակ, ասոնք իրենց մեռելոց դիակները հրով կը ջնջեն։ Բայց ասոնց ալ արարողութեանց սրբավայրը մերձենալը անկարելի է մեզի համար, միայն Մահմետականաց գերեզմաննոցէն, որ կից է Հնդկաց սրբավայրին, կարելի է ականատես ըլլալ ասոնց սովորութեանցը։ —

Առիթը 'ի դէպ կու գար ինձ. քանի որ հետաքըրքրութիւնս ջերմացած էր՝ ուզեցի յագեցնել։ Ընկերքըս թողլով համբերութեամբ յուղարկաւորաց հետևեցայ 'ի բացուստ։ Մեռեալը ստորին դասակարգի մըն կը թուէր. զոնեա այնպէս գուշակել կու տար յուղարկաւորաց աղքատին ու ամփի երևոյթը։ Թէպէտ և նորեկի մը անհնարժուարին է, եթէ ոչ ան-

կարելի, փոլոցը տեմնուած Հնդիկներէն զանազանել ռամիկը ազնուականէն։ Սովորական է տեսնել զոմանս չորս հինգ սպասաւորօք, որ ցոյց է թէ չեն յաննշանից ումանց. սակայն իրենց գունաթափ հանդերձքն և հնացեալ հովաթափք, և քան զսպասաւորս ողորմելագոյն կ'երեւցունեն զանոնք։

Բազմութեան առջևէն չորս յուղարկաւոր դիակակիրք կը քալէին, դիակը ծաղիկներով զարդարած՝ դագաղի մը վրայ բաց հանգչեցուցած էր։ Ամենը շտապելով կը քալէին, մեղմաձայն, շարունակեալ ու միակերպ եղանակ մը լսեցնելով։ Շատ չուշացանք կիզման սրբավայրը հասնելու. բարձր պատերով առանձնատեղի մըն էր, ուր յուղարկաւորութեան լրացուցիչ մասը պիտի կատարուէր։ Բազմութիւնը ընդարձակ գաւիթ մը ներս մտնելով հուսկ ուրեմն ինծ արձակ թողուց. մերձեցայ մօտ, այլ Հնդիկ պահապանը մուտքս խափանեց. սրբավայրը պղծելու չէր։ Ցեխեցի Գագգիացւոյն խօսքը և խիկոյն մահմետականաց գերեզմաննոցը խոտորեցայ, որոյ պահապանին առաջնորդելովը, շուտ մը գերեզմաննոցին որմին վրայ յեցեալ՝ ազջոյն այն հնդկային տեսարանը աչքիս առջին պարզեցաւ։

Ընդարձակ միջոցի մը մէջ չորս հինգ խարուկաց բոցը դեռ ևս կը բորբոքէր, և անոնցմէ բարձրացած ծուխը՝ ճենճերեալ դիականց հոտը մթնոլորտին մէջ կը սփռէր։ Ցետին յուղարկաւորութեան խմբիկը եկած տեղէս քանի մը քայլ անդին դադարեալ՝ դիակը գետինը հանգչեցուցեր էր։ Ոմանք 'ի խմբէն, գուցէ մերձաւորք, հոն մօտ եղող փայտավաճառէն, խարուկին կարևոր փայտը առացած՝ բերին խարոյկը կազմեցին, դիակը վրան հանգչեցուցին, և նոյնը դարձեալ ուրիշ մանր փայտերով ծածկեցին։

Այս ամենայն այսպէս հանդերձեալ, մին 'ի յուղարկաւորաց, որ թուէր մերձաւորագոյն ազգական, ձեռքը ջահ մը առած՝ մերձեցաւ խարուկին և անոր չորս անկեանց հուր մատոյց. և մի և նոյն ատեն շրջակայ յուղարկաւորք վրան իւղային նիւթ մը թափելով՝ բոցը արծարծեցին։

Ես մինչ այս և մինչ այն, աչքս յանկարծ ուրիշ խարուկի մը գնաց, որու վրայ դրուած բարձրահասակ դիակին սրունքը խարուկէն դուրս երկննալով չէին այրեր։ Տեսնեմ Հնդիկ մը երկայն երկըթէ ձողով մը մերձեցաւ, կրակը խառնեց արծարծեց, և ապա ձողովը զարկաւ այն անզգայ սրունից, ջախջախեց, և անտարբերաբար, ինչպէս թէ փայտի կտորք ըլլային, խարուկին վրայ նետեց որ հրով ըսպառին։

Այս տեսնեն նորեկ դիակին բոցը արծարծեալ վեր կը բարձրանար և դիակը այրելով կ'ուռեցնէր. ջերմութենէն պատճառեալ կաշերը բազկաց 'ի սրունից շրջշրջող շարժմունք մը տպաւորեցին. և ինչպէս թէ սաստիկ ցաւ զգար՝ մին 'ի սրունից իր վրան շրջելով խարուկէն դուրս երկնցաւ։ Մասունքները կ'ուռէին, կը ճայթէին, զզուելի տեսարան մը տալով, որու հանդուրժել չէր հնար. թողի տեղին ու հեռացայ։

Ըստ հնդկային սովորութեան խարոյկը վառելէն ետքը, երբ դիակը բացակերպ երանգ մը կ'առնու, եթէ մեռեալը պրահմին մըն է, որդին երկըթէ ձողով մը կը մերձենայ և ամուր մը գանկին կը զարնէ կը ջախջախէ, որպէս զի հոգին ազատ անցք գտնելով շուտ մը մարմինէն ելլէ։

Երբ ամենայն ինչ այրելով կը սպառի, մոխիրը ազխ անդին կը սփռեն, խարուկին տեղը ջրով կը

թրջեն, և տապ ոսկերաց սակաւ մնացորդք անկիւն մը կը դիզեն։ Ըստ ինքեան, բաց 'ի գլխակին զարշ երևութէն, այս Հնդկային յուղարկաւորութեան արարողութիւնը ուրիշ խորշելի բան մը չունի. Նա մանաւանդ այս առաւելութիւնս ունի, որ մարդ աներկիւղ կ'ըլլայ առերևոյթ մահուամբ թաղուելէն։

Սակայն ըստ այլ և այլ տեղեաց Հնդկաստանի՝ այս արարողութիւնք կը տարբերին, կամ թէ ըսեմ բարբարոս և անգութ կերպարանք մը կ'առնուն։ Ըստ ասելոյ Գալգաթացւոյ, 'ի Պէնարէս կամ Գանգէսին շրջակայքը, հազիւ թէ Հնդիկ մը ինքզինքը ծանր հիւանդ կը զգայ, իսկոյն օրացոյցը քննել կու տայ, որ տեսնէ թէ ինչ համաստեղութեան ներքև կը գտնուի, ըստ այնմ տանը քուրմը կը կանչէ, որ կրօնական արարողութիւնները կատարելով՝ չար ոգիները հալածուին և ինքը իր առողջութիւնը վերստանայ։ Տնեցիք անհրաժեշտ առաւօտ և իրիկուն աղօթք կը մատուցանեն տանտիրոջ առողջութեանը համար, և մայրը կամ կինը ուխտագիր կ'ըլլայ դից մասնաւոր ընծաներ տալու։ Եւ որպէս զի դիք հաւատարիմ համարին իր այս ուխտը և թէ անխարդախ սրտիւ պիտի կատարէ իր խոստումները, մասնաւոր ստակ կը դնէ 'ի պահեստի։

Բայց կ'ըլլայ որ հիւանդութիւնը անբուժելի կը վճռուի և մահը անհրաժեշտ ու մերձաւոր կ'ըլլայ։ Մահացու հիւանդը կը վերցնեն ու հանդիսաւոր եղանակաւ Գանգէսին գետափը կը տանին։ Եւ զարմանալին այս է՝ որ շատ անգամ փոխադրութիւնս երկու, երեք և աւելի մղոն հեռաւորութենէն կ'ըլլայ. և հիւանդը բոլոր այն ճամբան ոչ միայն սաստիկ ցնցմանց նեղութիւնը կը կրէ, հապա նաև արևուն սաստիկ կիզիչ զօրութիւնն ալ անոր ոգիքը կը քաղէ.

անանկ որ շատ անգամ փոխադրութիւնս մահացած կ'ըլլայ դեռ գետը չհասած։

Հանդերձ այսու սակայն կ'ըլլայ որ հիւանդը ողջամբ գետափը կը հասնի. հոն յուղարկաւորք, 'ի բարեպաշտութենէ մղեալք, կը ջանան անոր մահը երագել. Նուիրական գետին տղմէն կ'առնուն ու հիւանդին բերանը կը լեցնեն. և որպէս թէ այս բաւական չըլլար, ամբողջ մարմինը վերուցած, գետափը ջրին մէջ կը պառկեցնեն և մերթ ընդ մերթ ողջոյն գլուխը ջրին տակ կ'ընկղմեն։ Այլ կ'ըլլայ երբեմն որ հանդերձ այս ամենայն արարողութիւններով, որով հիւանդին մահը երագել կը ջանան, գրեթէ հոգեվարք Հնդկին մարմինը յամառութեամբ կը դիմանայ ու մահու դէմ կը կռուի առանց ընկճելու։ Այնպիսի առթիւ յուղարկաւորաց համբերութիւնը կը հատնի, և հիւանդը վերցնելով միւս անգամ տունը կը դարձնեն։

Եթէ մեռնելիքը ծեր ոմն է, այս դարձը ոչ միայն գայթակղական, այլ և ամբարիշտ կը համարի. եթէ այրի կնիկ մը ըլլայ այնպիսին՝ այսու և ևս առաւել չարագուշակ կը համարի։ Նկատմամբ այրի պառաւի մը կը զրուցեն թէ յետ տասնըհինգ անգամ Գանգէսին ջրերուն մէջ գլխով մարմնով ընկղմուելէն՝ միշտ մահու դէմ յաղթանակելով տասնը հինգ անգամ տուն դարձուեցաւ. և սակայն ողջոյն տարի մը արհամարհեալ ու նախատակոծ ապրելէն ետքը, չկարենալով այլ ևս հանդուրժել, միտքը հաստատեց կեանքը կնքելու, և այսու դիտմամբ ինքզինքը ողջ ողջ նետեց ու խեղդամահ եղաւ Գանգէսին ջրերուն մէջ, որու ճամբան դէպ ուղիղ երկինք կը հանէ, տարակոյս չկայ։

Անգամ մըն ալ բարձրահասակ Հնդիկ մը մահու

գուպը Հասնելով, բարեկամք զինքը մաՀճակալի մը վրայ դրած՝ Թափօրաբար դէպ 'ի Գանգեսի ափունքը կը յուղարկաւորեն. ճամբան այնպէս կ'երեւար ինչպէս թէ վայրկեանէ վայրկեան վերջին շունչը տար. գլուխը անՀաստատ՝ մէկ կողմը կը կախուէր, և դողդոջուն ձեռքերովը կ'աշխատէր աչքերը պաշտպանել արևուն կիզիչ ճառագայթներուն դէմ։ Այս բանս տեսնելով իր որդին՝ որ քովէն կը քալէր, Հովանոցովը անոր գլուխը պատսպարեց։ Երբ գետը Հասան զինքը գետափին ծայրը Հանգչեցուցին սպասելով որ մեռնի։ Յանկարծ ծարաւելով ջուր խնդրեց, որու շրջակայք փութալով ջրի տեղ իրեն կաթ խմցուցին։

Այսպէս երկու օր գետափը մնաց առանց մեռնելու։ Յուղարկաւորք ձանձրացած՝ զինքը վերցուցին ու ջրին մէջ իջեցնելով մինչև կուրծք ընկղմեցին. և այնպէս մաՀը երագելով յետին շունչը փչեց։

Ուրիշ անգամ մըն ալ նմանապէս պառաւ կնիկ մը Գանգեսին գետափը տարուեցաւ. իր աղջիկները՝ որ ներկայ կը գտնուէին՝ տեսնելով որ իրենց պառաւ մայրը մեռնիլ չէր ուզեր, չէին գիտեր ինչ ընեն։ Ներկայ գտնուող յուղարկաւորներէն ոմանք խորՀուրդ կու տային որ ողջ ողջ խարուկին վրայ այրեն. իսկ այլք աւելի խնայութեան միջոց սորվեցնելով՝ խորՀուրդ կու տային ողջ ողջ Թաղել զինքը։ Սակայն աղջիկները այս խորՀուրդներէն և ոչ մին ընդունելով յետ երկայն ատեն սպասելէն՝ որոշեցին միւսանգամ պառաւը իրենց գեղը դարձնել։ Վերուցին ու երկաթուղւոյն կայարանը տարին. այլ լքան մնացին երբ տեսան որ պաշտօնեայք չուզեցին Հոգեվարք մէկ մը շոգեկառք ընդունելու։ Ճարերնին Հատնելով՝ այն աղջիկներն իրենց մայրն առին և ինչպէս

թէ կոՀ մը ըլլար՝ պատատեցին իբր կապոց և այնպէս տուն յուղարկեցին։

Ժամանակաւ, երբ մեռնողք 'ի ճոխից կ'ըլլային, բաց 'ի Գանգեսին ջրէն՝ բերանը նաև ոսկի և ամեն տեսակ ազնիւ գոՀար կը դնէին։ Կուրծքին վրայ դուլսի կոչուած տնկին ճիւղերէն կը Հանգչեցնէին, և մասնաւոր կաւով մը ճակատը կը կնքէին։ Սակայն Հիմա, դարուս լուսաւորութեան ազդեցութեամբը զուցէ,

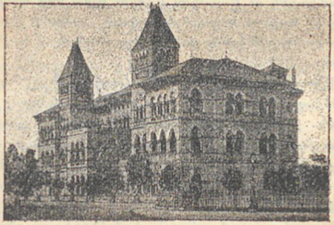

Հանրական Թղթատուն։

այս սովորութիւնները և արարողութիւններն երթալով կը նուազին և կարելի եղածին չափ կը Համառօտուին։

Այս ամենայն արարողութեանց վրայ խորՀրդածելով՝ կրնանք ըսել թէ Հնդկի մը մաՀուընէն աւելի գէշ մաՀ չկայ. 'ի բաց Թողլով այն չարչարանքը որ գետափը ընկողմանած ատեն կիզիչ արևուն սաստիկ ճառագայթներէն կը կրէ, մինչդեռ նաև՝ մաՀը երագելու դիտմամբ՝ մերթ ընդ մերթ գլխով մարմնով

ջրին տակ կ'ընկղմուի, նաև ականջէն 'ի վար յարատև և չարունակութեամբ անհամար դից մթանխա մը կը յեղյեղեն, յուսալով թէ այնու զինքը սրբութեամբ և արժանապէս կը պատրաստեն այս յետին ճանապարհորդութեան։ Այլ շատ անգամ բնութիւնը մարդիկներէն աւելի գթած, այն խեղճ Հնդկին մահը յիրաւի կ'երագէ. որմէ ետքը դիակը կը վերցնեն և այրելու սեփական վայրը կը տանին։

Այն տեղը հասնելով դիակը նոր լաթի մը մէջ կ'ամփոփեն ու կարագով կ'օծեն։ Ապա նոր անօթոյ մը մէջ ջուր ու դդմի և կտաւատի հունտեր լեցուցած, բոլորը մէկտեղ մեռնողին գլխուն վրայ կը թափեն։

Այս ընելէն ետքը դիակին վրայէն հին գոհարեղէնները կը բառնան, և անոնց փոխանակ նորեր կը դնեն։ Ճոխից խարոյկը հալուէի և սանտալի հոտաւէտ փայտերով կը կազմեն. իսկ աղքատք, որոց միջոցք չեն բաւեր այնքան ծախուց, ամեն զոհ կ'ընեն որ գոնէ հասարակ փայտերուն հետ քանի մը կտոր սանտալ ալ գտնուին։

Խարոյկը այսպէս պատրաստելէն յետոյ՝ դիակը վրան կը հանգչեցնեն։ Ապա պրահմին մը վրան աղօթքներ կը կարդայ, բերանը կարագ կը լեցնէ, և աչքերուն, քթին, բերնին և ականջներուն մէջ ոսկի հատիկներ կը դնէ։

Յետ այսորիկ եթէ մեռնողը որդի ունի անոր կ'իյնայ խարուկին կրակ տալ. ապա թէ ոչ պարտքը մերձաւորագոյն ազգականին է։

Խարուկին վրայ նաև կարագ ու ձէթ կը թափեն. և դիակը նոր կտաւի մը մէջ պատած, եթէ էրիկ մարդ է, երեսը դէպ 'ի վեր երկինքը կը դարձնեն, իսկ եթէ կնիկ է, դէպ 'ի վար գետինը կը շրջեն. գլուխը

դէպ 'ի հիւսիս, ոտքերը դէպ 'ի հարաւ։ Որդին կամ մերձաւորագոյն ազգականը ձեռքը վառած յարդ բռնած՝ երեք անգամ խարուկին բոլորը կը շրջի, միշտ երեսը դէպ 'ի հակառակ կողմը դարձուցած, ու վառած յարդը մեռելոյն բերնին կը դպցնէ։ Որմէ ետքը բոլոր շրջակայ յուղարկաւորք կը մօտենան ու խարոյկը կը բռնկցնեն։ Կրակը գրեթէ երկու ժամ կը տևէ։

Արարողութիւնը լմննալէն ետքը խարուկին տեղը ջրով կը լուանան, և փոքր փոս մը կը բանան, որպէս զի խարուկին ջուրը Գանգեսի ջրին հետ երթայ խառնուի։ Յետոյ անօթ մը կ'առնուն ու ջրով կը լեցընեն և բերանը հողէ պնակով մը կը ծածկեն։ Ապա մէկը ձեռքը բրիչ մը կ'առնու, և անոր կոթովը զարնելով ամանը կը խորտակէ ու ջուրը կը վաթի։ Անկէ ետքը ամեն յուղարկաւորք հէրիպօլ կանչելով կը մեկնին։

Նախնի օրէնսդիր մը պատուիրած էր խարուկին վրայ այս գեղեցիկ խմաստը արտասանելու։

— « Յիմար է այն մարդը որ կենաց յարատևութիւն կը բնտռէ, մինչդեռ կեանքը պանանի կոճղին նման դիւրաբեկ է, և կամ ծովու փրփրոյ պէս վաղանցիկ։ Ինչ կ'օգտէ աշխարհիս այն մարմինը որ հինգ տարրերէ ձևացած ըլլալով միւսանգամ առ նոյն հինգ գոյացուցիչ սկզբունս կը վերադառնայ, որ այնուհետև կենաց ժամանակը գործածներուն հատուցում առնու։ Երկիրը կ'ոչնչանայ, ովկիանոսը և նոյն իսկ դիք կ'անցնին. Ինչպէս կարելի է չապականել այն ոչինչ էակը, այն մահկանացու մարդը։ Ինչ որ խոնարհ ու ստորին է, վերջապէս հարկ է ոչնչանայ. ինչ որ բարձր է՝ հարկ է որ կործանի. ամենայն բաղադրեալ մարմինք հուսկ ուրեմն պիտի լուծուին և կեանքը մահուամբ պիտի վերջանայ։ Մեռելոց ստուերք աղ-

զականաց թափած արտասուաց վրայ կը դժկամակին. մի հեծէք ուրեմն, այլ մտադիւրութեամբ մեռելոյն յուղարկաւորութիւնը կատարեցէք »: —

Դ.

Սուզիք կամ մեռելոց վրայ ինքնայօժար զոհք:

Ըստ հնդկային սովորութեան աղջկունք տասներկու կամ տասուերեք տարուան կը կարգուին, և ըստէպ տարիքն առած ու ծերացեալ մարդոց հետ: Այս բանս այսպիսի չար հետևանք մը կ'ունենայ, որ բնականապէս այրը նախ բնութեան օրինաց հպատակելով մեռնի, և այնուհետև այրի մնացեալ կնիկը ոչ միայն երկրորդ ամուսնութեան չի կրնար անցնիլ, այլ և ոչ իսկ նոյն տանը մէջ կրնայ ապրիլ, առանց ամենուն քամահելի և արհամարհելի երևնալու: Ուստի այրի կանայք աշխարհիս նախատինքէն խուսափելու ըղձիւ, առ ոչինչ համարելով դառն մահը որ քան զվատահամբաւ կեանքը աւելի քաղցր կը թուի իրենց, մինչև այս յետին ատեններս սովոր էին ահաւոր մահուան մը ձեռնարկելու, ողջ ողջ ինքզինքնին իրենց էրկանը խարուկին վրայ այրել տալով:

Բայց հիմայ Անգղիոյ գաւազանին զօրութեամբ, թէպէտ և այրի կանայք ալ իրենք զիրենք չեն այրեր, սակայն և այնպէս խարուկին վերցուիլը կ'ափսոսան. որովհետև ալ ընտանեաց մէջ ապրիլ անհանդուրժելի է իրենց. ամենուն ատելութեան և արհամարհութեան նիւթ են, ամենէն կը նախատուին, և մինչև տնէն ալ կը մերժուին: Հարկ կ'ըլլայ այնուհետև իրենք զիրենք վատթար կեանքի մը զոհ ընեն, որ խա-

րուկին ազդած կրօնական մխիթարութիւնը չունի:

Այս չար հետևանքը բնաջինջ ընելու համար հետամուտ են հիմա Հնդիկ յառաջադէմ ընկերութիւնները. որոնք ամենայն ճիգն կը թափեն որ այրի կանանց միւսանգամ ամուսնանալու իրաւունքը ստանալ տան. և ամենայն զօրութեամբ կը կռուին այն նախապաշարմանց դէմ որ այս բանիս կը հակառակին:

Եօթը ութ տարի յառաջ՝ 'ի Սեքանտարբաւր ջերմեռանդն ու խստակրօն կենօք ապրող Հնդիկ մը կը մեռնի. անոր այրի կնիկը, որ դեռ ևս երիտասարդութեան հասակ ունէր ու փոքր մանկիկ մը կաթով կը սնուցանէր, անանկ սաստիկ ցաւ զգաց այս անդարմանելի կորստեանս վրայ, որ ալ ոչ կերակուր առնուլ ուզեց և ոչ ջուր խմել: Ջանաց թոյլտուութիւն առնուլ որ իւր էրկանը հետ խարուկին վրայ մեռնի. այլ բնական էր որ վարչութիւնը զլանար: Բայց երբ տղուն սնունդը պակսելով ան ալ մեռաւ, կնիկը զանխլաբար՝ իւր ձեռօքը խարոյկ մը շինեց, անկողինը վրան դրաւ, և ապա ինքն ալ վրան ելլելով ու տղուն գլխը գրկացը մէջ սեղմելով, խարուկին կրակ տուաւ, և այնպէս մոխիր դարձաւ:

Անգղիական վարչութիւնը թէպէտ և արթնութեամբ կը հսկէ այսպիսի բարբարոս զոհերը խափանելու, հանդերձ այսու, կ'ըսեն, թէ կրօնամոլք ամենայն ջանք 'ի գործ կը դնեն ուր կրնան վարչութեան հսկողութիւնը 'ի դերև հանելու. անանկ ծածուկ կը պահեն իրենց այս դիտաւորութիւնը որ թէ և վարչութիւնը կասկած առնու, ոչ տեղին կրնայ իմանալ, ոչ անձը և ոչ զոհին ժամը:

Կ'ըսեն թէ ոչ շատ տարի յառաջ իշխանաւորի մը երիտասարդ կնիկը սաստիկ անդարմանելի ձախորդու-

թեան մը հանդիպելով՝ անվրէպ ուղեց իր երկանը հետ այրել։ Եւ առ. այս կը մղէին զինքը գլխաւորապէս իր ազգականք, որ անոր սեփական ժառանգութենէն մեծ շահ ունէին։ Զոհէն յառաջ սովորութիւն էր իրեք օր զոհուելի անձը հանդիսաւորապէս ու թափօրաբար քաղքին այլ և այլ տաճարները պտըտցնել. գիշեր ցորեկ նուագարանօք, պարուք, թմբկցուցիչ ըմպելեօք գրաւեցնել, պատրաստելով զինքը որ արիաբար և անյողդողդ սրտիւ լրացնէ իր առաջա-

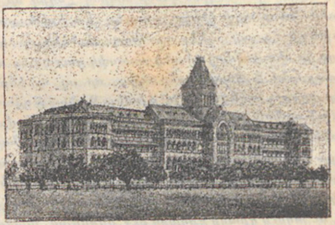

Պաշտօնարան Փարտուղարի։

դրութիւնը։ Այսպէս և զայս եղկելին բազմաթիւ խմբով, երաժշտօք, գուսանօք, սպասաւորօք և այլ անհամար ուղեկցօք Կալկաթա ժամատեղի ըրած, ցորեկը մերթ այս մերթ այն տաճարը զոհելու և աղօթելու կը տանէին. իսկ գիշերը խմբովին քաղքէն դուրս ելլելով վրաններու տակ կը պատսպարէին։ Հոն ողջոյն խումբ երաժշտաց ու պարերգակ գուսանաց հետեւելով իրենք զիրենք ամեն տեսակ ցոփ զբօսանաց կու տային. նպատակ ունենալով միշտ զոհուելիքին առաջադրութիւնը վառ պահելու։

Այս արարողութիւնը երեք օր քշեց, այլ միշտ գիշերային օթեւանոց տեղին փոփոխելով։ Ի լուսանալ չորրորդ առաւօտուն այն բազմաթիւ մարդոց խումբը իբր չամանդաղ ցնդելով անյայտ եղած էր, առանց մէկի մը կասկած կամ ազդ տալու, և առանց իմացուելու թէ ուր կամ դէպ որ կողմը գնացած էր։ Զոհին ժամադրութեան տեղւոյն վրայ ամենայն զգուշութիւն պահած էին, և միայն յետին ժամուն իմացուցած էր խմբին. և այնպէս իւրաքանչիւրը այլ և այլ ճամբով հոն փութացեր էին արարողութեան լրումը տալու, որ ապա անտառաց լռութեան մէջ կը թաղուէր։

Այլ ես արժան կը համարիմ հոս այսպիսի զոհի մը ստորագրութիւնն ընել, ականատեսի մը բերնէն առնելով, որ ամօք յառաջ ըստ դիպաց ասանկ անգութ տեսարանի մը կրցեր էր ներկայ գտնուիլ։

— Այրին, կ'ըսէ, երիտասարդ, գեղեցիկ ու բարեկազմ մէկ մըն էր. և անոր տեսքը սիրտս կը կեղեքէր, մտածելով թէ ինչ անհանդուրժելի տանջանք կը պատրաստէր այն քրմաց ու ժողովրդեան անողոքելի կրօնամոլութիւնը։ Առանց մեծ դժուարութեան՝ և որչափ հնար էր՝ մերձեցայ խարուկին, որպէս զի ամենայն ինչ աղէկ տեսնամ, առանց այն ահաւոր տեսարանէն բան մը կորսնցնելու։

Այրին քովը քանի մը ամսուան անմեղ տղայ մը ունէր. սակայն անանկ անտարբեր աչքով կը նայէր վրան, որ կարծես թէ գերագոյն պարտականութեան մը զգացմունքը բոլորովին յափշտակած էր զինքը, բառնալով իրմէն ինչ և իցէ երկրային առարկայի մտածութիւն։ Թէպէտ և կը տեսնար որ չորս դին իրեն համար զարհուրելի պատրաստութիւններ կ'ընէին, 'ի վերայ այսր ամենայնի երեսին վրայ

վսեմ հանդարտութիւն մը կը փայլէր։ Չէի կրնար զարմանքս զսպել մտածելով թէ ինչպէս անյողդողդ սրտի և արիական ու հաստատուն գիտակցութեամբ դիմագրաւ կ՚երթար այնպիսի դառն մահու։

Բայց այս պատրաստութեանց ժամանակը շատ երկարելով՝ դիտեցի որ այրւոյն զգացմունքները երթալով կ՚այլայլէին։ Անոր սև աչքերուն վրայ յայտնի կերպով ջղային այլայլութիւն մը կը տեսնուէր, ու հայեցուածքին վրայ զարհուրանքը յայտնապէս կը կարդայի։ Տարակոյս չկար որ սաստիկ ափիոնով ջանացած էին առժամանակեայ կերպիւ թմրեցնել անոր զգայարանքները. որովհետև միշտ այդպիսի առթից մէջ ասանկ միջոց կը բանեցնեն, որպէս զի զոհ ըլլալուն երկիւղը հանդարտեցնեն և արիութիւն ստանալ տան քաջապէս դիմելու ընդդէմ մահու։ Բայց ժամանակը դեղին զօրութիւնը կտրելով, այրին կամաց կամաց կը սկսէր սթափիլ այն արուեստական թմրութենէն, միտքը իր գործունէութիւնը կը սկսէր ստանալ, և բնական էր որ երկիւղն իսկ վրան տիրելով արտաքուստ ալ տեսնուէր։ Իր շարժմունքներէն կը գուշակէի որ վայրկեանէ վայրկեան տագնապը երթալով կը շատնար։ Այլ եթէ դիւրին էր գուշակել անոր ներսի դին անցածը, միանգամայն դիւրին էր գուշակել նաև որ իր առաջադրութեանը վրայ հաստատուն կենալու բրած ջանքը՝ սովորական արիութենէ մը առաջ չէր գար։ Իր վրայի զարդերը մէկիկ մէկիկ հանելով՝ մերձ եղող բարեկամաց բաժնեց. սակայն այս գործը անուշադրութեամբ ու վերացեալ կերպիւ գործադրեց ինչպէս թէ բրածը չըհասկնար. և այս յայտնի նշան էր թէ ներսէն կրած բարոյական տանջանքը՝ իր մտաւոր կարողութիւնները երթալով կը տկարացնէր։

Այս տեսնս անոր փոքրիկ զաւկին ճիչն արթնցուց 'ի նա մայրական գութը. աչքին վրայ գորովոյ խանդաղատանք մը փայլեցաւ. շրթունքն սկսաւ դողդոջալ, կուրծքը բաբախել, շնչառութիւնը բռնուեցաւ ու բերանը թեթև մը բացուեցաւ. նշան թէ՝ իր այլայլեալ միտքը դարձեալ 'ի նա կը վերադառնար։ Նետուեցաւ դէպ 'ի տղան, յափշտակեց զայն պահապանին ձեռքէն, առաւ սեղմեց իր գրկայը մէջ. արցունքը իջաւ աչքերէն ու հեծկլտանքը ականջս խայթեց։ Օգնութիւն խնդրել մըն էր. կարելի՞ էր որ մարդու սիրտ հանդուրժէ։ Կ՚ուզէի ազատել զինքը այն դառն պայմանէն. բայց ինչպէս հնար էր երբ ինքը իր կամօքը վճռած էր իր ճակատագիրը։ Այս վայրկեանէս յայտնի եղաւ բոլոր հանդիսականաց որ յետին օրհասին մտածութեամբը իր արիութիւնը երթալով կը նուազէր։ Աչքերնուս առջին կանգուն՝ հոգեվարք հոգւոյ մը անբարբառ յուսահատութեան կենդանի պատկերը կու տար։

Արարողութիւնը կատարող պրահմինք վախնալով որ այրւոյն արիութիւնը բոլորովին սպառի, հարկ սեպեցին գործին լրումը փութացընելու. անոր համար հեռացուցին քովէն բոլոր ազգականները, բարեկամները ու միւս հանդիսականքը։ Անով խարուկին բոլորը չափաւոր ընդարձակ միջոց մը ձևացաւ, ուր մնացին միայն այրին և պրահմին քուրմք։ Բայց նախ քան զայս քուրմերէն մէկը մօրը գրկէն բռնութեամբ քաշեց առաւ տղան, և առանց երկուքին ճչյուն ուշդնելու ուրիշի մը ձեռքը յանձնեց։ Այն առեն վըսեմ գեղեցկութիւն մը նկարեցաւ այրւոյն դիմաց վրայ։ Գիտնալով թէ այս առաջին բռնութենէն ետքը ինչ պիտի հետևէր, ա՛լ բնութիւնը չկրցաւ զսպել. գետինը ծունր կրկնեց, աչքերը երկինքը վերուց, ու

ռնիկ յուսահատութեամբ ձեռքերը մէկմէկու բերելով սեղմեց։ Այն ատեն պրահմին մը հանդարտ կերպարանօք մերձեցաւ իրեն, ձեռք տուաւ որ կանգնի,

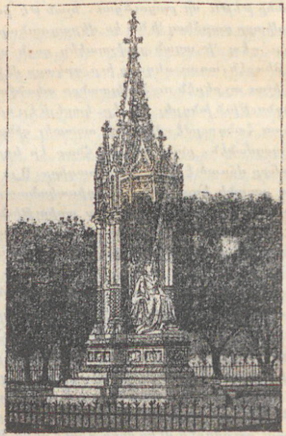

Յիշատակարան Թագուհւոյն։

և ուրիշ պրահմինի մը օգնելով զինքը խարուկին քովը տարաւ։ Բայց այրին դէմ դրաւ, և յուսահատութիւնը վրան անանկ ուժ բերաւ՝ որ երկուքին ալ բռնութեանը յաղթանակեց։ Այս տեսնելով միւս

պրահմինք, շուտ մը երկուքին օգնութեան վազեցին․ և ամենը միաբան բանի մղելով այն թշուառ այրին խարուկին մօտ տարին։ Խարուկին փայտերն արդէն ճարպով օծած էին որպէս զի շուտով բռնկին, և այս բանս կերպով մը շնորհք մըն է որ կ՚ընեն այն անձին որ ինքնակամ ինքզինքը կը զոհէ․ որպէս զի մահը երագելով տանջանքին միջոցը կարճի, այլ և միանգամայն փախուստ խափանեն։

Այրին օրհասին արհաւիրքը զգալով սկսաւ ահաւոր ձայնիւ աղաղակել․ բայց մի և նոյն ատեն Թմբկաց ու փողոց զարհուրելի աղմուկը, և միանգամայն շրջակայ կրօնամոլից աղաղակներն՝ անոր վշտաց ձայնը խեղդեցին։ Ա՛լ այնուհետև անոր բոլոր ճիգը ունայն եղաւ․ բռնութեամբ խարուկին վրայ քշեցին, ուր ինկաւ ոգեսպառ։ Պրահմինք վրան խնալով՝ խարուկին վրայ նստեցուցին, ծնկուըններուն վրայ երկանը գլուխը դրին․ ապա խարուկին փայտերուն տակը դիզուած յարդին կրակ տալով՝ անմիջապէս ծխախառն բոցը ամեն կողմէն վեր բարձրացաւ, պատեց զխեղճ Հնդիկ այրին, և հանդիսատեսից աչքէն անյայտ ըրաւ։ Պրահմինք մի և նոյն ատեն վախնալով որ չըլլայ թէ այն անհանդուրժելի հոգեվարքին ժամանակը չժուժալով ինքզինքը խարուկէն վար նետէ, ձեռքերնին երկայն պամպու եղէգէ շինած ձողեր առած, ՚ի հեռուստ վրան կոխելով բոլոր իրենց ուժովը՝ զինքը խարուկին վրայ անշարժ բռնեցին։ Բարեբաղդաբար կրակին բռնութիւնն ու երագութիւնն այն աստիճանի էր՝ որ այն ահաւոր տանջանքը երկայն չքշեց։

Երկու ժամ ետքը այն խարուկին ու երկու դիականց տեղը մոխրոյ կոյտ մը մնացած էր․ իսկ հանդիսատեսք առհասարակ ցրուած էին։

Ե

Աշխատող կանայք և մեռելոց հոգեհանգիստ:

Եթէ Հնդկին գիւղը երկու ժամու մէջ մոխիր կը դառնայ, զոր հողմը կը ցրուէ առանց հետք թողլու, սակայն ընտանեաց կածը այսպէս շուտ չի լնիր. Հարկ է արտաքին ցոյցերով ալ աշխարհ իմանայ իրենց ըրած անդարմանելի կորուստը: Այս բանին ծառայելու նպատակաւ կը գտնուին մասնաւոր դաս մը կանանց, որոց պաշտօնն է կեղծել ցաւոյ արտասուօք հռչակել աշխարհէ գնացելոյն առաքինութիւնները և ընտանեաց զգացած անմխիթար ցաւը:

Վերուստ 'ի վայր սեւազգեստք, դուրս փողոցը՝ մեռելոյն դրանը առջին՝ խմբովին կը կծկին, ու մեղմաձայն և միակերպ եղանակաւ իրենց ողբոց իմաստները կըհծեն, բնականապէս միշտ 'ի գովեստ մեռելոյն: Եւ որովհետև 'ի բազմամարդն Պոմպէյ չկայ օր որ շատ մը մեռելոյ յուղարկաւորութիւնք չըլլուին, չկայ նաև օր որ այն կանայք այս կամ այն փողոցը գետինը կծկած՝ իրենց արուեստական կածը անցուորաց չվաճառեն մեռնողին դամբանականը հիւսելով:

Ամէն փողոցէ փողոց շրջելով այդպիսի սգոյ խըմբից կը դիպչէի. առ վայր մը դադարելով կը դիտէի այն կեղծ արտասուաւորաց երեսը, որոնք ցաւ հռչակելով ցաւի զգացմունք չունէին: Մերթ տասը մերթ տասնըհինգ թուով խումբ խումբ բաժնուած գետինը կը կծկին, գլուխնին ծնգաց վրայ կը հանգչեցնեն՝

և քօղի մը տակ ծածկուելով: Մէկը իբր դասագլուխ մեռելոյն գովեստը կը հիւսէ. միւսներն անոր իւրաքանչիւր պարբերութեան դասովին կը ձայնակցին՝ լաց ու կոծ ձևացնելով. բայց լաց՝ յօրում և ոչ կաթիլ մի արտասուաց կը հոսէ: Ոչ երբեք կը տեսնես որ առհասարակ ամենը մտաց ամփոփմամբ իրենց պաշտօնը կատարեն. այլ ընդհանրապէս մինչդեռ դասագլուխը իւր փոքր խմբին հետ կ'ողբակցէ, այլք անտարբերաբար աչքերնին աստիս անդին շրջեցնելով կը զբաղին, և կամ մէջերնին անտարբերաբար կը խօսակցին:

Եւ սակայն այս ալ սգոյ սովորական արարողութիւն մըն է, որ ամեն միջոց ունեցող Հնդիկ ընտանիք հարկ է ընել տան 'ի պատիւ և 'ի յիշատակ իրենց մեռելոյն:

Նոյն իսկ դաղթական Փարսին այսպիսի սովորութեան կը հետևի, և իւր կանոններն ալ ունի. փոքր տղայ մը չորս օր կ'աշխարեն, չափահաս մը ինը օր. լացն ու կոծը առաւօտեան ժամը հնգէն կը սկսին ու երկուքին կը վերջացընեն. իսկ լացող տան կանայք են, որոց անհրաժեշտ կ'ընկերակցին մերձաւոր ու հեռաւոր ազգականք, դրացիք և բարեկամք: Ցաւակցութեան այցելուք առաւօտը կանուխէկ մեռնողին տունը կը հասնին ու լացին ժամուն կը սպասեն: Երբ ժամանակը կը հասնի, աշխարողաց դասագլուխը ճիչ մը հանելով ազդը կու տայ, և աղաղակելով ամէն մը կուրծքը կը հարուածէ. անանկ որ հարուածոց թնդիւնը մինչև հանդիպակաց տուները կը լսուի: Էրիկ մարդիկ դուրսը փողոցը լուռ կը կենան. իսկ կանայք մէկմէկու ետևէ ետև լալով մեռնողին առաքինութիւնները կը պատմեն, և թէ որչափ ցաւ կրեց հիւանդութեան ժամանակ, որչափ ճիգն թա-

փեցին խնամով բժիշկք զինքը փրկելու, և թէ ինչ եղաւ մեռելոյն վերջին կամքը։ Այս ամենը և՛ գարշելով ուրիշ որչափ բան կընան երևակայել, լացով ու հեծկլտանքով բարձրաձայն կը զուրցեն. և իւրաքանչիւր աշխարող հարկ է որ տասը կամ տասնըհինգ վայրկեան խօսի։

Գեղերը այս մեռելոց կոծը՝ կ'ըլլայ որ ամիս մը և աւելի կը տևէ։ Երբ տանտիկինը իւր գամբանական խօսակցութեամբ ողբոց սկիզբն կ'ընէ, քիչ անգամ կ'ըլլայ որ զինքը թողուն որ ողբը լմնցընէ. ներկայ եղողներէն ամեն մէկը խօսքը բերնէն առնելով անոր տեղ աշխարել կը ճգնի. սակայն տանտիկինը թոյլ չի տար, այլ կ'ընդդիմանայ անոնց ցուցած փութոյն, և այն ատեն սրտաճմլիկ մրցում մը տեղի կ'ունենայ։ Երբեմն ալ երբ տանտիկինը երկայն աշխարելէն յոգնած՝ դադրելու միտք կը ցուցնէ, «Չէ, չէ, կը կանչեն ամենը միաբան, բաւական չէ. հարկ է որ բոլոր ցաւդ դուրս տաս»։

Այսպիսի արարողութեամբ կը վարին բարի համբաւով մեռնողի մը հետ. սակայն իրը միշտ այսպէս չ'ըլլար։ Եթէ մեռնողը չար մէկ մը եղած է ու շատ կրել տուած է, այն ատեն կոծը տրտունջի կերպարանք կ'առնու. աշխարողը կը սկսի անկէ քաշած վիշտերը գանգատելով զուրցել. և կամ այլապէս, ընտանեացմէն այս կամ այն անձին վրայ ամբաստանութիւն կը դնէ՝ իբրու թէ մեռնողին շատ վիշտ ու նեղութիւն կրել տուած ըլլայ։ Այնպիսի ատեն կոծը բուռն յանդիմանութեանց կերպարանք կ'առնու, որ ետքը ետքը ամբաստանողին և ամբաստանեալին մէջ ծանր մեղադրութիւններով ու սաստիկ նախատինքներով կը վերջանայ։

Սակայն հիմա կամաց կամաց Փարսից մէջ այս մե-

ռելոց կոծին չափազանցութեանց չափ մը դնելու հետամուտ են։

Ինչպէս մեռելոյն յուղարկաւորութեան պարտքը այսպէս ալ հոգեհանգիստ կատարելու պարտքը ժառանգին կ'իյնայ։ Հոգեհանգիստ կամ մեղսաքաւիչ արարողութիւնք կատարելու գլխաւոր ժամանակներն են՝ մահուընէն տասնըմէկ օր ետքը, իւրաքանչիւր ամսոյն վերջին օրը, և հուսկ ուրեմն մահուան տարեդարձին։ Հոգեհանգիստ արարողութիւնք կը կայանան մեռնողին և անոր ոգւոյն՝ բրինձ, ծաղիկ, ջուր և այլ բաներ նուիրելուն վրայ, որպէս զի անոնց միջոցաւ իւր հոգին կարողանայ բիդրայց երկինքը ելլել. այս բիդրայք կը համարին մարդկային ազգին նախահարք։

Ձ

Ամուսնութիւն ՚ի Հնդիկս։ — Հարսնեկան բախտ մը։ — Հարսնիքի մը արարողութիւնք։ — Պայմանք։ — Ամուսնութեան կապին նախապատրաստութիւնք։ — Կապուք և կապքին։ — Պաշնացիրք։ — Առաջին ամուսնութիւն։ — Վերջին ամուսնութիւն։ — Ցեղ ծննդեան արարողութիւնք։

Զմեռնային եղանակը լաւագոյն և հետաքրքրական ժամանակն է ՚ի Պոմպէյ. որովհետև ճոխ է հանդիսիւք և կրօնական արարողութեամբք։ Գիշերները ընկաց ընդհանուր քաղաքը լուսաւորութեան հնոց մը կը դառնայ. ո՛ր փողոցը մէկը խոտորի՝ մէյմէկ հանդիսի մէյմէկ հետաքրքրական տեսարանի ականատես կ'ըլլայ։ Առհասարակ մահմէտականը, Հնդիկ կռապաշտը, կրակապաշտ Փարսին, իրենց

տօնախմբութիւնք գիշերը կը կատարեն, երբ ամէն ծառայական, ամէն առեւտրական, ամէն գործունեայ կեանք կը դադարի։ Փողոցք այնպիսի առթիւ կը դրուին իւրաքանչիւր աղանդին հետեւողներէն, որ զանոնք կարծես մէկմէկ տաճար կը փոխեն։ Գետինը գորգերով ծածկած՝ հաւատացեալք խումբ խումբ բազմեալ կը կծկին քրմաց բոլորը՝ անոնց քարոզութեանց և ընթերցուածոց ուշադիր։ Այնպիսի առթիւ այն մասնաւոր փողոցաց մէջէն անցուդարձը կը դժուարանայ, ևս առաւել այլադենից նկատմամբ. սակայն ներողամտութիւնը զեւրոպացին ամէն դին կը դիմաւորէ, որ պարկեշտաբար և զգուշութեամբ այն աղօթող հաւատացեալներուն խմբից մէջէն կ՚անցնի առանց անպատշաճութիւն մը կամ տրտունջ մը յարուցանելու։

Այն այս ձմեռնային եղանակը նուիրեալ է նաեւ ամուսնութեանց, և ինձ յաճախ կ՚ըլլար դիպել այն հարսնեկան թափօրներու, յորում Հնդիկը իւր կարողութեանը համեմատ, նա մանաւանդ առէպ ալ կարողութենէն վեր, ճոխութիւն մը կը ջանայ 'ի կիր առնուլ։ Յաճախ այսպիսի թափօրի մը երաժշտական աղմուկը 'ի հեռուստ լսելով՝ փողոցի մը անկիւնը կը դադարէի 'ի գնին հանդիսաւոր անցից. այն անհասկանալի շփոթէն յիս խորհրդածութիւնը կը զարթնուր, և ես ինձ կը հարցնէի թէ ինչ էր այն շառաչող գործեաց խառնաձայնութեան իմաստը՝ ուրու Հնդիկք ներդաշնակ երաժշտութեան անունը տալու արդար կը համարին։ Եւ մինչդեռ խորհուրդըս զիս կը զբաղեցնէր, և ահա թափօրն ինձ կը մերձենար, յառաջադէմ ունենալով սեւամորթ մերկանդամ տղայոց ջահակիր բազմութիւն մը. որք ոստոստելով, աղմկելով և ջահերը իրարու զարնելով՝

հանդիսին վայրենի երեւոյթ մը կու տային։ Ջահուց ծուխը, ճարպին հոտը, յաւել ես հնդիկ քաղքին փողոցաց յատուկ սխրախառնուկ չարահոտութիւնք՝ ինձ գլխու պտոյտ կը բերէին։ Բայց անձիս այլայլութեան ուշ դնելու ժամանակ չէր ըլլար. երաժշտաց խումբն որ ջահակիր տղայոց կը հետեւէր մտածութիւնս յինքն կը գրաւէր. այն խմբին մէջէն ոմանք ահաւոր մեծութեամբ թմբկաց ներքեւ կարծես կ՚ընկճէին. և սակայն երկու վառայժ բազուկք երկուստեք երկննալով, դիւահարապէս զթըմբուկը կը հարուածէին։ Փողահարք որ անմիջապէս երկրորդ կարգը կը ձեւացնէին, լնաձեւ ահեղ երկայնութեամբ փողերը ուսերնէն կախած՝ բոլոր սաստկութեամբ կը հնչեցնէին, անբացատրելի խառնաձայնութիւն մը և խլացուցիչ աղմուկ մը պատճառելով։ Եւ սակայն կ՚ըսեն թէ Հնդիկք կը պարծին իրենց այս խառնաձայնութեանը վրայ, իբրու թէ երաժշտութեան արուեստին մէջ քան զՀնդիկը չիք գերազանցող։

Երաժշտաց խմբէն ետքը հեծեալ հանդիսականք կու գան, առ հասարակ տղայք ու երիտասարդք, որք յանկի, 'ի բեհեզ և 'ի գոյնզգոյն հանդերձս պաճուճեալք, սիգաճեմ կը յառաջեն. 'ի սոսա կը դիտեմ որ չեն պսակիր և գլահաւորեալք։

Կառաց շարք մը որ ատոնց կը հետեւի, 'ի տես կ՚ածէ այն գոհարազարդ ու բեհեզեայ գոյնզգոյն հանդերձիւք զարդարեալ ազգականք, մերձաւորք և կոչնականք, որ իրենց փայլովը հանդիսին շքեղութիւնը կ՚առաւելուն։ Ամենը զուարթ, ամենը ծիծաղերես, ամենուն սրտին գոհութիւնը երեսին ժըպտին վրայ կ՚ընթեռնում։

Բայց ահա փառազարդ կառք մը յորում ամուս-

նացեալքն կը բազմին. ամենէն մերձաւոր ազգականք անոնց կ'ընկերակցին։ փեսային երեսը տեսնել չէ հնար. ոսկեթել վերջաւորաց քօղի մը տակ ծածկուած է. գլուխը արքայական թագ մը կը կրէ, և 'ի թիկանց և 'ի վայր ոսկէգիպակ պճղնաւոր մը կը ձգի։

Կոչնականաց և 'ի պատիւ եկելոց կառքերը Թափօրին գծին կը կցին, և ամենքն ծանրաքայլ փողոցէ փողոց խաղալով՝ երկայն շրջանաւ փեսային կամ հարսին տունը կ'ուղեւորին։ Բոլոր այն Թափօրին երկայնութեամբ ցրուած բազմաթիւ ջահակիրք տեսարանը կը լուսաւորեն, և շատ այլք հրախաղութեամբք հանդիսին աւելի փայլ կը տպաւորեն։

Տեսարանը իւր հետաքրքրական գեղեցկութիւնն ունի, մանաւանդ առաջին անգամ ականատես եղողին։ Երկնից անլուսին մթութիւնն իսկ անոր խորհրդաւոր կնիք մը կը տպաւորէ. և մարդ ինքզինքը առասպելական աշխարհ մը կը համարի։ Այն գործեաց հեռաւոր խառնաձայնութիւնը, այն մթութեան մէջէն 'ի հեռուստ շարժուն ջահից լոյսը, այն ծովու ալեաց նման բացակայ աղմուկը որ երթալով կը մերձենայ, որ անկերպարան տեսարանը կը մարմնաւորէ, որ գրեթէ փոթորկանման կը սաստկանայ, որ հաւսկ ուրեմն շարժող էակներու երեւոյթը կու տայ, ուր այր, կին, տղայ, աղջիկ, ձիաւոր, հետի, սեւամորթ, մերկանդամ, առ հասարակ կը զեռան և առջեւէդ կ'անցնին կը սահին կ'երթան, ետեւէն լուսոյ, ծխոյ, հոտոյ և աղմկի հետք մը թողլով, զքեզ յապուշ կրթած կը թողուն, և թմբրութենէդ արթննալով կը հարցնես թէ արդեօք ցնորք մըն էր տեսածդ, եթէ իրական աշխարհի մը բնական երեւոյթ։

Այսպիսի էր այն տեսարանն որ գիշեր մը, և առաջին անգամուն, փողոցի մը անկիւնը կեցած ուրիշ երեք բարեկամօք կը դիտէի։ Երբ այն Թափօրին մէջէն Հնդիկ մը բաժնուելով՝ իբր ծանօթ մեզմէ մէկին կը մերձենայ. մեր հետաքրքրութեանը ախորժելի նիւթ համարելով՝ կը հրաւիրէ ճոխ Հընդկի մը հարսանեաց ամենուս առաջնորդելու։ Չըթողլով որ առաջարկը կրկնէ, շնորհակալութեամբ իրեն կը հետեւէինք, և այլ և այլ փողոցաց մէջէն՝ վերջապէս ծառազարդ տեղի մը կը հասնէինք, ուր հազարաւոր ճրագաց լոյսը իբրև 'ի տուընջեան կը լուսաւորեն։ Ժողովուրդը այնպէս հոծ ու խռնած էր, որ դժուարաւ ու մղելով հազիւ ծանրաքայլ կըրնայինք յառաջել. որ կողմ երթայինք, որ դին խոտորէինք ամեն դին նոյն բազմութեանը կը դիպէինք։

Անտեղեակ հնդկային սովորութեան՝ 'ի զուր կը յուսայի այն տեղը փեսային ու հարսին հանդիպելու. հարկ էր քայլերնիս ուրիշ տեղ ուղղել եթէ կ'ուզէինք արարողութիւնը տեսնել։

Ամուսնութիւնը մարդկային կենաց գերագոյն պարագայն ըլլալով, Հնդիկք իրենց բոլոր ճիգն կը Թափեն նոյն պարագայն շքեղաբար հանդիսացնելու։ Սովորութեան պարտք մըն է որ ճոխք իրենց ուրախութեան մասնակից ընեն նաև ժողովուրդը, հաղորդելով զանոնք իրենց առատաձեռն ճոխութեանը։ Հասարակաց զբօսատեղիք կը վարձեն և շքեղ լուսաւորութեամբ զանոնք զարդարելով՝ երաժշտութեամբք ու խաղերով կը պատրաստեն յանխտիր վայելս ժողովրդեան։ Նոյն տեղեաց մէջ չեն պակսիր նաև մասնաւոր վերապահեալ սրահք, որ ջահերով, գորգերով, բազմոցներով ճոխապէս պատրաս-

տեսալք, միայն ծանօթից ու բարեկամաց հաճելի են։

Այս մեծաց ու ճոխից հարսանեաց հանդէսք ընդհանրապէս երեսունէն քառասուն օր կը տեւեն. և ընական հետեւանք է որ սաստիկ տախթներու մէջ մեծամեծ գումարներ սպառին։ Այս ճոխ Հնդկին համար կը զուրցէին թէ երեք հարիւր հազար ռուփի ծախսած ըլլայ այս իր հարսնեկան նաւակատեաց. և այս՝ անհաւատալի չէր երեւնար տեսնելով այն ճոխ զարդարանաց շքեղութիւնը։

Տեղւոյս տեսարանը վայելելէն յետոյ՝ Հնդիկ առաջնորդնիս մեզի այլով ճամբով ուրիշ փառազարդ տեղի մը կ՚առաջնորդէ. հօն լուսաւորութեան շքեղութիւնը անպատմելի էր։ Եւ այն էր վերապահեալ տեղին ուր հարսանեաց կրօնական արարողութիւնը տեղի պիտի ունենար, և ուր միայն մասնաւորապէս հրաւիրեալք կրնային մուտք ունել։ Ոստիկանութեան զինուորք մուտից առջին կեցած՝ խուռն ժողովուրդը դժուարաւ կը մղէին՝ հրաւիրելոց անցք բանալով։ Մենք չունէինք հրաւիրանաց նշան. սակայն Եւրոպացւոյն ներկայութիւնը մեծ պատիւ կը համարուի հընդկային հանդիսից. անոր համար իր առջին ամենայն դժուարութիւն կը հարթի։ Այսպէս եղեւ և մեզ. ոստիկանութեան զինուորք մեր կամքն որ զգացին առաջնորդին ակնարկութեամբը, խիտոյն ժողովուրդը աջ ու ձախ մղեցին, և արձակ միջոց մը բանալով մեզ 'ի ներքս առաջնորդեցին։

Այն ընդարձակ պարտիզին շաւիղներուն մէջէն անցնելով հասանք ծառազարդ վայր մը, ուր վայելուչ ու ճոխ վարագուրապատ ամպհովանիի մը տակ փեսայն ու հարսը նշմարեցինք. որ արարողապետ քրմի մը ակնարկութեանց հպատակ՝ հարսանեաց

արարողութիւնը կը կատարէին։ Ամպհովանիէն դուրս շուրջանակի հրաւիրելոց բազմութիւն մը հետաքըրքրաբար ուշ կը դնէին այն տեսակ կրկնաբան հնոյ օրէնքի մը արարողութեանց, որ զուրկ են ամենեւին այն սրբազան ու բարձր վսեմութենէն որում սովորեալ եմք քրիստոնեայքս, և որ թուի լի են աւելորդապաշտական դիւրահաւատութեամբք։

Հրաւիրելոց բազմութեանը մէջէն կը փայլէին մասնաւորապէս Եւրոպացի արանց ու տիկնայց խմբիկներ. որք մասնաւոր բարձրագոյն պատուաւոր տեղեաց վրայ բազմեալ՝ լռիկ և ուշադիր արարողութեանց լրմանը ականատես կ՚ըլլային։ Այլ ինձ դժուարին ու երկայն է նկարագրել այն տեսակ կրկնաբան, ճղճղեալ ու երկարաձիգ արարողութիւնները, շարժմունքները, այն կրակին բոլորը ըրած շրջանները, այն տեսակ բազմիլ ու կանգնիլները՝ առ որս կ՚ենթարկէր զիրենք պրահմին քուրմը, որ ինչպէս կը թուէր, արարողութեան մի միայն տեղեակն էր, և որու հարկ էր հետեւէին մեքենաբար երկու ամուսնացեալք։ Ամեն շարժման, ամեն շրջանին յատուկ աղօթքներ կը հետեւէին, մինչդեռ կրակին մէջէն, գուցէ ողջակիզին, ծուխը դէպ 'ի վեր կը բարձրանար։ Մի և նոյն ատեն երգեցող կանանց խմբիկ մը գետինը կծկած՝ մեղմ ձայնիւ և միակերպ եղանակաւ հարսանեկան երգ մը կ՚երգէին՝ որ այնպէս կ՚երեւար ինչպէս թէ օրօրք նուագէին։

Հանդիսին ուրիշ մերձաւորապէս ականատես ըլլալու ըղձիւ կը ջանամք մեր առջեւը եղող բազմութիւնը ճեղքել. բայց մի և նոյն ատեն ազդարար կու գայ, թէ արարողութիւնն այն խորհրդաւոր կէտը հասած է որ այլազգեններէ առանձնութիւն կը պահանջէ։ Հարկ է հպատակիլ ու հեռանալ։ Հարսին

ու փեսային չորս կողմը մտերիմք և ազգականք կը պատեն, և նոյն ատեն գաղտնի արարողութիւն մը կը սկսի՝ որու մեք 'ի բացուստ միայն ձայնը կը լսեմք։ Մեզ այնպէս կը թուէր ինչպէս թէ քուրմը օրհնութեանց պսակ մը դարձնէր, և իւրաքանչիւր օրհնութեան փեսայն դրամով պատասխանէր. այնպէս գուշակել կու տար ափսէի մը մէջ կործանող դրամոց շառաչը. և նա մանաւանդ այնպէս կը համարէինք թէ որչափ օրհնութեանց ձայնը յաճախէր նոյնչափ յաճախ դրամոց շառաչը կրկնէր։

Բայց մեք, որ արարողութեան լրմանը ականատես ըլլալու արգելեալ էինք, հարկ էր այլուր զբօսանքնիս խնդրէինք։ Ու վայր մը այն շքեղազարդ շաւղաց մէջ կը թափառէինք 'ի տես լուսաւորութեան, և ապա առաջնորդին հետեւելով ճոխապար զարդարեալ ընդարձակ սրահ մը կը մտնենք, զոր բաց 'ի բազմաթիւ ճրագներէ, երեսուն իրեք վենետկեան մեծամեծ ջահք կը լուսաւորեն։ Միագոյն ճոխ գորգ մը, Լիոնի գործուած, նոյն ընդարձակ սրահին գետինը ամբողջապէս կը ծածկէ։ Շուրջանակի, որմոց կից, ճոխ բազմոցք և թիկնաթոռք կարգաւ շարած կան, որոց վրայ Հնդիկ հրաւիրելոց նշանաւորք կը բազմին, յորս կը փայլի Հնդիկ Ռաճա իշխանաւոր մը իւր բազմագին գոհարներովը։ Ամենը լռիկ ուշ կը դնեն երաժշտութեան ու երգոց։

Մեր մուտքը 'ի նոյն սրահ յարգանօք կ'ողջունուի. շատք 'ի բազմականաց կը կանգնին և մեզ Ռաճային հանդէպ կը բազմեցունեն։ Մեր աջակողմը Ռաճային հանդէպ՝ երկու անկօշիկ գուսան աղջըկունք՝ պայատէրաց յատուկ թատրոնական հանդերձիւ, կանգուն յոտին, տուն առ տուն քերթութիւն մը կը նուագեն. և ամեն դադարելուն երկու երա-

ժիշտք իրենց ջութակաց լարերը կը հնչեցնեն։ Ջութակահարք կը լռեն և գուսանը իւր քերթութեան տունը չեշտելու արտասանելով, փոքր քայլիւ ու մեղմիկ մեղմիկ դէպ 'ի Ռաճայն կը յառաջէ, և դարձեալ մեղմիկ մեղմիկ յետս յետս կը նահանջէ իւր քերթուածը յանգելով։ Ռաճայն և հանդիսականք լռիկ և ուշադիր ակնկառոյց կան այն տեսարանին որ զիրենք կը զմայլեցնէ, և ինչպէս թէ զիրենք իրենցմէ դուրս կը հանէ։

Եւ այսպէս նաև մեք յանակնկալս այս պայատէրաց տեսարանին հանդիսատես կը գտնուէինք, որոց համբաւը ամեն տեղ կը լսուի։ Պայատէրք, որ անգղիական անուամբ Նօչ-կըրլ կը կոչուին, տեղացւոց հանդիսից անհրաժեշտ զարդ են։ Ոչ միայն պարաւորք և գուսանք, այլ և յաճախ յանկարծերգակ բանաստեղծ են։ Սակայն իրենց արտաքին ձեւը շատ պարկեշտ է, և ընդհանրապէս ճոխ հանդերձիւք և մեծագին գոհարեղէնօք զարդարեալ կը ներկայանան։

Պարաւոր գուսանքս 'ի մանկութենէ այս արուեստիս կը նուիրուին իւրեանց ծնողացմէ, որ զիրենք վայելչագէմ և բարեկազմ տեսնելով՝ շահու դուռ մը կ'ակնկալեն։ Եւ այս արուեստս 'ի Հնդիկս ամենաշահաւոր է. մէջերնէն գեղեցկագոյնք և հռչակաւորք իբր պարերգուք՝ շատ սուղ կը վարձեն իրենց արուեստը. միայն հազարաւոր ֆրանգներով յանձն կ'առնուն տեսարանի մը ներկայանալ ու պարել. և որչափ ճոխ ու բարձր կարգի ըլլայ վարձողը՝ պահանջն ալ այնչափ աւելի կ'ըլլայ։ Կան այնպիսի հռչակաւորք որ իշխանաւորաց հանդիսից ներկայանալով, մինչև գրեթէ լաք մը ռուփի կը շահին, որ երկու հարիւր հազար ֆրանգէն աւելի ըսել է։ Այս-

ղխի յառաջադէմք շատ կան 'ի նշանաւոր քաղաքս Հնդկաց. որոնք իրենց ստացած ճոխութիւնը շռայլելով՝ վերուստ 'ի վայր մեծագին գոհարեղինօք զարդարեալ՝ ոսկեզարդ փառահեղ կառաց մէջ կը բազմին ու փողոցները ժուռ կու գան։

Ահա ճաշակ մը այս գուսանաց յանկարծերգակ քերթութեանց.

« Ե՞րբ գտանաս պխտի, ո՛վ սիրելիդ, երբ գաս պխտի, ո՛վ սրտիս բերկրութիւն, ո՛վ գանձ հոգւոյս։ Ե՞րբ պխտի երեւնաս յերջանկութիւն Բօզանայից։ Ի զուր սպասեմ դարձիդ. դու սիրելոյդ քովը չես գար. հետոցդ վրայ հսկելէն աչքերս յոգնեցան։ Սիրելոյս անկողինը յասմիկէ կամարի մը տակ մոկրի ծաղկանց պտակներով ծածկեցի. քրաճի անուշ փոշւով սրսկեցի եւ վարդի անուշահոտ իւղով օծեցի։ Լահորի անուշահոտ իւղերով անուշաբուրեցի զայն ու ներկեցի հիանալի ծաղիկներով։ Փութա՛ ո՛վ սիրելիդ քու սարկիդ քովը, եւ քու ներկայութեամբդ անոր սիրտը ուրախացուր »։

Այսպիսի տեսարանաւ կը զբօնուին հանդիսականք, մինչեւ հարսանեաց արարողութիւնք իրենց լրումը կ'առնուին։ Այլ յանկարծ յակնարկել Ռաճային երաժիշտք ու գուսանք իրենց խաղը լռեցուցին։ Եւ այն ատեն սպասաւորաց խմբիկ մը երեւցաւ ափսէի՛ք՝ լի ծաղկանց փնջերով. զորոնք սրսկելով վարդեջրով եւ այլ հոտաւէտ նիւթով, նախ 'ի մէնջ սկսեալ՝ բոլոր հանդիսականաց բաշխեցին։ Չինի ծաղկանց րաճ-սօքարի ծամելու գնտիկաց կարգն եկաւ. յորոց երկերկու իւրաքանչիւր հանդիսականի ձեռքը դրին։ Այս գնտերն պէդէլ տնկոյն տերեւք են, որոց մէջ կը պլլեն ողխտակ խիւս մը,

որ է արեքայի ընկոյզին ծեծածը կրով խառնած։ Հընդիկք այս բան-սօքարին շարունակ կը ծամեն, եւ անկէ բերաննին, ակռանին ու լորձերնին կարմիր կը ներկի։ Բայց թէ ինչ համ ունի այս նիւթն՝ ոչ երբեք սիրտս տարեր է փորձելու։ Գօղղիսցի բարեկամիս վկայութեանը նայելով, որու նաեւ ընծայեցի ինձ շնորհեալը, համեղահամ ու զբօսեցուցիչ ուտելիք մըն է, թէպէտ առ սակաւ մի կծու։

Այս ընծայք էին վասն պատուաւորաց 'ի հանդիսականաց. իսկ վասն ստորնագունից բաշխեցին քօքոի ընկոյզ։

Բաշխումն ընծայից է նշան արձակման հանդիսականաց, հանդէսը իր լրման հասած ըլլալով։ Մի եւ նոյն ատեն փեսայն ներկայացաւ 'ի սրահին, եւ հանդիսականք առհասարակ յոտին կանգնեցան։ Իր ոսկեզիպակ պատմուճանաւը եւ արքունական թագիւը ինձ յիշեցուց այն նախնի երկայնամիտ նկարչաց նկարքն, յորս սոյն այս հանդերձիւք կը ներկայացնեն երեք մոգուց երկրպագութիւնը։

Ռաճայն զփեսայն զինուորելով՝ իւր բարեմաղթութիւնը մատոյց, եւ ապա ոսկի ու գոհար ընծայելով մեկնեցաւ։ Իր օրինակին հետեւեցանք եւ մեք, եւ մեր Հնդիկ առաջնորդովը փողոցը ինկանք, ուրիշ բազմաթիւ հարսնեկան աղմկալից թափօրներու ականատես ըլլալու։ Հոն մեր առաջնորդը մեզի կը մեկնէր՝ թէ ինչպէս Հնդիկք որ հաստատած են մօրերնին ամուսնանալու, այս եղանակս օգտեցընելու կը ջանան, որու բարեբաստ օրերը քրմաց գուշակութեամբ կը վճռուին։ Անկէ դուրս եղած օրերը չարաբաստ համարելով՝ ոչ ոք կը յանդգնի ամուսնութեան ձեռք զարնելու։ Ինքն իսկ մեր առաջնորդը, որ Պարօտացի երիտասարդ մըն էր, շու-

տով իր հայրենիքը դառնալու էր. իր ծնողքը քովերնին կը փութացնէին զինքը, որոշած ըլլալով օրիորդի մը հետ նշանելու։ Յառարկելն մեր թէ ինչպէս կարելի էր մէկի մը հետ ամուսնութեան կապ յօդել, մինչդեռ բնաւ իսկ տեսած չէր, ինքը կը պատասխանէր, թէ վստահ էր ծնողաց ընտրութեանը վրայ, որոց մի միայն նպատակը իրեն համար աղէկ օրիորդ մը ընտրել էր։ Այսպէս ՚ի Հնդիկս դեռ ևս հին նահապետական սովորութիւնք կը յարատեւեն. բայց կամաց կամաց նոր քաղաքակրթութիւնը կը յառաջադիմէ. և շատք ՚ի լուսաւորելոց յօժար են իրենց հին սովորութիւնները նորոց հետ փոխանակելու։

Ի Հնդիկս երբ աղջիկ մը հինգ կամ վեց տարեկան կ'ըլլայ, կրնայ զուրցուիլ թէ իր ապագայ ամուսնութեան պատրաստութիւն կը սկսի տեսնել։ Որովհետև այն հասակէն սկսեալ՝ տարեց կնիկ մը զինքը ամուսնական արարողութեանց նախապատրաստութիւններու կը վարժեցնէ. այս արարողութեանց գլխաւոր նպատակն է նախ էրիկ մը ապահովցնել իրեն, և ապա զինքը կրօնասէր ու երջանիկ ընել բոլոր կենաց ընթացքին մէջ։

Այս արարողութեանց առաջինը Շիվա բուճա կը կոչուի։ Իրենց տարւոյն վերջին օրը պէտք է որ Տուրկա դիցուհւոյն երկու կաւէ նմանութիւններ շինէ. զորոնք մասնաւոր պղտոր կճեպին մէջ ամփոփելով, յետ բաղնիք մտնելէն և զգեստները փոխելէն, այն երկու պատկերաց առջին երկրպագութիւն կ'ընէ։ Ապա այն պատկերներուն գլուխը մէկ քանի կաթիլ նուիրական ջրէն սրսկելով հետեւեալ բառերը կը զուրցէ. «Ի մեծարանս Շիվայի —

որ իր օրինակ կը համարի կանամբեաց։ — Ի մեծարանս Հարայի — Շիվայի ուրիշ անուանակոչութիւն մը։ — Ի մեծարանս Պուճարայի — երկու փոքր հողէ գնտիկք, որ կաւէ պատկերաց վրայ կպած են։ —

Այս ընելէն ետքը միտքը ամփոփելով՝ մտաւոր աղօթից կը զբաղի. նոյն այս վերի աղօթքն երեք անգամ կը կրկնէ, նուիրելով դիցուհւոյն ծաղիկ ու տերեւ։

Այս արարողութենէս ետքը կու գայ Հարիի կամ Քրիշնայի պրադայն։ Սանտալ փայտի փոշւով սպիտակ խմոր մը կը շինէ ու պղնձէ ափսէի մը վրայ կը դնէ. այն խմորով աղջիկը Քրիշնայի դէմ ոտքերը կը ներկէ, և մի և նոյն ատեն ծաղիկ ու խմորկը նուիրէ։

Կ'ենթադրեն որ Քրիշնա այս գործէս ախորժելով այսպիսի հարցմունք մը կ'ընէ. «Ո՞վ է այն աղջիկը որ իմ ոտքերս կը պաշտէ, և ինծմէ ինչ շնորհք կը խնդրէ»։ Ան որ աղջիկը կը պատասխանէ. «Թագաւորը իրեն էրիկ ըլլայ, ըլլայ գեղեցիկ և առաքինի. մայր ըլլայ եօթը խելացի և առաքինի մանչ տղոց և երկու գեղեցիկ աղջկանց։ Իր նուանք ըլլան ճարտար և հնազանդ. իր փեսաներն աշխարհիս վրայ փայլին իրենց բարի ձիրքերովը. իր ամբարները ըլլան լի ամեն տեսակ հատեղէններով, և ախոռը կաթնատու կովերով։ Եւ երբ մեռնելու ըլլայ, այն ամենքն որ քովը գտնուին ու զինքը սիրեն, երկայն ու բարեյաջող կեանք վայելեն։ Եւ եթէ կարելի է, Հարիի օրհնութեամբն ու զօրութեամբը կարենայ Գանգէսի գետափը մեռնիլ և այնպէս երկինքը տանող ճամբան մտնել»։

Գուցէ այս աղօթքս հինգ տարուան աղջկան մը համար շատ բարձր համարուի. սակայն ստոյգն այս է որ Հնդիկ աղջկունք այս հասակին մէջ շատ բաց միտք ունին։

Երրորդ պրագայն կու գայ յետոյ, և կը հայի տասը պատկերաց պաշտամանը։ Բրնձէ ալիւրով խմոր մը կը շինեն, և աղջիկը այն խմորով գետնի վրայ տասը սրբացեալ մարդոց կամ գից պատկերները կը նկարէ։ Յետ որոյ անոնց աղօթք մը կը մատուցանէ, որու համառօտ իմաստն այսպէս է. «Տաղարաթ՛ Ռամ՛ Չընտըրի հօր պէս տէր մը ունենամ. Քուզալյա՝ Ռամ՛ Չընտըրի մօր պէս զոքանչ մը ունենամ. Ռամ՛ Չընտըրի պէս էրիկ մը. Ռամին կրտսեր եղբօր Լըքմընի պէս քեռայր մը. Ծաղկի պէս մայր մը, որու բոլոր որդիքը կենդանի են։ Ըլլամ Քունդիի նման, որու իրեք որդիքը հռչակաւոր եղան իրենց արդարասիրութեամբը, բարեպաշտութեամբը, արիութեամբը և դիւցազնութեամբը. նմանիմ Գանգեսի, որու ջրերը ամենուն ծարաւը կը յագեցնեն. նմանիմ երկրիս, մեր մօրը, որու համբերութիւնն անզուգական է»։ Եւ յետ ամենայնի կը խնդրէ որ Տուրկայի պէս օրհնեալ ըլլայ՝ սիրելի ու հաւատարիմ էրիկ մ'ունենալով. ըլլայ Տրօբատիի նման, որ նշանաւոր եղաւ իր ճարտարութեամբը, կրօնիւք և խոհեմ յաջողակութեամբ. ըլլայ դարձեալ նման Սիդայի, որու անարատութիւնը և առ իր էրիկը ունեցած սէրը ամեն գովեստի արժանի են։

Բոլոր այս երեք պրագայք կամ ուխտք՝ ապրիլ ամսուն մէջ կ'ըլլուին, որ մի միայն պատշաճ ամիս կը համարուի ամեն տեսակ արդիւնաւոր գործոց։

Չորրորդ պրագայն Մաձուցի Պրադա կ'ըսուի. և այս ուխտիս նպատակն է հեռի բռնել իր ազգայ տնէն ամուսնական օրինաւոր սիրոյ հակառակորդքն։

Նոյն սովորական բրնձի խմորով աղջիկը շատ մը բաներ կը նկարէ գետինը. ինչպէս ընենք ծառի ծաղկալից ճիւղ մը, բաղանիքին մը, որու մէջ կնիկ մը ու

մարդ մը նստած են, հանդերձ արեւով ու լուսնով, Գանգէս ու Եումնա գետերը նաւակներով, Մահադեւ գից տաճարը, շատ մը ոսկեայ զարդեր և ակունք, տներ, վաճառատուններ, պարտէզներ, յորենոցներ և ուրիշ շատ մը բաներ, որոց նշանակութիւնն է ճոխութիւն և առատութիւն։ Յետոյ կը սկսի աղօթք մատուցանել Մահադեւ գից, մինչդեռ տարիքը առած կնիկ մը կը սկսի հակառակորդ տափողին կամ Սաղիին դէմ, որ յառագայն կրնայ ունենալ, հայհոյութեանց և անիծից շարք մը զուրցել, զորոնք աղջիկը մէկիկ մէկիկ կը կրկնէ։

Հնդիկք շատ բարոյական ու կրօնական բան կը համարին երկու տղաք իրենց մանկութեան ժամանակէն իրարու հետ խօսեցնել յաղագայ ամուսնութիւն։ Ընդհանրապէս աղջկունք ութ տարուան հասակէն կը նշանուին։

Պրահմին տղայք, մուճնայի արարողութենէն ետքը, ինչ և իցէ ատեն կրնան կարգուիլ։ Մունճայն նուիրական թել մըն է զոր տղայն ութ տարեկան ըլլալէն ետքը կ'ընդունի։ Հնդկաց ուրիշ դասակարգաց մանչ տղայք ինչ և իցէ ժամանակ ազատ են կարգուելու։

Ընդհանրապէս պատանի մը տասներեօթը կամ տասներութ տարուան որ կ'ըլլայ, կարգք կամ ամուսնութեան միջնորդք մէջտեղ կը նետուին։ Ասոնք առ հասարակ ստասաց, մեծաբան ու շաղակրատ ոմանք են։ Ըսենք օրինակի աղագաւ՝ որ աղջիկ մը առաջարկելով վրան խօսք ընեն. «Լրացեալ լուսնի պէս գեղեցիկ է, կ'ըսեն. մարմնոյն կազմուածքը ամենակատարեալ է, ակռաները նռան մը հատիկներուն կը նմանին. ձայնը արտաքոյ կարգի անոյշ է. քալուածքը շնորհալից, խօսուածքը կատարեալ Լըքի գե-

ցուհւոյն նման է․ բաղդաւոր կ'ըլլայ այն ընտանիքը որ զինքը առնու»։ Եթէ պատանւոյ մը վրայ խօսք ընեն այսպէս կ'ըսեն․ «Գարդիք (գեղեցկութեան դիք) դից պէս գեղեցիկ է․ ազնուական մարդու մը երևոյթ ունի․ աղուոր է ամենևին ինչ և լցէ ախտէ․ գիշեր ցորեկ ուսանելու հետ է․ միով բանիւ՝ ազնիւ գոհար մըն է և զարդ դրացեաց»։

Ծնողք մի և նոյն ատեն իրենց ապահովութեանը համար տեղեկութիւններ կը սկսին ժողովել, քննելով ապագայ փեսային ու հարսին դաստիարակութիւնը, հարստութիւնը և ուրիշ առանձնաշնորհութիւնները։ Ամենայն ինչ 'ի դէպ գտնելով՝ փոփոխակի իրենց հաւանութիւնը կու տան․ բայց նախ փեսային հայրը հարսին հօրմէն շատ մը գոհարներ և արծաթեայ և ոսկեայ զարդեր կ'ուզէ ու կ'առնու։

Մեծարոյ համարեալ անձանց մէջ հայու փեսելուչ ըսուելու ամուսնութիւն մը երկուքէ մինչև երեք հազար ռուփի կ'աժէ։ Իսկ իշխանաւորաց ամուսնութիւնք շատ լաք ռուփի կը պահանջեն, որ է ըսել շատ մը հարիւր հազար փրանք։ Եղած են ամուսնութիւնք յորս հնգէ մինչև տասը լաք ռուփի ծախք եղած է, կամ թէ ըսենք մէկ կամ երկու միլիոն փրանքէ աւելի։

Ամուսնական դաշնադրութեան սկիզբը ըլլալէն ետքը, իւրաքանչիւր կողմ նուիրակութիւն մը կ'որոշէ փեսային ու հարսին այցելու։ Սովորաբար այցելութիւնը հարսէն կը սկսի։ Պատանւոյն բարեկամք նուիրակին կ'ընկերանան և աղջկան տունը հասնելով նախասենեակը կը նստին, մինչդեռ աղջիկը հագուելու հետ կ'ըլլայ։ Սովորութիւն է որ տասնըհինգ կամ քսան վայրկեան սպասել տայ․ անկէ ետքը այցելու խմբին կը ներկայանայ՝ մե-

րուստ 'ի վայր զարդարեալ փայլփլող գոհարներով․ հետը կ'ըլլան աղախին մը, անհրաժեշտ կաղքին կամ միջնորդ կնիկը, և ընտանեաց անձինք։ Յարգանաց երկրպագութիւն մը ընելով ամենուն՝ սպիտակ գորգի մը վրայ կը բազմի։ Երկայն լռութիւն մը կը տիրէ 'ի սկզբան, որմէ ետքը մէկը կը սկսի 'խօսիլ, խօսքը խեղճ աղջկան ուղղելով, որ օրուան հանդիսական ծանրութենէն դող կ'ելլէ ու երեսին գոյնը կ'այլայլի։

— Անունդ ինչ է, կը հարցընէ․

— Կրի Պալա, կը պատասխանէ աղջիկը։

— Քովդ նստողն ո՛վ է։

— Հայրս։

— Կարդալ ու գրել գիտե՞ս։

— Այո՛։

— Կարդա՛ տեսնենք։

Մի և նոյն ատեն կաղքիներ կը սկսի երկչոտ հարսին սիրտ տալ․ եթէ յաջողութիւն չցուցընէ կը պաշտպանէ զինքը․ և կամ եթէ կիրթ ու հաճելի երևնայ՝ մեծարանելով կը ջատագովէ։ Բոլոր այս ատենս աղջկան մայրը վարագուրի մը ետևը կեցած՝ մտադրութեամբ աղջկան քննութեանը ուշ կը դնէ, և ամեն անակնկալ դէպքի սիրտը ամուր մը կը նետէ։

Այցելութիւնը լմննալէն առաջ փեսային հայրը կամ եղբայրը հարսին ձեռքը ոսկիէ դրամ մը կը դնէ, որ ստոյգ նշան մի է թէ նորընտիր հարսը իր տանը մէջ մեծ հաճութեամբ ու սիրով պիտոր ընդունուի։ Այս այցելութեանս քուքա-տէկքա կը զուրցեն, որ կը նշանակէ հաստատական այցելութիւն։ Այն պրամիներ, ինչպէս նաև կաղուք, կաղքին ու քուլին որ այս արարողութեան ներկայ են, երկու կամ չորս ռուփի ընծայ կ'ընդունին։ Եթէ այցելութիւնս առաւօտեան դէմ ըլլայ նախաճաշիկ չեն ըներ, որովհետև

բաղնիք չըրած և աղօթք չմատուցած՝ անպատշաճութիւն կը համարուի ուտել։ Բայց եթէ քուրա տէյքան ցորեկը ըլլուի, այցելուաց ալէկ ճաշ մը կը տրուի. և այն ճաշին պակսելու չեն եղանակին ամենէն ընտիր պտուղք, թարմ կաթ, մածուն և տեսակ տեսակ ընտիր չաքարեղէններ։

Երկրորդ այցելութիւնը հարսին ծնողացը կ'լինայ, որք քաջ վարժապետ մը հետերնին առած՝ պատանւոյն կ'երթան. վարժապետին պարտքն է պատանւոյն ընկերական վիճակին և առած կրթութեանը համեմատ խիստ քննութիւն մը ընել։ Եւ ինչպէս հարսին՝ այսպէս ալ հիմա փեսային սիրտը երկիւղէ կը բաբախէ. որով և քննութիւնը կրնայ յաջող կամ ամենաձախորդ ելք ունենալ։ Սակայն ինչ ալ ըլլայ հետեւանքը, պատանին՝ արարողութեան մասն համարեալ ոսկի դրամը կ'ընդունի, և եթէ ճաշի ալ տեղիք ըլլայ՝ ինքն ալ բազմական կը նստի։

Այս կրկին այցելութիւններէն ետքը, բարեբաղդ համարեալ օր մը կ'որոշուի, յորում կը գրուի Բադրաճ կամ ամուսնութեան դաշնագիրը։ Այս դաշնագիրը գրելու պաշտօնը պրահմինի մը կ'լինայ, զոր պէտք է գրոշմէ հնդկային թղթի վրայ, հնդիկ կամ պամպուսի եղէգով շինած գրչով մը և հնդկային թանաքով։ Դաշնագրին օրինակն ալ այսպիսի է.

«Ես, Ռամ Չընտըր Պօզի, խոստանամ տալ իմ կօրինօթ Պօզի երկրորդ զաւակս, յամուսնութիւն Նօպինմընի Տօսի, երէց աղջիկ խաէն Չընտըր Տըզի, որ նմանապէս իւր հաւանութիւնը կու տայ այս դաշնագրիս զօրութեամբ։ Որոշուած օրը հարսնիքը անվրէպ տեղի պիտի ունենայ»։

Իւրաքանչիւր կողմի հայրը, ինչպէս նաև վկայք, այս դաշնագրին ստորև իրենց ձեռագիրը կը դնեն.

և յետոյ՝ նոյն այս վկայագիրը կը փաթթեն ու կարմիր թելով մը կը կապեն։ Ապա յարգանաց պատիւներ փոփոխակի իրարու կ'ընեն, ընծաներ կու տան ու կ'ընդունին, և այլ ուրախութիւններ կ'ընեն։

Այս առթիս մէջ սովորութիւն մըն'ալ կայ՝ որ յիսուն կամ վաթսուն հոգւոյ ճաշ մը տրուի։

Ամուսնութեան դաշնագրին գրուած ժամանակը՝ օր մը կ'որոշուի Կայրէյ ճարիտրաճ կատարելու, որ է ըսել փեսայն հնդկային քըքումով օծելու արարողութիւնը։ Նոյն որոշեալ օրը նշանուածը կամ փեսայն բաղնիք կը մտնէ, և ապա կարմիր հանդերձ մը կը հագուի, ապա քարի մը վրայ կանգուն կը դնեն զինքը, չորս կողմն ալ չորս հատ պանանի տունկ կը զետեղեն։ Ապա հինգ կանայք պրահմին, որոց էրիկը ողջ ըլլալու է, անոր բոլորը հինգ կամ եօթը անգամ շուրջ կու գան՝ ու մարմինը քըքումով կ'օծեն. ճակտին ալ կը դպցնեն ջուր, պէդէլ, արէքի ընկոյզ, բրնձի ալիւրով շինած խմոր, և ուրիշ շատ տեսակ բաներ, ինչպէս այլ և այլ տեսակ ոլոռն, բրինձ, ոսկի, արծաթ, և այլն։

Այն օրէն սկսեալ փեսայն պէտք է հետը արէքի ընկոյզ կոտրելու երկու հատ գործի կրէ, և նմանապէս զոյգ մըն ալ քաճուլնացս, որ են տուփք՝ յորս կը բովանդակի սև գոյն մը՝ որով կանայք իրենց արտեւանունքը կը ներկեն։ Այս առարկայից նպատակն է հեռու բռնել նշանածներէն չար ոգիները, և հարկ է որ մինչև իրենց բուն ամուսնութեան օրը հետերնին կրեն։

Սակայն հարսնեկան արարողութիւնք դեռ ևս այս փեսային օծմամբ ալ չեն լմննար։ Դարձեալ օրացոյցը կը սկսին քննել որ բարեգուշակ օր մը գտնեն Անիպարարպաղը տօնելու, որ է ամուսնութեան նախա-

շաւիղ հանդէս, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ փոփոխակի խրարու ճաշեր տալ, ընծաներ նուիրել, ճոխ հանդերձներ հագուիլ, և մեծագին զոհարներով զարդարեալ իրենք զիրենք այլոց ցոյց տալ։

Վերջապէս ամուսնութեան օրը, այլ որ ըստ ինքեան բուն ամուսնութեան օրը չէ, կը հասնի։ Փեսայն ու հարսը չեն կրնար բերաննին ուրիշ բան դընել եթէ ոչ քիչ մը կաթ ու պտուղ. նմանապէս նոյն տեսակ ծամի պարտաւորեալ են ամուսնացելոց ծընողքն և իրենց մնական յատուկ քուրմերը։ Երկու հայրերը իրենց նախնեաց աճիւններուն նուէր կը մատուցանեն, և ուխտ մը կ՚ուխտեն վասն բարեբաղդութեան ապագայ ընտանեաց։

Այս ամենայն ըլլալէն ետքը, երկու նշանուածքն իրենց ծնողաց տունը առանձին առանձին բաղնիք կը մտնեն, և հինգ կանայք՝ որոց ամուսինք ողջ ըլլալու են, — ինչպէս կ՚ըսէ հնդկային արարողական ձեւը, — բաց 'ի իրենց ճակատը վերը ըսած տարկաներով դպչելէն, ուրիշ շատ մը մանր արարողութիւններ կը կատարեն, որոնց նպատակն է նոր ամուսնացելոց անսայլայլ երջանկութիւն մը ապահովցնել։

Այս արարողութիւնները սրբազան գրքերէն պատուիրեալ չեն, հապա են ընտանի կանայց ջերմ երեւակայութեան ծնունդք։ Օրինակի աղագաւ, այն աթոռին ետեւը՝ որու վրայ հարսը պիտոր նստի, կարմիր թանաքով քանումէկ բարեբաղդ էրիկներու անունները կը գրեն, և հարսին բոլորը եօթը անգամ շուրջ կու գան։ Նմանապէս այն մետաքսէ սարիին կամ ծածկոցին զոր հարսը ամուսնութեան արարողութեան ժամանակը վրան պիտի կրէ, Տուրկա դիցուհւոյն անունը կը գրեն. որովհետեւ Շիվա դիք,

Տուրկային էրիկը, իւր կնիկը կը պաշտէր։ Այսպէս ասոր նման ուրիշ շատ մը արարողութիւններ կը կատարեն։

Մի և նոյն ատեն փեսային տունը մեծ մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնան, ճրագներ, տեսակ տեսակ գոյներով կանթեղներ, հրախաղութիւններ պատրաստելով, 'ի չքեղացուցանել այն թափօրը որով ինքը հարսին տունը պիտի երթայ։ Հարսն իսկ ճոխաբար զարդարեալ փեսային գալստեանը կը սպասէ. և բազմութիւն մը երաժշտաց ու հրաւիրելոց, յորս են այրք, կանայք, տղայք, իրեն ընկերակցելով՝ անպատմելի աղմուկ մը կը հանեն։

Երբ փեսայն տունը կը հասնի, կարմիր մետաքսէ լաթով ծածկած աթոռի մը վրայ կը նստեցնեն զինքը. և այն ատեն բոլոր կոչնականք յառաջ մատչելով զինքը կը բարեմաղթեն, մինչդեռ ամեն դիէն աղաղակներ կը լսուին, «Մտէք, մտէք տեարք և բազմեցէք… Պրահմինններուն ու Մուսրայց ծխախոտ բերէք»։ Յետոյ տան տղայք, և գլխաւորապէս հարսին փոքր քեռայրք, երկու արեքայի ընկոյզ կը բերեն փեսային, զորոնք ինքը պէտք է կոտրէ նոյն այն գործիքով՝ որ մինչև ցայն ատեն հետը կրած ըլլալու է։ Երբ ամենը իրենց տեղը կը բազմին, շատ մը տղայք խումբ մը ձեւացնելով՝ իրարու դիմացէ դիմաց կը նստին. և այնպէս իրենց առած կրթութեանը համեմատ՝ կը սկսին մէկմէկու հարցմունքներ ընել, ջանալով զիրար չփոթցնել, որպէս զի անով հանդիսականաց ծիծաղի նիւթ մատակարարեն։

Այս ծաղրարանութիւնը լմննալէն ետքը, երկու կամ երեք մարդիկ՝ արուեստիւ ազգարանք՝ յառաջ կը մատչին, երկայն պատմուճաններ հագած, գլուխնին ալ փաթթոցներով ծածկած. և այնպէս կ՚ըսկը-

սին երկու ընտանեաց ազգականութիւնը կարդալ, իւրաքանչիւրին նախնեաց մեծագործութիւնները ճոռոմաբան բացատրութեամբք մեծարանելով։

Այս ատենս 'ի թաքուր-տաշտ կամ պաշտաման սենեակը ամենայն ինչ պատրաստ կ'ըլլայ հարսանեաց արարողութիւնը կատարելու։ Ամեն բան, ամեն զարդ տեղն է. բանուած գորգեր, փայտեայ և ասղնեգործ կօշիկք, արծաթեայ անօթք, ծաղկունք, սանտալէ խմորք, նուիրական ջուր, պղնձեայ անօթք, և այլն։ Հոն կը տարուի փեսայն, որ իր ասղնեգործ հանդերձը հանելով, ուրիշ մը կը հագուի կարմիր մետաքսեայ։ Մի և նոյն ատեն երկու ծառայք զհարսը աթոռի մը վրայ նստեցուցած կը վերցընեն, զենանայէն կամ կանանոցէն դուրս կը հանեն ու փեսային աջակողմը կը տանին կը նստեցնեն։

Արարողապետ քուրմը այն ատեն հարսին ձեռքը խուշ ըսուած խոտէն տասներչորս տերև կը դնէ. զորոնք ապա երկու հաւասար փունջ բաժնելով՝ փեսային ու հարսին երեսը կը կապէ։ Ապա հարսին աջ ձեռքին մէջ քիչ մը Գանգէսին ջրէն կը լեցնէ, մինչդեռ իր աները մանդրա մը կամ երդմնեցուցչութիւն մը կը կարդայ, որմէ ետքը այն ջուրը գետինը թափել կու տայ։ Յետոյ դարձեալ ջուր կը լեցնէ, ապա մածուն, և ապա դարձեալ ջուր։ Ասկէ ետքը քուրմը փեսային կ'ըսէ՝ որ ձեռքը պղնձէ ամանի մը մէջ դնէ. և ապա հարսին ձեռքը առնելով անոր ձեռքին վրայ կը դնէ, և երկուքը մէկտեղ ծաղկանց պըսակով մը կը կապէ. և նոյն ատեն աները կ'ըսէ.

«Կուգամի տունէն, Ռամ Չըրն Պօզիի Թոռան աղջիկը, Պըօբըմ Պօզիի Թոռնիկայն, Ռամ Չընտեր Պօզիի աղջիկը, որ այս և այն զգեստները հագած է, և այս և այն զոհարները կը կրէ. ես, Տուարքինաթ

Պօզի, կու տամ քեզի զՕմա Չըրն Տըդ, Պարատաճի տունէն, Տինոնաթ Տըդի Թոռնորդի, Շիպ Չըրն Տըդի Թոռն, Ցօտօնօթ Տդի որդի»։

Առ որ փեսայն պատասխանելով կ'ըսէ.

— «Եւ ես ընկալայ զինքը»։ —

Աները այն ատեն կը քակէ ծաղկանց փունջը որով երկու նշանուածներուն ձեռքերը կապուած էին. գլուխնին նուիրական ջրէն կը հեղու և կ'օրհնէ զիրենք։ Մետաքսեայ լաթ մը, որ Լաձա Պուրդուր կ'ըսուի, գլխնուն վրայէն կը ձգուի, և իրենց կը զուրցուի որ առաջին անգամ մէկմէկու երեսը նային։

Այս արարողութենէս ետքը ամուսնացեալք տան գաւիթը կը տարուին, ուր բոլոր կանայք ժողոված իրենց կը սպասեն. զիրենք որ կը տեսնեն՝ աղաղակներով ուրախութիւննին կը յայտնեն, խնդակցութիւննին իրենց կը մատուցանեն, և ապա տեսակ տեսակ արարողութեանց զիրենք կ'ենթարկեն։

Բայց արարողութիւնը չլմնցած՝ դրացիներուն աղջկանց ամբոխը տունը կը պատէ, ու կը սկսին Կրամփանիճ ու Պարավարի բռնան ուզել։ Նախ քաղաքավարական կերպերով հարսին հօրը կը յայտնեն իրենց խնդիրը, որ անմիջապէս կը հանէ քսան ռուփի կը դնէ ձեռքերնին։ Բայց անոնք կը սկսին աղաղակել ու քսանի տեղ հարիւր պահանջել։ Անոր վրայ կռիւը կը ծագի, մինչև նախատական խօսքեր կը սկսին զուրցել մէկմէկու. այլ վերջապէս երկու կողմէն ալ հանդարտելով կը միաբանին, ու հարիւրի տեղ երեսուն կամ քառասուն ռուփիով կը լմնցնեն։ Այս սակը աղջկանց հանդէս մը տալու կը ծառայէ. սակայն մաս մըն ալ Պարավարի բռնա սրբազան արարողութեան կը պահեն, որու վրայ քիչ մը վարը պիտի խօսինք։ Հարսանեաց արարողութեան իբր վեր-

Զաքան՝ զփեսայն կ՚առնուն ու քարի մը վրայ կը նըստեցնեն. ապա երկու արք հարսը աթոռի մը վրայ նստեցուցած կը վերցնեն, ու փեսային գլխէն վեր բարձրացնելով՝ երեք անգամ շրջան կ՚ընեն ու հանդիսակիցներուն կը հարցնեն.

— Երկուքէն ո՞վ է աւելի բարձր։

Ու որ պատասխանը միշտ նոյն է.

— Հարսը։

Կանայք այն ատեն ամուսնացելոց գլխուն վրայէն լաթ մը կը ձգեն, յորդորելով զիրենք որ սիրով ու գթով իրարու նային։ Այս հայեացքին շուվատրիադի կ՚ըսեն, որ կը նշանակէ թարխաղդութեան հայեացք, որովհետեւ խոստմունք ու մաղթանք մի է ապագայ երջանկութեան։

Անկէ ետքը փեսայն դարձեալ 'ի թաքուր տաղաւն կը դառնայ եւ արարողութեան վերջ կը տրուի. քուրմը իր երդմնեցուցչութիւնները կը կրկնէ ու գից յետին նուէրները կը մատուցանէ։ Քրմաց վճարքը կը տըրուի, եւ այն հազարումէկ արարողութիւնք լմննալով, փեսայն կ՚ազատի ու քիչ մը շունչ կ՚առնէ։

Այս ատենս է որ տան գլխաւորն ոտք ելլելով՝ հրաման կ՚ուզէ Մայա Զանտան արարողութիւնը կատարելու, որ է պսակներուն բաշխումը։ Որմէ ետքը, իբր լրումն այս ամենայն երկայնաձիգ արարողութեանց, մեծ ճաշ մը կը տրուի, ուր սեղանակից կ՚ըլլան գրեթէ միշտ շատ մը անկոչ բազմականք։

Սակայն եթէ կրօնական արարողութիւնք կը լմըննան, խեղճ ամուսնացեալք դեռ եւս իրենց տագնապը լմնցուցած չեն. հարկ է որ տան կանանց զուարճութեան նիւթ մատակարարեն։ Ուստի ճաշը լմննալէն յետոյ, երբ բոլոր հրաւիրեալք կը մեկնին ուրախութեամբ ձրի ճաշած ըլլալնուն, փեսայն ու հարսը 'ի

Պագուրկուր կը տարուին, որ է նոր ամուսնացելոց անկողնոյ սենեակը։ Փեսայն իր ետեւէն ինկողներէն փախչելու նպատակաւ պատրուակներ կը հնարէ, գլխու ցաւ, հոգնածութիւն պատճառելով. սակայն ունայն տեղ։ Զինքը առողջացնելու պատրուակաւ սառ ու սոգայի ջուր կու տան խմելու, վարդեջրով եւ ուրիշ հոտաւէտ նիւթով զինքը վերէն 'ի վար կը թրջեն, ու կը պատրաստուին հազարումէկ կերպով զինքը չարչարելու։ Կերպ կերպ կատակաբան խաղերով բոլոր գիշերը զինքը արթուն կը բռնեն, եւ երբ առաւօտ կ՚ըլլայ՝ հարկ է որ մանկահասակ փեսայն անոնց ամենուն դրամ ընծայէ։

Այլ որ զարմանալին է, երկրորդ օրը նոյն առջի օրուան հազարումէկ արարողութիւնք ճշդիւ կրկնելով վրան կը կատարեն. բայց այս անգամուն քուրմը մէջը չեն մտներ, այլ միայն կանայք ներկայ կ՚ըլլան։

Այս արարողութիւնս Պասօ Պիպանա կը կոչուի, եւ նպատակն է ամուսնացելոց ապագայ երջանկութիւնը ապահովելով ամրապնդել։

Համառօտութեան համար հարկ է մէկդի թողուլ շատ մը այլաբանական խաղեր որ երկու ամուսնացեալք պարտական են ընելու, մինչեւ հասնի ժամանակը որ հարսը թափօրով փեսային տունը տարուի։ Այս ատենս իսկ հարկ կ՚ըլլայ քսակին բերանը բանալ։ Հարսին հայրը հարկ է որ փեսային քոյրերուն իբր Սարձայգօյանի յիսուն ռուփի տայ, եւ փեսային հայրն ալ փոխադարձաբար իբր Դանատխայմի նոյնչափ, թէ աւելի չէ, տալու է հարսին քոյրերուն։ Բայց ասով ալ չի լմննար. տանը դուռը անհամբերաբար կը սպասեն բազմաթիւ փաքիրներ, մուրացկաններ եւ ուրիշ շատ մը մարդիկ, ամենքը ձեռքերնին բաց առատ ողորմութիւն ակնկալելով։ Այս ամենը բար-

ճրաձայն ձէյ, ձէյ — յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն — կը կանչեն, և Պար, քօճէյ պաչէյ թաքուկ — երկայն տարիներ ապրին փեսայն ու հարսը։

Զուռնէն յառաջ դարձեալ նոր ու երկայն արարողութիւնները կան ընելիք․ հարս ծնողացմէ բաժնուելուն համար լաց և ողբ կ'ընէ, թող ուրիշ արարողութիւններ։ Ամուսնացեալք փեսային տունը հասնելով, ինչպէս թէ բան մը եղած չըլլար, կամ ամենևին արարողութիւն մը կատարուած չըլլար, նոր և անլմնալի արարողութեանց սկիզբ կ'ըլլուի։ Ահաւասիկ մէկ քանին։

Զոքանչը՝ նոյն յարատև հլատակութիւնը ապահովելու դիտմամբ, ականջներուն մէջ մեղր կը դնէ և բերանը շաքար, որպէս զի՛ իբր անուշ ու հնազանդ աղջիկ, իր հրամանները միշտ սիրով ընդունի ու կատարէ։

Ոմանք 'ի կանանց մանչ տղայ մը կ'առնուն ու փեսային ծնգաց վրայ կը դնեն, որ ինքն ալ ապա առնու ու հարսին տանի։

Հազիւ թէ զոքանչը նոյն երեսը կը տեսնայ հարկ է որ անոր երկու ոսկեայ ապարանջաններ ընծայէ։ Իսկ այլք յընտանի կանանց այլ և այլ ընծաներ կու տան, ինչպէս ապարանջաններ, ականջի օղեր, քառամաննեակներ, գոհարներ, և այլն։ Ասով ամենը կը ջանան Մանուին պատուէրը կատարել, որ կ'ըսէ․ «Նայեցէք որ հանդիսից և արարողութեանց մէջ կանայք միշտ գոհարեղէններ ունենան, որովհետև եթէ կնիկը ճոխաբար ու վայելչապէս զարդարեալ չըլլայ, չկարենայ պիտի իր այրը ուրախացնել․․․ Եթէ կնիկ մը աղէկ զարդարեալ է՝ բոլոր տունը կը գեղեցկանայ»։

Հարսը ապա խոհակերոցը կ'այցելէ, ուր՝ մնէ

դուրս՝ հարսանեաց ճաշին համար ամեն տեսակ բարիք կը պատրաստեն։

Երկրորդ օրը ամենէն հետաքրքրականներէն մէկն է, որովհետև հարսանեաց արարողութեանը մէջ՝ ծաղկեալ անկողնոյ գիշերը կը նշանակէ։ Իրիկուան ժամը ութին հարսին հայրը իր փեսային անհամար ընծաներու կոյտ մը կը ղրկէ․ ինչպէս, ամեն տեսակ պտուղ, կարկանդակներ, տեսակ տեսակ ձևերով, ինչպէս խմորեղէններ մարդու, կնկան, ձկանց, թռչնոց, կառաց, ձիերու, փղերու, որոց իւրաքանչիւրը վեցէն մինչև տասը լիտր կը կշռէ, թարմ կաթ, մածուն, անուշեղէններ, և ամեն տեսակ շաքարեղէններ, զարդեր, խաղալիքներ, բրնձէ շինուած գոհարներ, վարդի իւղ և վարդեջուր, հոտաւէտներ, ծածկոցներ, գորգեր, ծաղկանց պսակներ, ասղնագործ կօշիկներ, և այլ բազմաթիւ բաներ։ Բոլոր այս ընծաները կրելու համար մինչև հարիւր յիսուն ծառայ հարկ կ'ըլլայ վարձել․ և այս ամենը 'ի թաքար տալաւ հաւաքելով կարգաւորեալ կերպիւ կը շարեն, 'ի ցոյց նախ ազգական արանց և ապա կանանց։

Ամուսնացեալք ծաղկեպսակ և ճոխ զարդերով ծիրանեգոյն հանդերձ զգեցած, ճակատնին սանտալի խմորէն քսած, քովէ քով կը նստին և այն ընծայ եկած բազմաթիւ կերակուրներէն կը ճաշակեն։ Արարողական սովորութիւն է որ նախ փեսայն կերակուր հրամցընէ հարսին, և ապա հարսը փեսային․ և այն մեծարանաց ցոյցն որ երկու անվարժ երկչոտաբար մէկմէկու կ'ընեն, շրջակայից ծիծաղը կը շարժեն մեծ զրօսանք պատճառելով։ Կերակուրը լմնցընելով՝ երբ իրենց մանկական աչաց վրայ քունը կ'իջնէ, սենեակ մը կը տանին, ուր անկողինը անհամար ծաղիկներով ծածկուած է․ վերէն 'ի վար զիրենք վարդեջրով կը

թրջեն ու վերջապէս մինակ կը թողուն, սակայն տան բոլոր հետաքրքիրք պատուհանաց ճեղքերէն ուշ կը դնեն թէ այն մանկամուսինք իրարու ինչ պիտոր զուրցեն:

Առաւօտն որ կ'ըլլայ՝ տղայ փեսայն անհամբերութեամբ դուռը կը բանայ. իսկ աղջիկը աւելի եւ անհամբերութեամբ բաղնիքինին կը սպասէ որ զինքը ծնողացը տունը պիտոր դարձընէ: Մեկնելու ժամանակը ոտքերը կը լուան եւ այս օրհնութեան խօսքերը կը զուրցեն. «Աներոջդ տունը շարունակաբար ամուսնական երջանկութիւնը կարենաս վայելել»:

Այս ամուսնական հանդիսէն ետքը փոքրիկ հարսը իր ծնողաց տունը դառնալով՝ մեծ ուրախութեամբ ու հանդիսով կ'ընդունուի: Մայրը զինքը գրկելով — «Իմ պաչաս – ղուակս – կ'ըսէ, իմ սօնարչանտ–նոր լուսինս – ո՞ւր գնացեր էիր: Առանց մեր վրան չէր ցաւեր, տունէրնիս խախա – ամայի–եղած էր քու մեկնելովդ: Ի՞նչ ըսին մեր ընծաներուն. վար զարկի՞ն. կանայք հետդ ինչպէս վարուեցան. աներդ ու զոքանչդ ինչպէս են»:

Մանկահասակ հարսին վրայէն ծիրանեգոյն մետաքսեայ զգեստները կը հանեն, ու բոլոր անեցիք հետաքրքրաբար եւ մեծ ուշադրութեամբ կը սկսին զննել անոր ընծայուած գոհարները, վար զարնելով կամ գովելով զանոնք: Անկէ ետքը տղայ հարսը շուտ մը իր մանկական խաղերուն կը վերադառնայ, իր տղայութեան կեանքը շարունակելով: Սակայն երկրորդ օրը դարձեալ զինքը իր մանկական խաղերէն կը վերցընեն ու հանդիսիւ իր աներոջը կը տանին երկրորդ այցելութիւն մը ընել տալու: Այս այցելութիւնս կարպասար կը զուրցուի, եւ նպատակն է տպաւորել անոր մանկական գլխուն մէջ որ օր մը

այն տունը ուր այցելու կ'երթայ, բուն իր տունը պիտոր ըլլայ: Հարկ է որ երթայ ու գիշեր մը հոն անցնէ. եւ թէպէտ լալով կը դժկամակի ու չուզեր երթալ, բայց հարկ է հուսկ ուրեմն հնազանդի. որովհետեւ առանց այս կարպասարի ամուսնութիւնը վաւեր չըլլար. անանկ որ եթէ այս այցելութիւնս՝ ամուսնութեան օրէն սկսեալ ութ օրուան մէջ չընէ, արարողութիւն չի կրնար լրանալ, բայց եթէ տարի մը ետքը:

Երկրորդ օրը ծնողաց տունը կը դառնայ, եւ այնուհետեւ մէկ կամ երկու տարի հանգիստ կը մնայ. միայն հարկ է որ երբեմն երբեմն իւր աներոջը տունը այցելութիւն մը ընէ:

Երկրորդ կամ բուն ամուսնութիւնը կը կատարուի՝ երբ հարսը արբունք կը հասնի, որ է ըսել տասուերկու կամ տասուերեք տարուան հասակի մէջ:

Սակայն, արդի Հնդիկ մատենագրի մը վկայութեամբ, այս դէպքիս վերաբերեալ արարողութիւնք անանկ պիղծ են, որ ստորագրելը ամօթխածութեան անարգանք դնել կ'ըլլայ:

Արբունք հասած ըլլալուն լուրը աղմկաւ կը հռչակի, եւ պաշտօնը տանը վարասլերային է, որ ըղձացեալ լուրը դրացիներուն, ազգականաց ու բարեկամաց կը տանի. իսկ տան կանայք 'ի նշան ուրախութեան իրենք զիրենք քրքումի ջրով կը թրջեն:

Այլ մինչդեռ այլք կ'ուրախանան՝ խեղճ աղջիկը չորս օր մասնաւոր արգելարան մը կը դրուի, որ մութ տեղ մըն է. այն չորս օրը ոչ ոք կրնայ իրեն դպչիլ, որովհետեւ պիղծ համարեալ է: Իրեն տրուած կերակուրն է պարզ խաշած բրինձ առանց աղի, կաթ, շաքար եւ հնդկարմաւ: Հինգերորդ օրն երբոր ծաղի,

գինքը մերձակայ աւազան մը կը տանին, և հինգ կանայք, որոց արք ողջ են, իրեն կ'ընկերակցին։ Ամենը հոն կը լուացուին և ապա տուն կը դառնան. և բանտի տեղ ծառայած սենեկին մէջ ինչ կայ՝ կը հանեն կը նետեն։

Մէկ կամ երկու օրէ ետքը կրօնական արարողութեան մասը կը կատարուի, որ ամենևին անպարկեշտութեան բան մը չունի։ Քուրմը մէկ քանի աղօթներ կը կարդայ, զորոնք փեսայն հարկ է որ բառ առ բառ հետը կրկնէ։ Յետոյ դից ու դիցուհեաց, Շարիի, Մարգաճոյի, Կանէչի, և ինը մոլորակաց կը նուիրէ բրինձ, չաքարեղէններ, պանան պտուղներ, զգեստներ ու ծաղիկներ։ Երկու ամուսնացելոց ձեռքերը մէկտեղ կը կցեն, մինչդեռ քուրմը մէկ քանի արարողական ձևեր կ'արտասանէ. և մի և նոյն ատեն փեսայն հարսին զգեստներուն մէջ մատնի մը կը պահէ։

Յետոյ բրնձի խմորով շինած քանըմէկ պատկերք առջևնին կը դնեն, որոց քանը արու սեռը կը ներկայացնեն, իսկ մին էգ սեռը։ Քուրմը այն ատեն հարսին կու տայ շաքար, կարագ, կաթ և հորթու մէզ և ապսպառ որ ուտէ ու խմէ։ Ապա մեծ ճաշ մը կը տրուի, յորում հարսը՝ միայն փեսային աւելցուածը կ'ուտէ։ Իսկ այն քանըմէկ պատկերք ամուսնացելոցսենեակը կը դրուին, որ այնուհետև հարսին պաշտօնական բնակարանը կ'ըլլայ։

Կ'ըսեն թէ հնդիկ ամուսինք առհասարակ մեծ սիրով կը կենակցին և իրենց ամուսնական երդումը հաւատարմաբար կը պահեն։ Սակայն եթէ կնիկը մեռնելու ըլլայ, թէ և երիտասարդ, գեղեցիկ ու շատ սիրելի եղած ըլլայ, էրկանը սուգը միայն ամիս մը կը տևէ։ Բայց նոյն իսկ այն սգոյ ու ցաւոց ամսուն

մէջ նոր ամուսնութեան մը դաշնագրութիւն կ'ըլլուի. և եթէ այս դաշնագրութիւնը այրի մնացած մարդը չընէ, իւր հայրը կամ եղբայրները նոյն բանին հետամուտ կ'ըլլան։ Հնդկաստան ամուրի մինակէն աւելի անհանդուրժելի, աւելի նախատական ու մեստապարտ համարեալ բան չկայ։

Հոս հարկ է նաև համառօտիւ յիշենք հնդիկ տղու մը ծննդեան վերաբերեալ արարողութիւնք։ Հընդիկ կրօնական մատեանք շատ մը այլ և այլ արարողութիւններ կը պատուիրեն տղու մը յղութեան ու ծննդեան նկատմամբ։ Հազիւ թէ տղայն կը ծնանի, դեռ մօրմէն չբաժնուած՝ հարկ է ոսկիէ գդալով բերանը կաթիլ մը մեղր դնել։ Իսկ հայրը տղայն տեսածին պէս՝ պէտք է ձեռքը կտոր մը ոսկի առնէ, Պըրահմային զոհ մը ընէ, և կիով՝ որ զոհէն մատուըներուն ծայրը մնացածն է՝ տղուն ճակատը օծէ։ Ապա մասնաւոր լար մը առած, որ կը բաղկանայ եօթը կամ ինը թելէ ու եօթը շիւղ տարպա ըսուած խոտէ մը, տղուն ձեռքը կը կապէ։

Տասուերկու օր ետքը տղուն անունը կը դրուի, և այս առթով մասնաւոր արարողութիւններ կան, որոնք անհրաժեշտ պահելու են. ինչպէս նաև երեք ամիս ետքը, երբ առջի անգամ տղան տնէն դուրս կը հանեն, և վեց ամիս ետքը երբ տղան կը սկսին ձեռքով կերակրել, և նմանապէս եթէ տղան մանչ է՝ երեք տարի ետքը՝ երբ առջին անգամ անոր գլուխը կ'ածիլեն։

Է

Դեգերանք յԷլեփանդա։ — Արճևատուր բուևառրիչք։ — Էլեփանդայի տաճար այրը։ — Աբօլօ — Պէնտըր։ — Պեևա Այևեա։

Դեկտեմբեր ամսոյն վերջերը հասած էինք. ամենօրեայ գեգերանքս՝ քաղաքին փողոցաց տեսարանք ինձ սովորական ըրած էին. անսովոր խղճ մը սիրտս կը յորդորէր զայն ինչ քաղքէն հեռանալու, ՚ի խնդիր նորոյ օդոյ, ՚ի տես նորոց տեսարանաց։ Առ այս փութացուցանէին զիս նաև տեղւոյս յորդորք, երթալ ՚ի տես դարաւոր գետնափորից Էլէփանդա կղզւոյն, որք նախնի Հնդկաց մեծագործութեան հաշտակուր մնացորդք են։ Մնայր ինձ ծովային ճամբուն երկայնութեան ու գրեթէ միօրեայ միայնութեան ձանձրութեանը յաղթանակել. առ այս յաջողեց բաղդս՝ զԱնգղիացի բարեկամս, որ ՚ի Վենետկոյ ցՍուէզ ինձ ընկերացած էր, այժմ ՚ի Սէյլանէ ՚ի Պոմպէյ բերելով, որ առաջարկութեանս ունկնդիր՝ զուարթութեամբ ուզեց ինձ ընկերել։

Ի դիւրութիւն մեր դեգերանաց ընտրելագոյն էր առագաստաւոր նաւակ մը վարձել. սատ կղզւոյն ոչ միայն հեշտեաւ կ'ըլլայ մերձենալ, այլ և չուն և դարձը մեր կամքէն կրնար կախուիլ։ Սակայն այս նաւակք այսպիսի անպատշաճութիւն մի ունին, որ երեկոյեան դէմ ոչ միայն տեղատուութեան հոսանք բուռն են, այլ և քամին իսկ կ'իջնայ. և այնուհետև հարկ է թիոց բանութեամբ նաւակը վարել, որ շատ ժամուց պէտք են մինչև ցքաղաք։

Յօգուտ հետաքրքիր Եւրոպականաց՝ կայ փոքր շոգենաւ մի, որ մի անգամ յեօթնեկի, ՚ի միջօրէին, կը մեկնի յԱբօլօ Պէնտըր ամբարտակէն, իւր ընթացքը դէպ ուղիղ յԷլէֆանդա ուղղելով, ու երեկոյեան ժամուն միւսանգամ կը դառնայ ՚ի Պոմպէյ։

Զորեքշաբաթի օր մըն էր՝ երբ մի միայն երկու ճանապարհորդքս բազմեցանք ՚ի շոգենաւակն, յանձնելով զմեզ երեք Հնդիկ նաւաստեաց խնամոցը. պանդոկի սպասաւոր մի, ըստ սովորութեան, միջաճաշը մատոյց մեզ, մսեղէն, հաւեղէն, այլովքն հանդերձ, և պտուղք և անոյշ գինեաւ զոր հետերնիս առնելու անհոգացած չէինք, և զոր քամեցինք ՚ի յիշատակ բացակայ հայրենեաց։

Երկինքը կապոյտ ու ջինջ էր ՚ի վերուստ, ինչպէս ամեն օր, և անուշ հովիկ մը նաւահանգստին պղտոր ջրերը ծամածռելով ժամուն բուռն ջերմութիւնը առ սակաւ մի կ'ամոքէր։ Հանդէպ մեզի հեռաւոր լերանց տեսարանք. անոնցմէ ազդիս բազմաթիւ կղզեկաց կանաչազգեստ ծառաստանք, յորս կը պանծային զոգցես Հնդկային ճոխութեան ամենազգի արմաւենեաց գագաթունք։ Մինչդեռ նաւակնիս շոգւոյ զօրութեամբ ջրին երեսը ճեղքելով բազմաթիւ շոգենաւուց մէջէն կը սողոսկէր, նիւթ կը փնտռենք ժամանակին ձանձրոյթը մեռցնելու։ Անգղիացիս իւր սիկառին ծուխը հովին տալով՝ զոգցես կ'ափսոսայ որ իւր յետին ճանապարհորդական շրջանին մէջ շարունակ իբր սուրհանդակ ընթանալով՝ չէր կարողացած ճանապարհորդութենէ մեծ օգուտ քաղել։ Գլխէն չէին անցած այնպիսի դէպքեր, որ մարդուս մտաց մէջ խորին և անջնջելի տպաւորութիւն մը կը թողուն, և ամեն ժամանակ ճանապարհորդութիւնը անձկալի կ'ընեն։ Կ'երանէր զիս լսելով փոքր սահմանիս մէջ գիտածներս և գլխէս անցածները։

Սակայն մեր խօսակցութիւնը բաւական չէր զմեզ յագեցնելու . կը փափագէինք մեր գտնուած աշխարհին վրայ նոր բան մը լսել ։ Նաւավարաց կ'ակնարկէինք, ռամկաց մտածութիւնքն խուզելով, տեղեկութիւն մը խնդրելով, ժողովրդեան բարուց վրայ ծանօթութիւն անձկալով ։ Դժբաղդաբար անոնք անգէտ էին մեր բարբառոյն ինչպէս մենք իրենց լեզուին ։ Այլ կը մնայր մեզի ընկեր սպասաւորը՝ որ էր 'ի բորդօգալցի գաղթականաց . որ հոն ծնած ու սնած, աշխարհին ու տեղացւոց բարուց քաջ ծանօթ էր ։ Ի նմանէ ուստի շատ մը տեղեկութիւն կը քաղենք և հուսկ ուրեմն խօսակցութիւնը արհեստաւոր թռչնաւորիչ գողոց վրայ կ'իյնայ, որք այնքան համբաւաւոր եղած են մինչև 'ի Հնդիկս ։

— Սա նաւաստին կը տեսնէ՞ք, կ'ըսէ, տարեց Հընդիկ մը ցցնելով որ նաւառաջքը կը հսկէ, այդպիսի դասու գողոց մը եղբայր է . որ եթէ մի ժամու յանցաւորութեամբ իբր գլխապարտ չէ մեռած, տիրոջս երախտապարտ է . որ հզօր պաշտպանութեամբ կրցեր է զինքը քանի մը տարուան բանտով յայտնի մահուան դատապարտութենէն ազատել ։ Այնուհետև իբր հաւատարիմ շուն՝ տիրոջս ծառայութեանը մէջ մտած՝ ոչ երբեք իր գործէն կը հեռանայ ։

— Եւ ունի՞ս, ըսինք, այդ թռչնաւորողաց վրայ բաւական տեղեկութիւն մեզի տալու, զբաղմունք մը կ'ըլլայ մեզ ժամանակը հեշտեաւ և անձանձիր անցընելու ։

— Շատ դժուարին պատմութիւն մը չէ, պատասխանեց սպասաւորը . եթէ ներողամիտ ըլլաք՝ ահա պատմեմ ։ Այդ նաւաստիէն շատ անգամ լսած եմ ու կրնամ ստոյգ ծանօթութիւններ տալ ։

— Համառ զուրցէ, ըսինք, ինքզինքնիս անգործա-

բար նստարանին վրայ հանգչեցնելով ։ Եւ բորդօգալցի սպասաւորն այսպէս սկսաւ զուրցել ։

— Առհասարակ ծանօթ բան է ամենուն թէ շատ դարերէ 'ի վեր մինչև եղած է 'ի Հնդիկս դաս մը մարդոց, որք արուեստ դարձուցած են ճանապարհորդս թռչնաւորել, որպէս զի անվտանգ և աներկիւղ անոնց ինչքը կողոպտեն ։ Սակայն շատ տարի չկայ որ այն արհեստաւոր թռչնաւորիչք՝ վաճառականները թողլով հնարեցին սայլապաններն ու կառապանները թռչնաւորել՝ սայլն ու եզները անկասկած յափշտակելու նպատակաւ ։ Այս, ըսեմ, ազնուական արհեստին կ'աշակերտին առհասարակ թէ Հնդիկ կապալաշտք և թէ Մահմէտականք ։ Միայն թէ այս չարագործք՝ վախնալով որ չըլլայ թէ մատնուին, կը զգուշանան մասնաւոր ընկերութիւն ձևացնելէն . մինչ առանձին և ամենայն գաղտնութեամբ կը գործեն ։ Իրենց զգուշութիւնը աւելի անդին տանելով՝ որպէս զի իրենց ոճիրը չյայտնուի՝ ոչ երբեք տեղ մը հաստատուն կը կենան, հապա յաճախ տեղէ տեղ կը փոխուին ։ Հարիւր մղոն ընդարձակութեամբ միջոցի մէջ՝ երեք կամ չորս սպանութիւն ընելէն ետքը, կը մեկնին կը հեռանան անկէ, շատ մղոն բացակայ երթալով . և այլ առաջին տեղը չեն դառնար բայց եթէ շատ տարի անցնելէն ետքը, երբ կը գուշակեն որ սայլապանք այլ մոռցած են իրենց արուեստակցաց գլխուն եկածը, և ապահովութեան մէջ կը հանգչին ։

Իրենց գործածած թոյնը ընդհանրապէս դաւիկն է . և երբ սայլապանը կը մեռցնեն, սայլն ու եզները հեռու տեղ կը տանին, ու հոն տեղի վաճառանոցը՝ այլոց ձեռօք կը վաճառեն, որպէս զի չըլլայ թէ մէկու մը միտքը կասկած մը արթնցնեն ։ Այնպէս խորամանկ են այս թռչնաւորիչք՝ որ շատ քիչ անգամ

կը յանդգնին անձամբ վաճառանոցը երթալ։ Իրենց գործածած միջոցն ալ այնպէս բնական և նաև երկրին մէջ ալ անանկ սովորական բան է՝ որ ոչ երբեք կասկած կը յարուցանեն սայլից տեարց կամ սայլը վարողներուն միտքը։

Թունաւորիչը նախ զգեստ կը հագուի և ինքզինքը վաճառական ձևացնելով ցորեն ու բամբակ գնելու եկած, իբր օտար ոք՝ քաղաք մը կամ գեղ մը կը հասնի, և հոն հասարակաց օթևան մը կ'իջևանի։ Ապա այնպէս մը կը ձևացնէ ինչպէս թէ հեռաւոր վաճառանոց մը մեծ վաճառականական գործ մը ունի ընելիք. և այնպիսի կարևոր գործի մը համար անհրաժեշտ պէտք ունի վարձելու սայլ մը ու եզներ որ զինքը հոն տանին։ Շատ բնական բան է որ այնպիսի նախ երևոյթով մէկ մը առանց դժուարութեան կարենայ սայլապան մը գտնել որ յանձն առնու իր սայլն ու եզները վարձելու։ Մեր ձևացեալ վաճառականն այն ատեն սայլապանին եզներուն մէջէն լաւագոյնները կ'ընտրէ որ զինքը հոն տանին, վարձքը կը գաշնագրի և անոր փոքր մաս մը կանխիկ կը հատուցանէ, խոստանալով որ տեղը հասածին պէս մնացորդը ամբողջապէս վճարէ։

Այս կարգադրելէն ետքը զտէրը կը հրաւիրէ որ եզները ինքը վարէ. բայց եթէ տէրը հրաժարի, ուրիշ գործ մը կամ անհմտութիւնը պատճառելով, այն ատեն կը խնդրէ որ իր փոխանակ ուրիշ հմուտ վարող մը շնորհէ իրեն։ Այսպէս ամենայն միջոց'ի կիր կ'առնու որ ինչ և իցէ ձախորդ կասկած հեռի բռնէ իրմէն։

Բաւական է որ մէյ մը ճամբայ ելլեն. այնուհետև Թունաւորիչը մտերմութիւնը ձեռքն առնելով կը ջանայ սայլավարին հետ բարեկամութիւն կապել, և այն-

պէս կը վարի որ վերջապէս գրեթէ գրեթէ սրտակից կ'ըլլան։ Եւ եթէ դասակարգի խտրութիւն մը չմտնէ մէջերնին, երկուքն ալ մէկտեղ կը նստին կերակուր կ'ուտեն։ Բայց եթէ դասակարգի խտրութեան պատճառաւ այս բանս անկարելի ըլլայ, այն ատեն ձևացեալ վաճառականը իր անկասկած սայլավար բարեկամին անուշեղէն կը հրամցնէ։ Այսպիսի ընտանութիւն ընդ մէջ վաճառականին ու սայլավարին 'ի Հնդիկս սովորական բան է և ամենևին անկասկած։ Սայլավարին բնակութենէն շատ հեռանալէն ետքը ձևացեալ վաճառականը պատեհը քաղելով կերակրով և կամ անուշեղէնով թոյնը կը մատակարարէ։

Երբ թոյնին նշանները կը սկսին յայտնուիլ, Թունաւորիչը ցաւակցութիւն ձևացնելով կը ջանայ զվըշտացեալը մխիթարել անանկ յանկարծակի հիւանդանալուն. և ապա զինքը սայլին վրայ հանգստաբար զետեղելով, ինքը զսայլը կը սկսի վարել։

Առանձնական տեղ մը հասնելով, եթէ սայլավարը մեռած է՝ վիզը չուան մը կ'անցնէ, և սայլէն վար քաշելով ճամբէն անդին կը ձգէ, և կամ առանձին դաշտի մը վրայ կը թողու։ Բայց եթէ տեսնայ որ թոյնը ծանր կը ներգործէ, կը մօտենայ և դեղ տալու պատճառանօք՝ նոյն թոյնէն ուրիշ մաս մըն ալ ջրախառն կը խմցնէ անոր։ Խեղճ թշուառը արդէն կէս մը մեռած ըլլալով, և ամենևին կասկած չունենալով որ այնպիսի բարեսիրտ բարեկամէ այնպիսի չարիք մը ընդունի, ինքզինքը բոլորովին չարագործին ձեռքը կը յանձնէ։ Եւ եթէ այս ալ բաւական չըլլայ, կամ չուանով վիզը կը խեղդէ, և կամ սայլէն վար նետելով քարով մը գլուխը կը ջախջախէ։

Երբ չարաբաղդ սայլավարը կամ թոյնով և կամ չուանով կը մեռնի, այս չարագործ Թունաւորիչներէն

ոմանք իսկոյն անոր դիակը մէկդի կը նետեն. սակայն այլք նոյնը ծածկոցի մը մէջ պլլած հետերնին կը տանին, ինչպէս թէ մարդը քնանալու ըլլար. բայց միշտ գեղերէ ու բնակութիւններէ հեռու կը բռնեն իրենք զիրենք. թէպէտ և կան նաև այլք աւելի յանդուգն որ այս զգուշութիւնս ալ չեն բանեցներ։ Երբ դիակը կը սկսի նեխիլ՝ այն ատեն կ'առնուն ու մէկդի կը նետեն։ Եւ ասոնց այսպէս ընելուն պատճառն է, որ մարմինը մէյ մըն որ սկսի լուծուիլ՝ այնպէս շուտով կը քայքայի՝ որ այնուհետև վախ չըլլար դիակին ճանչցուելուն, եթէ յանկարծ վարչութիւնը ուզենայ պահել տալ որ քննութիւններ ընէ։ Երբեմն զգեստներն ալ դիակին վրայ կը թողուն. այլ ուրիշ անգամ ալ ոչ միայն զգեստները կ'այրեն, հապա ինչ-ևիցէ զարդ ալ ունենայ անյայտ կ'ընեն, որ չ'ըլլայ թէ անոնց պատճառաւ դիակը ճանչցուի։

Ուրիշ միջոց ալ կը բանեցնեն այս դիւական մարդիկ, իրր աւելի ապահով իրենց ոճիրը ծածկելու։ Իր զգեստներովը ծածկոցի մը մէջ ամփոփած, գիշեր ատեն ճամբուն մէկդին ծառի մը տակ կը հանգչեցընեն, ինչպէս թէ քուն ըլլար, կարծել տալով թէ օտար ճանապարհորդ մըն է որ երկայն ճանապարհորդութեան խոնջութենէ և կամ հիւանդութենէ սպառած մեռած է։ Այսպէս գտնուած դիակներ գիւղերու առաջնորդաց միտքը ամենևին կասկած չեն տար, որովհետև բնական դիպքի մէջ կը դնեն զանոնք։ Ուստի ըստ այնմ ալ խնամ կու տան ոստիկանութեան, որ լսածին վրայ առանց մասնաւոր քննութիւն ընել տալու թող կու տայ որ թաղուին «բնական պատճառէ մեռեալ» հրատարակելով զայն, որովհետև արտաքոյ կարգի բան մը չի տեսներ։

Շատ տարի չկայ այսպիսի չարագործ թունաւորիչ

մը դիպուածով բռնուելով՝ խոստովանեցաւ թէ բուն իր ձեռօք տասնեւութ մարդու մահ պատճառած էր, և իւրաքանչիւր դէպքը պատմած ժամանակ՝ ուրախութեամբ ափ ափի կը զարնէր։ Այս չարագործը մահմէտական մըն էր, և թոյնը արծաթ տուփի մէջ դրած՝ թևին տակը կապած հետը կը կրէր։

Եւ սա նաւաստին որ կը տեսնէք, յաւել ըսելու սպասաւորը, սոյնպիսի չարագործի մը եղբայրն է, որ շատ ժամանակ տիրոջս ծառայութեան մէջ անցուցած ըլլալով, մի անգամ ևեթ իւր եղբօրը ատանկ ատելի գործի մէջ ձեռնտու ըլլալու համար, քիչ մնաց գլխապարտութեամբ իւր կեանքը կնքելու, եթէ տիրոջս հզօր պաշտպանութիւնն եղած չըլլար, որ զինքը յայտնի դատապարտութենէ ազատէ։

— Եւ այսպիսի մարդ մը, ըսի, ձեր ծառայութեան մէջ պահելու չէ՞ք խորշիր։

— Երկիւղ մը չկայ, պատասխանեց սպասաւորը, որ մեզ խորշիլ տայ. որովհետև ըրածը 'ի չարութենէ չէր, այլ 'ի չար խրատտուութենէ և 'ի սիրոյ եղբօրը։ Այլ կրած քանի մը տարուան խիստ բանտարգելութիւնը բաւական խրատ եղած է զինքը ապագայ չարութիւններէ զգուշացնելու։ —

Շոգենաւակը իւր միակերպ ընթացիւք դէպ արևելք կը սրանար. քաղաքը՝ ետևնուս թողած՝ 'ի հեռուստ մշուշի մէջ թաղուած գիծ մը կը թուէր։ Իսկ մեզի հանդիպակաց կղզիք, դէպ ուր կը դիմէինք, երթալով կը մեծնային, ստուգութեան կերպարանք մը կ'առնէին, ու վայրկենէ վայրկեան կարծես թևերնին բացած՝ մեզի ընդառաջ կը փութային։ Հուսկ ուրեմն սպասաւորը կղզիացեալ բլուր մը մատնանիշ ընելով,

— Ահաւասիկ Ելէփանդա, կանչեց. դեռ ևս քանի մը վայրկեան, և ահա այն գծին վրայէն, զոր ջրին երեսը կը տեսնէք, ցամաք պիտի ելլենք։ —

Կղզին ծովափը որովհետև դարուվեր է, մակընթացութեան ժամանակ շոգենաւակք մինչև որոշեալ տեղ մը կարող են հասնիլու, այն տեղէն մինչև ծովափ ջրին մէջէն մեծամեծ քարերէն քուէիւք երկայն գիծ մը շինուած է. այն գծին վրայէն քալելով ճանապարհորդք ցամաք կ'ելլեն։ Բայց երբ տեղատուութիւնը վրայ կը հասնի, հարկ է որ ջրին հետ շոգենաւակք ալ քաշուին հեռանան, եթէ չեն ուզեր ցամաքը նըստիլ՝ յաջորդ մակընթացութեան մնալով։ Եւ այնուհետև ճանապարհորդք որ ժամանակին չեն փութար կղզիէն մեկնելու, հարկ է որ տեղացի նաւակաւ մը շոգենաւակը դառնան։ Այլ այս տեղացի նաւակք ուրիշ բան չեն եթէ ոչ ծառի մը կոճղ, որ երկչոտ մարդոց վստահանալի ընդունարանք չեն թուիր։

Այս միջոցիս շոգենաւակը զմեզ այն քուէայ գծին վրայ հանած էր. և մեք մերթ զգուշութեամբ քալելով լպրծուն քուէից վրայ, մերթ անոնց մէկմէկէ թողած պարապ միջոցները ոստոստելով, վերջապէս ոտքերնիս հաստատուն հողին վրայ կոխեցինք։

Ելէփանդա կղզին տեղացւոց լեզուաւը Կարապուրի կը կոչուի, որ գետնափորից քաղաք կը նշանակէ։ Պոմպէյ քաղաքէն վեց մղոն հեռու է. իսկ հանդիպակաց ցամաքէն չորս մղոն միայն։

Բորդոգալցիք եղան որ այս կղզւոյս անունը Ելէփանդա դրին. որովհետև ժամանակաւ ծովափը քարէ փղի մը հսկայ արձանը կար. զոր կէս մը ժամանակը, այլ աւելի Բորդոգալցոց բարբարոս հարուածները կ'ըսեն, մաշեցնելով խորտակեցին։ Հիմա այն

փղին գլխուն մաս մը միայն դեռևս մնացած է, զոր Պոմպէյի Վիկտորիայ տնկարանական պարտէզը փոխադրած դրած են։

Ցամաքը ելլելով առջի բանն որ մարդուն երևակայութիւնը կը ջերմացնէ է այն բարդաւաճ բուսաբերութիւնը զոր չուրջ կը նշմարէ։ Հսկայ ծառք՝ որոնց աճման՝ բնութիւնը իւր ազատութեամբը կը զբաղի, անվրդով ամենևին մարդկային բարբարոս ձեռքէն. այն բարդաւաճ կանաչութիւնը, այն կերպ կերպ և գոյնզգոյն ծաղկունք, այն ոսկեգոյն պատենաթև միջատք, այն պէսպէս երանգ բիւրաւոր թիթռունք՝ զմայլմամբ և քաղցրութեամբ սիրտդ կը վառեն։ Յաւել սոցա վրայ նաև այն աղքատին ձկնորսաց մերկ, սևագոյն, վայրենի երևութով տղայք որ փոքր տափերով տեսակ տեսակ միջատք կը ներկայացնեն քեզի, դոյզն ինչ դրամ փոխարէն պաղատելով։ Ինքզինքդ այն վայրենի երկիրներու անտառները փոխադրուած կ'երևակայես, որոց ստորագրութիւնը այնքան անգամ կարդացած ես, և որք այնքան ախորժելի տպաւորութիւն թողած են սրտիդ մէջ։

Հնդիկ սևադէմ տղայոց առաջնորդելովը՝ սև քարէ սանդղէ մը կը սկսինք վեր ելլել, որ ժայռին մէջ փորուած՝ գոգցես երեք կամ չորս հարիւր աստիճան բարձր է։ Կ'երանենք այն բարերարը, որ այցելուաց աշխատութիւնը նուազեցնելու դիտմամբ՝ այսպիսի բազմածախս սանդղոց շինութիւնը մտածեր է։ Ըստ ասելոյ տեղւոյն պահապանի մը, շատ տարի չկայ յորմէ հետէ այս մեծագործ սանդուղք շինուած են։ Գուրումսի Ռամլալ անունով ճոխ Հնդիկ մը, 1834 տարւոյն, քսանըհինգ հազար ֆրանգ ծախք ընելով փորել տուած է։

Անմիջապէս որ սանդղոց գլուխը կը հասնինք՝ տեղւոյն հնդիկ պահապան մը մեզ կը դիմաւորէ, և սովորութիւնը մեզի մեկնելով կը ստիպէ զմեզ տամսակ ատանալ եթէ այրը տեսնել կ'ուզենք։ Թէ ինչ բանի համար զօտարս այդպիսի հատուցման կը ստիպեն անանկ երեսի վրայ մնացած տեղւոյ մը համար՝ չկրցանք հասու ըլլալ. բայց մտքերնէս չանցաւ թէ Գուրսումի Թամշալի բարերարութեանը հետեւանք մը ըլլայ։

Տաճարը՝ որ դրամ հատուցանելէն՝ զատ ուրիշ նշանակութիւն մը չունի, ձեռքերնիս առած՝ դէպ տափարակ փոքր հրապարակ մը կը յառաջինք որ այրին մտից առջին է։ Բակի մը մէջէն անցնելով տաճար այրը կը մտնենք, որ չորս կարգ ըստուար սիւներէ կը բաղկանայ։ Զարմանքս կը շարժի մտածելով այն դարերը յորս մարդկային երկայնամիտ յարատեւութիւնը այսպիսի մեծագործութեանց կը դրաղէր. ոչ միայն դից պաշտօնը վայելչապէս ապագայից աւանդելու, այլ նաև իրենց յիշատակը դարուց 'ի դարս անմահացընելու։

Ողջոյն տաճար այրը ժայռի մը մէջ փորուած է. երկայնութիւնն է 'ի մտից մինչև խորը քառասուն և չորս մեդր, և գրեթէ նոյնչափ է լայնութիւնը. իսկ բարձրութիւնը կը տարբերի հնգէ մինչև վեց մեդր։ Ահագին ըլուրը բոլոր իր ծանրութեամբը քսանվեց հզօրաքանդակ սիւներու վրայ կը հանգչի. բայց առանցմէ միայն տասնըութ հատ հիմա ողջ կանգուն են. միւս ութը խորտակած անհետ եղած են, և միայն խարիսխնին ու խոյակնին դեռ ևս մնացած կը տեսնուին, մէկը գետինը ցցուած, միւսը ձեղունէն առկախեալ իբր չթաքարինք այրից։ Այն ահեղատես սիւնք հսկաներու երևոյթ ունին, որ ողջոյն ըլրին

ծանրութիւնը ուսերնուն վրայ վերցնելու կը քրտնին։

Ջուրն՝ որ անձրեւաց եղանակին ներս կը յորդէ կ'երևի թէ մաշող ազդեցութիւն մը կը բանեցնէ. և կը կարծուի թէ ժամանակաւ միւս սիւնք ալ մաշելով պիտի ջնջուին։ Սակայն խորտակեալ սեանց կործանիչը ոչ այնքան տարերք կը թուին որքան ազխատութեան բարբարոս բռնութիւնը։

Աչքերնիս չորս դին կը յածենք, ողջոյն որմունք դիցաբանական քանդակներով զարդարեալ են։ Բայց ողջոյն այն քանդակք, յորս կը փայլի նախնի կրօնասիրութեան չքեղութիւնը, այնպէս խորտակեալ ջախջախեալ են՝ որ մարդ չի կրնար ցաւոյ զարմանք մը չզգալ ու պատճառը չհարցնել։ Ըստ վկայելոյ պահապանին, տեղացիք կրկին պատճառ կու տան այս խորտակմանց. մէկը Եւրոպացի նախնի այցելուաց, և գլխաւորապէս Բորդուգալցւոց՝ կրօնական չափազանց եռանդը եղած է կ'ըսեն, որ այն կռապաշտական յիշատակները ջնջել՝ աստուածասիրական պարտք համարած են. կամ բոլորովին ջնջելով և կամ իբր յիշատակ կտոր կտոր հետերնին Եւրոպա տանելով, այսու գրութեամբ յԵլեփանտայ կղզւոյ։ Երկրորդ, կ'ըսեն թէ երբ քրիստոնեայք տեղւոյն տիրելու վրայ էին, քուրմք չհանդուրժելով տեսնել իրենց տաճարը անհաւատից ձեռքն ինկած, մէջը խար լեցուցած բռնկցուցեր են որ բոլորովին կործանեն. և ահա ասկէ առաջ կու գան, կ'ըսեն, բոլոր այն բարբարոսական ապականութիւնք։

Այրին խորը, անմիջապէս մտից հանդէպ, Շիվա կամ Մահատեվա դից եռադէմ գրեթէ վեց մեդր բարձր՝ հսկայ արձանը կանգնած է, ինչպէս թէ տաճար այրին խորանն ըլլար։ Մին 'ի դիմաց անմիջապէս դէպ 'ի մտից ճակատը կը հայի, միւսքն կողմնակի։

Միջին դիմաց երեւոյթն անդորրութեան վսեմութիւն ունի. գլուխը բարձր թագ կը կրէ, զարդարեալ նուրբ քանդակներով, որ մանեակներ ու գոհարներ կը ներկայացնեն։ Աջակողմեան դէմքը կատարելութեան երեւոյթ մը ունի, բերանը ծամածռեալ է, կատաղի աչքը ակնակապճէն դուրս կը ցցուի, գլխուն թագն իսկ օձերով զարդարած է, և մէկ ձեռքովն իսկ ակնոցաւոր օձ մը կը բռնէ։ Այս դիմաց ահաւոր աչքէն է որ զարհուրելի բոց մը պիտի ելլէ, և ողջոյն աշխարհը պիտի լափէ։ Ձախակողմեան դէմքը կիսաժըպիտ է, ու ձեռքին մէջ ծաղիկ մը բռնած է։

Հնդիկք այս կռոց Դրիմուրդի անունը կու տան, որ կը նշանակէ եռեակ աստուածութիւն. և կը ներկայացնէ զՇիվա ըստ որում ստեղծող, ապականող և պահպանող։ Այս Դրիմուրդիին աջ դին, փոքր ուրիշ սրբատեղւոյ մը մէջ կանգնած է անհրաժեշտ Լինկամը։

Տաճար այրին շուրջանակի որմունք բազմաթիւ քանդակներով զարդարեալ են. ասոնք չեն այնքան զարմանալի իրենց նրբութեամբ ու գեղեցկութեամբը, որչափ իրենց հսկայական մեծութեամբը։ Եւ թէպէտ շատ կրած կը տեսնուին, ոչ միայն քարին կակղութեանը պատճառաւ, զոր ժամանակն ու թացութիւնը կը հիւծէ, այլ նաև գլխաւորապէս Բորդոգալցւոց բարբարոսութեամբը, ինչպէս կ՚ըսեն, որ զանոնք ապականելը կրօնական բարեգործութիւն մը համարած են։ Հանդերձ այսու դեռ ևս դժուարին չէ ըմբռնել այն քանդակաց ներկայացուցած իմաստը, ինչպէս նախնի քանդակագործաց ջերմ երեւակայութիւնը ուզեր է ապագայից աւանդել։ Շիվա և իր Բարվադի կնիկը այլ և այլ կերպերով ներկայացուցած է. մերթ առանձին նստած կը տեսնես զանոնք, մերթ ալ հընդկական դից անհամար բազմութեանը

մէջ, որ յարգանօք իրենց կը նային։ Տեղ մը իրենց հարսանիքը կը նշմարես, այլ տեղ Կանէշա՝ իրենց որդւոյն՝ ծնունդը, Տաքշիայի զոհը, և այլ ասոնց նըման առասպելական ներկայացուցմունք։

Տաճար այրին երկու կողմը գուբթք կան, նմանապէս ժայռին մէջ փորուած. աջակողմեանը մատուռ մ՚ունի Լինկամով հանդերձ, և պաղ ջրոյ փոքր լճակ մը՝ որ ժայռին տակէն դէպ ՚ի ներս խորը կը մխի։ Ձախակողմեան գուբթը խոր վիրապ մը կը նմանի, և լոյսը ՚ի վերուստ բլրին գագաթին մէջէն կ՚ընդունի։ Այս գուբթս ալ նմանապէս մատուռ մ՚ունի, ուր երկու քարէ առիւծք կան, որ տեղւոյն աւերակաց մէջէն գտնուեցան։

Այս շքեղաշէն տաճարը երեք դարէ ՚ի վեր բոլորովին երեսի վրայ թողած է. ստոյգ է որ երբեմն երբեմն կղզին բնակող ձկնորսք յարգութեամբ՝ կայցելեն, և ջերմեռանդաբար իրենց աղօթքն ու երկրպագութիւնը առ դիս կը մատուցանեն, բայց հանդերձ այսու կ՚երեւի թէ ալ իբր սրբավայր չի համարուիր, որով և ոչ իսկ խնամքով կամ մասնաւոր յարգութեամբ կը պահպանուի։ Մահրադ Հնդիկք 1737ին Եղէփանդա կղզին Բորդոգալցւոց ձեռքէն առնելով, այս տաճարս՝ ինչպէս թէ անհաւատից ներկայութեամբը իւր սրբութիւնը բոլորովին կորուսած ըլլար՝ գլխովին երեսի վրայ թողուցին։

Հնդկաց կրօնքը կ՚երեւի թէ այժմ բոլորովին կորուսած է իւր այն գերագոյն ահաւորութիւնը և խորհրդաւոր կերպարանքը, որմէ շարժեալ իրենց նախնիք՝ այսպիսի հոյակապ շէնքեր կանգնեցին։ Այս հնաւանդ կրօնից մէջ հիմա ահ ազդող բան չէ մնացեր. ամենայն ինչ անհեթեթ, աղտեղի ու ստորաքարշ է. և նոյն իսկ պաշտողքն ամենեին անտեղեակ են այն հզօր դից՝ զորոնք պաշտեցին իրենց նախահարք։

Թէ որչափ հին են այս Ելէփանդայի այրք չգիտցուիր. այս միայն ստոյգ է որ իրենց հնութիւնը իններորդ դարէն անդին չանցնիր։ Այլ չկայ ամենևին արձանագրութիւն մը որ այս բանիս լոյս տայ. և ասոր պակասութիւնը գլխաւորապէս այրին վրայ եղող մեծամեծ ծառերուն կը տրուի, որոց արմատք գաղտանի զօրութեամբ մը շարունակաբար մղելովը՝ ամենայն ինչ կործանելու և աւերակ դարձնելու կը ճգնին, ինչ և իցէ նշան կամ յիշատակարան՝ տերևոց թանձր խաւի մը տակ թաղելով։

Կ՚ըսեն ոմանք որ եթէ երեք կամ չորս մեգր խորութեամբ փորուի, շատ մը հնդկային հնութիւններ գտնուելու են, որ շատ դարերէ 'ի վեր տերևոց խաւերու ներքև թաղուած կը մնան։ Սակայն այս ևս կը յիշատակուի որ ժամանակաւ այրին մօտից առջին արձանագրութիւն մը եղած ըլլայ, զոր ապա Բորգոգալցիք 'ի Լիսբոնա տարած են. բայց թէ ինչ աստիճանի ստուգութիւն ունի այս կարծիքս ծանօթ չէ։

Վերջի տարեններս երբ Կալէսի իշխանը ճանապարհորդեց 'ի Հնդիկս, Պոմպէյի քաղաքապետը այս այրիս մէջ իրեն չքեղ ճաշ մը տուաւ. սակայն կ՚ըսեն ականատեսք որ ոչ բազմազիմի հանդերձանք, ոչ հազարաւոր ճրագաց փայլը, և ոչ բազմաթիւ կոչնականաց ուրախութեան աղաղակը՝ կրցան այն տեղւոյն խորհրդաւոր ահաւորութիւնը ջնջել։

Այրէս ելլելով դէպ 'ի բլրէն վեր կ՚առաջնորդեն մեզ, անմիջապէս այրին վրայ, ուր փոքր մատուռ մը կը գտնուի։ Անզարդ ամենևին, բայց 'ի անհրաժեշտ շինկամէն որ կեդրոնը անկուած է. այն լինկամին բոլորը՝ անձրևներէն քամուած ջրիկ մը փոքր փոսի մը մէջ կը մղուի։ Հնդիկ ձկնորս մը, որ տղայոց հետ հետաքրքրաբար մեզի կ՚ընկերանայ, մատրան մուտ-

քը յարգանօք կը մերձենայ ու սեմին կը յենու։ Հետաքրքրիր գիտնալու իրենց աղօթից արարողութիւնը, կը մերձենամ իրեն ու կ՚ակնարկեմ որ ինձ ևս սորվեցընէ ինչպէս երկրպագել և աղօթել այն հզօր գիս՝ որ քարին ներքև միշտ արթուն կը ննջէ։ Բարեմիտ՝ աչքերը խոշոր մը բանալով, գոգցես ուրախութեամբ իր կրօնից անհաւատ մը աշակերտելու, և Շիվայի արքայութեանը հոգի մը շահելու, միամտաբար գլխուն խոյրը կը վերցընէ, ծնկան վրայ կու գայ, ինձ ևս նոյնն ընել սորվեցընելով, և ապա գլուխը գետինը գնելով երկրպագութեամբ հողը կը համբուրէ. ապա երկու ձեռքերը ափ ափի բերած՝ երիցս կը ցընցէ, ապա կը կանգնի, երկու ափով ջուր կ՚առնու և այն լինկամին վրայ կը սրսկէ՝ ջանալով ձեռքովը բոլոր ջուրը քարին վրայ տարածել։ Գետնէն իսկ քանի մը վայրի ծաղիկ կը քաղէ և լինկամին վրայ կը զետեղէ խնամքով. և ահա աղօթքն ու դասը լմնցած էր։ Բայց նորահաւատ դարձողիս այնքան բարեաց երախտագիտական պարտքը չէր լմնցած. ձկնորսս ձեռքերը բանալով ողորմանօք իւր վարձքը կը խնդրէ. և թէպէտ ոչ պահանջմն էր և ոչ ինչևիցէ գիս քարոզ կը թուէր, բայց և այնպէս կարծես ըսել կ՚ուզէր, «Եթէ զքեզ Շիվայի արքայութեան դռնէն կիսով չափ մտուցի, մի թէ շա՞տ է թէ քսակիդ ունայն մամոնայէն փոքր փոխարէն մը ինձ շնորհես»։ Բարեբաղդաբար այնքան անգին բարեաց փոխարէն փոքր դրամ մ'իսկ ըլլայ՝ կը գոհացընէ։ Եւ ինձ այնպէս թուեցաւ ինչպէս թէ ձկնորսս աւելի երկու անա փոքր դրամին վրայ ուրախացած ըլլայ, քան թէ իւր Շիվայի արդէն ճոխ արքունիքը նոր և անստոյգ եկամուտով մը ճոխացուցած ըլլալուն։

Դեռ ձկնորս Հնդկին քովէն չհեռացած՝ յետին հարցմունք մըն ալ անոր կ՚ուղղեմ.

— Միթէ այս է քու աստուածդ, կը հարցնեմ. և յիրաւի կը հաւատամ թէ այս քարն ըլլայ այն հզօր էակը որ քեզ ստեղծեր է ու կը պահպանէ, և խընդիրքդ և աղօթքդ կ'ընդունի երբ անոր առջին ինկած երկրպագութեամբ կը պաշտես։ —

Իսկ Հնդիկս իր երկու ոտից վրայ շտկուելով, պարծանաց կերպարանօք,

— Այո՛, կը պատասխանէ, այս է մեր աստուածը. և մենք չենք հանդուրժեր որ օտարք գան մօտենան և մեր սրբութիւնը շօշափելով անարգեն։ Բայց ընդունած ենք համբերելու, որովհետև մեր տէրերն են։ —

Այս ըսելով՝ տեսայ որ աչքին վրայ ատելութեան զգացում մը նկարեցաւ. յայտ էր թէ իր անկիրթ սըրտին մէջ ալ օտարամուտ բռնաւորին ատելութիւնը կը բուներ։ Եւ այսպէս ստուգեցի այսու, որ ամէն դին, ամէն ատեն նաև անօպայ սրտին մէջ հայրենեաց սէրը իր ճամբայն կը գտնէ։ Հրէշք են անոնք որ այսպիսի բարձր և ազնուական զգացման խայթը չեն զգար։ Քաղաքակրթութիւնը, յառաջադիմութիւնը այլ աւելի կը վառեն այս բնութեան վսեմ ծընունդը։ Եւ Հնդիկը թէ և կը ճանչնայ որ այս քաղաքական կենաց առաւելութիւնք անգղիացւոյն կըրթիչ գաւազանէն յինքն հզօրեղապէս կը զեղուն, բայց և այնպէս չի կրնար սիրել զայն՝ որ իր հայրենեաց իբր բռնաւոր կը նկատէ, զայն՝ որ վայրենի ուժին իրաւամբք միայն՝ իր երկիրը գրաւած է. այս մտածութիւնս և իր տկարութեան զգացումը իր սրտին մէջ օտար բռնաւորին ատելութիւնը կը կրկնապատկեն։

Տեղին թողլով՝ առ վայր մը կը թափառինք այն

գեղեցիկ բլրին զառիվայրին մէջ վայրենի ծաղկանց փնջեր կազմելով։ Որ կողմն որ քայլերնիս ուղղենք՝ մէյմէկ նոր ու գեղեցիկ տեսարան կ'ելլէ առջևնիս։ Մերթ արևուն մէջ, մերթ ծառոց հովանիին տակ կը դադարինք. և այնպէս քաղցր կը թուի մեզ տեղին՝ որ մեր դարձը հազալու ամենևին անփոյթ կ'ըլլանք։ Զառիվայրէ զառիվեր կ'ելլենք, քարէ քար կը բազմինք զմայլմամբ, միշտ տղայոց խմբիկն ետևնիս ունենալով։ Թփուտի մը քովէն քերելով մեծ օձի մը երկայն շապիկը կը գտնենք. զոր խակյն ընկերս ժողովելով խնամօք կ'ամփոփէ, իբր յիշատակ յԵւրոպա տանելու։ Այլ ես՝ օձից ներկայութենէն խըթալով դէպ 'ի վար կը փութամ։ Մեզմէ անդին ծառոց վրայ կապկանց փոքր խմբիկ մը կը դեգերի. այն ծաղրածուք իրենց ճկուն մարմնովը թեթևարար ոստոստելով ծառէ ծառ կ'անցնին, առ վայր մը կը դադրին մեզի կը նային ու կանչուըռտելով կ'իջնին կ'ելլեն. կարծես մեզ ծանակ ընել կ'ուզեն։

Բլրէն վար իջնելով առ սակաւ մի դաշտավայրին վրայ կը յածինք. և ահա երեք չորս հիւղից տեսարանը զմեզ դէպ իրենց կը ձգէ։ Կը մօտենանք, ձայն կու տանք. այլ ամենուստեք լռութիւն. չկայ ձայն, չկայ կենդանի էակի ներկայութիւն. կարծես բարբարոսաց ներկայութեանը երկիւղը բնակիչս աչաբեկելով փախուցած է։ Կը մտնենք 'ի մին 'ի հիւղից, ոչ դռնէն, զի դուռ չկայ. հետաքրքրաբար կահն ու պատրաստութիւնը կը փնտռե՛նք. այլ ոչ կահ ոչ պատրաստութիւն կ'երևի. քանի մը քուրջ որմէն՝ թէ կարելի է այսպէս ըսել՝ առկախեալ կան. գետինը ջրոյ պղընձեայ սափոր մը կայ, քանի մը փայտր, և փոքր մահճակալ մը լարովք պատած։ Իսկ հիւղը գոգցես պարզ ծածք մըն է, պանանի տերևովք կազ-

մեալ. եղեգանց ըստ բաւականի խիտ շարք մը անոր համարեալ որմունքը կը կազմէ. այլ 'ի ստորև կարծես ճարտարապետին արհեստը չէ զօրած լուսամուտից անօգուտ բազմութիւնը խափանելու. տղայոց և այծից կամ այլ կենդանեաց գանէն մտնելու չկայ պէտք։ Միւսքն 'ի հիւղից յար և նման են առաջնոյն, և նմանապէս լուռ և թափուր 'ի բնակչաց։ Գուցէ բնակիչքն միայն անգին ծառոց ետևը պահուըստած են՝ բարբարոսաց մեկնելուն սպասելով։ Այնպէս խիթալի է այս կէս մը վայրենի ազգին Եւրոպացւոց մերձաւորութիւնը որ՝ կանայք գլխաւորապէս՝ ամենայն ինչ թողլով կը հեռանան շտապաւ և ծառախտից մէջ կ'աներևութանան։

Հիւղից ետևէն միանգամ փոքր դարուվեր մը կ'ելլենք, ուստի ծովային տեսարանը՝ բազմաթիւ կղզեկաց մէջէն սողոսկելով հեռու հեռու կը ձգի։ Բլուրք՝ իբր յաւերժհարսունք՝ անդորր ջրին երեսէն վեր կը ցցուին, իրենց կարմրագոյն ժայռուտ կողերը կիզիչ արևուն ընդդիմադրելով։ Ծառաստանաց խմբերք, անտառախտից կանաչութիւնք՝ խոնարհող արևուն լուսոյն փայլին նուաղելովը՝ մթնագոյն երանգ մը կը զգենուն։ Հնդիկ առագաստաւոր նաւակաց բազմութիւնն այն կղզեկաց առջևէն սրարշաւ դէպ 'ի քաղաք կ'ուղևորին։ Հեռու հեռու իսկ որչափ աչքերնուս տեսութիւնը կը զօրէ՝ այն մեծ քաղաքին շէնքերը հազիւ մութ շամանդաղեայ գծի մը մէջէն կը գուշակուին։ Այն շամանդաղեայ նսեմ գիծը թափանցիկ լուսափիւռի մը մէջէն ամփոփեալ կը թուի։ Այն տեսարանին գեղեցկութիւնը զիս կը հրապուրէ. վիմի մը վրայ կը բազմիմ, և մինչդեռ ընկերս թիթեռանց որսոյ կը զբաղի, երագ ըստ կարի այն տեսարանը թղթի վրայ կը նկարեմ։

Սակայն օրը կը տարաժամի և հարկ է 'ի շոգենաւին փութալ. յետին աչք մը կը յածենք այն գեղեցիկ տեսարանին զոր խոնարհող արևուն ճառագայթից վերջին փայլը կը լուսաւորէ, և ապա ծովափը կը դիմենք։ Ցերեկութիւնը յառաջացած էր և մեր շոգենաւակն ծովեզրէն բանադատեալ էր հեռանալու։ Քուէյքարանց լպրծուն գիծը զգուշութեամբ կը քալենք, և տեղացի դիւրակործան մակուկաւ զգուշութեամբ միւսանգամ մեր շոգենաւակը կը մտնենք։ Ժամ մը ետքը՝ բազմամարդ քաղաքին հազարաւոր լապտերաց լուսովը՝ յԱբօլօ Պէնտըր տախտակը կ'ելլէինք։ Հոն ժողովրդեան բազմութիւնը, ճոխ կառաց խիտը, և զուարթ երաժշտութեան ներդաշնակութիւնը կարծես մեր դարձը ողջունելու կը սպասէին։

Մին 'ի զբօսավայրից Պոմպէյի է Աբօլօ Պէնտըր ամբարտակը, ուր կանգնած է նաև քաղքին եւրոպական գլխաւոր սրճանոցը. երիցս յեօթնեկի եւրոպական երաժշտութիւնը զժողովուրդն այն վայրը կը ձգէ։ Այն բարձր տափարակին վրայ, ուր ծովային երեկոյեան զովացուցիչ հովիկը օրուան տօթոյն մնացորդը կը փարատէ, երկձի շքեղ կառաց բազմութիւնք՝ արանց, տիկնայց, օրիորդաց ու տղայոց խմբիկները կը կրէ։ Այն ատեն վայրը հոծ է ձիօք, կառօք ու մարդկամբք, և երթևեկն անհնարին. միայն երաժշտութեան ձայնը և հազարաւոր մարդոց զուարթ խօսակցութիւնք տեղին կը թնդացնեն։ Ճոխ Փարսին ու Հնդիկն իսկ չեն անփոյթ ըլլար Եւրոպացւոց ընկերելու, 'ի վայելումն այն անմեղ զբօսանաց։

Բայց 'ի լրանալ ժամուն, հազիւ թէ երաժիշտք՝ ըստ անփոփոխ սովորութեան՝ Հնդկաց կայսրուհւոյն եղանակը կը սկսին հնչեցնել, այն կառաց անհամար բազմութիւնը՝ որպէս թէ սպառնալիքէ մը ահաբեկած՝ 'ի փախուստ կ'աճապարեն. հետի գնացողք անոնց կը հետեւին, և դեռ ևս եղանակին առաջին մասը չլմնցած՝ այն զուարթութեան տափարակը լռութեան և ամայութեան կերպարան մը կը զգենու. ուր միայն Հնդիկ աղտեղի նաւավարք կը մնան, որ նորէն Եւրոպացին պաշարելով յամառ յանդգնութեամբ՝ կը յորդորեն նաւակաւ բացը տանելու 'ի զբօսանս։

Բաց աստի, և ոչ խիստ կարի հեռի 'ի տեղւոջէս, քաղքին ուրիշ երաժշտական զբօսավայր մըն ալ՝ որ և գլխաւորն իսկ է՝ 'ի Պէնտ Սդէնտն է ընդարձակ դաշտավայրի մը վրայ։ Հազիւ թէ արեւը 'ի մուտս կը խոնարհի, եւրոպական երաժշտութեան զինուորական ընկերութիւնք ողջոյն ժողովուրդը այն դաշտին վրայ կը գումարեն։ Գմբեթաւոր ծածքի մը տակ երաժիշտք կը զետեղին։ Շուրջանակի ցցապատ գերանօք առանձնացեալ ընդարձակ բոլորչի միջոցի մէջ երիտասարդութեան խումբք՝ զուարթախօս, ծիծաղերես, թեւ թեւի առած կը շրջին, մինչդեռ հարիւրաւոր տղայք իրենց անմեղ խաղերովն ու ձայներովը տեղին կը լեցնեն։ Ցցապատ ցանգէն անդին կառաց բազմութիւնը կը դիզուի յունկնդրութիւն. և անկէ ալ անդին աղմուկը ատող խմբիկք կանաչին վրայ կը թափառին։

Արեւը իւր վերջալուսոյն յետին շողովը զհորիզոնը կը ներկէ և երաժշտութեան ձայնը դեռ ևս տեղին

կը թնդացնէ։ Այլ ճաշին ժամը կը մերձենայ, և այն ամբոխին տեղատուութիւնն վայրը կը մերկացնէ։ Բայց ստէպ երբ պայծառ լուսինը արեւը կը փոխանակէ, երաժշտական երկրորդ ընկերութիւն մը՝ զկնի ճաշոյն՝ միւսանգամ զժողովուրդը այն ընդարձակ վայրը կը ժողվէ։ Զուարթութիւնն կը կրկնապատկի, վայրը ուրախութեան աղաղակներով կը թնդայ, և երաժշտութիւնը մինչեւ ժամը տասը հեռաւոր հայրենեաց յիշատակները կը զարթուցանէ 'ի միտս։

Ո՛րչափ զուարթ երեկոյներ անցուցած եմ այն սրտաբաց դաշտավայրին վրայ։ Ոչ երբեք մտքէս կ'ելլեն այն զով գիշերներուն քաղցրութիւնը. և երբեմն յափշտակեալ 'ի մտաց՝ թուիմ դեռ ևս այն զովարար քաղցրիկ օդը ծծել, մինչդեռ երաժշտութիւնը կը հնչէ և անբաւ բազմութեան աղաղակներն ողջոյն միջոցը կը թնդացնեն։

Այս անմեղ զբօսանաց փարսին անհրաժեշտ Եւրոպացւոց կը մասնակցի։ Բայց թէ և Եւրոպացին ու փարսին խառն կը գտնես այն զբօսավայրից վրայ, ոչ երբեք կը տեսնես զերկուսն ալ 'ի համամիտ ընկերակցութիւն. թէ և փարսին Եւրոպացւոյն ընկերութեանը կաթոգին անձկացող է և անոր մերձաւորութիւնը իրեն պատիւ կը համարի, բայց յետինս իւր գերազանցութեան համարումը խնամօք կը պահէ. կարծես զՀնդկածին բնիկը, Հնդիկ կռապաշտ եղեր է կամ փարսի, իւր ստորին և արհամարհ էակ կը համարի և իւր ընկերութեան անարժան։ Արդեօք կրօ՞նն է որ այս խտիրը կը դնէ թէ կրթութիւնը. թուի թէ երկուքին իսկ ազդեցութիւնը հաւասարապէս կը ներգործէ երկու ժողովուրդը իրարմէ բաժանելու պահելու. բայց գլխաւորապէս կրօնից խտիրը զօրագոյն

է. վասն զի կան ոմանք 'ի Փարսից որ քրիստոնէութիւնն ընդունած՝ անխտիր կը վարին Եւրոպացւոց հետ՝ առանց ամենևին խորշում մը ազդելու առ վերջինս։

Ը

Բինճրա Բօլ կամ ապիկար անասնոց անկելանոցը։

Պոմպէյի ընկալ կամ Սև քաղաքին ամենէն բազմամարդ թաղին մէջ տարօրինակ անկելանոց մը կը գտնուի, որ անշուշտ աշխարհիս այլանդակ զարմանալիներէն մին կրնայ զուրցուիլ։ Եթէ դիպուածը զիս այն կողմերը չձգէր, գլուրացնելով այն անկելանոցին այցելութիւնը, կարծեմ թէ 'ի լրոյ ևեթ լսէի ինձ անհաւատալի պիտի երևնար. ինչպէս նաև անհաւատալի կ'երևնայ այն ոմանց իմաստնոց ինչ և իցէ դէպք որ ճանապարհորդէ մը կը պատմուի, միայն այսու պատճառաբանութեամբ՝ որ իրենց շրջապատէն դուրս երբեք ելած չըլլալով իրենք իրենց աչքովը տեսած չեն։

Առաւօտ մը անզբաղ՝ այն կողմի փողոցները կը պտըտէի. յանկարծ մեծ աղմկի մը տպաւորութիւնը ինձ դէպ 'ի մեծ ու բաց դուռ մը խոտորել տուաւ։ Հետաքրքրաբար գլուխս դէպ 'ի ներս երկնցնելով Հնդիկ սպասաւոր մը, որ թուէր թէ ինձ նման անզբաղ ու հետաքրքիր այցելուաց կը սպասէր, առաջնորդելով ներս հրաւիրեց։ Չթողի որ կրկնէ հրաւէրքը, այլ նոր գիւտաց հանդիպելու յուսով կը հետևիմ պահապան Հնդկին և անմիջապէս ընդարձակ գաւիթ մը կը մտնեմ, ուր՝ աղմուկ և աղբալից աղտեղութեան մէջ տեսայ բազմութիւն մը հերաթափ ու

քսան եզանց, որ խառն ընդ այլ բազմաթիւ չորքոտանեաց՝ որ աւելի ստուերք էին քան կենդանիք՝ մէջը կը թաւալէին։ Շուրջանակի այն ընդարձակ գաւիթը խորշ խորշ բաժնուած էր՝ 'ի գլորութիւն և 'ի հանգիստ այլ և այլ անբանից։

Այն տեսարանին առջին ապշած՝ առաջնորդիս կը հարցնեմ տեղեկացնել զիս տեղւոյն և նպատակին. և իրմէն կ'իմանամ որ այն ընդարձակ վայրն ապիկար և անտէր անբանից բարեգործական անկելանոց մըն է, ուր՝ ամեն տեսակ պակասաւոր, հիւանդ, ծերացեալ և անկարող անբանք՝ իրաւունք ունին ապաստանարան մը գտնելու, որպէս զի իրենց կենաց մնացած օրերն անհոգաբար և անդորրաբար անցունեն։

Այս տարօրինակ բարեգործութեան հիմնադիրք Ճէյնք են, որ 'ի Հնդիկս մասնաւոր հասարակութիւն մը կը կազմեն՝ գրեթէ կէս միլիոն բազմութեամբ։ Առհասարակ ճոխ ժողովուրդ մըն է ու սովորաբար սեղանաւորութեան ու մեծ վաճառականութեան կը պարապին։ Բարուք խաղաղասէր ու եղբայրասէր՝ շատ սիրով ու միաբանութեամբ կը կենակցին մէկմէկու հետ։ Եւ իրենց ողորմածութեան ոգին, խնամքն ու զգացումը նաև մինչև անբան կենդանեաց վրայ կը տարածի. որովհետև իբր կրօնական սկզբունք ունին թէ 'ի մարդ և յանասուն հաւասարապէս յարգելու է կենսական սկզբունքը։

Կրօնասէր Ճէյնը կը համարի թէ մարդ ոչ միայն չարիք ընելու չէ ինչ և իցէ անբանի, այլ նաև պարտական է անոր կեանքը յարգելու ու պաշտպանելու, և ձեռքէն եկածին չափ անոր վիշտը թեթևցնելու։ Այս մտածութենէն շարժեալ՝ եթէ փողոցը վիրաւորեալ անասնոյ մը հանդիպի իսկոյն կը դադարի

անոր վէրքը դարմանելու, և կամ թէ հետը կ'առնու ու տունը կը տանի որ խնամէ։

Այս ողորմածութեան զգացումը այն աստիճանի արմատացած է ճէյնից միտքին ու սրտին մէջ, որ իրենց ճոխք ասկէ չարժեալ՝ Հնդկաստանի ամեն մեծ քաղաքներուն մէջ մասնաւոր անկելանոցներ կանգնած են առատ եկամուտներով, ուր ժողովել կու տան ամեն տեսակ հիւանդ ու պակասաւոր անասուններ, որոց խնամ տանելով կը դարմանեն մինչև առողջանան. և եթէ հիւանդութիւննին անբուժելի ըլլայ՝ խնամքնին ոչ երբեք կը նուազեցնեն, այլ անխոնջ կը դարմանեն և ամեն պիտոյքնին կը հոգան մինչև ցմահ։

Անխորհրդաբար այցելող մարդուն գուցէ ծիծաղելի՝ եթէ ոչ արհամարհելի՝ թուի այս տարօրինակ բարեգործութեան հիմնադրութիւնը։ Բայց ուշի ուշով խորհրդածելով մարդ կը տեսնէ որ այս բանս ճէյնից գթասիրտ, մեղմ ու խաղաղասէր բնաւորութիւնը կը յայտնէ. որոց սիրտը չի հանդուրժեր տեսնել գերագոյն Աստուծոյ ստեղծեալ էակի մը չարչարանքը։ Այն այս մարդիկ ոչ միայն անօգուտ անբանից վրայ բարեգործութեան խնամքնին տարածած են, այլ և նոյն իսկ մարդկութիւնը չեն մոռցած։ Հնդկաստանի ամեն դին պանդոկները բազմացուցած են, ուր աղքատ ճանապարհորդք ամենայն դիւրութիւն ձրիաբար կը գտնեն. և նոյն պանդոկներն արքայավայել պարգևներով ու եկամուտներով ճոխացուցած են։ Անոր համար ներելի է իրենց այս փոքր տկարութիւնը եթէ մարդկային վսեմութիւնն այն աստիճանի նուաստացուցեր են՝ մինչև ամենեն անօգուտ ու վշտակրեալ անբանից ծառայեցընել, փոխանակ բռնի ու երագ մահուամբ մը անոնց վիշտը նուազեցնելու։

Արդ աչքս շուրջանակի դարձնելով այն խորթ անասարանը ապշութիւնս կը գրաւէ. այն եզք, այն ապիկար չորքոտանեաց կոյտք, կարծես այն պարփակեալ տեղւոյն մէջ մարդկութեան յատուկ կնիքը յինքեանս կը կրեն։ Կովք, կարկամեալք, միաչեայք, երկրումբք աչօք կոյրք՝ անդորրաբար փռուած՝ մաքուր յարդի վրայ կը հանգչին. կարծես հիւանդանոց մըն են՝ ուր բազմավիշտ էութիւնը համբերութեամբ առողջման կը սպասէ։ Ծառայից բազմութիւն մը շարունակ զբաղեալ են այն անբանքը մաքրելու, բուժելու, հոգալու. կուրաց, կաղաց, անդամալուծից կերակուր տանելու։ Այն հնդկային գթասիրութիւնը առհասարակ ամենուն վրայ իր խնամքը կը տարածէ, ջանալով բուն կարի երկարելու այն զազրատեսիլ չորքոտանեաց կենաց վերջին վայրկեանները։ Բորոտ, քոսոտ, գոնջ, կոյր անհամար շունք և կատուք, հիւանդոտ պառաւեալ կովք, վատոյժ, խլնքոտ ոգեսպառ ձիք, կեղալից էշք, հերապուրկ կապիկք, խառնիխուռն և անզբաղ անգործութեան մէջ կը հանգչին։ Շատք՝ 'ի տկարութենէ, 'ի ծերութենէ և 'ի հիւանդութեանց ծանրացեալք՝ եղկելի երևոյթ մը կ'ընծայեն. կարծես ասոնց համար բանի ու երագ մահը բարերարութեան պարգև մը պիտի ըլլայ։

Այն զազրատեսակ աղտեղութեանց վրայ միլիոնաւոր ճանճք կը սաւառնին. այլ անբաւական են ամենևին այն խելքէ մտքէ դուրս ապականութեան փոքր մաս մը իսկ զգայապէս անհետ ընելու։ Հազարաւոր մեծամեծ մկունք՝ որոց աներկիւղ ընտանութիւնը զարմանալի է՝ և որք մի միայն առողջ կենդանիք կը թուին այն մահու ըստուերաց շրջապատին մէջ, անյագաբար կը ճգնին սպառելու այն կերակուրները՝ որ հնդկին գթասիրութիւնն անդադար կը կրէ 'ի սնունդ

այն ապիկար անասնոց, որոց ստամոքսը՝ 'ի հիւանդութեանց և 'ի ծերութենէ եղծեալ՝ չի զօրեր ընդունելու։

Այս գաւթէն անդին ուրիշ երկրորդ չրջափակ մը կայ՝ երկաթանի ու թեւաւոր անրանից պահելու. հոն է տեսնել մետաանի թութակք, ողնաթէք հաւք, պառուած ագռաւք, կուրացեալ բուք, մաշեալ հերաթափ անգեղք, և այլ զազրատեսիլ գիշատիչք, կաղ հաւք և փետրաթափ բադէք. թողում յիշելու ուրիշ հազարումէկ խառնարնդոր մաղոտ ու փետրաւոր անդամոց տձեւ կոյտք, որոց շատք զագցես ամեն ոճիր գործած՝ արդ անդորրաբար կ'անցնեն իրենց կենաց աղօրմելի մնացորդն այն անրանից արքայութեանը մէջ։

Բոլոր ընտանի կենդանեաց ներկայացուցիչներն նշմարեցի այս տեղւոյս մէջ. ճնճղուկք, սիրամարգք, չաքալք, եզջերուք, առհասարակ ամենն ըստ իրաւանց իրենց տեղը գրաւած են. մէկը մոռցուած չէ։ Ու երկայնամիտ ու համբերող Հնդիկը՝ տարօրինակ գթութենէ մը յորդորեալ՝ անոնց ամեն պէտքը ստրկաբար հոգալու չի խորշիր։

Կ'ըսեն թէ նոյն իսկ զազրատեսիլ միջատք իրենց վայելից մասն ունին. փայտոջիլք, օրինակի աղագաւ, իրենց կերակրիկն աներկիւղ և դիւրագնոյ կը գտնեն. որովհետև համբերողք 'ի Հնդկաց փոքր հատուցմամբ թոյլ կու տան՝ որ գիշեր ատեն այն կենդանիք իսկ իրենց արիւնովը պարարին։ Ու զարմանալու չէ. որովհետև ճէյնը անոնց ալ կենդանական սկզբունքը միւս կենդանեաց հաւասար կը յարգէ։

Այս տարօրինակ անկելանոցին տարեկան ծախքը երկու հարիւր յիսուն հազար ֆրանգէն աւելի է՝ կ'ըսեն։

Երկու հարիւր յիսուն հազար ֆրանգ, ըսի մտօքս զարմացմամբ. և այս՝ սպառելու, հիւծելու և ամենևին անօգուտ անրանից երկու օրուան ցաւոց կեանք մը երկընցնելու համար։ Գուցէ ըլլան այնպիսիք որոց այս հաշիւը չնչին երևնայ. թող իրենք աւելին վրայ յաւելուն. անշուշտ շանց, կատուաց, ջորեաց և իշոց յաւիտենական երախտագիտութեանը կ'արժանաւորին։

Մինչդեռ տեղին թողլով այն թաղին բազմամբոխ փողոցաց մէջէն դէպ 'ի Ֆորդ կ'ուղևորիմ, խորհուրդս չեմ կրնար զատել մարդկային խելագարութեան վրայ չզարմանալու։ Մարդս, կ'ըսեն, կենդանի էակաց դասագլուխն է, յորոց գլխաւորապէս իւր բանաւորութեամբը կը տարբերի. եթէ խօսի, եթէ շարժի, եթէ գործէ, ինչևիցէ բան ընէ, ամենայն ինչ մտածութեան մը մղմամբ կը կատարէ. խոհմոն ալ արդիւնքին իմաստութիւն կ'ըսեն։ Թէ այսպէս է՝ յիմարը ամենէն իմաստունն ըլլալու է. որովհետև ամենէն շատ կը խորհի, ամենէն շատ կը խօսի, և բնականապէս ալ ամենէն շատ կը գործէ. և եթէ այս ճըշմարիտ ըլլայ փաստարանը ցուցակին գլուխը գնելու ենք եթէ կ'ուզենք անրանաէր ճէյնին մտածութիւնը հասկնալ։

Շատ անգամ մարդ իւր գործոց մեկնութիւն տալ չէ կարող. սակայն կը ցնորաբանէ և իմաստութիւն կը համարի։ Յայտ է որ բնութիւնը ամենուս խելապատակին մէջ մութ ու չմեկնուելու կէտ մը դրոշմած է, որ մեր գործոց մանաւոր կնիք մը կը տպաւորէ։ Սակայն տաղանդ կը կոչենք այն բանը որ ըստ ինքեան տաղանդի զեղծում է. գթութիւն կ'ըսենք՝ մինչդեռ յիմարութիւն ըսելու էինք. խոհեմութիւն կ'անուանենք անգործութիւնը որ անկարողութեան հետեւանք

է․ իմաստուն կը կոչենք այն մէկը որ իմաստութեան կշիռքին մէջ և ոչ աղուամաղի մը նշանակութիւնն ունի․ գիտնոյ յարգ կ'ընծայենք այն պարապախօս չաղակրատին որ լեզուին կապը կորուսած ըլլալով՝ զմեզ թմրութեամբ կ'ապշեցնէ։ Բայց ամենէն աւելի աշխարհիկ յիմար ըսուելի է այն անձնապարծ սնափառներն որ իր միայն չափաւորութենէն մոլորեալ՝ ինքզինքը մեծ ոմն՝ նա մանաւանդ մարդկութեան գերագոյնը՝ կը համարի․ ինքն ամեն փառաց արժանաւոր ժառանգ․ իսկ զքեզ՝ և ոչ իսկ փոքր հայհոյքի մը արժանի կը սեպէ։

Եթէ կարելի ըլլար, բոլոր այս արտաքոյ կարգի գերակայութիւն ունեցող արարածք՝ բայց գլխաւորապէս եսքինը, ձեռնից գթասիրութեանը կը յանձնէի, որ իրենց հռչակաւոր անկելանոցին մասնաւոր խորշի մը մէջ ժողովէին, այսու պանծալի մակագրաւ՝ «Մարդկային հրէշք»։

Տարօրինակ տեսարանը՝ որոյ ականատես եղած էի՝ զիս այսպիսի մտածութեանց մէջ ձգած էր․ հետի ու մտախոհ Ս․ քաղաքէն կը հեռանայի՝ խոտորնակի դաշտի մը մէջէն՝ չիտակ ճամբուն երկայնութիւնը համառօտելով։ Արևն 'ի զենիթ կը մերձենար՝ բուն իր ջերմութեան սաստկութիւնը տարածելով․ ունայն տեղ կ'աշխատէի հովանոցիս հովանաւ գլուխս պատսպարել․ այն ճառագայթից բուռն ջերմութենէն ուղեղս կ'եռայր և մթնոլորտին սաստիկ սպիտակ լոյսը ինձ կարմրորակ կը թուէր։ Ո՛րչափ կ'ըղձայի Յովնանու դդմենւոյն զովարար հովանին․ այլ 'ի զո՛ւր․ հարկ էր այն ծառազուրկ դաշտին երկայնութիւնը մինչև ցծայրը քալել և այն հրակէզ ճառագայթից սաստկութեանը համբերել։ Գլուխս կարծես ճայթիլ

կ'ուզէր․ մարթիս արտաշնչութիւնը կ'առատանար, արիւնս կ'եռար և քայլս գայթ 'ի գայթի կ'երերար։ Ինձ զարմանալի կ'երևար՝ թէ ինչպէս մարդ կրնար յարատև բնակիլ այն երկիրը՝ որոյ արևն այնպիսի սպառիչ զօրութիւն ունէր․ ի՞նչպէս կարելի էր անոր սաստկութիւնը շարունակաբար կրել ու չյիմարիլ։ Եւ ստոյգ որ մինչև ցայն օր 'ի Պոմպէյ դեռ ես զգալապէս պակասամտի մը չէի դիպած։

Գրեթէ դաշտին երկու երրորդքն ըրած էի երբ յանկարծ տեսնեմ 'ի հանդիպոյ ոմն կը մերձենար․ իւր տարօրինակ քալուածքը և ըրած ձևերն ուշադրութիւնս գրաւեցին․ Փարսի մըն էր որ ջերմ խօսակցութեան զբաղած կ'երևնար։ Աչքը երկնից մէկ կողմը սևեռեալ՝ շարունակ խօսելու հետ էր, և բարձրաձայն աղաղակելով ձեռօք բազկօք հազարումէկ ձևեր կ'ընէր։ Մերթ մեղմիկ ձեռքերը տարածած՝ կարծես աղաչանաց խնդիր մը կ'ուղղէր․ մերթ ձեռքերը սեղմելով կարծես բանահարել կը սպառնար և կատաղարար կ'աղաղակէր․ և այլ երբեմն գետինը ծռելով այնպէս կ'երևնար ինչպէս թէ քար փնտռէր՝ վերը երկինքը եղող աներևոյթ թշնամւոյ դէմ արձըկելու։

Կռահեցի որ կարևոր էր խոհեմութիւն բանեցնել․ այն արևակէզ դաշտին վրայ ես և ինքը միայն էինք․ անգէտ հետևանքին՝ չիտակ ճամբէն դուրս ինչ խոտորեցայ։ Կը համարէի այնու Փարսիին մերձաւորութենէն հեռանալ․ այլ 'ի զուր․ Փարսին զիս նշմարած էր, և իւր աներևոյթ թշնամիները թողլով՝ դէպ ինձ սկսաւ աճապարել։ Արևուն կիզիչ սաստկութիւնը մոռնալով դադարեցայ, մնալով տեսնել Փարսիին ընելիքը։ Այլ նա մերձենալով վսեմ ծանրութեամբ ծռեցաւ, անդորր կերպարանօք բարևեց, ա-

պա իր լեզուաւ սկսաւ առ իս խօսիլ. և որպէս թէ ինծմէ իրաւունք խնդրէր՝ մերթ ընդ մերթ երկինքը կը ցուցընէր և առ սակաւ մի կը մնար ինչպէս թէ ինծմէն պատասխանի սպասէր: Հուսկ ապա ծոցէն ստուար տետր մը հանելով, յորում շատ մը գրուածք նշմարեցի, գունաւոր թղթեայ զարդիկ մը առաւ, և գնտասեղաւ մը կրծոցս վրայ հաստատելով ձեռքովը ուսիս զարկաւ երեք անգամ. և ապա վսեմ ժպիտով հեռացաւ՝ զիս ձեռքովը ողջունելով:

Հետաքրքրաբար առ վայր մը անոր հեռանալուն նայեցայ և ապա ճամբաս շարունակեցի. այն գունաւոր զարդիկը կրծոցս վրայ թողլով միջաճաշին տունը հասայ. կը գուշակէի թէ իմաստը չքանշան մը կը նշանակէր և մեկնութեանը կը կարօտէի. և շատ չուշացայ հասու ըլլալ: Հազիւ թէ սեղանակիցք տարօրինակ չքանշանը նշմարեցին՝ իսկոյն ծիծաղը փրցուցին: Ամենուն ծանօթ էր այրն և իր պատմութիւնը. ինչպէս շատերն՝ այսպէս զիս ալ ասպետութեան չքանշանաւ պատուած էր: Անմեղ յիմար մին էր, զոր վարչութիւնը չէր 'ի դէպ դատած անելանելի արգելարան մը մտցնելու:

Փարսիխ պատմութիւնը երկայն էր, այլ ինձ համառօտի պատմեցին: Ճոխ վաճառական մըն էր, որ բազմամեայ առեւտրով շատ հարստութիւն դիզած էր: Սակայն բարուք փառասէր՝ այլ և այլ ձեռնարկներու ձեռք զարկած էր. մինչև բաղդը վերջապէս զինքը թողլով ձախորդութենէ 'ի ձախորդութիւն գլորած էր. և հուսկ ուրեմն իր մէկ հատիկ սփոփանք տղայն ալ կորսնցնելով հարուածին ժուժել չէր կրցած. ողջոյն խելապատակը դղրդած էր: Միտքը սկսեր էր լուսնին վրայ սեւեռել. ողջոյն գիշերներ անոր առջին կեցած մտախորհ կը մնար: Յան-

կարծ առաւօտ մը արթըննալով մտաց խանգարման նշանները տուած էր: Բոլոր անեցիք ու դրացիք ժողովելով դէպ 'ի պատուհանը կը տանի, և հոն երկար խօսակցութեամբ կը հասկցունէ որ մինչև ցայն վայր կենաց հանգամանք զինքը բռնադատած էին իր բուն անունը ծածկելու, այլ ժամանակը եկած էր որ աներկիւղ այն չքեղ անունը աշխարհիս ծանօթացնէր: Ինքը լուսնին մէջ մեծ և ամենաճոխ իշխան մըն էր, ու ժառանգական իրաւամբք իր մեծանուն նախնեաց յաջորդած էր: Սակայն ոխերիմ և հզօր թշնամեաց գիղած էր. որք բռնութիւնը և բարբարոսութիւնը ձեռք առնելով զինքը յաղթահարած էին և յաջողած էին գահընկէց ընելով լուսնէն հալածել ու վար յերկիրը գլորել, տիրելով իր թագաւորութեանը և անրաւ գանձուց:

Սակայն այս ձախորդութեան առջին ինքը լքում չէր զգար. ամենայն ջան ու ճիգն կը թափէր միւսանգամ իր թագաւորութիւնը ձեռք բերելու. ոչ միայն մեծամեծ իշխաններ յաջողած էր իրեն թիկունք ընել, այլ և հզօրագոյն փաստաբանք իրենց տաղանդը կը մաշեցնէին՝ որ իր անրաւ հարստութեան գանձերը դատաստանի օրինօք ետ դարձնել տան: Եւ որպէս զի իր այս իրաւունքն աւելի ևս զօրացնէ, կըրցածին չափ կը ճգնէր իր բարեկամաց թիւը աճեցնել. այսու նպատակաւ ամեն հանդիպողին լուսնի ասպետութեան չքանշանը կը բաշխէր:

Եւ այսպէս ես ալ այս նորակերպ ասպետութեան ցուցակն անցնելու բարեբաղդութիւնն ունեցայ:

Թ

ՔԷ՛ՆՆԵՐԻԻ ԱՅՐՔ

Յունուարի վերջին օրը։ — Երկաթուղւոյն կայարանը։ — Ձիւն։ — Բնութեան տեսարանը։ — Փոքր կայարանին դուռը։ — Գաղտր յեկեղեցին։ — Բաղանիքին մը մէջ։ — Ցամաքն ու վագրը։ — Բարեպաշտ փրկութիւն մը։ — Այրից այցելութիւնը։

Յունուարի վերջին օրը հանգստեան նուիրեալ է յանգլիացի դպրոցական եկեղեցականաց. որք իրենց կրօնական դաստիարակութեան յանձնեալ տղայք համախումբ ժողոված՝ հեռի 'ի քաղաքէն կ'առաջնորդեն, ողջոյն օրը դաշտերէն մէջ զուարճացնելու։

Նոյն աւուր դրօսանաց մասնակցելու իրաւունք ունին նաև մանկանց ծնողք, ազգականք և բարեկամք. չատ է թէ հատուցանեն փոքր դրամ մի, որ նոյն աւուր ծախուց պիտի ծառայէ։

Հեռի 'ի Պոմպէյէ իբր երեսուն մղոն, 'ի Սալսէտ անտառախիտ ու մացառուտ կղզին, կան Քէններիի դարաւոր ու հռչակաւոր այրք. դէպ 'ի այն տեղին՝ գոնեա գիտմամբ՝ ուղևորէր պիտի տղայոց խումբը. որոյ մասնակցելու հրաւէրքն ինձ ևս դիպաւ։ Այն այրք՝ իրենց հնաւոր, մենաւոր ու վայրենի դիրք՝ գրեթէ անմատչելի են առանձնականաց. որով և այսպիսի առիթք սիրով կ'ընդգրկին. և ինձ յոյժ 'ի դէպ կու գար հրաւէրը։

Առաւօտեան եօթն ու կէսուն շոգեկառաց կայարանը ժողոված տղայոց զուարթ հռւոյք 'ի հեռուստ

իսկ օդը կը թնդացընէին։ Հարիւրաւոր տղայք և աղջկունք խումբ խումբ, զոյգ զոյգ կեցած, զուարթ և անհամբեր՝ կառատոմին կը մնային։ Չէր դպրոցի ձանձրութիւնը, չէր պատուհասից երկիւղը որ իրենց փոքր սիրտը կը յուզէր, այլ ողջոյն աւուր մը դաշտաց ու բլրոց դրօսանաց արձակուրդը։

Ուսուցիչ եկեղեցականք, տղայոց ծնողք և ազգականք, երիտասարդաց և օրիորդաց խումբք՝ զուարթադէմ՝ գրեթէ տղայոց անհամբերութեանը կը մասնակցին։ Յանկարծ այն գրեթէ չորս հարիւր տղայոց կուրծքէն փրթած ահաւոր հռւոյ մը շառաչը՝ վրայ հասնող կառատոմին աղմկին հետ կը խառնուի։

Կառաց դրանց բացուելուն ժամանակ չի թողուիր. տղայք գլխար կոխկռտելով՝ դռներէն պատուհաններէն մագլցելով կառաց մէջ վրայէ վրայ կը դիզուին. երկայն ժամանակ կարևոր է որ ուսուցիչ հսկողք իրենց ձայնը լսցնեն, խառնակութիւնը բարեկարգեն, և պարէնաբարձ ծառայից և ընկեր երաժշտաց տեղի գտնեն։ Ցետին հռւոյ մըն ալ՝ և կառատոմը կը շարժի, կը սլանայ, ետևը թողլով հանդիսատես Հնդկաց ու փարսից հետաքրքիր բազմութիւնը։

Քաղքէն անդին դաշտավայրաց միջէն կը սրանանք. մերթ մշակեալ արտորէից քովէն կը քերենք, մերթ քօքոյի անտառաց զուգահեռաբար կ'ընթանանք։ Աղքատ գիւղակի մը պարտակ որմերն են որ առջևնիս կ'ելլեն. անդին լայնատերև պանանի խմբից միջէն Հնդկի մը հիւղը կը նշմարենք։ Քիչ մը անդին՝ ընդարձակ դաշտին երեսը՝ ցիրուցան կը տեսնենք բնակութիւնք, խրճիթք, նորաշէն տունք։ Իմ ուշադրութիւնս խրճթաց երևոյթը կը գրաւէ, ուր անհոգ և սակաւապէտ մարդկութիւն մը անյարդար կեանք մը կը վարէ։ Այն խրճթաց քով դուցէ մեր գոմք պա-

լուռք են. պանանի կամ այլ արմաւենեաց տերեւովք ծածք են՝ որ քանի մը ցցից վրայ կը հանգչին՝ դոգցես բաց ամենուստեք։

Քանի որ դէպ 'ի ներսերը կը յառաջենք՝ տեղ տեղ վայրենի բնութիւնը իւր փայլը 'ի հեռուստ մեր աչաց առջին կը պարզէ. և ես կը զմայլիմ դիտելով այն այրեցած զօրեղ բարգաւաճ բուսաբերութեան վսեմութիւնը։ Սակայն մօտանց մարդկային ձգանց հետքը հազիւ երբեք կը նշմարուին։ Կարծես երկիրը, դաշտավայրք՝ անտերունչ լքեալ թողուած են։ Պատճառն՝ որ կը հարցնեմ՝ այն ընդհանուր ամայութեան,

— Այս երկիրներս, պատասխանէ մերձուրս, անմիջապէս անձրեւաց եղանակէն ետքը տեսնելու է։ Բոլոր այդ խոպանացեալ, հրակէզ դաշտավայրք՝ վարուցանով մշակեալ՝ ծաղկեալ բուրաստանի կը նմանին։ Հոս երկիրը վեց ամիս արօրին տակ կ'երկնէ, կը բողբոջէ, կը բարգաւաճէ և կը հասունցնէ. վեց ամիս ալ նմանապէս կիզող, այրող արեւ մը բռնութենէն կը հիւծի, կը ցամքի ու կը չորանայ, այդ տեսած անկենդան ամայութիւնը պատճառելով։ —

Մեր ճանապարհորդութիւնը երկու ժամ կը ձգի. փոքր և անմխիթար կայարանի մը առջին՝ մեր կառատորմը կը դադարի. կառաց թմբկացուցիչ շառաչին՝ այն անզգալի աղայոց յանդուգն յարձակման աղմուկն կը յաջորդէ։ Որով ճամբով կառաց մէջ մտան՝ նոյին ճամբով դուրս կը նետուին. ուր դուռ կամ անցք չեն գտներ՝ ցանգապատը կը մագլցեն և խուռն յարձակման արձակը կը գահավիժին, այլ և այլ աղաղութեամբ դաշտավայրին մէջէն դիմելով. մըրցանք մըն է թէ ով կանխաւ որոշեալ տեղին պիտի հասնի։

Նոյն դաշտաց ճանապարհը մենքս իսկ կ'առնումք.

այլ այն գետինը որ կոխկռտեմք՝ հրկիզեալ, ցամքեալ, չորացեալ է. ոչ այսչափ միայն, այլ և հրային ջերմութեան սաստկութենէն պատառոտեալ, հերձոտեալ է. ճեղք լայն ու խոր։ Սակայն հնձեալ ցորենոյ ցամքեալ արմատները կը վկայեն թէ այն դաշտավայրք լաւագոյն եղանակի մը մշակեալ ըլլալու են, թէպէտ և հասարիցին յամաց հետէ մնացեալ յանձրեւաց։ Բայց և այնպէս այն կքուցիչ ցամքութեան մէջէն գեղեցիկ է տեսնել մեծամեծ ծառոց կանաչազգեստ ճիւղերն, որ այն դաշտերէն վրայ ցիրուցան՝ անուշ ու զովարար հովանեաւ մը այն ընդհանուր ամայութիւնը կը մխիթարեն։ Մանուանդ մանկո ծաղկալից հսկայ ծառերն, որ ընդհուպ իրենց քաղցրահամ պտուղը կ'աւետեն։

Իբր վերջապահ կը նշմարեմ 'ի հեռուստ այն բազմաթիւ աղայոց և օրիորդաց խումբերը, որ ցիրուցան դաշտին վրայ՝ ամենայն ուղղութեամբ դէպ 'ի կէտ նպատակի կը շտապեն։ Հանդերձից ու հովանոցաց գոյնզգոյն ու շարժուն երևոյթը՝ այն անրնակ ընդարձակը վայելչապէս կ'ազգուորեն։ Արդէն հանդիպակաց բլրակ մի կ'երևի. անոր բոլորշի չէնքին սիւնազարդ գմբեթին ներքեւը նախատակաց յառաջացեալ գունդ մը կը խառնի. այն գնդէն բազմաթիւ բազուկներ կ'երկննան սպիտակ թաշկինակաց դրօշակներ պարզելով։ Ամենը դէպ 'ի հոն իրենց քայլը կ'առնուն. փութապէս ես իսկ այն գմբեթին հովանիին ներքեւը կը պատսպարիմ։ Թուի թէ այս տեղիս ամօք յառաջ Աստուածածնայ նուիրական մատուռ մըն էր։ Այս բլրակէս անդին ընդարձակ դաշտավայրի մը վրայ կիսակործան եկեղեցւոյ մը քարաշէն որմունքն կան. հոն է որոշեալ մեր ընկերութեան դադարը։ Արդէն աղայոց խումբք այն տեղւոյն հո-

վանիին ներքեւ կը հանգչին. այլք՝ սպասաւորաց չորս դին կ՚ազմկին, մինչդեռ անոնք նախաճաշը պատրաստելու զբաղեալ կան։ Անկէց անդին տեսարանը կանաչազարդ ծառոց խմբից մէջէն կը սահի, կը հեռանայ եւ մինչեւ ՚ի ծով կը ձգի։ Չկան բնակութիւնք, եթէ ոչ հոս հոն մէկ քանի խրճիթք ողորմ երեւութիւ։

Եկեղեցին՝ թէպէտ անշուք եւ կիսակործան՝ բայց եւ այնպէս խորանին վրայ ծածք մը յարմարցուցած է. եւ ո՛ գիտէ, գուցէ դեռ եւս ըստ դիպաց՝ Խորհուրդը մատուցանելու կը ծառայեցնեն. գոնեա ինձ այնպէս համարել կու տայ։ Կ՚երեւի թէ յառաջ տեղիս վանականաց առանձնարան մըն էր. վասն զի դեռ եւս եկեղեցւոյն կից դրանց ու կամարակապից մեծագործ քարաշէն մնացորդք կան, որ մեծ շինից գոյութիւնը կը մատնեն. բայց թէ ինչ պատճառաւ արդի կործանման վիճակի մէջ կը գտնուի՝ ոչ ոք կարող եղեւ ինձ սոյնը ցուցնել. հաւանական թուի թէ արտաքոյ կարգի բռնութեան մը հետեւանք է։

Այլ ինձ յաւէտ քաղցրանայր այն դրօսալից տեսարանը դիտել՝ որ՝ եկեղեցւոյն դրանը առջեւ կեցած՝ աչացս առջին կը պարզէր։ Չիք արդարեւ մտնաւոր զարդ եթէ ոչ մարդկային ձեռաց տնկագործութեանց ձեւաւոր խմբերն. այլ ապա բնութեան ազատ խնամոց թողուած՝ շքեղ աճմամբ կը բարգաւաճին։ Դարաւոր տունկք, որոց հովանւոյն ներքեւ ո՛ գիտէ որչափ ճգնազգեաց միանձանց բազմութիւնք հանգչած են։

Պարկեշտ նախաճաշին՝ տղայոց աղմկալից խաղք կը յաջորդեն. եւ մինչդեռ երիցագոյնք՝ փոքր խմբիկներու բաժնուած՝ ծառոց հովանին կը փնտռեն, ես բլրին ծայրը կ՚առանձնանամ տեսարանը նկարելու։ Ընդարձակ դաշտավայրը ծառոց ու եկեղեցւոյն որմոց

ետեւէն կ՚երկննայ, կը հեռանայ, կը սահի, ու բացակայ կապտագոյն ջրի երիզի մը մէջ կ՚ընկղմի։ Այն ջրային երիզէն անդին՝ երկնից կապուտին վրայ՝ մանուշակագոյն երանգով լերանց գօտի մը կը ցցուի։ Չորս բոլորս զովարար հովմիկ մը՝ ծառոց տերեւները մեղմիկ մը շոյելով՝ արեւուն կիզիչ սաստկութիւնը կ՚ամոքէ։

Անհամբեր կը սպասեմ այն ժամուն որ դէպ ՚ի Քէնկըրիի այրերը պիտի ուղեւորինք, զորոնք եւ ես անգէտ մեզ մերձակայ կը համարիմ. այլ ինձ ՚ի զարմանս լուր կու գայ՝ թէ այն հռչակաւոր այրք դեռ եւս եօթը մղոն բացակայ կը գտնուին։ Ճանապարհի դժուարութիւնք իսկ միայն զանձամար սայլից գլուբամատոյց են, եւ կամ հետի գնացողաց։ Սայլք իսկ մինչեւ որոշեալ տեղի մի կարող են յառաջել. անկէց անդին բլուրները կը սկսին, որոց վրայ տեղ տեղ մագլցի իսկ ելլելու է։ Այս անախորժ լուրը շատերը յետս կ՚ընկրկէ. տիկնայք մանաւանդ լաւ եւս կը համարին ծառոց հովանիին ներքեւ հանգչիլ եւ երաժշտական ներդաշնակութեամբ զբօսնուլ, քան թէ այնքան ճանապարհի նեղութեանց դիմագրաւ երթալ։ Արդէն իսկ տղայոց եւ օրիորդաց բազմութիւնը, որոց անօգուտ էր այն այրից հետաքրքրութիւնը, նոյն տեղին մնալու էին։

Սակաւ գնացողաց խմբիկը հինգ գիւղական սայլից վրայ կը բաժնուին։ Բայց ինձ, որ քան զաղմկին սադտուկը յաւէտ ախորժելի էր առանձնութիւնը, յոյժ ՚ի դէպ կու գար բալաքինի մը ներկայութիւնը. զոր անմիջապէս վարձելով կ՚ընկողմանիմ, եւ չորս կիսամերկ Հնդկաց թիկունքն կ՚ամբառնամ։ Յառաջադէմ քան զսայլս ճամբայ կ՚ելնամ, հրկիզեալ, անջրդի, պա-

տառապեալ դաշտերը կը կտրենք, մինչև հուսկ ուրեմն սալէն ճամբան կը մտնենք։ Միայնութիւն, ամայութիւն, լռութիւն. հազիւ երբեմն Հնդիկ մը կը հանդիպինք՝ որ պամպուկից խրձիւ մը գլուխը բեռնաւորեալ՝ յանտառէն իւր հիւղիկը կը փութայ։

Անհուն երկիրներ կը նշմարեմ չորս դին՝ որ անխնամ, անմշակ, երեսի վրայ թողած կ՚երևին։ Կարծես չկայ ձեռք որ այն մացառներուն չափ դնէ, այն դաշտերը մշակէ։ Ծառք վայրենի կը մեծնան, և անտառախիտ պամպուներու արմատները գետինը կը ծածկեն։ Քանի որ դէպ ՚ի լեռները կը յառաջենք՝ բնութիւնը աւելի վայրենի երևոյթ մը կը ստանայ։ Միտքս կը զարթնու երկրիս վերաբերեալ ընթերցմանցս բատարագրութիւններուն. քանի՜ քանի՜ անգամ ըղձացած էի այն տեղեաց ականատես ըլլալու. և այժմ յիրաւի այն տեղեաց վրայ կը գտնուէի. բայց մի և նոյն ատեն անախորժ մտածութիւն մը կու գար յիս. ի՜նչպէս անհանդուրժելի է ինձ մտածելն անգամ թէ այն տեղեաց վրայ միայնակ ու մոլորեալ գտնուիմ։

Իմ բեռնակիր ջաբխաներս՝ մերթ ընդ մերթ մէջերնին խօսք մը նետելով՝ չարունակաբար և երագ քայլիւ կը քալեն. ճամբան՝ է տեղ որ դէպ ՚ի դաշտ կը բացուի, է տեղ որ պամպուներուն մէջէն կը կտրէ, է և երբեմն որ քօքօյից անտառախտից մէջէն կ՚անցնի։ Ու մարդիկս ճամբուն տեղեակ՝ հեշտաւ տեղ տեղ կտրելով կը համառօտեն զայն։

Ցախուտակեայ ջալաբքինեա մէջ ընկղմնեալ՝ մէկ կողմի փեղկիկները զօց կը բռնեմ արեգական ու փոշւոյ դէմ. փոշինուրբ ու թանձր, որու մէջ մարդիկըս մինչև ցծունկ կ՚ընկղմին։ Իրենց մերկերով քայլն որոշանի չարժմունք մը կը տպաւորէ բալանքինին, որ վրաս թմրութիւն մը կը բերէ, և զոր արեգին

խղդիչ ջերմութիւնը կը սաստկացնէ. այլ թմրութիւն որ ոչ է քուն և ոչ արթնութիւն։ Յիրաւի էր թէ ես այն ատեն Հնդկաց պատմական ու վայրենի դաշտերուն և անտառաց մէջ գտնուէի։ Մտածութիւններս հետզհետէ կը սահին, և ցորչափ թմրութիւնը վրաս կը ծանրանայ՝ մշուշի մը մէջ կը թաղուին։

Այլ յանկարծ ահաւոր ձայն մը կը լսուի և բալանքինս ամուր մը ցնցուելով՝ որպէս թէ կը կործանի. սարսափած ու սրտատրոփ՝ վեր կը նետուիմ և առաջին մղմամբ գլուխս դէպ ՚ի դուրս կը կարկառեմ, թէ վտանգ մը կայ տեսնեմ և ազատութեան ճար մը գտնեմ։ Սակայն մի և նոյն ատեն և առանց խորհրդածութեան ժամանակ ունենալու միւսանգամ գլուխս ներս կ՚ամփոփեմ և բալանքինին միւս փեղկերն ալ կը փակեմ։ Ճշդիւ ժամանակն էր. վանդակակերպ փեղկին ճեղքերէն ուշադիր՝ յովազի մը ահաւոր գլուխը կը նշմարեմ որ անգունքն երկնցուցած՝ բալանքինին բոլորը հոտոտելով չուրջ կու գար։ Կը զգար թէ այն քառակուսի արկեղ մէջ խնդրած որսը կար. և որս համեղ, նա մտատանջ գուցէ համեղագոյն քան ինչ որ ցամաքեալ Հնդիկ մը կարող էր իրեն ընծայել։ Անդադար չուրջ կու գար, կը մտնէր ու ճիրանաղէն թաթովը փեղկը բանալ կը փորձէր։ Արդ կրնայ հաւատալ ընթերցողը թէ այն ատեն ոչ տեղլին, ոչ տեսարանը և ոչ դէպքը կարող էր զիս զուարթացնել։ Այս սեանկար արկղը ինձ կ՚երևար ինչպէս թէ դագաղս ըլլար. կը համարէի թէ վերջին ժամս զարկած էր ու պաղ քրտինք մը վրայէս կը հոսէր։ Ինձ օգնութիւն ուկկէց հասնելու էր. անընդնակ անապատի մը մէջ էի և պամպուներու անտառի մը եղերքը։ Այն մարդիկ որ զիս մինչև այն տեղ ուսերնուն վրայ վերցուցած բերած էին, ինչպէս

թէ մագական գաւազանէ մը հարուած՝ աներեւոյթ եղած անհետացած էին. ուր էին արդեօք գնացած։ Բայց թէ և գնացած չըլլային, անզէն՝ ինչպէս էին՝ ինչ օգնութիւն կարող էին մատուցանել ինծ այն ատեն և այն ահաւոր գազանին դէմ։ Այնպիսի ժամանակ բնութիւնը կը ստիպէ՝ որ անփոյթ ամենեւին ընկերոջը վտանգին՝ իւրաքանչիւր ոք իր փրկութիւնը հոգայ։

Արեւը միջօրէին վրայէն շեշտակի կիզիչ ճառագայթներն այն անձուկ արկեղ վրայ կը զարնէր. ջերմութիւնը, մոմոտուքը, ծարաւը, ահը, զիս կը տագնապեցնէին. բայց և այնպէս փրկութեան յուսոյ թել մը սիրտս կը քաջալերէր. եթէ սայլից խմիկը վրայ հասնէր փրկութիւնս ապահով էր։

Մինչդեռ ես մահու քրտամբք կը տագնապիմ, միշտ ուշադիր յովազին շարժմանց, յանկարծ այլ ահաւորագոյն աղաղակ մը տեղին կը թնդայ, և անմիջապէս անտառին միջէն ահաւոր մեծութեամբ գազան մը ահեղ ոստմամբ բոլանքրինիս վրայէն անցնելով յովազին վրայ կը գահավիժի։ Վիթխարի վագր մըն էր. առանց փախստեան ժամանակ տալու յովազին՝ բոլանքրինէն քանի մը քայլ անդին կ'ըմբռնէ։ Այնուհետեւ մահացու կռիւ մըն է կը սկսի մէջերնին. հարկ էր երկու հուժկու գազաններէն մին լինար անկանգնելի։

Գազանային անպատմելի կատաղութեամբ մէկզմէկ կը խածատէին. մարմիննին պատառ պատառ կ'ըլլար. և սակայն կռիւը շուտով լմննալու չէր, որովհետեւ երկու հակառակորդք ալ հաւասարապէս հզօր էին։ Մերթ գետինը փռուած փոշւոյ մէջ կը թաւալէին, և մերթ յոտս կանգուն. իրարու ամուր պլլուած՝ ճիրանօք և ատամամբք մէկզմէկ կը վիրաւորէին։

Բերաննին արիւնաթաթաւ, մարմիննին վիրալից. արիւնը իրենց վրայէն առատապէս հոսելով փոշւոյն հետ կը մածուէր։ Մորթերնուն գոյնն այլ չէր որոշուեր, այնչափ փոշին և արիւնը վրանին մածուած էր։

Իրենց կատաղութեան աղաղակներէն սիրտս, եթէ կարելի է ըսել թէ այն ատեն վրաս սիրտ կար, թունդ կ'ելլէր. վայրկեանէ վայրկեան կը ննայի որ կատաղութեամբ ասդին անդին թաւալելով ապաստանարանիս վրայ իյնան ջախջախեն ու զիս պատառ պատառ ընեն։ Սակայն յովազին փախչելու ճիգն չթողուց որ կռիւը բոլանքրինիս մերձենայ. քանի մը անգամ փորձ փորձեց վագրին ճիրաններէն փախչիլ երթալ, բայց յետինս միշտ դէմն առաւ ու չթողուց՝ մինչեւ որ իսպառ չյաղթանակեց։

Ինծ կ'երեւար թէ կռիւը քառն վայրկեանէ 'ի վեր կը շարունակէր և դեռ ես անստոյգ էր թէ որ կողմը պիտի յաղթանակէ։ Բայց յանկարծ տեսնեմ յովազին վզին տակէն յորդ արիւն մը սկսաւ հոսել. կամաց կամաց սկսաւ տկարանալ. այլ թէպէտ մահու օրհասին մօտ՝ դեռ ես ինքզինքը վագրին կատաղութեանը դէմ կը ջանար պաշտպանել։ Բայց հուսկ ուրեմն տկարացաւ, երկու ետեւի ոտքն ամփոփեց, և վայրկեան մը ետքը տեսնեմ վագրը անոր փողն իր կատաղեալ բերնին մէջ առած կը սեղմէր։ Ա՛լ մահու դուռն էր, բայց և այնպէս օրհասական կատաղութեամբ աչքերէն կրակ կը ցայտեցնէր. մինչեւ հուսկ ապա վագրին ճիրաններուն մէջ անդգայ դիակ մը մնաց։

Յաղթող վագրն առ վայր մը իր հակառակորդին դիակը գետինը դրաւ, և գոռոզ հայեցուածքով անոր նայելով երկու յաղթանդամ թաթերը դէպ անոր

գլուխը քչից ու նստաւ, ինչպէս թէ սաստիկ խոնջութենէն շունչ առնել ուզէր։ Մտախոհ կերպիւ գլուխը հանգչեցուց մէկ թաթին վրայ. կարծես այն անշունչ անշարժ գլխէն շարժմունք մը կը սպասէր տեսնել՝ որ միւսանգամ վրան յարձակի ու պատառէ։

Կատաղութեան աղաղակներուն մահու լռութիւն մը տիրեց. լռութիւն՝ որ վրաս մահու քրտինք բերաւ։ Կը համարէի թէ այնուհետև կարգը ինձ գար պիտի և սիրտս ամուր մը կը բաբախէր։ Բայց բարեբաղդաբար ճակատագիրս կնքուած չէր՝ որ ոսկորներս գազանաբեկ՝ անապատին մէջ ցրուին։

Ցեսնեմ վագրը յանկարծ այն հանգիստ վիճակէն գլուխը ցնցելով վեր վերացուց, աչքերը տնկեց և ռնգամբք օդը հոտոտելով կարծես վտանգի մը երկիւղը յրտեսել կ'ուզէր։ Յանկարծ կանգնեցաւ, բացաւ ահագին բերանը և յաւաղը մէջն առնելով ցընցեց ամուր մը կռնակը շալկեց, և գնաց ես այժ ուրեն չըսած՝ սպառնալիքներու անտառին մէջէն անհետացաւ։

Ինձ երազ մը կը թուէր. մահու օրհասը հասած՝ մինչև բալէ բալէ գազանին ժանեաց կը մնայի՝ նա իւր որսովն աչքէս կ'անհետանար. կուրծքիս վըրայէն կարծես գերեզմանի մը ահաւոր քարը վերցուեցաւ. և անմիջապէս անդրադարձայ որ քիչ մը անդին աղաղակներ կը լսուէին. սայլից խմբին էր որ վրայ կը հասնէր։ Կենաց յոյսը դարձաւ յիս և կուրծքս ամուր մը օդու բանալով աստ շունչ մը առի։ Այնուհետև ամենայն վտանգէ ազատ էի. մանաւանդ որ ընկերութեանը մէջ զինեալ մարդիկ իսկ կային։ Ինձ մերձ գալով զօգցես բալանքինէն քաշկըռտելով դուրս հանեցին. այնպէս ուժաթափ ըրած էր զիս երկիւղն որ ոտից վրայ կանգնիլ կարող չէի։

Սայլի մը վրայ հանգչեցուցին զիս. ալս պռանոյի առատաղեղ դաւաթիկ մը վրաս ուժ բերաւ ու կրած սարսափս թմրեցաւ։ Բալանքինի սպասաւորներն իսկ իրենց ապաւէն ծառերէն վար իջնելով վերուցին բալանքինը. բայց սայլից խմբէն ալ հեռանալ յանձն չառին։

Այսպէս մեր փոքրիկ խումբը միաբան՝ այն անբնակ ծառաստաններուն մէջէն անցնելով վերջապէս սևապէմ ու ժայռոտ բլրոց ոտքը հասաւ։ Անկէ անդին սայլք յառաջել կարող չէին. հարկ եղև իջնել և հետի բլրոց կողերէն քալելով դժուարին ճամբէ մը վեր ելլել, յառաջելով դէպ այրերը որ մեզի հանգխալակաց բլրի մը վրայ իբր բանտերու պատուհանք կը նկարուէին։ Իբր ոչխարաց երամ՝ մէկմէկու ետևէ ետև շարուած՝ անձուկ պողոտայէ մը բլրոց վրայէն վեր ելլելով շուրջ կու գանք, մինչ հուսկ ուրեմն իբր մագլցի կ'ելլենք այն ժայռին մէջ փորուած այրից բերանը։

Քէներիի այրք թէ աւելի հին են քան զէլէփանդայի այրը, թէ աւելի մեծագործ և թէ միանգամայն անկէ աւելի աղէկ պահուած։ Եւ գուցէ անոր համար աւելի աղէկ վիճակի մէջ կը գտնուին, որովհետև ոչ միայն հեռի են բնակութենէ, այլ և ճամբուն դժուարութիւնը այցելուաց բազմութիւնը հեռի կը բռնէ. անով ազատ կ'ըլլան մարդկային բանի ապականութիւններէն։ Հանդերձ այսու՝ ժամանակի և օդոյ անբարեխառնութեան վնասներուն ենթակայ են։

Հոս կրնայ ըսուիլ թէ ողջոյն բլուրը այրերու քաղաք մըն է. որովհետև բոլոր այն ժայռին շուրջը բազմաթիւ այրեր փորուած կան, ուր Պուտայի նախնի հետևողք միանձնական կեանք մը անցնելու կը

քաշուէին։ Այս այրից ոմանք այնպէս խոր կը ձգին դէպ լերան ներսը, որ կ'ըսեն թէ ոչ երբեք մարդ կրցեր է անոնց ծայրը թափանցել։ Աւանդութեամբ իսկ կը զրուցուի, թէ գետնափոր ճամբայ մի կայ որ դէպ 'ի քաղաք մը կը հանէ. զոր ստուգելու համար սրտոտ Բօրդուգալցի մը այրը մտաւ, և չուանի մը միջոցաւ՝ որու մէկ ծայրը ինքը ձեռքը բռնած էր միւսն իր ընկերներն այրէն դուրս կեցած՝ գնաց դէպ յառաջ. սակայն եօթը ժամ քալելէն յետոյ՝ չուանին և սրտին հատնելովը՝ ետ դարձաւ առանց բան մը ստուգած ըլլալու։

Այս այրք նշանաւոր են թէ իրենց թուովը, թէ գեղեցիկ դիրքովը, թէ զարմանալի փորուածներովը, և թէ Պուտայի կրօնից յայտնապէս վերաբերելովը։ Բարձր ու սեւատես ժայռուտ բլրի մը երկու կողմը այլ և այլ բարձրութեամբ ցրուած են. և ինչպէս ըսինք, պուտական միանձնականաց իբր ճգնարան ծառայած են։ Շատերն իրենց մօտից կից մասնաւոր փոքր ջրամբարներ կամ ջրի ընդունարաններ ունին, որոց մէջ անձրեւի ջուրը կը մզուի. որք և մեզ յոյժ պատեհ եղան՝ ծարաւնիս յագեցնելու, ուր ջերմութեան և ճամբուն երկայնութենէն պապակեալ ըլլալով։

Այս այրից միջէն մեծագոյն մը նշմարեցինք որ ամենէն նշանաւորն էր. և էր արդարև պուտական տաճար մը։ Ասոր ճակատը՝ որ բուն ժայռին մէջ փորուած է՝ պարզ ու չիտակ է, առանց ամենեւին զարդ մը ունենալու։ Մէջտեղը բարձր քառակուսի դուռ մը ունի, որու իւրաքանչիւր կողմը մէկմէկ պատուհան կայ. ասոնց վրան ալ չիտակ գծով հինգ քառակուսի պատուհանաց շարք մը կայ։ Այս ճակտիս երկու կողմը մէյմէկ ութանկիւն ձեւով սիւն կայ, ո-

րոց միայն վրայ կան երեք տախտք, նստած ու կռնակնին մէկմէկու տուած. իսկ միւս սեան վրայ դաճաճներու խորհրդաւոր խմբիկ մը կայ։

Ճակտին ներսը, երկայն ու նեղ բակին մէջ, Պուտայի երկու հսկայ արձաններ կը տեսնուին. իսկ որմոց վրայ քանդակեալ պատկերներ, յորս նշմարեցի ոմանց դիմաց արուեստական գեղեցկութիւնը։

Մուտքը ընդարձակ դուռ մըն է, որու վրայ կիսալուսին պատուհան մը կը տեսնուի։ Այս դռնէս ներս մտնելով տաճարին ընդարձակ միջոցը կը գտնուիս, որ է գրեթէ քսանուհինգ մեդր երկայն, տասուերեք լայն ու տասներհինգ բարձր։ Երկու կողմը երկու կարգ ութանկիւն ձեւով սիւներ կան, նեղ ու երկայն թեւով մը որմերէն զատած։ Այս սիւներէն տասներկուքը միայն՝ դռնէն սկսելով քանդակեալ զարդերով խարիսխներ ու խոյակներ ունին. միւսները չաւարտած կը թուին։

Տաճարին ծայրը՝ դրան հանդիպակաց՝ տեսակ մը մեծ խորան կայ կամ լայն խարսխով գմբեթաձեւ կոթող մը, հինգ մեդր բարձր. այս է տակոպան որ ամեն պուտական տաճարի մէջ անհրաժեշտ գտնուելու է։ Ու դարձեալ այս գմբեթաձեւին գագաթը խոյակի մը նման յաւելուած մը կայ, որու վրայ սովոր էին դնել յարգութեան խորհրդական նշանը, որ ընդհանրապէս ոսկեզարդ մեծ հովանոց մըն էր։ Տաճարին այս ամեն մասունք նմանապէս ժայռին մէջ փորուած են։

Իսկ տաճարին առաստաղը կամարաձեւ է. և կ'ըսեն թէ յառաջ գերաններ կային վրան հաստատուած, ուսկից սովոր էին կանթեղներ ու ծաղիկներ կախել հանդիսաւոր օրերը. սակայն հիմա հազիւ թէ մէկ քանի փոքր գերաններու հետքը կը նշմարուին։

Այս տաճարս վսեմ տպաւորութիւն մը կ'ընէ այցելուին մտաց մէջ. մարդ կը զարմանայ մտածելով այն մեծագործ մարդոց համբերութեան ու մեծ մըտածութեան վրայ, որ այսպիսի հրաշալի շէնքեր ժայռի մը միջէն կրցեր է արտադրել. այնպիսի ժամանակ որ ճարտարապետութեան գործիներն դեռ եւս իրենց սկզբնական վիճակին մէջ կը գտնուէին։

Թուի թէ՝ անձրեւաց եղանակին՝ ջուրը անարգել եւ առատաբար մղուելով ներս կը թափանցէ, եւ ապա լճանալով ջերմ եղանակին կը ցամքի։ Որովհետեւ գետինը չորացեալ ցեխի սեւ ու թանձր խաւ մը գըտանք հերձոտեալ, ուսկից անախորժ հոտ մը կը բուրէր։ Այրին մի միայն բնակիչ՝ ջղջիկանց անհամար լեգէոններ գտանք, որ մեր մերձաւորութենէն սարսափած՝ սուր ու քստմնելի ձայներով այն կէս մը մութ միջոցին մէջ կը թռչտէին։

Այս տաճարէս ելլելով շուրջ կու գանք դէպ'ի հիւսիս՝ ուրիշ բազմաթիւ այրից առջեւէն անցնելով. մինչեւ վերջապէս ժայռին վրայ փորուած երկայն բարակ սանդղի մը առջեւը կու գանք։ Հոս հարիւրաւոր այրից կամ սենեկաց տեսարանը կ'ելլէ առջեւնիս, որ այն ժայռերուն գետնափոր քաղաքի մը երեւոյթը կու տան։ Որ կողմը աչքերնիս դարձնենք մութ դըռներ կամ սիւնազարդ անցքեր կը տեսնենք, որք լեռան դէպ 'ի ներսը կը մխին։

Այն տեղեաց վրայ խոր լռութիւն մը կը տիրէ ամենուստեք. լքեալ թողեալ քաղաք մը կը նմանի՝ առասպելական դարուց խորհրդաւոր հրաշալիք։ Շրջակայ բնակիչք իսկ կը համարին թէ այն այրք դիւաց ապաստանարանք են. այս կարծիքը այնքան երկիւղ կ'ազդէ ժողովրդեան որ ոչ ոք կը համարձակի անոնց

մերձենալու։ Այսպիսի ժողովրդական երկիւղալից կարծիք գուցէ անկէ առաջ եկած է որ այն լքեալ խղիկք բազմաթիւ վագերց ու գազանաց ապաստանարան եղած են. անանկ որ երբեմն եւ անզգոյշ խուզարկուաց հետաքրքրութեանը խիթալի կրնան ըլլալ։

Սանդղին աստիճաններէն վեր ելլելով բլրին ժայռուտ գագաթը կ'ելլենք. ընդարձակ ու գեղեցիկ տեսարան մը կը նկարուի առջեւնիս։ Սակայն ամենէն առաջ կապկաց երամ մը կը դիմաւորէ զմեզ, որ շուտ մը սարսափած՝ թփէ թուփ, ծառէ ծառ ոստոստելով կը հեռանան կը փախչին։ Այն ուղղութեամբ աչքերնիս տանելով ընդարձակ քաղաքի մը հեռաւոր աշտարակները կը նշմարենք, որպէս թէ ընդարձակ ծովու մը ջրին միջէն կանգնուէին։ Այն ծովուն մէջ իսկ բազմաթիւ կղզիացեալ բլուրք ցիր ու ցան կը տեսնուին, մինչդեռ լերանց գօտիք աւելի անդին ցամաքին մէջ կը մխին։ Շուրջերնիս անտառք ու բլուրք ողջոյն տեսարանը կը զգեստաւորեն. բայց մեր ձախակողմը բլրոց մէկմէկու կից խմբէ մը բարձր գոգ մը ձեւանալով Վիհար մականուանեալ լիճը կը գոյանայ, որու ջրերը՝ կ'ըսեն՝ Պոմպէյ կ'իջնեն, բազմամարդ քաղաքը արբուցանելու։

Բլրէն իջնելով սայլերը փութացինք եւ միագունդ նոյն ճամբով մեր դարձը սկսանք. մէկ քանի օձից տեսիլը եւ հեռաւոր գազանաց մռնչիւնը մի միայն դէպք եղան մեր ճամբուն։ Մութը կոխեց, այլ գեղեցիկ լուսին մը հորիզոնէն սկսաւ բարձրանալ որ մեզ մինչեւ բուն բանակը առաջնորդեց, ուր գտանք ուրախութիւն, կոչուն եւ ծիծաղուց աղաղակ։

Բայց երկաթուղւոյն ժամը մերձեցեր էր, եւ խոնջութիւնը տիրած էր տղայոց վրայ։ փութացինք կառատունը, ուր՝ դարձեալ առաւօտեան հանգիստ՝ կառ-

քերը լցան։ Երբ Պոմպէյի լապտերները տեսանք՝ բոլոր այն աղայոց բազմութիւնը կարծես վերջի քունը կը ննջէին. մահու լռութիւն մը տիրած էր կառքերուն մէջ։

Երկրորդ օրը ինձ իբր երազ կը թուէին նախընթաց աւուր պատահարքը։

Թ.

Պոմպէյ քաղաքին ժողովուրդը

Պոմպէյ՝ փոքր ու բազմամարդ կղզի մըն է քսանուերկու մղոն քառակուսի տարածութեամբ։ Միջոցին անձկութեանը պատճառաւ ժողովուրդը բռնադատուած է տանց մէջ խռնած բնակելու։

Կղզիս՝ որ նախ Բորդուգալցոց իշխանութեան ներքեւ էր՝ 1662ին Անգղիացւոց ձեռքն անցաւ. Այն ատեն բնակչաց թիւն էր 10,000. յետոյ կամաց կամաց աճելով 1716 թուականին եղաւ 16,000 հոգի. իսկ դար մը ետքը՝ 1816ին վարչութեան ըրած ազգահամարի մը համեմատ՝ 161,550 հոգի եղեր էր, այսպիսի համեմատութեամբ.

Անգղիացի ժողովրդականք	1,840
» զինուորականք	2,460
Բնիկ քրիստոնեայք Բորդուգալցիք և Հայք .	11,500
Եբրայեցիք	800
Մահմետականք	28,000
Հնդիկք	103,800
Փարսիք	13,150
	161,550

Ըստ աշխարհամարին որ եղեւ 'ի 1832 ամին՝ ժողովրդեան թիւն էր 644,405. մինչդեռ 1864 տարւոյն՝ էր 816,562։ Այս մեծ տարբերութեանս պատճառն է որ Ամերիկայի պատերազմին ժամանակ 'ի Պոմպէյ մեծ գործունէութիւն մը բացուելով, Հնդկաստանի ամեն տեղէն բազմութիւն մը բաղդախնդրաց և գործաւորաց թափեցաւ հոն՝ 'ի խնդիր բաղդի և

աշխատութեան. ուստի և այն սակաւ ամք մեծ բարեբաղդութիւն ու ճոխութիւն բերին 'ի քաղաքն։ Բայց ապա ամերիկեան պատերազմին լմննալովը ու գործոց նուազելովը, միւսանգամ եկաւորք քաշուեցան և ցրուեցան։ Սակայն և այնպէս ցայսօր Պոմպէյ բազմամարդ է քան զԿալկաթա և զՄատրաս, և նաև բրիտանական կայսրութեան երկրորդ բազմամարդ քաղաքը կը համարուի։

Արդ 1816 թուոյն ազգահամարին նայելով՝ Հայք իսկ իրենց թուովը քրիստոնեայ ժողովրդեան նշանաւոր մաս մը կը կազմէին։ Ընդհակառակն այսօրուան օրս այնպէս նուազած են որ մասնաւոր թըւարկութեան մը տակ չեն իյնար։ Ցորչափ որ վաճառականութիւնը իրենց ձեռքն էր ճոխ ու բազմաթիւ էին, բայց երբ Անգղիացիք բազմանալով վաճառականութիւնը իրենց ձեռքը գրաւեցին, Հայք բռնադատեցան տեղի տալ և ուրիշ տեղուանք գաղթել 'ի խնդիր բաղդի։ Եւ այսպէս այսօրուան օրս հազիւ թէ քանի մը Հայ ընտանիք կան 'ի Պոմպէյ, որոց անհատից համագումար թիւը երեսունի չի հասնիր։

Փոքր եկեղեցի մի ունին, նուիրեալ Պետրոս առաքելոյն, զոր իրենց հարց բարեպաշտութիւնը և ազգասիրութեան նախանձը կանգներ են. որպէս զի հեռի 'ի հայրենեաց՝ չմոռանան իրենց ազգութիւնը ոչ հայրենական ծէսն և ոչ արարողութիւնքն։ Եւ որովհետև գաղթեալքն 'ի Պոմպէյ՝ շինողք եկեղեցւոյն՝ էին 'ի ժողովրդոց Նոր Ջուղայի, առաջնորդական իրաւասութիւնը կը վերաբերի Ամենափրկչի վանաց առաջնորդին. որոյ է իրաւունք միշտ անուանել տեղւոյս հովիւը։ Արդի վիճակաւոր քահանայն էր Տէր Յոհաննէս Մարկոսեան, որ ճգնազգեաց կեանք մը կը վարէր, միշտ անմեկնելի իր անմխիթար բնակարանէն։ Ե-

կեղեցւոյն կից կան երկու տունք խանութներով հանգերձ, որոց մին՝ անզարդ սենեակ մը՝ կը ծառայէ Տէր Հօրը իբր բնակարան, իսկ միւսը՝ խանութներով հանգերձ 'ի վարձու տուեալ է. և եկամուտը կը ծառայէ իբր թոշակ քահանային։

Որովհետև այն քանի մի Հայք՝ որ մնացեալ են դեռ ևս՝ իւրեանց լեզուն մոռացեր են, և անփոյթ իւրեանց ազգային ծիսից՝ չեն յաճախեր եկեղեցական պաշտամանց, 'ի բաց առեալ տարւոյն մէկ կամ երկու առթիւ, բնական է որ առաջնորդ քահանայն իսկ առանձնակեաց կեանք մը վարելու բռնադատի։ Սակայն այս վիճակաւոր քահանայից զոհն իսկ եռամեայ է. երեք տարի մէկ՝ այլ ոմն կու գայ իւր տեղը, և ինքն ազատ է իւր հայրենիքը դառնալու։

Կան նմանապէս քանի մի քրիստոնեայ Հնդիկք Տէր Յոհաննէսին առաջնորդութեան ներքև, որ ըստ ասելոյ Պ. Թորոս Խաչակեանի, որ այն ատեն 'ի Պոմպէյ գտնուելով արարողութեանց կատարման խանդայոյզ էր, աւելի ջերմեռանդն են քան զբուն Հայս։ Սորա ևս և հայերէն լեզուի փոքր տեղեկութիւն ունին, և 'ի սոսա գլխաւորն է Խաչիկ մականուանեալ ոմն՝ եկեղեցւոյն սպասաւոր. և 'ի կանանց Սանամ ոմն և այլ երեք այրի կանայք։

Ամեն կիւրակէ կանուխ յառաւօտուն անցաւորք եկեղեցւոյն դրան մօտէն քալելով՝ ներսը խորանին վառած ճրագները կը նշմարեն, միանգամայն և սաղմոսերգութեան ձայնը կը լսեն։ Քահանայն իւր մէկ տիրացու՝ ձախակողմն ունենալով՝ անհրաժեշտ ժամակարգութիւնը կը կատարէ. սակայն խորհուրդը միայն քանի մը անգամ տարին կը մատուցանէ։ Եկեղեցին միշտ թափուր է, և միայն այն մէկ քանի Հնդիկք՝ զորս յիշեցինք՝ երբեմն երբեմն կը տեսնուին։ Փոքր մի

եւս և այս եկեղեցին պիտի խափանուի. և ըստ ասելոյ Տէր Յոհաննու, գուցէ տասը տարիէն այլ եւս հարկ չըլլայ քահանայ մի ղրկել այն կողմերն ուր իւր պաշտօնն գրեթէ անօգուտ է։ Որովհետեւ այն ոմանք 'ի Հայոց որ դեռ եւս կը մնան, ոչ միայն լեզունին կորուսած են, այլ և ազգայնութեան հոգի իսկ չունին։

Եկեղեցւոյն ներսը ամենեւին անզարդ է։ Խորանը որ ըստ հայկական արարողութեան կանգնած է՝ պատկեր մը ունի որ Տեառն մերոյ վերջին ընթրիքը կը ներկայացնէ. և է չափաւոր արհեստիւ շինած պատկեր։ Սեղանոյն երկու կողմը երկու մթին խորշեր կան. մին կը ծառայէ իբր զանգակատուն. միւսը իբր աւանդատուն։ Եկեղեցին ամենեւին ճոխութիւն չունի և ոչ իսկ վայելուչ հանդերձեղէն։ Ճաշոցն և աւետարանը՝ որ միշտ սեղանին վրայ կը գտնուին՝ Վենետիկ տպագրուած են։

Խորանին ոտքը հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կարդացուի.

« Կառուցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն սրբազան առաքելոյն Պետրոսի, 'ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, արդեամբք Համատանցի Պարոն Յակոբին, 'ի յիշատակ ծնողացն իւրոց, հօրն՝ Պարոն Պետրոսին և մօրն՝ Ջանազան խաթունին. հիմնարկութեամբ սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի նուիրակ Յակոբոս արքեպիսկոպոսին. — Յամի Տեառն ՌՉՂՋ և յամսեանն սեպտեմբերի Լ. և Թր. ՑԺԳ »։

Իսկ աւանդատան դրան վրայ կայ հետեւեալ արձանագիրը.

« Նորոգեցաւ արտաքին կողմունքն սրբոյ եկեղեցւոյս հանդերձ շինուածովքն՝ արդեամբք Աղա Յակոբ Յարութիւն Թադէանց, 'ի յիշատակ մօրն Թամար ազնիւ տիկնոջն և քեռն Աննա օրիորդին՝ 'ի Քրիստոս հանգուցելոց. ձեռամբ նուիրակ Յակոբոս արքեպիսկոպոսին. — Յամի Տեառն 1801 Լ. Շամն 3։

Այսպէս այս եկեղեցւոյս ալ, զոր հայկական բարեպաշտութիւնը կանգներ է, նոյն վերջը կը սպառնայ՝ ինչ որ ունեցան այլ հայ գաղթականութեանց կանգնած վանատեղիք ու եկեղեցիք։ Արդէն իսկ 'ի Պոմպէյ Հայու անունը հազիւ երբեք կը լսուի. և միայն խոնարհ փողոցի մը պատին վրայ Armenian Lane անունը դեռ եւս արձանագրեալ կը մնայ. նշան՝ թէ այն փողոցը ամօք յառաջ Հայոց բազմութիւնը կը բնակէր։ Փողոցը խոնարհ, մթին, նեղ և անպաճոյճ, ուսկից հազիւ երբեք կը տեսնես որ Հնդիկ մը անցնի։ Այսպէս անհետացեալ Հայք իրենց անձին նշան՝ միայն անուն մի կը թողուն. և չիք տարակոյս թէ օր մը երբ քաղաքը նոր շինութիւններով զարդարուի ու նորոգուի, տեղին կերպարանափոխ ըլլալով՝ նոյն փողոցին անունն ու հետքն ալ նոր շինուածոց հիման տակ թաղուին։

Պոմպէյի միւս բնակիչք տեսակ տեսակ ազգութիւններէ կը բաղկանան, անանկ որ՝ կ'ըսեն՝ աշխարհիս վրայ չկայ ուրիշ տեղ մը ուր տեսնուին այնքան մարդոց զանազան ցեղեր, ազգեր ու կրօնքներ ինչպէս հոս 'ի Պոմպէյ։ Եւ այս ամենայն ժողովուրդք, թէպէտ մերձակայ նահանգներէն գալով հոս կը ժողովին, բայց և այնպէս թէ կերպարանօք թէ սովորութեամբք, և թէ այլ ամենայն նշանօք՝ գլխովին կը զանազանին

մէկմէկէ։ Հոս 'ի Պոմպէյ ամեն քայլ առնելուդ քեզ կը դիմաւորեն Հնդիկք, Պանիանք, Մահրատայք, Մահմետականք, Աֆղանք, Պարսիկք, Արաբացիք, Ցաճիկք, Մալայացիք, Հապէշք, Հրեայք, Փարսիք կամ նախնի Պարսիկ՝ և Բորդուգալցիք։ Եւ հուսկ ուրեմն իբր առանց ամենուն լրումն կու գան զանազան գաղթականութիւնք Եւրոպիոյ, յորս յայտնապէս կը գերազանցէ Անգղիացին։

Պուտայի հետևողք, Ճէյնք, Պրահմինք, և Պագեայք կը բաղկացնեն ժողովրդեան մաս մը՝ որոնց կրօնքը կ'արգելու կենդանեաց միս ուտել. ասոնք ընդհանուր ժողովրդեան հարիւրին ութը կը բաղկացնեն։ Ասոնց ամենուն կրօնական սկզբունքներն պատուականաց կընմանին։ Պատկերներ կը պաշտեն և կը հաւատան հոգեփոխութեան. անոր համար ալ ոչ երբեք կենդանի մը կը սպաննեն։ Իրենք զիրենք բոլորովին վաճառականութեան տուած են, ուստի և անբաւ հարստութիւն կը հաւաքեն։ Իրենց տաճարները բազմաթիւ են և մեծածախ, ոսկեով, գոհարներով և արձաններով զարդարած։

Ուղղափառ մականուանեալ Հնդիկքն՝ Պոմպէյի ընդհանուր ժողովրդեան երեք հինգերորդքն կը բաղկացնեն, և ըստ իրենց կրօնական սկզբանց երկու կը բաժնուին. մէկ մասը երկրպագութիւն կը մատուցանէ Վիշնու կամ պահպանիչ գից, միւսը Շիվա կամ ապականիչ գից, որք Հնդկային երրեակ գից երկրորդ և երրորդ գիք են։ Շիվայի հետևողք իրենց ճակատը հորիզոնական գծերով կը դրոշմեն, մինչդեռ Վիշնուի հետևողք ուղղահայեաց գծեր կը գծեն։ Եւ այս նշանները հարկ է որ ամեն Հնդիկ ամեն առտու դրոշմէ անհրաժեշտ իր ճակտին վրայ, որպէս զի միշտ գից շնորհքին մէջ գտնուի։ Լուքշմի է Վիշնու գից կինը,

որում Հնդիկք մեծ յարգութիւն կը մատուցանեն։ Պագեայք իրենց քուրմերը կը համարին 'ի գից սերեալ, անոր համար ալ մեծապէս կը յարգեն զիրենք։ Բաց աստի այս Հնդիկք կը պաշտեն զկունիփուտի, որ է մայրագլուխ գիք։ Շիվային անձնապէս պաշտօն չեն մատուցաներ, հապա իր ջերմեռանդք գլխաւորապէս իւր Քալի կնկանը երկրպագութիւն ու պաշտօն կը մատուցանեն։

Պրահմիններէն ետքը ընիկ Հնդկաց մէջէն կարևորագոյն դասն են Պանիանք։ Ասոնց համար կը զրուցեն թէ անյագաբար միայն շահախնդրութեան ու գանձ ժողովելու հետամուտ են. և թէպէտ անհուն գանձ ունենան՝ հանդերձ այսու փոքր դրամ մը ձեռք բերելու համար ամենայն միջոց կը բանեցնեն։ Կան շատք որ երկու կամ երեք միլիոն ռուփիի տէր են. և սակայն եթէ կէս ռուփիի շահ մըն ալ տեսնան՝ քաղաքին մէկ ծայրէն միւս ծայրը ոտքով վազելու անփոյթ չեն ըլլար։ Ի Սուրաթ խօսք մը կայ որ կ'ըսէ, թէ երեք Հրեայ պէտք են մէկ Չինացի մը շինելու, երեք Չինացի ալ մէկ Պանիան մը։ Որովհետև իրենք զիրենք բոլորովին վաճառականութեան տուած են՝ Հնդկաստանի ամեն դին կը ճանապարհորդեն. կան որ միշտ վաճառականութեան հետամուտ՝ երկու երեք տարի իրենց ընտանիքէն հեռու կը մնան։ Այս ժողովուրդը՝ որոց շատք Ճէյնք են՝ մեծապէս կը յարգեն կենդանեաց կեանքը. անանկ որ ինչ և իցէ չնչին որդ մըն ալ սպաննելէն կը զգուշանան. և անսովոր բան չէ 'ի Պոմպէյ տեսնել այսպիսիներէն որ մրջիւնները սնուցանելու համար ճամբան ու պատերու վրայ շաքար կը ցանեն. թող այն հազարաւոր ազատ աղաւնիներն՝ որոց կերակուրը իրենք կը հոգան, և բազմաթիւ անկելանոցներն՝ ուր ինչպէս առանձին գլխով

ըսինք՝ ծերացած, անպիտանցած, հիւանդ, պակասաւոր և անտէր կենդանիք կը ժողովեն ու կը խնամեն։

Մարվարիք կը համարին իբր Պանիանց մէկ տեսակ մը, որոնք միջին Հնդկաստանէն կու գան։ Ասոնք սեղանաւորք ու փոխատուք են. անանկ որ Պոմպէյի ժողովրդեան մեծ մաս մը միշտ ասոնց պարտապան են։

Այս քաղաքին ստորնագոյն և աւելի բազմաթիւ մասը կը կոչուի Քուլի, որ են ձկնորսք կամ գործաւորք, և որք կրնան իբր կղզւոյս բուն բնիկք համարիլ։ Ասոնց բազմութիւնը ամեն օր քաղաքիս ամեն դին կը տեսնուին, մանաւանդ այն կողմերն ուր կը գտնուին բազմաթիւ գործարանք։ Իրենց բազմութեամբը և աղտեղի հանդերձներովը քաղաքին խորշելի երևոյթ մը կը տպաւորեն։

Մահրադայք ուրիշ դաս մը կը կազմեն ժողովրդեան, ոյք կը համարին իբր հնարագէտ, խելացի, արիասիրտ և գործունեայ։ Ասոնք՝ բաց 'ի Հնդկային ցեղ խմբէն՝ ունին նաև իրենց առանձին ժողովրդական աստուածներն և ցեղերն. իրենց կրօնական զգացմանց մէջ եռանդնալից՝ ուխտատեղիները յաճախել շատ կը սիրեն։ Բայց վաճառականութեան ամենևին տաղանդ չունին. քիչ կան որ ինքզինքնին խանութպանութեան կամ առևտրոյ տան։ Քանի որ դեռ Անգղիացիք չէին տիրած տեղւոյս, ասոնք էին որ իրենք զիրենք կու տային զինուորութեան, քաղաքագիտութեան, հովուութեան և երկրագործութեան։ Բայց հիմա իրենց պաշտօնք բռնած են օրէնսգիտութիւնը և գրագրութիւնը. իսկ իրենց մէջէն ռամիկք՝ սպասաւորք ու կառավարք կ'ըլլան։

Մահմէտականք՝ որք ժողովրդեան մէկ հինգերորդը կը կազմեն, իրենց կրօնական սկզբանցը համեմատ՝ երկու մեծ խումբ բաժնուած են, Սուննիք և

Շիայք։ Առաջինք կը համարին ուղղափառ մահմէտականք, որ Մահմետէն ետքը Խալիֆայից պատմական յաջորդութիւնը կ'ընդունին, Ապուպէքրով, Օմարով և Դամասկոսի Խալիֆաներով. մինչդեռ երկրորդներն Ալին կը հետևին, և Հասան ու Հիւսէյին անոր որդւոցը։ Շիայք աւելի բազմաթիւ են 'ի Պոմպէյ. որոց կը վերաբերին Պօրայք, որ են ամեն տեսակ նիւթի աստանդական վաճառականք. և 'ի Հնդիկս չկայ տուն որ իրենք ներկայացած չըլլան։ Ասոնց համար կը զրուցուի որ թէպէտ և մահմէտականք են, սակայն սովորութեամբ, կերպարանօք ու տաղանդով Հրէից կը նմանին։ Սուննիք կը բաղկանան յԱրաբացւոց, 'ի Տաճկաց և 'ի Հնդիկ մահմէտականաց կոնկանի։ Ասոնց թիւն ըստ եղանակին կ'աճի ու կը նուազի. որովհետև Պոմպէյ գլխաւոր նաւահանգիստ ու ժողովատեղի կը համարի Մէքքէ գնացող ուխտաւորաց։

Այս ամենայն ժողովրդոց մէջէն՝ Փարսիք աւելի սակաւաթիւ են. սակայն աւելի գործունեայ են, և ցեղական աւելորդապաշտ խտրութիւններ չունենալով աւելի ալ ազատամիտ։ Եւրոպացի գաղթականաց և գլխաւորապէս Անգղիացւոց աւելի մերձակայ՝ հեշտաւ յաջողեր են անգղիական լեզուին ընտելանալ. անոր համար ալ բոլոր ժողովրդեան մէջէն ամենէն քաղաքակիրթ ու յառաջադէմ են։ Իրենց պատմութիւնը յայտնի է։ Եօթներորդ դարուն երբ մահմէտականք տիրեցին Պարսկաստանի, փոքր մաս մը կրակապաշտից, որոնք դժկամակ էին իրենց հայրենական կրօնը թողլու, հայրենիքնին թողին և տուին իրենք զիրենք կամաւոր աքսորանաց։ Նախ և առաջ ապաւինեցան յՕրմուզ՝ Պարսկական ծոցը. ուր կը զրուցուի թէ նաւաշինութեան արհեստը սորվեցան, որ և յետոյ իրենց մեծապէս օգտակար եղաւ։ Քանի մը տա-

րի ևաքը այն տեղին ալ Թողլով գաղԹեցին 'ի ծովեզերս Հնդկաց, 'ի Տիու, յափունս Քաղիկութի։ Սակայն հոս յաջողութիւն չգտնելով փոխադրուեցան 'ի Սանճան որ 'ի Կուզէրաթ, ուր Ճատու Ռանա Հնդիկ իշխանը զիրենք մեծ սիրով ընդունելով, Թոյլ տուաւ որ իւրեանց պաշտաման նուիրական հուրը վառեն։ Հոս հետզհետէ բազմանալով սկսան Կուզէրաթի միւս գլխաւոր քաղաքները ցրուիլ, այն աշխարհին բնակչաց հետ ամուսնութեամբ կապուիլ, 'ի վար արկանելով անոնց լեզուն ու սովորութիւնները։ Բայց իրենց արտաքոյ կարգի ցեղական յաջողութիւնը կարծես այն ատեն սկսած է՝ երբ Եւրոպացիք սկիզբն ըրին Հնդկաստանի կողմերը նաւարկել։ Փարսիք՝ չունենալով բնկաց նախապաշարմունքները օտարաց դէմ՝ իբր Թարգման ու միջնորդ ծառայեցին բնիկ Հնդկաց ու Եւրոպացւոց մէջ. բայց աւելի իրենք զիրենք մօտ բռնեցին Անգղիացւոց, որով և սկսան զգալի կերպով օգտուիլ ու մեծ ճոխութեան տէր ըլլալ։ Երբ Պոմպէյ կղզին Անգղիացւոց ձեռքն անցաւ՝ միայն մէկ Փարսի մը կար հոն. սակայն երբ սկսաւ քաղաքը էական տեղ մը ըլլալ, Փարսիք՝ ամեն դիէն և գլխաւորաբար Սուրաթէն՝ սկսան հոն դիմել. մանաւանդ անոնք որ նաւաշինութեան հետամուտ էին։ Այնուհետև սկսան իրենք զիրենք վաճառականութեան տալ, և այնպէս յառաջադիմեցին ու նշանաւոր եղան՝ որ Պոմպէյի վաճառականութեան մեծ մասը իրենց ձեռքն անցաւ և դեռ ևս այնպէս յառաջադէմ վիճակի մէջ կը շարունակեն։ Անոնց նշանաւոր մարդիկներէն մէկն եղաւ Ճէմսէճի Ճիճիպոյ ոմն, որ իր բարեգործական գործերովն արժանացաւ քանի մի տարի յառաջ վարչութենէն ազնուականի տիտղոսը ստանալու. և այլ ոմն Գոուասճի Ճիհանկիր անունով նոյնպէս իր արդեանցը համար ասպետ անուանեցաւ։

Փարսիք բազմածնունդ են, անոր համար ալ իրենց Թիւն երԹալով կը շատնայ։ Այս ժողովրդեանս ստորին դասերը հմուտ խանութպան են ու ճարտար մեքենագործ։ Նաև գլխաւորապէս ատաղձագործութեան արուեստին մէջ իրենց ճարտարութիւնը կը գերազանցէ։ Նշանաւոր են ասոնց ձեռագործ տուփերն ու կերպ կերպ հետաքրքրական առարկաներն որ ամեն ճանապարհորդք իբր տեղւոյն յիշատակ իրենց տունը կ'առնեն կը տանին։

Պոմպէյի քրիստոնէից մեծագոյն մասը կազմողը Հնդկաբորդուգալցիք են. ոյք սերեալք են 'ի նախնի Եւրոպացւոց, որք բնակելով 'ի Հնդիկս՝ ամուսնացան ընդ բնիկս երկրին։ Իրենց հագուստը եւրոպական ձևով է. իսկ գլխարկնին երկայն գլանաձև. ոտքերնին գրեթէ անհասարակ բոպիկ։ Թուի թէ ոչ գործունեայ և ոչ յառաջադէմ ժողովուրդ մի է, և Եւրոպացւոց իբր գրագիր, խոհակեր ու դերձակ կը ծառայէ։

Հրեայք որ կը բնակին 'ի Պոմպէյ՝ գլխաւորապէս եկած են 'ի Միջագետաց։ Ասոնց մէջէն գլխաւոր ընտանիքն է Սասուն անուանեալն, որ մեծ վաճառականութեան տուն մը ըլլալով մեծ ճոխութեան ալ տէր է։ Այս ընտանիքէս Ալպէրտ Սասուն անունով մէկն իր բարեգործութեանց համար 1871ին՝ վարչութենէն ասպետ անուանեցաւ։

Արդ բոլոր այս այլ և այլ ժողովուրդք՝ որ մի և նոյն քաղքին մէջ կը բնակին, որ մի և նոյն օդը կը ծծեն, որ իրարու դրացի ըլլալով մէկմէկու հետ բարեկամութեամբ ըլլալու են, իրենց ցեղական նախապաշարմանցը, կրօնական սկզբանց ու բաժանմանցը պատճառաւ՝ զիրար մահուչափ կ'ատեն։ Եւ Թերևս եԹէ

վրանին զօրաւոր ու բարեկարգ ձեռք մը չհսկէր՝ խըռովութիւնը, սուրն ու կրակը անպակաս ըլլար մէջերնէն։ Ի 1872 ամին Պոմպէյի կառավարիչը մահմետականէ մը զարնուելով սպանուեցաւ։ Այս դէպքէս քիչ ետքը հանդիպեցաւ Սունիներուն Մօհարրամ տօնախմբութիւնը, որ զվարճութիւնը մեծ վախի և զգուշութեան մէջ ձգեց՝ սպառնացեալ խառնակութիւններէ։ Երկու կողմի հակառակորդ մահմէտականաց մէջ մեծ ատելութիւն մը կար, և Շիայք այս կառավարչին սպանութիւնը առիթ կ՚ուզէին առնուլ իրենց ատելութիւնը 'ի գործ դնելու։ Խմբովին ոստիկանութեան երթալով՝ ըսին. «Ասոնք են այն մարդիկն որ ձեր փոխարքայն սպանեցին. վայրկեան մը աչքերնիդ գոցեցէք ու մենք ասոնց արիւնը մեր ափովը կը խմենք, կեցած տեղերնին ալ ջրով կը լուանք»։ Այս բանս բաւական է միայն որ ցուցընէ թէ ինչ աստիճան ատելութիւն կայ այս երկու մահմէտական բաժանմանց մէջ։ Նոյն հանդիսին առթով ամենայն միջոց 'ի վար արկին թշնամութեամբ իրարու հանդիպելու. բայց ոստիկանութիւնն այնպէս իր զգուշութիւնները բազմացուց՝ որ նոյն օրուան վտանգը թեթև անցաւ, միայն մէկ քանի հոգւոյ գլուխը պատռելով ու երկու հարիւր հոգւոյ չափ բանտարկուելով։

Արդ ինչպէս այս երկու բաժանմանց մէջ ատելութիւնը վառ է նոյնպէս է նաև միւս ցեղերու ժողովըրդոց մէջ։ Ի 1874՝ Մահմետականաց ու Փարսից մէջ ծագեցաւ ատելութեան կռիւը։ Որովհետև Մահմետականաց գերեզմանոցը Փարսից գլխաւոր տաճարին մերձ էր, Փարսիք՝ Մահմետականաց մեծ բազմութիւն մը տեսնելով որ գագաղի մը ետևէն կ՚երթային՝ վախցան չըլլայ թէ իրենց տաճարին վրայ յարձկելու դիտաւորութիւն ունենան. այսու երկիւղիւ յուզեալ՝

սկսան Մահմետականաց վրայ քարեր արձակել։ Այս գործէս մեծ շփոթութիւն ծագեցաւ. Մահմետականք կատղած՝ վազեցին Փարսից վրայ, անոնց շատ մը տուները կործանեցին, և շատ մարդ ալ սպանեցին։

Այսպէս հզօր են կիրք և բաժանմունք այս բազմամարդ քաղաքիս ժողովրդոց մէջ. բայց միանգամայն այս անպատեհութիւնս մեծ նպաստ է անգղիական վարչութեան, որ գրեթէ առանց զինուորի և առանց հրացանի՝ եօթ հարիւր հազար մարդ կը կառավարէ անվտանգ։ Նաև այս ստոյգ է որ ժողովուրդը կրկնապէս կը շահի Անգղիոյ տիրապետութեամբ. վասն զի եթէ Անգղիացիք քաշուին ու երկիրն անտերունչ մնայ, ժողովուրդը իսկոյն սուր առած ինքզինքը պիտի ջարդէ. և ասկէ կը հետևի որ անհրաժեշտ կարևոր է օտար կառավարութեան մը պաշտպանութիւնը։

Բայց եթէ օր մը գայ որ քաղաքականութեամբ այս ամենայն ժողովուրդք իրարու միտքը հասկնան և մէկմէկու ըսեն՝ ամենքս եղբարք ենք, ամենքս մի և նոյն հայրենեաց ծնունդ, մի և նոյն օդը կը ծծենք, նոյն շահը նոյն օգուտը կը վայելենք. Թող տաճարը մեր կրօնական զգացումն ընդունի, բայց մեր քաղաքական կենաց չընդդիմանայ, չհակառակի. մեր հայրենական սէրը հաւասարապէս ըլլայ. այն օրը՝ կ՚ըսեմ՝ որ Հնդիկը կարենայ սա խորհրդածութիւններն ընել ու յայտնել, Անգղիացւոյն և օտարին ուրիշ բան ընելու պիտի չմնայ եթէ ոչ իր գլխարկը գլուխը դնել և իր նաւերը ապաւինիլ. շատ է որ անոնց մէջ նստուելու ժամանակը բաւէ։ Սակայն առայժմ վախ չկայ. դար պէտք է գուցէ որ եւրոպական քաղաքականութիւնը Հնդկին մորթը թափանցէ։

Թ.

Համառօտ տեսութիւն Հնդկաստանի վաճառականութեան և ճարտարութեան վրայ։

Հնդկաստան՝ Ասիոյ միւս ամեն երկիրներէն աւելի նշանաւորն է իւր ճոխ ու զանազան բերքերովը ։ Ոչ միայն Ասիոյ բոլոր միւս քաղաքականացեալ երկիրներուն բերքերը միանգամայն կը գտնուին հոս, այլ նաև ուրիշ շատ մը զանազան տեսակ բերքեր որ միայն այս երկրիս յատուկ են. կարծես բնութիւնը մասնաւոր առանձնաշնորհութեամբ իւր աշխուժին թափը այս երկրիս վրայ տպաւորած է։ Գրեթէ բոլոր այն համեմքերը զորս մարդկային փափկասիրութիւնը ամենակարևոր ըրած է կենաց, ամեն առեն այս երկրիս յատուկ բերք եղած են։ Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և հանդերձեղինաց երկու ամենակարևոր նիւթք, ինչպէս մետաքսն ու բամբակը, նախ և առաջ հոս սկսած են մշակուիլ, և դեռ ևս մշակութիւնը կը շարունակէ, թէպէտ և հիմա ուրիշ երկիրներ ալ տարածուած է։ Այսպիսի բերրի երկրի մը ճոխութիւնը յանյիշատակ ժամանակաց հետէ միշտ գրգիռ մը եղած է օտար ազգաց՝ հետը վաճառաշահութեան կապ մը հաստատելու։

Առաջին Արաբացիք կը համարին որ ծովու ալեաց դիմագրաւ դիմեր են այս կողմերս 'ի խնդիր հնդկային բերոց, փոխադրելով ու վաճառելով զանոնք արևմտեան վաճառանոցները։ Եւ ասոր զարմանալու չէ, որովհետև 'ի հնուց ծանօթ է թէ ինչպէս Արաբացիք ճարտար և յանդուգն նաւարկողք էին և հմուտ

վաճառականք։ Արաբիոյ թերակղզին իւր բնական կազմութեամբը, իւր ներքին մեծ անապատովը և այն բարեբեր հողերու կտորներովը որ իւր երկայն ծովափանց վրայ կը ձգին, և դարձեալ իւր անձուկ ծոցերովը որովք մէկ կողմանէ կը բաժնուի յԱփրիկէէ, միւս կողմանէ 'ի Պարսկաստանէ և 'ի Հնդկաստանէ, բնականապէս պատճառ եղաւ Արաբացւոց ծովագնաց ժողովուրդ մ'ըլլալու։ Դարձեալ Փիւնիկեցիք, որ առաջին վաճառականք կը համարին 'ի Միջերկրականն, ազգակից ժողովուրդ մի էին Արաբացւոց, և Սուրբ Գրոց իսկ վկայութիւնք կը հաստատեն թէ այս երկու ժողովրդոց ձեռքն էին արևմտից և արևելից վաճառականութեան բանալիք. որք կարաւաններու միջոցաւ անապատը կտրելով Պարսկային ծոցէն և Սուէզէն սկսեալ մինչև ցՏիւրոս և ցՍիդոն, Հնդկաստանի և Չինաստանի բերքերը, համեմք, փղոսկր, ոսկի և ազնիւ կերպասք, կը փոխանակէին Եւրոպիոյ երկթի, անագի, կապարի, պղնձի և արծաթի հետ։ Սակայն այս ալ ամենաստոյգ է որ վաճառականութեան մէկ մեծ մաս մը բուն Հնդկաց ձեռքն էր. թէպէտ և ոչ ոք կարող է հաստատելու թէ այն Հնդիկք որ 'ի հնուց հաստատած էին իրենց բնակութիւնը Հնդկաստանի արևմտեան ծովափունքը՝ Տիւրացւոց հետ ազգականութիւն ունեցած չըլլան։ Մալապարի և Կուզերաթի հնաւանդ ելուզակութենէն հնար է ապացուցանել թէ Հնդկաստան ոչ միայն ընդարձակ վաճառականութիւն մ'ունէր, հապա նաև կարող էր յանդուգն ելուզակաց խումբեր ծովու վրայ թափել որ իւրեանց ապրուստը ելուզակութեամբ հոգան։ Նմանապէս՝ թէ Հնդիկք 'ի հնուց հետէ յանդուգն նաւարկող էին՝ հաւաստի է այն սանսքրիտ անուններէն որ Արաբիոյ հարաւային ծովափանց վրայ կը լսուին, և նաև այն

հնդիկ գաղթականութիւններէն որ 'ի կանուխ ժամանակաց հետէ հաստատուեցան 'ի սահմանս Հնդկային ովկիանոսին և անոր անձուկ ծովերուն, և մինչև ցՄատակասքար: Երբ Նիպուհր Գերմանացի ճանապարհորդը 'ի 1762 Մօքա գնաց, հոն շատ մը Պանիաններ գտաւ, որոնք կը ստորագրէ իբր մեծ վաճառական և շատ արդարասէր:

Տարակոյս չկայ՝ թէ նաւարկութիւնը երբ յԵւրոպ ազգութեան վիճակի մէջ կը գտնուէր՝ արևելքը վերջի աստիճանի ծաղկած էր: Յաբեթեան սերունդք բաւական կը համարէին Միջերկրականին ծովափանց քովէն քերելով ճանապարհորդել, անցնիլ 'ի Սպանիա և անկէ շրջելով մինչև բրիտանական կղզիները, ընդհակառակն դարերով յառաջ Արաբացիք, Հնդիկք և Չինացիք շատ աւելի վտանգաւոր ծովագնացութեամբ վաճառաշահութեան հետամուտ կ'ըլլային: Աւանդութիւն մը կայ, և գուցէ ճշմարիտ ըլլայ, որ կ'ըսէ թէ հնդկային ովկիանոսին մէջէն Ատենէ ցափունս Կուզերատի եղած անցքը նաւավար մը գտած է ըստ դիպաց. ըստ որում իւր նաւը հարաւային քամիէ մը բռնուելով քշուեր է՝ 'ի դերև հանելով իւր բոլոր ջանքն որ զայն ետ դարձնէ: Հնդկային ովկիանոսը եղանակաց կանոնաւորութեան առաւելութիւն մը ունի, որ չորս ամիս շարունակ քամին հարաւային արևմտեան կողմէն կը շնչէ, իսկ տարւոյն միւս մասը հիւսիսային արևելեան կողմէն. ասկէ կրնայ իրաւամբ ենթադրուիլ թէ այս մասնաւորութիւնը գրգիռ մ'եղած ըլլայ նաւարկողաց երկայն ճանապարհորդութեանց ձեռք զարնելու. որովհետև յաջող քամի մը կրնար թէ երթի ծառայել և թէ դարձի, Միջին դարուն ժամանակներն Արաբացիք, Եգիպտացիք և Պարսիկք՝ իրենց զինուորական զօրութեամբը

Հնդկաստանի վաճառականութեան տիրեցին. և թէպէտ կը յիշուի թէ Հնդկային Ովկիանոսին մէջէն Բորդոգալցւոց նախկին նաւագնացութեանց առաջնորդք Կուզէրատի բնակիչներէն էին, 'ի վերայ այսր ամենայնի Բորդոգալցի մատենագիրք կը վկայեն թէ վեշտասներորդ դարուն վերջերը հարաւային Հնդկաստանի վաճառականութիւնը բոլորովին Մաւրիտանացւոց ձեռքն էր: Ըստ ասելոյ այլոց, այս վաճառականութիւնը գրեթէ բոլորովին նաւերով կամ կարաւաններով Եգիպտոսի Սուլտանին սահմաններուն մէջէն կ'անցնէր, որու ձեռքն էր Ասորեստան մինչև ցԵփրատ և Արաբիոյ մէկ մասը: Իր նաւահանգստից մէջ վաճառականներէն հարիւրին հինգը կ'առնէր. իսկ Միջերկրականին մէջ կրկինը կ'առնուր 'ի Վենետիկեցւոց, 'ի Ճէնովացւոց և 'ի Գաղղիանից: Ասոնք էին իւր գլխաւոր եկամուտք. և իրեն ու իւր հպատակաց կործանումն եղաւ հնդկային վաճառականութեան ընդհատութիւնը 'ի Բորդոգալցւոց, որոնք մահացու կռիւ մը բացին ընդդէմ Մաւրիտանացւոց, ու դոհ չեղան մինչև որ բոլոր վաճառականութիւնն իրենց ձեռք չառին: Սուլտանը զէնքի դիմեց ընդդէմ Բորդոգալաց, ու Կարմիր ծովուն մէջ նաւատորմիղ մը կազմեց ու ղրկեց անոնց դէմ 'ի Հնդկային Ովկիանոս դէպ 'ի Կուզէրատ: Այս նաւատորմը 'ի սկզբան յաջողութիւն ունեցաւ, բայց հուսկ յետոյ չարաչար յաղթուելով ջարդուեցաւ 'ի Բորդոգալաց: Այսպէս Եգիպտոսի բռնած ճիգն՝ որ Հնդկաստանի վաճառականութեան մաս մը ձեռք բերէ, բոլորովին ունայն եղաւ՝ Տաճկաց Եգիպտոսի տիրելովն 'ի 1517, և այնուհետև արևելից Եւրոպայի հետ եղած վաճառականութիւնը երեք երկայն դար Բարեյուսոյ Գլխուն ճամբովը շարունակեց. մինչև որ վերջերս Սուէզի

պարանոցին բացւածը դարձեալ նոյն ճամբան սկըսաւ բանել։

Պոմպէյի նաւահանգիստը հին ժամանակներն ապահով կայարան մը չըլլալով փոքր նաւաց, ոչ միայն փոթորկաց դէմ այլ և ծովային հինից, այլ և այլ նաւահանգիստք կը յիշուին իբր վաճառականութեան ապաւէն. ինչպէս Կալիան, որու շինուց մեծագործ աւերակները հիացմամբ կը յիշէ 1675ին այն կողմերը ճանապարհորդող մը։ Կալիանի յաջորդեց Դանա, որու համար Մարքօբօլօ իտալացի աշխարհագիրը ԺԳ դարու՝ այսպէս կ'ըսէ. «Դանա մեծ թագաւորութիւն մըն է որ դէպ 'ի արեւմտեան կողմը կ'իյնայ, և է մեծ թէ՛ ըստ տարածութեան և թէ՛ ըստ ճոխութեան։ Ժողովուրդը կռապաշտ է, իրենց յատուկ մասնաւոր լեզու մը կը խօսին, և առանց մէկու մը հարկատու ըլլալու՝ իրենց յատուկ թագաւորն ունին։ Պղպեղը չի մշակուիր հոս, և ոչ այլ համեմք. սակայն մասնաւոր բերքը խունկ մըն է, այլ ոչ ճերմակ տեսակը՝ հապա սեւ։ Այս տեղս մեծ է վաճառականութիւնը, անոր համար ալ շատ նաւ և վաճառական կը դիմեն հոս. ասկից զանազան տեսակ աղէկ կաշիներ կ'առնեն կը տանին, ինչպէս նաև տեսակ մը կտաւ և բամբակ։ Նմանապէս վաճառականք իրենց նաւերովը շատ տեսակ նիւթեր կը բերեն հոս, ինչպէս ոսկի, արծաթ, պղինձ և ուրիշ փնտռուած նիւթեր։ Թագաւորին հաւանութեամբը շատ մը ելուզակք իրենց նաւերովը ծովը կ'ելլեն նաւերն աւարառելու. որոնք թագաւորին հետ դաշնադրեալ են որ որչափ ձի ձեռքերնին իյնայ՝ իրեն ըլլան, իրենց պահելով մնացորդ աւարը։ Թագաւորն անոր համար այս բանս կ'ընէ, որովհետեւ իր երկիրը ձի չի բերեր. մինչդեռ դրսէն

բազմաթիւ ձիեր կը ղրկուին 'ի Հնդկաստան. և յիրաւի չկայ նաւ որ Հնդկաստան երթայ առանց հետը ձիեր տանելու. թող ուրիշ շատ տեսակ վաճառքներ »։ — Դանա, Մարքօբօլօին այցելութենէն քիչ մը ետքը, Մահմետականաց ձեռքն ինկաւ. և ուրիշ ճանապարհորդ մը որ չորեքտասաներորդ դարուն սկիզբներն այց ելաւ քաղաքիս՝ չորս կրօնաւորաց նահատակութիւնը կը յիշէ, որոնք կրօնափոխութենէ մերժել՝ քաղքին դատաւորին առջեւը վիճաբանեցին նախատելով այն դատաւորին և համախոհից ունեցած կրօնական կարծիքը։ Ասոր վրայ դատաւորը կատղելով՝ անգութ տանջանքներով զիրենք սպաննել տուաւ։ Սակայն ինքն ալ խրանդթութեանը պատճառաւ երկրին թագաւորէն յաքսոր ղրկուեցաւ։

Երկու դար ետքը Բօրդոգալցիք տիրեցին Դանային, և թէպէտ այն ատեն քաղաքը լի էր մզկիթներով, տաճարներով ու պարտէզներով, սակայն վաճառականութիւնը սկսած էր նուազիլ. և ծովահէնք թէպէտ դեռ ևս կը շարունակէին իրենց ծովային աւազակութիւնները, բայց ոչ ինչպէս առաջ։ Ուրիշ ճանապարհորդ մըն ալ կ'ըսէ, թէ անհուն ընդարձակութեամբ քաղաքի մը մեծագործ աւերակները դեռ ևս կը տեսնուէին հոն և թէ դեռ ևս 'ի Դանա կային 5000 ներկարարք թաւշի։ Դանայէն վաճառականութիւնն անցաւ 'ի Պասին, թէպէտ և Դանա դեռ ևս իւր կարեւորութիւնը պահեց։

Սակայն հուսկ ուրեմն հարաւային Հնդկաստանի Եւրոպիոյ հետ ըրած վաճառականութիւնն ամփոփեցաւ 'ի Սուրատ, ուսկից փնտռուած նիւթերն էին գըլխաւորաբար լեղակի ներկը, պղպեղը, բամպակը, անթափ և գործուած մետաքս, բամբակեղէնք և այլ կերպ կերպ համեմունք, որոնք բոլորը Եւրոպա կ'ուղեւ-

րէին։ Բայց ասկէ՝ առանձնականաց և գլխաւորապէս գաղթական Հայոց ձեռքն էր գործարանաց վաճառականութիւնը, ուսկից վաճառողք մեծ շահ կ'ընէին։ Սակայն չբանած բամբակի վաճառականութեան մեծ շարժում կար, և որպէս զի նաւողչէքի ծախուց դիւրութիւն մը ըլլայ, եօթնևտասներորդ դարէն սկսեալ մասնաւոր մեքենաներ հնարելու հետամուտ եղան, որպէսզի բամբակը ճնշելով տարածոցը պզտիկցնեն։

Բայց վերջապէս բոլոր վաճառականութեան շարժմունքն ամփոփուեցաւ 'ի Պոմպէյ, որ իւր ընդարձակ նաւահանգստովը և նաւաշինութեան դիւրութիւններովը քան ուրիշ ամեն տեղերէ աւելի դիւրութիւն կը մատուցանէր մեծակառոյց նաւուց։ Սկզբանէ հետէ իր վաճառականութեան գլխաւոր նիւթն եղաւ բամբակը, որմէ մեծ մաս մը կը ղրկէր 'ի Չինաստան, առնելով անկէ փոխարէն՝ շաքար, հիւսած լաթեր և ուրիշ գործածներ։

Մինչև ց1813 Պոմպէյի բոլոր վաճառականութիւնը Արևելեան Հնդկաստանի ընկերութեան ձեռքն էր. որու դաշնագրութիւնն էր Անգղիական պետութեան հետ՝ որ Անգղիոյ բերքերն ու գործածներն, ինչպէս պղինձ, ոգեղէն ըմպելիք, դանակագործութեան ամեն նիւթ, բրդեղէնք և ինչ նիւթ որ պատշաճ էր Պոմպէյի վաճառանոցին, Անգղիայէն Հնդկաստան տանի իբր օգնութիւն անգղիական գործարանաց։ Իսկ Պոմպէյէն յԱնգղիա տարած բերքերն էին բամբակ, փղոսկր, պղպեղ, լաթեղէն, շաքար, բորակ և ըստ գիպայ մօքա քաֆէ։ Իսկ առանձին վաճառականք շատ քիչ կային 'ի Պոմպէյ, որովհետև ընկերութիւնը արգելք կը դնէր առանձնականաց վաճառականութեան։ Բայց 1813ին ընկերութեան բոլոր առանձնաշնորհութիւնք վերցուեցան և ընդհանուր վաճառականութիւնը ազատութիւն ստացաւ։

Այնուհետև բամբակի առուտուրը տեղւոյս գլխաւոր նիւթն եղաւ, և տարուէ տարի երթալով շատցաւ, մինչև Ամերիկոյ վերջի քաղաքական կռուին ժամանակ, հինգ տարուան միջոցի մէջ (1860–1865) 81 միլիոն ստէռլինի բամբակ տարուեցաւ 'ի Պոմպէյէ։ Եւ այսպէս մեծ հարստութիւն ժողովեցաւ 'ի Պոմպէյ, գլխաւորապէս անոնց քովը որոնք իրենց առևտրոյ նիւթ ըրած էին զբամբակը և լաթեղէնները. և այնուհետև ամենքն առհասարակ ամենայն հնարք սկսան մտածել նոյն հարստութիւնը օգտակար կերպով գործածելու։ Ամենը առհասարակ, սկսեալ 'ի բարձրագոյն պաշտօնատարաց մինչև ստորնագոյն գործակատարը, փոքր ժամանակի մէջ մեծ հարստութիւն դիզելու յուսով սեղանաւորութեան ընկերութիւններ սկսան հաստատել. նոյն ժամանակը նաև շոգենաւուց ընկերութիւն մը կազմեցաւ 'ի Պոմպէյ, որպէս զի Պոմպէյի վաճառականք ազատին Անգլիացի շոգենաւուց տէրանց ձեռքէն։ Եւ այսպէս ամեն մարդ այս ընկերութեան թղթերը փնտռելու հետամուտ կ'ըլլար. մանաւանդ որ ընկերութեան հիմնադիրք մեծ համբաւ ձգած էին իրենց ճարտարութեամբը և բամբակի առևտրով ըրած շահերովը, նա մանաւանդ որ Ամերիկոյ քաղաքական կռիւը դեռ ևս երկար ժամանակ տևելու կը յուսացնէր։ Սեղանաւորութեան ընկերութիւնք երթալով կը բազմանային, որովհետև ամեն մարդ կուրօրէն իւրքինքը նոյն շահախնդրութեան կու տար՝ յուսով մեծ շահու։

Դժբաղդաբար այս շահախնդրութեան սաստկութիւնը շատ չերկնցաւ. 1865ին գարնան հեռագիր մը հասաւ աւետելով Ամերիկեան պատերազմին վերջը։ Անմիջապէս բամբակին գինը գրեթէ կիսով չափ ինկաւ. այս անակնկալ դէպքէն բոլոր շահախնդիր ըն-

կերութիւնք մեծ հարուած մը առին . և այն անձինք որ իրենց չափէն դուրս շահախնդիր պայմանաց պարտաւորութեան տակ էին, անկարող եղան իրենց պարտաւորութիւնները հատուցանելու։

Նախ և առաջ փարսից վաճառականութեան ընկերութիւն մը սնանկութեան օրինակը տուաւ իրեք միլիոնի չափ պարտք թողլով։ Այս դէպքը ողջոյն քաղաքը ահուդողով լեցուց, և ամենը յայտնի տեսան որ բազմաթիւ սեղանաւոր ընկերութեանց դրամագլուխը պարզ թղթադրամ էր։ Եւ այս անանկ հարուած մը եղաւ որ բոլոր շահախնդրութեան շէնքը 'ի հիմանց տապալեց, ու շատ մը հզօր տուներու կործանումն եղաւ։ Այն սեղանաւոր ընկերութեանց շատը մէջտեղէն վերցուեցան, և միայն մէկերկու, որ գտացեր էին իրենց շահը 'ի կիր առնուլ, կանգուն մնացին։ Եւ յետ այս ամենայն ձախորդութեանց բնական կու գար հարցնել, թէ այն ութսուն միլիոն լիրա ստէրլին՝ որ հինգ տարուան միջոցի մէջ Պոմպէյ քաղաքը մտան՝ ինչ եղան կամ ուր գնացին։ Բնական է որ նոր գասու մը ստորին վաճառականաց ձեռքն անցած ըլլան, փոքր վաճառականք որ յայտնի կերպով մէջ տեղ չին երևնար, և որոնք կամաց կամաց երկրին ներսերը ցրուած են զանոնք։

Սակայն այս ալ ստոյգ է որ այս ձախորդ ժամանակիս շահախնդրութեան ալիքոց սարսափը, թէպէտ և հարուած մը եղաւ Պոմպէյի վաճառականաց, այլ ոչ յարատև շարունակեց։ Բամբակի առևտուրը չդադարեցաւ, այլ նա մանաւանդ տասը տարի ետքը յայտնի տեսնուեցաւ որ դուրս տարուածին չափը շատցեր էր։

Վերջի տարիներս նմանապէս սկսան 'ի Պոմպէյ բամբակի հիւսուածոց մեծ գործարաններ հաստա-

տել, հզօր կերպիւ մրցելով ընդդէմ այնց հիւսուածոց որ կը բերուէին յԱնգղիոյ։ Եւ արդ բազմաթիւ գործարանաց ծխնելոյզք քաղքիս չորս կողմը դէպ 'ի վեր ցցուած՝ ողջոյն օրը կը ծխեն՝ հազարաւոր բնակաց ապրուստը մատակարարելով։ Ամէն հասակի արք, կանայք, տղայք, աղջկունք՝ այն գործարանաց մէջ կը զբաղին, թէ՛ 'ի շահ անձանց և թէ գործարանաց տեարց. որովհետև օրական ոչինչ վարձքով կը գոհանան։ Չափաւոր մեծութեամբ գործարան մը մինչև հազար հոգի կը զբաղեցնէ. աշխատութեան ժամերն են առաւօտեան վեցէն մինչև երեկոյեան վեց, մէկ ժամ մը միայն հանգիստ շնորհելով կերակրոյ համար։ Այս գործաւորաց ամսական վարձքն է այսպէս.

Տղայոց և կամ աղջկանց.	Ռուփի	5
Կանանց	»	8
Արանց	»	16

Եւ այսպէս հիմա Պոմպէյ Հնդկաստանի վաճառանոցներուն մէջ Մէնչեսդրի հետ կը մրցի. և այս բաւական չէ, հապա նաև իւր հիւսուածքները Հնդկաստանէն ալ դուրս կը ղրկէ, վաճառականութեան ճիւղ մը կենդանացնելով որ քանի մը տարի առաջ բոլորովին ջնջուած էր։ Այս հիւսուածոց երեք քառորդը կը ղրկուին 'ի Չինաստան, և մնացածը յԱրաբիա և յԱփրիկէ։ Իսկ դուրս ղրկուած հիւսուածոց գինը կը հասնի մինչև 267, 227 լիրա ստէրլին։

Բամբակէն ետքը Պոմպէյի վաճառականութեան էական նիւթ մըն է ափիոնը. որմէ տարին հինգէն մինչև վեց միլիոն ստերլինի չափ դուրս կը տարուի։ Այս վաճառքը՝ Մալվա՝ միջին Հնդկաստանի գաւառէն կու գայ, ուր տեղ մասնաւոր մշակութիւն կ'ըլլուի, մասամբ մը տեղացւոց գործածութեանը համար, մա-

սամբ ու 'ի Բանփուգանա և 'ի Կուզերադ փոխադրելու․ և է ընտիր յոյժ։

Աքիոնէն եաքը կու գայ ցորենը, որ կը մշակուի գլխաւորաբար 'ի Նուրպատա ձորն և 'ի կեդրոնական գաւառս։

Իսկ միւս բերքերն որ դուրս կը դրկուին այսպէս կը նշանակենք․

Հնդկաստանի բերք

Քաֆէ․
Անթափ բամբակ․
Բամբակ հիւսած և ոլրած․

Գունատու նիւթեր․
Ընդեղէնք․
Կաշի և մորթք․
Իւղք․
Տեսակ տեսակ հաւնտեր․
Համեմունք․
Բուրդ՝ չրանած և հիւսուածներ
Շալեր․
Ուրիշ նիւթեր։

Ներս մտած բերքերն են

Չգեստեղէններ․
Զէնքեր ու պատերազմի պաշարներ․
Շէնքի և ճարտարապետութեան նիւթեր․
Կահկարասիք․

Ճրագներ ու մոմեղէններ․
Ժամաճար ու ժամացոյց․
Ածուխ․
Ապակի․
Խէժեր․
Դանակագործութեան նիւթեր․
Հրաղէնք․
Կաշիներ ու մորթեր․
Գործիներ ու կազմածներ․
Փղոսկր և փղոսկրեայ գործածներ․
Գոհարեղէնք․
Ըմպելիք, ինչպէս գարեջուր, և այլն․
Ոգելից ըմպելիք․
Գինի․
Մեքենաներ
Բամբակ հիւսած և չրանած․
Լաթեղէններ․
Քիմիական նիւթեր․
Դեղորայք
Ներկիչ նիւթեր․

Օտար բերքեր

Բամբակ հիւսած և ոլրած․
Զգործուած փղոսկր․
Պարէնք․
Մետաքս, չրանած․
Շաքար զտած և չզտած․
Ուրիշ նիւթեր․
Արծաթ․
Ոսկի․ և այլն։

Ներս մտած նիւթերն են

Բրտի և յախճապակեայ անօթներ.
Պաշարներ.
Երկաթուղւոյ նիւթեր.
Մետաքս, չբանած.
Լաթեղէններ.
Համեմք.
Շաքար զտած և չզտած.
Չայ.
Ծխախոտ.
Հովանոցներ.
Բրդեղէն հիւսուածք.
Ուրիշ տեսակ նիւթեր.
Ոսկի.
Արծաթ.
Մետաղներ, ինչպէս Պղինձ,
Երկաթ,
Կապար,
Սնդիկ,
Պողպատ,
Անագ,
Չինգ.
Խուղեր.
Խուղաներկ գոյներ.
Թուղթ և ստուարաթուղթ։

Արդ Պոմպէյի վաճառականութիւնը շատ ծաղկեալ վիճակի մէջ կը գտնուի թէ նկատմամբ ներս բերուած նիւթոց և թէ անոնց որ դուրս կը տարուին։ Տարուէ տարի միշտ յառաջդիմութիւն կը տեսնուի, որուն

յայտնի ապացոյց է ընդարձակ նաւահանգստին մէջ շարունակ գտնուած բազմաթիւ ընկերութեանց շոգենաւք. յորոց գլխաւորագոյնքն են անգլիական Բէնինսիւլար Թղթարեր ընկերութիւնը, Աւստրիոյ Լոյտը, Իտալիոյ Ռուպաթինօն, և այլ Գաղղիոյ և Ամերիկոյ շոգենաւք։

Քաղաքիս արհեստաւորաց իսկ ճարտարութեան առջին ընդարձակ ասպարէզ մը բաց կայ՝ և այլ և այլ միջոցք, իրենց գործածները Հնդկաստանի ներսերը ղրկելու։ Լաթեղինաց տպողներու բազմութիւն մը շարունակ զբաղած են բնիկ ժողովրդեան գործածած ծածկոց լաթերուն վրայ զարդեր դրոշմելու, որ շատ շահաւոր արհեստ մըն է։ Ոչ ինչ նուազ են և ներկարարք. այնպէս որ Պոմպէյի գործարանաց հիւսած լաթերուն մեծ մասը հոս քաղաքս կը ներկուին, զարդերով կը դրոշմուին, և այնպէս երկրիս ներքին վաճառանոցները կը ղրկուին։ Նոյնպէս առհասարակ ժողովուրդս կերպ կերպ գոյներով և ոսկեթել զարդերով կը սիրէ զարդարուիլ, թէպէտ և գործածած սովոր զգեստք ամենապարզ են, բայց և այնպէս չեն պակսիր ոսկեզարդ բանուածոյ արհեստաւորք, որոց գործը ամենաշահաւոր է։

Թղթի գործարանք իսկ կան, այլ անշան, ու միայն տեղացւոց պիտոյից ծառայող հասարակ թուղթ մը կը պատրաստեն։ Սակայն տպագրութեան կարևոր եղած թուղթը՝ որու պէտքը օր աւուր երթալով կը շատնայ՝ դեռ ևս դրսէն կու գայ, որովհետև դեռ մասնաւոր գործարան մը չկայ։

Կաշեգործութիւնն իսկ իւր գործաւորներն ունի, թէպէտ և կաշին պատրաստելու արհեստը յառաջացած չէ։ Հեղանիւթոց տիկ, ձիու սանձ և թամբ, կօշիկ, վահան, սնտուկ և ուրիշ տեսակ կահեր կը շինեն։

Բրուտի արհեստը միայն հողէ հասարակ ամաններու շինութեանը կը զբաղի, որ աննշան գործածք են, և միայն աղքատ ժողովրդեան պէտոյից կը ծառայեն, որք բաւական միջոց չունին պղնձեայ ամաններ գործածելու։ Ապակեհալու արհեստը՝ որ իսկզբան մահմետականք մուծին կամ ծաղկեցուցին՝ շատ ինկած է, թէպէտ և հիմա շատ ջանք կ՚ընեն միւսանգամ ծաղկեցնելու։

Ոսկերչաց դասը բազմաթիւ է և յոյժ շահաւէտ գործ մի է ըրածնին. որովհետև մեծ գրգիռ մըն է արհեստին յառաջադիմութեան ամեն դասու ժողովրդեան փոյթը որ իրենց աղջկունքը, տղայք ու կանայք ոսկեայ և արծաթեայ զարդերով գօգցես վերէն 'ի վայր կը զարդարեն. անոր համար ալ ժողովուրդը իւր ճոխութեան և շահուց մեծ մաս մը այս զարդերու կը գործածէն։ Այսու նպատակաւ սովորութիւն է որ այն մետաղին քանակն որ այսպիսի զարդերու շինութեան պէտի գործածուի, արհեստաւորին ձեռքը կը դրուի. և արհեստաւորն այն մետաղը կշռելով իւր աշխատութեան փոխարէն իւրաքանչիւր դօլա չափին 8 անճայէ մինչև 2 կամ 3 ռուփի կ՚առնու։ Իսկ ռամիկ և աղքատ ժողովուրդը հասարակ մետաղէ և ապակիէ զարդեր կը գործածէ։ Այս ոսկեայ և արծաթեայ զարդերուն գործուածքը ձեռքով է, և ստէպ շատ ընտիր ու ճոխ ձեռագործ։ Պոմպէյ քաղաքին մէջ 2875 ոսկերիչ կայ, որոնք չարունակ աշխատութիւն կը գտնեն։

Գոհարեգինաց վաճառականք են 303 թուով։ Ադամանդք առատութեամբ կը գտնուին, և ստէպ շատ գեղեցիկ. ասոնց շատը Հնդկաստանի այլ և այլ կողմերէ կու գան։ Ճոխք 'ի բնիկ Հնդկաց այս գոհարեգինաց համար շատ սակ կը ծախեն. որովհետև վե-

րուստ 'ի վայր իրենք զիրենք կը զարդարեն մարգրիտներով, զմրուխտներով, ադամանդներով և այլ ազնիւ քարերով. անոր համար ալ այս գոհարեգինաց գնոյն շատ հմուտ են։

Ասկէ զատ կան նաև այլ շատ արհեստաւորք պղնձեայ անօթոց, կառաց, երկթի և պղնձի գործուածոց, փղոսկրի և կրիայի պատեանի ձեռագործաց և կերպ կերպ զարդարուն տփոց։ Այս յետինս մանաւորապէս՝ որ Պարսկաստանէն մուծուած են՝ Փարսից ձեռքը համբերատար արհեստ մըն է, որք յոյժ գեղեցիկ ձեռագործներ կը շինեն, զորոնք Եւրոպացի օտարականաց սուղ սուղ կը վաճառեն իրենց երկիրը 'ի յիշատակ տանելու։ Նմանապէս սանդալ փայտով և եբենոսով տեսակ տեսակ ընտիր գործածներ կը շինեն, որ թէ աչքը կը շողմեն և թէ տանը մեծ զարդ կ՚ըլլան։

Ժ

Ընդհանուր տեսութիւն կլիմային։ — Մեծագործութիւնք։ — Փարսից տեսութիւնք։ — Հնդիկ ժողովուրդը և իւր կրօնական շարժմունքը։ — Վիկտորիա տնկաբանական պարտէզը։ — Պոմպէյ լուռ մասին առողջութեան։ — Մաղձացաւի զոհ մը։ — Որչափ մարդածախ է Պոմպէյ։

Մի միայն պատեհ ժամանակ 'ի Հնդկաստան ճանապարհորդելու՝ է ցուրտ եղանակը, որ կը սկսի Նոյեմբերէն և կը տևէ մինչև յվերջ Մարտի։ Այն այս ժամանակս է նաև պատշաճագոյն և առողջագոյն եւրոպացի գաղթականաց 'ի Պոմպէյ բնակելու։ Անոր համար ալ քաղաքական կենաց մի միայն միջոցն այս է. յորում թէ՛ քաղաքապետը և թէ միւս պաշտօնատարք, ինչպէս նաև ճոխք յեկաց և'ի պարապողաց, իրենց ամարանոցները թողած՝ քաղաքս կ'իջնեն բնակելու և գործելու։

Այս եղանակիս է որ կը հնչէ հիւսիսային արևելեան քամին, ախորժելի ընելով Պոմպէյի կլիման։ Բայց այս ցուրտ համարուած եղանակիս հնչած հովը խոնաւ է և թուլացուցիչ մանաւանդ քան թէ զօրացուցիչ. որու աւելի զգայուն կ'ըլլան անոնք որ չոր կլիմաներու տակ վարժած են բնակելու. բայց և այնպէս ամեն եկաց ամենախորժելի եղանակ մըն է այս։ Այլ հարկ է որ ամենաթեթև զգենուն ինչպէս սովոր են ընելու իրենց հայրենիքը ամենէն ջերմ ամիսները։ Ցորեկ ատեն և հովանիի մէջ ոչ երբեք նուազ գտած եմ ջերմութեան աստիճանը քան զ24 և 26 Ռէօմիւր։

Սակայն այս աղէկութիւնը կայ որ երեկոյեան ատեն ջերմութիւնը իջնելով անուշ ու զով քամի մը կը հընչէ. մթնոլորտը կը զովանայ և կը տևէ մինչև ցառաւօտ։ Այս երեկոյեան ժամանակն է որ ժողովուրդը կ'օգտեցնէ իւր զբօսանաց ու շրջագայութեանց։

Գիշերային զովութեամբ կ'անուշնայ նաև գիշերային քունը, եթէ չըլլան մժղանց լեգէոնք որ զայն անհանգիստ ընեն։ Ուստի և իբր նախապահեստ զգուշութիւն, չկայ տուն ուր մահճակալք իւրեանց պահպանիչ վարագոյրք չունենան։

Ցորեկուան ջերմութեան սաստկութիւնը՝ գլխոյ մասնաւոր պաշտպանութիւն կը պահանջէ։ Անոր համար ճարտարութիւնը հնարեր է տեսակ տեսակ ձևով սաղաւարտաձև գլխարկներ, լայն եզերքով. որք որչափ տգեղ նոյնչափ ալ օգտակար են գլուխը ընդդէմ արեգին կիզիչ բռնութեանը պաշտպանելու։ Բայց ասկէ՝ հովանոցն իսկ ամենակարևոր է. անոր համար ալ չկայ Եւրոպացի որ փողոցը ելլէ առանց ձեռքը հովանոցն ունենալու։ Եւ նոյն իսկ բնիկ ժողովուրդը սովորած է հովանոցով պտըտելու, բաց 'ի ռամկէն, որ անտարբերաբար բաց գլխով և բոպիկ ոտիւք կիզիչ արևուն մէջէն կը քալէ։

Սակայն ինչ որ ինձ գլխաւորապէս կը քաղցրանայ 'ի Պոմպէյ է այն յարատև ու շքեղ բուսականութիւնն որ ամեն ատեն այն կանաչ ու ծաղկեալ տեղւոյն դրախտանման երևոյթ մը կու տայ։ Չիք աւելի զբօսեցուցիչ բան քան շրջել 'ի Պոմպէյ, 'ի Մալապար Հիլ, 'ի Քօլապա և այլուր, 'ի մէջ այն բազմաթիւ մշտադալար ամարանոցաց, այն շքեղ պարտիզաց, կանաչազարդ վայրից ու ծաղկոցաց որ մարդկային ձեռքն ու ճաշակը կանգներ է ու յարատև ծը-

գամրք կ'ոռոգանէ։ Սուր հազարումէկ բոյսք, պտղաւէտ ծառք, ամեն եղանակի ծաղիկք՝ բարգաւաճ կ'աճեն յաջողութիւն օտարականին։ Եւ այս անդադար՝ ողջոյն տարին, թէպէտ և մթնոլորտ և օդք իրենց խառնակութեան և այլայլութեան ժամանակն ունենան։

Եւ յիրաւի, աղէկ օդոյ եղանակը մինչև մարտի վերջերը կը տեւէ։ Այնուհետև մթնոլորտը կը սկսի իւր անձրևային փոթորկալից պատրաստութիւններն. բայց անկէ առաջ սաստիկ տաքերը կը կոխեն որ ամենայն եկող կ'ազդեն քաղաքէն հեռանալ և ուրիշ հեռագոյն տեղեր ապաւինել։ Շատք յեւրոպացի պաշտօնատարց և 'ի պարապոլոց այս եղանակս կ'օգտեցնեն դառնալով յեւրոպ։ Իսկ այնք 'ի գաղթականաց որ երկար բնակութեամբ և կամ ծննդեամբ գրեթէ տեղացի դարձած են, մերձաւոր գիւղեր կամ քաղաքներ կը ցրուին, և կամ լեռներու վրայ քաշուած եօթը ամիս անզբաղ հագստեամբ կ'անցունեն, մինչև նոյեմբեր միւս անգամ զիրենք 'ի Պոմպէյ կանչէ։

Յունիսի երկրորդ շաբաթը զարմանալի կանոնաւորութեամբ մօնսոնը կամ անձրևային եղանակը կը սկսի, և անձրևը անընդհատ ամեն օր կ'իջնէ մինչև սեպտեմբերի վերջերը. անձրևք սաստկանայ, որ հետի գնացողաց երթևեկը տաժանելի կ'ընեն. վասն զի կէս վայրկեան իսկ բաւական է փողոցը ահագին լիճ մը դարձնելու։ Այս եղանակս աւելի անտանելի ընողը խոնաւութիւնն է կ'ըսեն։ Բայց և այնպէս եղանակիս ականատեսք կը վկայեն թէ չէ բոլորովին զուրկ զբօսալի ըլլալէն. վասն զի անձրևը միշտ իրիկուան դէմ կը դադարի, թող տալով ժողովրդեան մէկ երկու ժամ դուրս շրջագայութեանց ելլելու։

Այս անձրևք և սաստիկ ջերմութիւնք ճշգիւ իրենց որոշեալ ժամանակին կը դադարին, և եղանակք իրենց շրջանն ընելով ցուրտ անուանեալ, և զբօսալի ժամանակը կը բերեն. և այնուհետև հինգ ամիս յարատև ոչ այլ ինչ կը տեսնես բայց եթէ միակերպ կապարագոյն կապոյտ երկինք մը անամպ և անջուր ամենևին։ Մի և նոյն արևը անայլայլակ մէկ հորիզոնէն կը ծագէ և միւս հորիզոնը կ'ընկղմի։ Երկիրն որ 'ի սկզբան անձրևաց առատ ոռոգմամբ ամեն դին կանաչութեամբ ու ծաղկով զարդարուեր էր, արևուն միակերպ ու կիզիչ ջերմութեննէն հետզհետէ կը ցամքի, կը հրկիզի, և ուր մշակին ճիգն անկարող է ջրելու, կը չորանայ ու կը հերձոտի։ Սակայն ծառք իւրեանց կանաչազարդ հանդերձը միշտ կը պահեն, և իրենց յարատև կենդանութեան կանաչութիւնն է որ այս երկրիս մշտնջենաւոր ամառուան կերպարանքը կու տայ։

Բնութեան գեղեցկութենէն դուրս՝ 'ի Պոմպէյ երկար դադարող օտարականին կարծես կամաց կամաց ամենայն ինչ հասարակ ու ռամիկ կը սկսին երևնալ։ Գուցէ ըսածս վրիպակ ըլլայ, մինչդեռ այլք քան զիս արդարադատք իրաւապէս գուցէ հաստատեն թէ Պոմպէյ աշխարհիս ամենէն գեղեցիկ և նշանաւոր քաղաքներէն մէկն ըլլայ։ Յայտ է թէ Հնդկաց աշխարհին առաջին կարգի քաղաքն է, ըստ հասարակաց վկայութեան։ Եւ կան յիրաւի նորաշէն գեղեցիկ բնակարանք աստին անդին ցրուած, որ ընդհանրապէս արևելեան բնակարանաց կնիքը կը կրեն. սակայն բնիկ ժողովրդեան սեփականեալ քաղաքը՝ հին, մութ, տգեղ և կարծես վատառողջ տուներու կոյտ մըն է, և կարծես նախախնամութիւն մը ըլլալու է եթէ կարե-

լի է ըսել, քամիով արծարծեալ հրդեհ մը, որ այն երկայնաշար հնացեալ, աղտեղի և աննշան տանց մէկ-ուկէս մղոնի գիծը առնու լափէ, նորաշէն և առողջագոյն քաղաքի մը ասպարէզ բանալով:

Յայտ է թէ այս ըսածէս կ'որոշին Եւրոպացի գաղթականաց մեծագործութիւնք որ 'ի Ֆորդ՝ նախկին բերդը՝ կառուցած են, հեռի բնիկ ժողովրդեան քաղաքէն: Բայց և ասոնք իրենց գոթացի ճարտարապետութեան միակերպ ոճովը աչք կը յոգնեցնեն. թող որ կարծես գոթացի ճարտարապետութիւնը անպատշաճ է հնդկային կլիմային:

Տեղւոյս մեծագործութեանց մէջէն հարկ է յիշել Կալէսի իշխանին յիշատակարան ձիաւոր արձանը, զոր Սասուն ճոխ Հրէայն կանգնել տուած է 'ի յիշատակ իշխանին այցելութեան 'ի Հնդիկս, և որու համար ծախած է 12,500 լիրա ստէրլին: Արձանիս բարձրութիւնը, ոտքէն մինչև գագաթը, է գրեթէ տասներեք անգղիական ոտք: Կըրանիտ քարէ մեծ պատուանդանի մը վրայ կանգնած է, որու բարձրութիւնն ալ է տասնուչորս ու կէս ոտք: Զիշխանը ներկայացուցած է զօրավարի զգեստով, գլուխը բաց, սաղաւարտը աջ ձեռքով վար բռնած 'ի նշան ողջունի: Պատուանդանին երկու կողմը կան երկու թափծու քանդակներ, որք կը ներկայացնեն ընդունելութեան օրուան տեսարաններ:

Զոյգ Կալէսի իշխանին յիշատակարանին կայ գոյգուցէ Հնդկաց կայսրուհւոյն յիշատակարան արձանը, ողջոյն ճերմակ մարմարիոնէ: Յայսմ զկայսրուհին ներկայացուցած է բարձր գահու մը վրայ բազմեալ գոթական աշտարակի մը ամպհովանւոյն ներքև: Այս յիշատակարանիս կանգնողն եղած է Հնդիկ իշխան մը, որու համար ծախած է 18,000 լիրա ստէրլին:

Բայց 'ի վարչութեան գոթացի մեծակառոյց շէնքերէն, միւս Եւրոպացի գաղթականաց բնակարանք որ 'ի Ֆորդ՝ ընդհանրապէս արևելեան ոճով տանց կոյտ են, որ գրեթէ բոլոր փարսից ստացուածք են: Փարսիք իրենց գործունէութեամբը, խնայողութեամբը և աշալրջութեամբը, ոչինչ դրամագլխով կը սկսին, գետին կը ստանան, տուներ կը կանգնեն և ծանր գնով Եւրոպացւոց կը վարձեն: Հիմա Պոմպէյի տեարք գրեթէ փարսիք են: Ողորմելի տուն մը 'ի Ֆորդ, ուր է բոլոր առևտրական և վարչական կեանքը, երկու կամ երեք սենեկօք, ամսական վարձք կը բերէ 120–160 ռուփի: Ասոր համեմատութեամբ կան քիչ մը աւելի մեծ տուներ, և գլխաւորապէս արքունի փողոցին վրայ, որ ամիսը կը բերեն մինչև 1000 և աւելի ռուփի:

Սակայն բոլոր այս այլ և այլ շէնքերն և մեծագործութիւններն այնչափ տպաւորութիւն չեն ըներ նորեկին վրայ, որչափ այն անհամար ժողովրդեան բազմութիւնը որ գոյնզգոյն սողուններու նման կը զեռայ. և գլխաւորապէս բնիկ ժողովրդեան քաղաքին մէջ, ուր տեղւոյն անձկութեանը պատճառաւ վրայէ վրայ խռնած կը բնակին: Ուրիշ մէկ մասնաւորութիւն մըն ալ որ մարդուս վրայ տպաւորութիւն կ'ընէ, է անոնց թաղական բաժանմունքները: Դասակարգութեան խտրութիւնը ատելութեան չափ արմատացած է մէջերնին, որոյ հետևանք է որ միշտ իրարմէ որիշ բնակին. թէպէտ և առևտրական կենաց մէջ հաղորդակից են մէկմէկու:

Այս ժողովրդեանս վրայ տեսնուած գործունէութիւնը, իրենց զգեստին մասնաւորութիւնը, իրենց շարժուածքը, իրենց վաճառականական ձեռնարկք,

և այն փոյթը որով քաղաքականութեան վիճաբանութեանց կը մասնակցին, հետևանք կը համարին անգղիական քաղաքակիրթ վարչութեան՝ որ կրցեր է իրենց վրայ անանկ զօրաւոր կենդանութիւն մը տպաւորել։

Կրօնական շարժմունքն իսկ ուրիշ գլխաւոր տպաւորութիւն մը կ՚ընէ օտարականին վրայ, որու ամեն քայլ առնելուն, ամեն փողոց խոտորելուն մէյմէկ երկրպագութեան վայր իրեն ընդ առաջ կ՚ելլէ։ Հոս դից փառաւոր տաճար մըն է կանաչ ու կարմիր ներկեալ, իր յատուկ դից պատկերներովն, անիմաստ և այլանդակ արձաններովն ու զարդերովը, և անհատնում երկրպագուաց բազմութեամբը։ Երկու քայլ անդին մահմէտականին մզկիթը կը կանգնի, ուր լուրջ ջերմեռանդից խումբք կը յաճախեն 'ի լրումն օրինական արարողութեանց։ Քանի մը քայլ անդին կրակապաշտ փարսիին մշտաբաց տաճարն է, ուսկից անշիջանելի հրոյ մշկաբոյրը ողջոյն փողոցը կը լնու։ Եւ 'ի պսակ ամենայնի՝ այս ամենայն կրօնից սրբավայրից միջոցին մէջ ցրուած կը տեսնես քրիստոնէական աղօթատեղեաց բազմութիւնը, որոց ճակտին կենաց քառաթև փայտը կարծես իր ծոցը կը հրաւիրէ այլադենից խումբերը։

Բայց աւելի նշանաւոր է երկու դասուց ժողովրդեան կրօնական աղօթասիրութիւնը. և այս գլխաւորապէս կը դիտուի մերձ 'ի ճեմելի դաշտորէս ծովեզերաց, ուր բազմութիւնը խուռն կը դիմէ մասնաւորապէս արևմտից ժամանակ։ Մահմետականն ու փարսին գլխաւորաբար այս աղօթասիրութեան ցոյցը կու տան հասարակաց առջին. փարսին գրեթէ աւուր ամեն ժամանակ կը տեսնես որ բազմութեամբ ցրուած այն ընդարձակ տեղւոյն վրայ, աղօթագիրքը

ձեռքը, մերթ ծունր և մերթ կանգուն բարձր ձայնիւ իւր աղօթքը կը մատուցանէ ելլող կամ մտնող արեգին հանդէպ։ Բայց գլխաւորապէս արևմտից ժամանակ է որ այն զբօսալի ծովափին վրայ ամեն վիճակի, ամեն սեռի և ամեն հասակի փարսին կը դիտուի. նոյն այն ժամանակ որ արեգը հորիզոնը խոնարհելով ծածկուելու կը հանդերձի գիշերուան տեղիք տալով։ Ի՜նչ պատկառանաց ուրախութիւն այն դիմաց վրայ, ի՜նչ լռիկ ծափահարութիւնք, ո՜րչափ երկրպագութիւնք, ո՜րչափ ողջոյնք և աղօթք կը մատուցուին այն լուսոյ աղբիւրին, այն կենսատու սկզբան՝ որ իւր ջերմութեամբը բոլոր բնութեան կեանք կը շնորհէ։

Շատք ևս այն բազմութենէն՝ քան զբազումս ջերմեռանդք իրենց սրտին թափը չզսպելով տեղատեալ ծովուն թաց աւազուտին վրայէն յառաջ կը խաղան ծովաջրոյն մերձ. գոգցես համարելով թէ որչափ մերձագոյն մատչին խոնարհող լուսատուին, նոյնքան արդիւնաւոր կ՚ըլլան իրենց աղօթք։ Հոն այն խոնաւ աւազուտին վրայ և մերձ 'ի ջուրն իրենց երկրպագութիւնքը կ՚ընեն, աղօթքնին կը մատուցանեն, ջրէն լի ափով կ՚առնուն և երեսնին ու ճակատնին կը մերձեցնեն, և յետս ընդ կրունկն չեն դառնար մինչև լուսատու ջահը իւր երեսը խսպառ չծածկէ։

Բայց մենք ասկէ անդին դարձնենք աչքերնիս, 'ի Վիկտորիա տնկաբանական հասարակաց պարտէզը, որ Պոմպէյի ուրիշ շքեղ զբօսավայր մըն է, և որոյ կանգնումը ոչինչ աւելի կը հաշուէ քան զքսան ամ։ Տեղւոյս գեղեցկութիւնը վայելելու համար հարկ է կամ առաւօտանց կանուխ այցելել և կամ ցորեկուան չորրորդ ժամէն ետքը։

Մտից մերձ, 'ի ձախակողմն, մեծ շէնք մը՝ ընդար-

ձակ Թանգարան մըն է, ուր այցելուին տեսութեան կը պարզին երկրին ամեն տեսակ բերոց և ճարտարութեանց ցոյցք, բայց գլխաւորապէս բուսաբանական ու հանքաբանականը։ Այս բերոց մէջէն գլխաւոր տեղին կը գրաւէ ամեն տեղւոյ և ամեն գաւառի բամբակի ցոյցը հանդերձ կերպ կերպ հիւսեղէնօք։ Ասկէ զատ նշանաւոր են ընիկ ճարտարաց ձեռագործք, և գլխաւորապէս փայտեղէն փորուածք, բրտի անօթք, և տարազք զգեստուց այլ և այլ ժողովրդոց Հնդկաց։

Բրածոյ կենդանեաց ոսկորոտք խակ չեն պակասիր. և ես մասնաւորապէս նշմարեցի ծովային կենդանւոյ մը հսկայ կմախքը, որոյ երկայնութիւնն է յիսունևեօթը անգղիական ոտք, և ամենէն ուռած տեղին՝ քսանուերեք ոտք բոլորչի։

Թանգարանէն ելլելով՝ այցելուն՝ ժողովրդեան բազմութեան հետ կը մոլորի այն անտառակերպ բուրաստանին բազմաթիւ շաւիղներուն մէջ, և կամ հսկայ ծառոց հովանիին ներքև նստարանաց վրայ կը հանգչի 'ի զնին։ Ի՞նչ զբօսանք կը զգայ անդրադ միտքը 'ի տես այնքան ծառոց վայելչագեղ կանաչութեան. որ կիզիչ արեւու մը տակ իրենց բուն կարեւոր աճեցուցիչ տարրը գտնելով՝ կ'աճին բարգաւաճ և իրենց արգիւնքներովը ամեն ատեն մարդկային փափկասիրութիւնը կը յագեցնեն։ Ծանրաքայլ յառաջելով կ'ընթեռնում այն հասարակածին յատուկ ծառոց անուններն, որ առանձին առանձին դրոշմած է իւրաքանչիւրին վրայ։ Գրեթէ մեծագոյն մասը պտղատու են և արմաւենեաց ազգը ճոխաբար կը ներկայացնեն։

Անդր քան զծառս այցելուին աչքը կը հանգչի այն կանաչազգեստ մարգագետնից վրայ՝ զորս յառաջո-

տէ ցերեկոյ ուշադիր մշակը իւր ճակտին քրտամբք կ'ոռոգանէ։ Աշխատաւորաց բազմութիւն մը ամեն գին ցրուած է այն ծաղկալից վայրքը խնամելու։ Յունուար ամիսն է, և սակայն ամեն ազգի և ամեն երանգի ծաղիկ կը տեսնուի այն որիշ որիշ հողէ անկողնոց վրայ, որոց չորս դին կը բոլորէ զալարին։ Այլ անկարելի է բառ գտնել բացատրելու այն անուշաբոյրն որով լցուած է ողջոյն մթնոլորտը։

Բիւր կերպիւ ջանացած է մարդկային ճարտարութիւնն այն վայրը զբօսալի ընելու. լայն կանաչազարդ ծաղկալից պողոտայք, հովանաւոր միջոցք, փոքր բարձրաւանդակք, փոքր լիճք, ընտիր ծառերով անտառախիտք, հազարումէկ խաղեր այցելուին միտքը գեղեցկութեամբ կը յափշտակեն ու վայրը անպատմելի կերպիւ կը քաղցրացնեն։ Բազմութիւնը խուռն կ'ընթանայ այս տեղիս, և գլխաւորաբար գաղթական Եւրոպացին, որ ու վայր մը այս հովանաւոր ու ծաղկալից միջոցին մէջ աւուր նեղացուցիչ ջերմութեան տագնապը կը մոռանայ. որոյ աչքին զուցէ աւելի շողոմարար զբօսանք մը կը տպաւորէ այն այլ և այլ Հնդիկ դասուց բազմութեան գոյնզգոյն զգեստներն, որ կանաչազարդ վայրին մէջ ցրուած շարժուն ծաղիկներու երեւոյթ կը բերեն։

Պարտիզին մէկ փոքր մասը, արեւելեան վերջին ծայրը, սեփականեալ է վայրի գազանաց փակարանի։ Հնդկաց բազմութիւն մը շարունակ բոլորած է այն գառագեղց չորս դին, ուր բանտարկեալ կը պահին անհատք ոմանք այն վայրի գազաններէն, որ քանի մը մղոն անդին՝ ազատ բնութեան մէջ այնքան աղետալի են նոյն իսկ մարդուն։ Առիւծ, վագր, յովազ, արջեր, գայլեր, բորենիներ՝ գլխաւոր գազաններն են որ միշտ ռամկին հետաքրքրութիւնն իրենց կը քա-

չեն։ Սակայն քանի մը քայլ անդին է որ ժողովուրդն աւելի միակուռ խռնած է մեծ երկաթապատ վանդակի մը առջին, ուր կապկաց բազմութիւն մը կերպ կերպ միմոսական խաղերով զինքը կը զուարճացնեն։ Եւ սակայն աչք մը տալով այն խառնիճաղանճին բազմութեանը, որոց մորթը սև կամ մութ գոյնին ամեն աստիճանի երանգ կը բովանդակէ, մտածութիւն մը կու գայ միտքս, թէ և անվայել. անշուշտ, կ'ըսեմ, յԵւրոպա կենդանաբանականպարտէզի մը գառագեղց շարունակութիւն մը շատ հետաքրքրական ըլլալու է այս այլ և այլ տեսակաց նախատիպը հաւաքելու։

Տեղւոյս խնամատարութեանը համար տարեկան եղած ծախքն է 10,000 ռուփի։ Այսչափ ծախքով կը պահուին քանըհինգ պարտիզպան, տասուերեք աշխատաւոր կանայք, ութ տղայ և ուրիշ քանուինը աշխատաւոր։ Իսկ տեղւոյն ծախուած բերքերէն եղած ստակը 8,000 ռուփիէն աւելի է։

Ի Պոմպէյ երկու գլխաւոր թատրոնք կան, որոց համար մասնաւոր թատերգակ ընկերութիւնք կու գան յԱնգղիոյ։ Բայց ասկէ կան նաև մասնաւոր սրահք երաժշտական հանդեսից և պարուց, ինչպէս նաև այլ և այլ քլըպք։

Երկու օրական լրագիրք կը հրատարակուին անգղիարէն լեզուաւ յորոց մին է Պոմպէյ կազէթ, միւսը Թայմզ օվ Ինտիա։

Բայց 'ի այլ և այլ առևտրոց՝ քաղաքս գլխաւոր վաճառատեղի է արաբացի ձիոց, որ կը բերուին տաճկի Արաբիայէն։ Բայց Պարսկաստանէն ևս շատ ձի կը բերեն վաճառանոցս։ Հեծնելու ձիերուն գինը կը տարբերի 300 ռուփիէն մինչև 1000 ռուփի։ Իսկ լծելու ձիոց գինն է 350 ռուփիէն մինչև 900ի ռուփի։

Այսանկ մեծ ու խռնած քաղաքի մը համար, ուր ամենազգի հնդիկ մարդոց բազմութիւնը դիզուած կը բնակի, բնական է հարցնել թէ առողջարանական նկատմամբ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուի։ Մաքրութիւնը առողջութեան պայմաններէն մէկն ըլլալով կարծես բնական կու գայ հետեւցնել թէ հիւանդութիւնք անպակաս ըլլալու են քաղքէս։ Այլ և այլ ամաց հաշիւները նայելով տարեկան մեռելոց գումարը կ'ելլէ իբրև 30,000 մարդ։ Յամին 1878 մեռելոց թիւը հասաւ 53,233, որ ամենէն բարձր թիւը կը համարին։

Գլխաւոր հիւանդութիւններէն մէկն է մաղձացաւը, որ տարին տասուերկու ամիս անպակաս է բնիկ ժողովրդեան մէջէն։ Սակայն հիւանդութիւնս եւրոպացի գաղթականաց շատ քիչ կը դպչի. անշուշտ իրենց զգուշաւոր ապրուստին պատճառաւ։ Բայց այս յետիններուս ալ եթէ երբեք հպի, ազդեցութիւնը գրեթէ անմիջապէս մահագոյժ կ'ըլլայ։

Ինչպէս դիպաւ իսկ մի անգամ եսեթ ցորչափ հոն դեգերեցի։ Եւ այս դիպաւ քաղաքին կառավարչին տիկնոջը, զոր գոգցես քանի մը ժամու մէջ տարաւ։ Եւ որ ձախորդն էր՝ քաղաքապետին բացակայութեան ժամանակն եղաւ, որ 'ի պարտուց պաշտաման սափսեա՝ աշխարհին ներսերը կը ճանապարհորդէր, այնպիսի տեղ՝ ուր ոչ հեռագիր կը բանէր և ոչ երկաթուղի կը քալէր։

Դեռ ես կը յիշեմ այն ողբալի դէպքը. բոթալուրը կայծակի պէս տարածուեցաւ քաղաքը, բոլոր եւրոպացի գաղթականաց սիրտն ահաբեկելով։ Հարկ եղաւ մեռելոյն դիակը զմռսել, երեք կարգ արկղի մէջ ամփոփելով փակել և մեծ զգուշութեամբ պահել մինչև ցգալուստ քաղաքապետին։ Որ երեք օր ետքը տխուր լուրն առնելով փութաց յուղարկաւորութիւնը հրամայելու։

Ողջոյն քաղաքը ոտքի վրայ էր. ժողովուրդը փողոցաց և անցից վրայ կը դիզուէր այն տխուր յուղարկաւորութեան ականատես ըլլալու։ Եւրոպացի գաղթականաց ընտրելագոյն մասը ներկայ էր հանդիսին. ամենուն երեսը ցաւակցութեան տխրութիւնը կը կարդացուէր. կարծես ընտանիքի մը մէջէն անձ մը պակսեր էր՝ բոլոր ընկերները սգի մէջ ձգելով։

Հարկ էր հանդուցելոյն դիակը հեռու հասարակաց գերեզմանոցը տանիլ, որ քաղաքէն երկու ժամ բացակայ է 'ի Միւրի ըսուած տեղը, մերձ 'ի ծով և բլրի մը ոտքը։ Այս գերեզմանոցս երկու բաժնուած է. մին Նորաղանդից, միւսն ուղղափառաց։ Քրիստոնէից չորրորդ գերեզմանոցն է 'ի Պոմպէյ. միւս երեքը քաղաքին մէջ գտնուելով և արդէն լցուած ըլլալով, հարկ եղեր է այս հեռու տեղ չորրորդը կանգնել։

Միջօրէէն ետքը զինուորականաց բազմութիւնը քաղաքապետին տունը կը ժողովէր, ուր կարգաւորուած էին նաև յուղարկաւորաց կառքերը. և ահա որոշեալ ժամուն յուղարկաւորութեան թափօրը ճամբայ կ'ելլէր։ Ձիաւոր զինուորականաց խումբ մը դագաղակիր կառաց առջևէն ու ետևէն կ'երթար. որոցմէ ետքը ծանրաքայլ կը հոլովէր կառաց բազմութիւնը։ Ուսկից որ թափօրը կ'անցնէր՝ տխուր լռութիւն մը կը տիրէր. ամենուն երեսը ցաւակցութեան նշանք կը տեսնուէին։

Գերեզմանոցին դուռն որ թափօրը հասաւ՝ մտից առջևը դադարեցաւ. ամենը կառքերէն իջան, և չորս աստիճանաւոր զինուորականք դագաղը կառքէն վար իջեցնելով ուսերնին վերուցին ու ծանրաքայլ գերեզմանոցը մտուցին՝ յառաջելով մինչև փոսը։ Հոն բոլոր յուղարկաւորք չորս դին պատեցին, և երբ

անգղիացի եկեղեցականք փոսին վրայ համառօտ աղօթք մը կարդալով՝ դագաղը մէջը իջեցուցին, և անմիջապէս մեռելաթաղք հողով ծածկեցին։

Տխուր հանդիսին ներկայ էր նոյն իսկ քաղաքապետն. առ որ երբ եկեղեցականք դառնալով լռելեայն ցաւակցութեամբ ձեռք սեղմեցին ու մեկնեցան։ Անոնց հետևեցան նաև յուղարկաւորք, յորս կային ես և բազում փարսի մեծուհի տիկնայք. և քիչ մը ետքը տեղին միւսանգամ իր լռութեան կերպարանքը զգեցաւ։

Երկրորդ օրը լրագիրը թաղման ստորագրութիւնն ընելով իր խօսքն այսպէս կը լմնցնէր. — «Այսպէս կատարեցաւ թաղման հանդէսը. այնպիսի սրտաշարժ ու գեղեցիկ արարողութեամբ որ քան զամենայն արարողութիւնս գեղեցկագոյնն է»։ — Եւ որովհետև ես բաց 'ի լռիկ թափօրէն և երբ եկեղեցականաց ներկայութենէն ուրիշ արարողութիւն մը չտեսայ, համարեցայ թէ տեղացի այլադենից արարողութիւնները կը հասկնար։

Երեք օր ետքը նոյնպէս մաղձացաւով կը մեռնէր նաև նոյն քաղաքապետին եղբօրորդին իսկ։

Արդ եթէ որ 'ի Պոմպէյ այլ և այլ չիրմաց տապանագիրները հետաքրքրելով կարդայ, չի կրնար սիրտը ներքին երկիւղի մը զգացմունքէն պահել։ Գրեթէ առհասարակ այն չիրմաց ներքև յաւիտենական քունը ննջողք երիտասարդ հասակին մէջ աշխարհքը թողած են. շատ սակաւաթիւ են անոնք որ յիսնամեայ հասակը հասնելու կարողացեր են։ Այսպէս մարդածախ է աշխարհս և մահագոյժ Եւրոպացւոց. մանաւանդ անոնց որ ցուրտ կլիմայից ծնունդ են։

Անոր համար ամենայն Եւրոպացի մեծ փոյթ ունի,

որ քիչ ժամանակի մէջ խնայութեամբ և աչալրջութեամբ տքնելով դրամ հաւաքէ, և ըստ կարի փութով այն երկրէն հեռանայ։ Այս պատճառաւ նաև վարչութեան պաշտօնատարաց և զինուորականաց թոշակը բարձր է, և իրենց ծառայութեան ժամանակն իսկ նուազ քան անոնց որ յԵւրոպա կը ծառայեն։

Սակայն այս ալ գիտելի է, որ բաց 'ի վարչութեան պաշտօնէից՝ ուրիշ Եւրոպացւոց ու բաղդախնդրաց շատ դժուարին է այն կողմերը գործ գտնել։ Նոյն իսկ վարչութեան Եւրոպացի պաշտօնատարք, սակաւաթիւք են, և մեծ պաշտպանութեան պէտք ունին վարչութեան գործոց մէջ մտնելու։ Ուստի և կը գիտուի որ աւելի գործ փնտռող Եւրոպացի մարդ կայ 'ի Պոմպէյ, քան թէ բուն զբաղելու գործ։ Որով շատ երիտասարդք որ շահու ակնկալութեամբ գնացած են այն կողմերը՝ իրենց յոյսը ունայն ելած տեսնելով, դռնէ դուռ կը պտըտին կամ օգնութիւն խնդրելու և կամ ունայն տեղ գործ բռնելու։

Գլխաւոր պատճառն է որ տեղացիք սակաւապիտոյք ըլլալով թէ կերակրոյ, թէ հանդերձի և թէ ուրիշ ծախուց նկատմամբ, ոչինչ վարձքով կը գոհանան։ Ուստի և ամեն գործատեարք, փաստաբանք և վարչութիւնն իսկ, իրենց շահաւորագոյնը փնտռելով, լաւ ևս կը համարին բուն բնիկներէն առնուլ իրենց ծառայութեան մէջ, քան թէ Եւրոպացի գործածել՝ որոնց պահանջը աւելի ծանր է և փոյթը նուազ։

ԺԱ.

Ի ԴԱՐՁԻՆ։ Իմ զգացմունքս։ — Ճամբորդ ընկերք. — Հանդէպ Ադենի։ — Ադենի բնակիչներու նկարագիրը։ — Ադեն քաղաքը։ — Հոյակապ ջրամբարքն։ — Երբ Անգղիացիք տիրեցին Ադենի։ — Ի պարանոցն Սուէզի։ — Ի Բորդ Սայիտ։ — Դէպ յԱղեքսանդրիա։

Ով որ չէ ճանապարհորդեալ 'ի Հնդիկս չի կրնար երևակայել որչափ քաղցրութիւն ունի այն երկիրն, և որչափ խոր կ'արմատանայ մարդուն սրտին մէջ անոր յիշատակը։ Կլիման, երկինքը, բնութիւնը, մարդկութիւնը, ամենայն ինչ նոր է, ամենայն ինչ յատուկ կնիք մ'ունի, և մասնաւոր և ախորժելի տպաւորութիւն մը կ'ազդէ սրտին ու մտաց վրայ։ Անդրադարձութիւնն իսկ վրայ գալով՝ ճանապարհորդը կը յափշտակուի, և գոգցես անցեալը մոռացեալ ներկային միայն կ'ապրի։ Ժամանակը աննշմարելապէս կ'անցնի. աւուրք, եօթնեակք, և ամիսք զիրար կը յաջորդեն, և ինքը երջանիկ անփութութեան մը մէջ կ'օրօրի։

Բայց և այնպէս հուսկ ուրեմն կը լուսանայ այն օրն երբ այս ամենայն նորութիւն՝ ինչպէս ըսեմ՝ կ'ունականայ. այն ատեն մարդուն սիրտը և միտքը բոլորովին առ իւր հայրենիս կը վերադառնայ. իւր երկրին և իւր տան յիշատակք կարօտագին կը զարթնուն, և այնուհետև ոչինչ 'ի ներկայից՝ որչափ և քաղցր և նոր՝ կարող է իւր սրտին կարօտը լեցնել։ Նա մանաւանդ, ըսեմ, ամենայն ինչ կարծես հասարակ ու ռամիկ կերպարանք մը կ'առնու, և պանդխտութեան անմխիթարութիւնը վրան ծանրանալով՝ ինքզինքը

քաղաքականութեան կենաց կեդրոնէն շատ հեռացեալ կը գտնէ, և օտար ու խորթ երկրի մը մէջ։ Ջանձրոյթը ու լքումը սրտին կը տիրեն, և այնուհետև ոչ այլ ինչ կ'անձկայ եթէ ոչ դարձին 'ի հայրենիս։ Եւ եթէ բռնադատեալ 'ի գործոյ անկարանայ ըստ իւր ըղձին փութապէս այն երկրէն հեռանալու, այնուհետև տեղին իւր աչաց առջին աքսորանաց վայր կ'ըլլայ։

Այսպէս էին իմ զգացմունք յետ երից ամսոց որ 'ի Պոմպէյ կը գտնուէի. և սակայն ինձ բուռն էր երկարել կալս մինչև Ապրիլի առաջին օրերը։ Բայց և այն յետին աւուրք ինձ ճշմարիտ քաւարան կը թըւէին, և սիրտս երկիւղիւ տոչորեալ կը վարանէր որ չըլլայ թէ կալս երկարելով ինձ անհնարին ըլլար փոթորկաց եղանակէն յառաջ մեկնիլ այն երկրէն։ Տխրութեամբ զգածեալ՝ տեղւոյ ծովեզր կ'ելլէի և աչքս ընդարձակ ծովուն վրայ ձգելով՝ չէի կրնար արցունք մը զսպել մտածելով այն հազարաւոր մղոնք որ զիս հեռաւոր միայնարանէս կ'անջատէին։

Երբ լուսացաւ այն օրն որ ամենայն արգելք հարթեց և ինձ գիր եղաւ մեկնելու, ո՜հ, ո՜րչափ ուրախութիւն զգացի, ո՜րչափ մխիթարութիւն, երբ Աւստրիոյ հիւպատոսը ինձ աւետեց երկու շոգենաւուց նոյն եօթնեկին մէջ մի զմիոյ կնի մեկնիլը։ Իսկոյն առաջինն ընտրեցի ընդդէմ իւր խորհրդին որ կը խրատէր զիս երկրորդով մեկնիլ, ուր բազում ընկերութիւն ըլլալու էր։ Բայց ինձ ախորժելի ևս էր միայնութիւնը, և լաւ ևս համարեցայ կանխել չորս օր քան յապաղել այլ ևս այն երկիրն որոյ գեղեցկութիւնն ալ սիրտս չէր հրապուրեր այնքան որքան հեռաւոր հայրենեաց ըղձալի յիշատակը։

Եւ սակայն այժմ որ անդորրաբար հանգչած եմ 'ի

ծերացեալն Եւրոպ և անցեալը կը խորհրդածեմ, եթէ սրտիս մէջ վառ իղձ մի կայ տեղափոխութեան, է՝ թէ հնար էր՝ միւսանգամ դառնալ 'ի Հնդիկս որոյ յիշատակն անջնջելի է սրտէս ու մտքէս։ Այսպէս միանգամայն քաղցր ու դառն է այն երկիրն։

Արդ Ապրիլի երրորդ աւուր ցորեկը զիս շտապաձգեց 'ի մակոյկ որ ինձ 'ի Լոյտի շոգենաւ պիտի առաջնորդէր. այնքան էր ուրախութիւնս և սրտիս այլայլութիւնք, որ ամենայն պատշաճութիւն մոռացեալ՝ հազիւ 'ի բացուստ կարող եղայ ողջունել այն սակաւք որոց հետ հինգ ամիս կենակցած էի։ Սիրտս կը տրոփէր քանի որ ցամաքէն կը հեռանայի և երկիւղիւ կը վարանէի չըլլայ թէ շոգենաւը մեկնած գտնեմ։ Ի՜նչպէս քաղցրութիւն զգաց սիրտս երբ ոտքս կոխեցի այն շարժական կամրջին վրայ որոյ միւս կողմը դէպ 'ի դէմ երթալու տեղիս կը հայէր։ Այնուհետև չունէի տարակոյս թէ աքսորանաց համարեա վայրս ստուգապէս թողլու էի։ Եւ սակայն աչքս այն քաղաքին վրայ դարձնելով կարծես անոր որմունք, անոր շէնքերը, անոր աշտարակները սպառնալից կ'ըսէին, թէ պիտի գար օր՝ որ ըղձամ պիտի անցած օրերէն մէկը տեսնել, ըղձամ պիտի այն աւազուտին գետինը միւսանգամ կոխել, այլ պիտի չկարենամ, և միայն անցելոյն յիշատակը երբեմն երբեմն երազներս պիտի զուարթացնէ։

Շոգենաւին վրայ աթոռս կը զետեղեմ, կը բազմիմ և քաղաքին նայելով անհամբերաբար կը սպասեմ ժամուն որ նաւուն խարիսխը վեր առնու։ Ի բացուստ երկու մակոյկ դէպ 'ի մեզ կը մերձենան. ճանապարհորդակիցք են որ ինձ նման կը շտապեն երկրէն հեռանալու։

Արևը կը խոնարհի. քաղաքին լապտերք մշուշին մէջէն կը սկսին փողփողել, և հուսկ ուրեմն շղթայից շնչիւնը խարսխին վեր առնուիլը կ'աւետէ։ Շոգենաւը հեզիկ հեզիկ իւր ընթացքը կ'առնու և քիչ մը ետքը այն մեծ քաղաքին միայն սև գիծը ետևնիս կը թողունք։ Մի և նոյն ատեն սպասաւորը զճանապարհորդակիցքս ճաշի կը հրաւիրէ։

Հոն զիրար կը թուենք. ծերունի նաւապետը, իւր երկրորդը, և այլ երկու տեղակալք նաւապետի. ես և չորս անգղիացի ճանապարհորդք։ Ի դիւրութիւն մեզ՝ ողջոյն շոգենաւը՝ հանգիստ խցիկներով։ Մտերմութիւնը՝ որ ամենակարևոր է ճանապարհորդութիւնը զբօսալի ընելու՝ շուտ մը կը մտնէ մէջերնիս, և այնուհետև՝ ցորչափ ճամբան տևէ՝ ամենքս գոգցես մէկ ընտանեաց անձինք ըլլանք պիտի։

Մեր շոգենաւը՝ 'ի խնայութիւն ծախուց ածխոյ՝ առժամն ութ մղոն կը քալէ. նաւապետին այսպէս է պատուէր։ Այլ թէպէտ ընթացքնիս ծանր՝ մեզ չէ փոյթ. ընթերցմամբ ու խօսակցութեամբ ժամանակը կ'անցնի։ Օդն անդորր, ծովը խաղաղ, ուստեք նեղութիւն չունիմք, և այդ շատ է։

Անփորձ և հանգիստ՝ մետասաներորդ օրը կը լուսանայ, և մեք երեկոյեան դէմ սկսիմք Ալճերիոյ ծովեզրը տեսնել. շրջան մ'ևս և Ատենի նաւահանգիստը խարիսխ կը ձգեմք։

Նաւին շրջապատին յեց՝ լռիկ կը դիտեմք այն հըրաբղխային երկրին կերպարանքը. ամայի, հրկիզեալ, անջրդի, անպտուղ բլրոց շղթայ մի է որ ծովափին վրայ կը ցցուին։ Բայց յանկարծ անսովոր աղաղակաց շփոթ մը զմեզ կը սթափէ. Նաւակաց բազմութիւն մը մեր նաւը պատած են. անոնց մէջէն տեղացի

սևամորթ Սոմալից խառնիճաղանճ մի ամեն դիէն մագլցելով նաւը կը լեցուին 'ի խնդիր ճանապարհորդաց։ Մեր նուաղութիւնը տեսնելով յուսաբեկ կը մնան. բայց և այնպէս մեզ կը բոլորեն և գոգցես կը ստիպեն ցամաքը առաջնորդելու։ Աղտեղի հանդերձիւք հրեայք խառնիճաղանճին մէջէն ճամբայ կը բանան, և իրենց քրձոց բովանդակածը մեր առջևը տարածելով մեզ կը յորդորեն այլ և այլ մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ ջայլամի փետուրներ ըստանալու. այլ ակնկալութիւննին ունայն կ'ելլէ, և լքեալ կը մեկնին։ Սևամորթ Սոմալք իսկ անոնց կը հետևին՝ թողլով մեզ մեր անդորրութիւնը։

Սակայն սևամորթ Սոմալ տղայոց խմբիկ մը մեր նուաղութենէ չլքանելով՝ 'ի ստորև իրենց նաւակաց մէջ կանգուն կը դադարին. և ձեռով և բանիւ պաղատագին մեզ կը յորդորեն որ գոնեա փոքր դրամիկ մը ծովը նետենք։ Եւ մեք՝ հաճելով զանոնք գոհացընել՝ հայցուածքնին կը կատարեմք և ամենափոքր դրամիկ մը ջուրը կը ձգեմք. իսկոյն խմբին մէջէն մին ջուրը կ'ընկղմի և քանի մի բոպէ յետոյ երեսը կ'ելլէ՝ դրամիկը ձեռքին մէջ բռնած ցուցընելով։ Միոյն կը յաջորդէ ուրիշ մը. և այսպէս հետզհետէ ամենը իւրեանց մասը կ'ունենան, 'ի մեր զարմանս, որ կը զբօսնունք տեսնելով այն տղայոց ճարտարութիւնը, որ անվրիպելի կերպիւ ինչ և իցէ ոչինչ նիւթ ծովուն խորէն վեր կը բերեն։

Սակայն այս իրենց ծովասուզութիւնը առանց վտանգի չէ. երբեմն աղետալի հետևանք ալ կ'ունենայ. որովհետև այն ջրերը գոգցես բոյն են շնաձկանց և անզգոյշ լուղորդաց մեծապէս վտանգաւոր. կ'ըսեն թէ չեն սակաւ այն դէպք որ ողջոյն տղայ մի կամ կիսով չափ մարդ մի այն կատաղի գազանաց զոհ ըլլայ։ Նաև

կը տեսնուին իսկ ողջոյք որոց մէկ սրունքը չանաձու-կը տարած է։

Բոլոր այս Սամոյք՝ առհասարակ մեծ ու փոքր՝ բարեկազմ, աշխոյժ ու սրամիտ երևոյթ մը ունին։ Նշանաւոր գիտելի բան իրենց ատամանց սպիտակութիւնը և անարատութիւնն է. մասնաւոր խնամք ունին զանոնք սպիտակ ու մաքուր պահելու, և այսու նպատակաւ ձեռքերնին միշտ դեղնարակ փայտ մը կը կրեն, որու միսուաք անունը կու տան, որով և շարունակ կը շփեն։

Ադէն՝ Երջանիկն Արաբիոյ ծայրը կը գտնուի, Ափրիկէի Ադէլ քաղաքին հանդէպ, Կարմիր ծովուն մուտքին ու Հնդկային Ովկիանոսին վրայ. Թերակղզի մըն է, շրջապատեալ գոլով 'ի ծովէ, ու պարանոցով մը յարեալ ցամաքին։ Նաւահանգստին կողմէն դիտելով Ադէնի կերպարանքը՝ հրաբխային մնացորդաց անմխիթար երևոյթ մը ունի. ցած ու ժայռոտ բլրոց շղթայ մի է կարծես, սևատես, ամայի, արևակէզ, անբեր ամենևին, որ նախկին հրաբուխի մը հերձատեղէն ու պատառատեղէն ձևացած են։ Այն հիւրառեաց հողուն վրայէն կարծես բնութիւնն իսկ կը խորշի. ոչ բուսականութիւն կը տեսնես, ոչ ծառ, ոչ թփիկ որ անոր վայրի կերպարանքը ամոքէ։ Նոյն իսկ շարժուն կեանքը կարծես անկէ տեղի կու տայ. զի և ոչ թռչնիկ մը կը տեսնես, 'ի բաց առեալ ծովային թռչունները, որ այն կատարաց վրայէն սաւառնելով անոնց տխուր կերպարանքը զուարթացընէ։ Եւ եթէ շահասիրութիւնը չձգէր, անշուշտ մարդըս ալ իբր անիծեալ երկրէ մը անկէ կը խուսէր[1]։

1 Այսպիսի է ահա այն տպաւորութիւնն որ այն երկրին վայրի երևոյթը կ'ընէ առջի անգամուն ճանապարհոր-

Արդ այն տխուր ու վայրի տեսարանը քիչ մը զուարթացնողն է տանց շարք մը սպիտակ որմանքներով որ այն ուապուտ սև ժայռուտից տակը կը կանգնին, արաբացի ճարտարապետութեամբ ու վայելուչ տեսքով։ Ասոնք իբր պանդոկ կը ծառայեն, ուր կը բնակին Եւրոպացի պաշտօնատարք ու վաճառականք. այլք գործատունք են, կամ սրճանոցք, և կամ խանութք Հրէից ու Փարսից ձեռքը, ուր հնար է գտնել Ափրիկէի և Ասիոյ ճարտարութեանց ամեն տեսակ հետաքրքրական առարկայ։

Այն Եւրոպացի ճանապարհորդք որ այլ և այլ տեղերէ գալով անկէ կ'անցնին միւսանգամ Եւրոպա դառնալու, հոս հասնելով փոյթ կը տանին ոչ միայն ընտիր քաֆէ գնելու, այլ նաև ջայլամի գեղեցիկ փետուրներ, Ափրիկէի զէնքեր, Մատակասկարի սրփրիդներ, հալուէ, սաստափ, զաղանաց մորթեր, ինչպէս առիւծու, յովազի, ընձառիւծի, և այլ տեսակ Ափրիկէի և Ասիոյ ձեռագործներ։

Ես ըհացի հրէի մը խանութը մտնելով շատ մը տեսած գազանաց մորթերէն՝ մեծահասակ առիւծի մը և գեղեցիկ յովազի մը մորթերն անարժան չհամարեցայ ստանալու 'ի յիշատակ։

Ծոգենաւուց ու ճանապարհորդաց բազմութիւնը

դի վրայ։ Եւ սակայն բուսաբանք կը պնդեն թէ այն անջրդի երկիրը իննըսուն տեսակ բոյս կը բովանդակէ. թէպէտ մեծաւ մասամբ վատթարացեալ և ցամաքեալ, յորոց ես վաթսունը փշոտ են։ Նոյն իսկ կենդանաբանութիւնը կ'ըսէ՛ իւր ներկայացուցիչքն ունի. ինչպէս սակաւ թռչունք և՝ սակաւ միջատք։ Տանըչորսի չափ տեսակ թիթեռք կը գըտնուին, կ'ըսեն, յորոց ոմանք գիշերային. և մարախի ջոկք իսկ մինչև այն արևակէզ հողերը կը հասնին. թող մըջիւնը, կարիճը, ընտանի ճանճը և անհանդուրժելի մժեղը։

Օձք և մողէզք իսկ կը գտնուին, ինչպէս նաև չագալք. բորենիք, մուկն, և կապկանց տեսակք։

այս անմխիթար տեղիս ալ կը ջանայ դրօշակ ընելու։ Մասնաւոր սրճանոցք կան որ կը ծառայեն իբր ժողովարան ճանապարհորդաց, ուր գլխաւորապէս գերմանացի երաժիշտ օրիորդաց ընկերութիւնք՝ եւրոպական երաժշտութիւնը կը հնչեցնեն։

Սակայն բուն Ատէն քաղաքը տեսնելու համար այս նաւահանգստիս ծովափին վրայ կենալու չէ, հարկ է դէպ 'ի ներս երթալ, որ հեռի մէկ ու կէս ժամու ճամբայ է։

Մեր շոգենաւը մէկ ու կէս օր այն նաւահանգիստը դադարելու էր. այս ինձ պատեհ էր հետաքրքրութիւնս յագեցնելու։ Առաւօտանց կանուխկեկ այն ծովեզերաց աւազուտին վրայէն քալելս դէպ 'ի հանդիպակաց բարձրաւանդակ մի կ'ուղղեմ, որոյ միւս կողմը գոգցես երեսուն հազար մարդոց քաղաք մը կ'աւետեն։ Աջակողմս բոլոր ճամբուն երկայնութեամբը՝ սեւ, հրկիզեալ, առապար, ցամաքեալ հրաբղխային բլրոց կողերը կը կանգնին. ձախակողմս ընդարձակ, վճիտ, մութ կապոյտ ծովը. զով հողմիկ մը ծովուն երեսէն շնչելով այն խղդուկ ջերմութիւնը կ'ամոքէ։

Ճամբան շարունակելով տեղ տեղ ընիկ սեւամորթից խմբիկներու կը հանդիպիմ, որ դէպ 'ի Սղիմըր փօյեղ կը դիմեն. անշուշտ կամ 'ի խնդիր գործոյ և կամ ինչ և իցէ շահու։ Արք, կանայք ու տղայք խառն մէջերնին զուարթ խօսակցելով՝ քովէս կ'անցնին, ինծ կը նային, կը ժպտին, մէջերնին խօսք մը կը նետեն ու կ'երթան։

Գոգցես կէս ժամ քալելէն յետոյ աննշան հիւղերու կոյտ մը կը մերձենամ. Մալա կոչուած փոքր գիւղակն է աւազուտին վրայ շինած, ոչ շատ հեռի 'ի մաքսատանէն։ Անկէ աւելի լքուցիչ տեսարան չի

կրնար ըլլալ. այն խրճիթք տախտակներով, յարդով ու տերեւներով շրջապատեալ միջոցներ են, որոց շինութեանը համար ամենեւին արհեստաւորի պէտք չէ եղած, ինչպէս նաև չկայ պէտք ոչ դրան և ոչ պատուհանի։ Եւ սակայն այս խրճթաց ոմանք վերէն բաց բակմըն ալ ունին, որմէ անդին է բուն բնակարանը։ Անկէ քիչ մը անդին մաքսատան հանդէպ ու ծովափէն ոչ հեռի՝ խարխուխ կը ձգեն այն նաւք որ մերձակայ ծովեզերքներէն տեսակ տեսակ բերքեր կը բերեն։ Այլ ես հետաքրքրութենէ մղեալ ծովեզերեայ ճամբէն կը խոտորիմ և այն գիւղակին կամ թէ լաւագոյն ըսեմ փլատակաց կոյտին գլխաւոր փողոցը կը մտնեմ։ Տղայք ոմանք՝ գոգցես զարհուրած՝ կը փախչին և ներկայութեանս ազդը կու տան, իսկոյն ամեն խրճիթէն գլուխներ դուրս կ'երկըննան. սիրտ ընողները դուրս կ'ելլեն, և քանի որ ճամբաս յառաջ կը տանիմ, ետեւէն բազմութիւնը կը գիզուի, աղաղակները կը սաստկանան, որոց արձագանգ կ'ըլլան շանց հաչիւնը։ Մեծաւ մասամբ կանայք ու տղայք են. երեւի թէ արք առհասարակ գործոյ գնացած են։ Զկարենալով հասկնալ բազմութեան գիզուելուն նպատակը, թէպէտ սպառնական կերպարանք մը չեն ցոյց տար, բայց և այնպէս քայլս կ'երագեմ, մինչև փողոցին միւս ծայրէն դուրս արձակը կ'ելլամ. բազմութիւնը կը դադարի, այլ սեւամորթ տղայոց խմբիկ մը դեռ ևս ետեւէս կու գայ, մինչև գիւղակէն բաւական կը հեռանամ։

Թէ որչափ սակաւապիտութեամբ ու խեղճաբար ապրելու է այն ռամիկը՝ Աստուած գիտէ. այն ապառաժ, անբեր երկրին վրայ, ուր ոչ ցօղ կ'իջնէ, ոչ կանաչ կը բուսնի, ոչ մշակութեան հետք կը տեսնուի, և ամպք իսկ հազիւ երեք կամ չորս տարի մէյմը իրենց ջուրը կը թափեն, ոչ այլ ապրանաց միջոց կը

միայ անշուշտ եթէ ոչ ձկնորսութեան վտիտ արդիւնքը։

Ասկէ անդին ճամբան կը սկսի բարձրանալ ու ծովեզերքէն խոտորելով դէպ 'ի հարաւային արեւելեան կողմը կ'ուղղի. անուշ զառուվեր մըն է որու շինութեանը մարդկային ճարտարութիւնն իսկ բաւական մաս մը ունի։ Այս զառուվերս վերջապէս ժայռին ատամը կը հասնի. նոյն այն կէտին վրայ ժայռը երկուքի բաժնուած է արուեստաբար, ճամբայ բանալով ժայռից մէջէն միւս կողմը իջնալու։ Այս անցքը կրնայ զարդարուիլ Ատէնի դուռն կամ բանալին։ Սոյն այս տեղս սիփայից զօրանիստ մի կայ եւրոպացի յիսնապետի մը առաջնորդութեան յանձնուած։ Հոն հրացանաւոր զինուոր մի այն հզօր բերդին թնդանօթից առջեւէն շարունակ վեր վար կը շրջի։ Հարկ է ամեն ճանապարհորդ որ բերդին դռնէն կ'անցնի պահապանին հետազօտիչ հայեցուածքին քովէն քերէ, եւ միւս դռնէն ելլէ, ու ժայռից միջէն զառուվարին ճամբան առնու։ — Այս բերդին եւ անցքին դուռը անհրաժեշտ երեկոյեան ժամը ինքնին կը գոցուի։

Դռնէն անդին ճանապարհորդը երկու ժայռերը միացնող կամրջէ մը կ'անցնի եւ լերան խորը փորուած ճամբու մը մէջէն կը քալէ, մինչեւ միւս ծայրը հասնելով աչացը առջին ընդարձակ դաշտավայր մը կը պարզի որ անհուն ամփիթէատրոն մը կը նմանի, որ այլ եւ այլ ձորերէ կը ձեւանայ, ամենը նոյնպէս ամայի, նոյնպէս ցամաքեալ, անջրդի, աւազուտ, անբեր, անմխիթար, հեռի 'ի ծովէ զոր ժայռից միւս կողմը թողի։ Սակայն այն ընդարձակ դաշտավայրին կեդրոնը իբր մխիթարիչ Ատէն քաղաքին սպիտակատես շէնքերը կը կանգնին 'ի հանդիպոյ։ Հետզհետէ որ կը

յառաջեմ ընկաց երթեւեկը չորս դիս կը բազմանայ, ընդ որս եւս եւ ուղտուց եւ իշոյ շարք։

Ճանապարհս յառաջ կը վարեմ եւ հուսկ ուրեմն շինից կը մերձենամ. յորոց ոմանք վարչութեան վերաբերելով վայելուչ երեւոյթ մը ունին։ Քայլ մի եւս եւ փողոց մի կը խոտորիմ. Սոմալ սեւամորթ պատանի մի ինձ ընդառաջ կը փութայ եւ խօսքն անգղիարէն ուղղելով կը հրաւիրէ քաղաքը շրջեցնելու։ Առ 'ի չգոյէ լաւագունի կը հետեւիմ սրամիտ սեւամորթին եւ շուտ մը այն արտաքաշէն քաղաքին փողոցները կը մոլորինք։ Տունք փոքր եւ միայարկ են, քարաշէն եւ հողաշէն, այլ տանիք տափարակ։ Արք եւ կանայք փողոցը տանց առջեւը գետինը նստած կը խօսակցին. շատք անտարբերաբար նորեկիս կը նային ու մէջերնին խօսք նետելով կը ժպտին։ Թուի թէ վարժ են սպիտակամորթ տեսնելու, անոր համար ալ հետաքրքրութիւն չեն ցուցներ։ Շատին ձեռքը միսուաք փայտը կայ, որով ակռանին կը շփեն։

Վաճառանոցին հրապարակը կ'ելլեմ՝ որ գրեթէ քաղաքին կեդրոնն է, այլ ամենեւին անշուք. նմանապէս վաճառանոցին ներսը ամենեւին անպաճոյճ է. եւ բերոց սակաւութիւնը տեղւոյն աղքատութիւնը կարծես կ'ուզէ նշանակել։ Բայց ամենէն աւելի աչքի զարնողը ջրոյ պակասութիւնն է. հրապարակին մէջ ուղտուց եւ յաւանակաց խումբեր տիկերով բեռնաւորած կը տեսնեմ, եւ հետաքրքիր հարցմանս առաջնորդս կը պատասխանէ, թէ առ հասարակ ջուրը հարկ է երկրին ներսերէն կենդանեաց կռնակը բեռնաւորեալ բերել։ Թող որ քաղաքին կարեւոր պաշարը իսկ ուղտուց կռնակը բեռնաւորած Եմէնէն կը բերուին։

Փողոցէ փողոց անցնելով վերջապէս քաղաքէն դուրս արձակը կ'ելլեմ, դէպ 'ի հիւսիսի հարաւային

կողմը. Հոն առաջին բանն որ տեսութեանս կըներկայանայ՝ է շատ մը Թուփք որ մասնաւոր փայտեայ արկեղաց մէջ ամփոփած են։ Այն վայրը մասնաւոր պարտիզի մը երեւոյթն ունի, առանձին երկաթեայ վանդակապատիւ շրջապատեալ, որոյ Թիկունք Շէմ-Շէմ ժայռք անկիւն մի կը ձեւացընեն. այս ժայռից անկիւնը քաղաքին հրաշալիք մըն է որու հարկ է ամենայն ճանապարհորդ այցելէ։ Մերձենալով անոր մըտից՝ անգղիարէն արձանագրութիւնմի կ'ընթեռնում, որոյ իմաստն է՝ Թէ խստիւ արգելեալ է այն Թփոց տերեւներուն իսկ դպչելու։ Եւ շատ իմաստութեամբ դըրուած է պատուէրդ, եւ մեծ զգուշութեամբ իսկ անոնց վրայ հսկողութիւն կ'ըլլուի. ապա Թէ ոչ այն խառնիճաղանճ բազմութիւնն որ ջրոյ համար այնտեղ կը յաճախէ, անշուշտ մէկ ժամու միջոցի մէջ եւ ոչ տերեւ մի կը Թողուր այն նկնահասակ, ծիւրեալ ու սակաւատերեւ Թփոց վրայ. որ աւելի բուսականութեան վիժածք կրնան զուր ցուիլ. եւ սակայն իրենց ներկայութիւնն այն ցամաքեալ, ապառաժ, հրկիզեալ տեղւոյն ժպիտ մը կը տպաւորեն։

Այս տեղիս, այս պարտէզը, այս զբօսալի վայրն՝ է Ադէն քաղաքին հրաշալիքը. հոս են այն հռչակաւոր մեծ ջրամբարք որ մեծագործութեան յիշատակարան են։ Որովհետեւ հրաբղխային երկիրս է ամենեւին անջրդի, ուր եւ երկնից օրհնութիւնն իսկ հազիւ երբեք երեք կամ չորս տարի մէկ մը, եւ երբեմն իսկ հինգ կամ վեց տարի մէկ մը այց կ'ընէ, վարչութիւնը ժողովըրդեան կարօտութիւնը խնամելով, այն ժայռից գոգին ստորոտ գուբերն ու խորշերն որմնապատ ըրած՝ մասնաւոր ընդարձակ ընդունարաններ շինած է, յորս կ'ամբարի այն սակաւադէպ անձրեւաց ջուրն, որ ճշմա-

րիտ օրհնութիւն մըն է բնիկ ժողովրդեան։ Եւ սակայն այն եռամեայ կամ քառամեայ անձրեւը ստէպ հազիւ մէկ կամ երկու ժամ կ'իջնէ, եւ այն իսկ ոչ այնքան առատութեամբ որ ջրամբարք լցուին. ստէպ ջուրը հազիւ մէկ կամ երկու մետր կը բարձրանայ անոնց մէջ. որ ապա չորութեան եղանակը յաջորդելով կը սպառի եւ ջրամբարք կը ցամաքին։ Բայց կ'ըլլայ նաեւ որ անձրեւաց եղանակին կարծես երկնից սահանք կը բացուին, տեւելով մէկ, եւ եւս երկու օր, եւ այն ատեն երկնից Թափած ջրին չափը չկայ. ժայռից վրայէն հեղեղք կ'իջնան, ամեն դին գետ ու քարավազ ձեւացընելով։

Այն ատեն կրնայ զուրցուիլ Թէ ողջոյն քաղաքը ջրասոյզ կ'ըլլայ. որովհետեւ տունք մեծաւ մասամբ հողաշէն են, եւ ծածքերնին տափարակ. անձրեւին ջուրը դիւրաւ ամեն դիէն տունը կը Թափանցէ ինչպէս Թէ փողոցն ըլլար։ Անկէ որմունք իրենց ամրութիւնը կորսնցընելով, ստէպ ստէպ տխուր ու խորին աղմուկ մը կամ Թնդիւն մը կը լսուի, որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ պատեր, տուներ կամ տանց մաս մը որ կը կործանին։

Այն ատեն ընկայ տաժանելի եւ տագնապալի գործ կը բացուի. եւ ամենքն 'ի բռնադատութենէ ստիպեալ՝ հարկ է որ ժրութեամբ փութան ծածկելու եւ ապահովցընելու իրենց փափուկ ապրանքն. որ են քաֆէ, այլ եւ այլ խէժք, խունկ, զմուռս, ռետին, հալուէ, մեխակ, պղպեղ, համեմք, դեղօրայք, հնդեղէնք, եւ այլն։ Սովորաբար բոլոր այս ապրանք բաց օդու մէջ կը պահուին, նաեւ ծովեզերքին մօտ, մինչեւ որ նաւերը բեռնաւորեն տանին։

Բայց երբ անձրեւը դադարի ամենքն իրենց տագնապը կը մոռանան, եւ սրտերնին ուրախութեան կը

բացուի. ամենուն բերանը իրենց ջրամբարքն են։ Առժամանակեայ վշտերնին մոռնալով ընթացքնին դէպ 'ի այն բարերար ընդունարաններն կ'առնուն, որոնք՝ եթէ անձրևը յորդ իջած ըլլայ՝ մինչև բերանը կը լցուին։ Այն ջուրը սկզբան պղտոր է, բայց կամաց կամաց կը զտուի կը մաքրուի։ Ի տեսիլ այնքան լաւ և անոյշ ջրոյ՝ ամենուն սիրտն ու երեսը կը զուարթանայ. և շատ խրաւամբ, որովհետև շատ քիչ կը հանդիպի որ այնքան ջուր տեսնեն։ Վարչութիւնը, որու ստացուածք կը համարի, այն անհուն ջուրն աճուրդի կը հանէ, որմէ մինչև հարիւր հազար ֆրանգ կը շահի. այն ստակը կ'անցունէ քաղաքին տնտեսութեան, որ 'ի կիր կ'առնու 'ի շինութիւն հասարակաց շինից, հիւանդանոցաց, ճամբաներու, և ուրիշ բարեկարգական գործոց։

Սակայն անպատեհութիւն մի ևս ունի այս ջուրս. որչափ զտուի մինչ անախորժ համ մը կ'ունենայ. մինչև օտարք լաւագոյն կը համարին գործիքով թորեալ ջուրը խմել քան զայս։ Բաց աստի, ջրամբարքս այս յատութիւնն ալ ունին որ անհուն մժղանց բոյն կ'ըլլան. որոց եթէ տզզալը անհանդուրժելի է, որչափ ևս առաւել խայթը։

Այս հռչակաւոր ջրամբարաց կանգնումը ամենահին է. ժողովրդական աւանդութիւն մի կայ որ Սողոմոնին կ'ընծայէ անոնց շինութիւնը։ Անգղիացիք նոյն ջրամբարներն մեծ վարպետութեամբ նորոգեցին։ Թուով ինը հատ են, ժայռին դէպ 'ի վեր վրայէ վրայ յարմարցուած, ու բոլորը կաւով ծեփած։ Երբ վերինը անձրևի ջրով կը լցուի, ջուրը կը զեղու ու վար հանելով յաջորդը կը լեցընէ, և այսպէս հետզհետէ ամենը կը լցուին։ Այս կերպով է որ այն ժայռերուն վրայ ինջած ջրերը կը ժողովին։ Ժայռին ամենէն խորը գե-

տեղեալ ջրամբարը գրեթէ երկու միլիոն հարիւրարդալիտր կրնայ բովանդակել։

Այսպիսիք են ջրամբարքս անձրևէն յետոյ. սակայն ես անոնց ցամաքութեան ժամանակը դիպայ, ոմանց յատակը մնացած սակաւ ջուրը կանաչ լօռ մը կապած էր։ Եւ սակայն այն սինլքոր բազմութիւնը տիկերը և անօթներն անխտիր անկէ լեցընելով զուարթութեամբ կ'առնուր կը տանէր։ Եւ ինչ աշխատութեամբ հարկ է ժողվեն այն սակաւ ջուրը. մանաւանդ երկըթէ սանդուղք ձգած է վերէն 'ի վար շատ մեծ խորութեամբ. այն սանդուղներուն վրայէն՝ հարկ է բեռնաւորած իջնեն ելլեն։ Այն ամփոփ միջոցին մէջ ջրկրաց աղաղակներուն արձագանգը ժայռէ 'ի ժայռ անդրադառնալով կարծես մեծամեծ բանակներու անցուդարձ կ'ըլլայ։

Շրջակայ ամայութենէ ու ցամաքութենէն ետքը տեղիս շատ զբօսալի կ'երևնայ, իր պարապաշէն կամուրջներովը, սանդուղներովը, անձուկ ճամբաներովը. որոց մէջ արուեստիւ շարեալ են այն հիւծեալ, վտիտ տունկերն որ դժկամակ ու բռնի կեանք մը կը վարեն։

Այսքիկ են Ադէն քաղաքին մի միայն հրաշալիք կամ մեծագործութիւնք։ Իսկ ընդհանուր քաղաքին վրայ տիրած բարեկարգութենէն կ'իմացուի որ քաղաքակիրթ ձեռք մըն է անոր վարչութիւնը վարողը։

Հետաքրքիր՝ գիտնալու ու տեսնելու Եւրոպացի գաղթականութիւնն յԱդէն, առաջնորդ պատանիէս կը հարցընեմ տեղեկանալ անոնց թիւը և բնակութեան վայրը։ Բայց նա կամ միտքս չի հասկնար և կամ չուզելով առաջնորդել կը պատասխանէ թէ բաց 'ի զինուորականաց այլ Եւրոպացի չկայ։

Բայց որ ստոյգն է, 'ի բուն Ադէն չկան եթէ ոչ սա-

կաւ Եւրոպացի վաճառականք, որոնք Հրապարակին մօտ առ և տրոյ խանութներ ունին։ Ասոնցմէ 'ի զատ կայ նաև վեղարաւոր Եղբարց առաքելութեան եկեղեցի մի հանդերձ մենաստանիւ, և նոյն իսկ Նորաղանդք իրենց եկեղեցին ունին։

Այլ 'ի Թերակղզիս գտնուող Եւրոպացւոց մեծագոյն մասը կը բնակին 'ի Սդիմըր փօյնդ, տեղւոյս ամենէն զով կողմն ըլլալով։ Հոս է նաև կառավարչին բնակարանը, որ միշտ զօրավար մըն է, որովհետև Ադէն զինուորական նաւահանգիստ համարեալ է։ Օտար տէրութեանց հիւպատոսք իսկ հոս կը բնակին, ինչպէս նաև այլ և այլ ընկերութեանց գործակատարք. և հոս դարձեալ կը գտնուին պանդոկք, հեռագրատունք, զօրանոցին մաս մը, վեղարաւոր միանձանց մատուռ մի, Բարւոյ Հովուի Քերց փոքր վանատեղի մի, և Նորաղանդից եկեղեցի մի։

Ի բուն Ադէն քաղաք եթէ ճանապարհորդը քաղքին կեդրոնը կեցած աչքերը դէպ 'ի վեր երկինքը վերցնէ, որ կողմէն ալ հայեացքը շրջեցնէ ու դիտէ այն շրջափակ անմատչելի երեցած ժայռից գագաթները, ուրիշ բան չի տեսներ եթէ ոչ բազմաթիւ բերդեր որ մէկմէկու հետ բոլորշի ճամբով մը շաղկապեալ են։ Ժայռից մէջէն փորուած ճամբաներ կը տեսնէ, և կամուրջներ որ ժայռ ժայռի հետ կը կապեն։ Եւ այն ժայռից բարձրագունին վրայ՝ 1776 ոտք բարձր՝ հսկող պահապան մը կանգուն կը տեսնուի, որ նման անգեղ հեռաւոր հորիզոնը կը հոտոտէ. միշտ կազմ միշտ պատրաստ ազդը տալու այն հարիւրաւոր թընդանօթից, որ ժայռից գագաթանց վրայէն ողջոյն այն ծովուն կը տիրեն։

Աշխարհիս այս ամայի անկիւնը, որ մարդուս բնակութեան անպատեհ ըլլալու ամենայն մասնաւորու-

թիւնն ունի, 'ի սկզբանէ հետէ բազմաթիւ ցեղաց ասպարէզ եղած է։ Հոս շատ մը ազգեր՝ իրարու յաջորդած են, և դեռ ևս շատք այնք են որ ցայսօր հոն կը գտնուին։ Արաբացիք, Սոմալք, Հապէշք, Վահահիք, Եբրայեցիք, Հնդիկք, Փարսիք և Հնդկա–բորդոկէզք, առ հասարակ այս Թերակղզւոյս վրայ տարածուած կը բնակին։ Արաբացիք, Սոմալք և Հնդկաց մեծագոյն մասը մահմէտական կրօնքը կը պաշտեն։

Տեղւոյս վարչութիւնը Պոմպէյի Նախագահութեան ենթակայ է. անկէ է որ կու գան պաշտօնատարք և զինուորք, ևս և ծախուց կարևոր դրամք։

Անգղիական վարչութեան արդիւնաւոր հետևանքն այս եղաւ, որ Ադէն միւսանգամ ստացաւ իւր վաճառականական էական դիրքն ու համբաւը. և որ լաւագոյն կարելի է համարել, վաճառականութեան կամ փոխանակութեան առարկայք ինչ որ յառաջ էին գրեթէ նոյն մնացած են։ Գաղթականք հոս բան մը չեն յառաջ բերեր. հապա իբր պարզ ամբարանոց մի վաճառուց կը ծառայեցնեն զԱդէն։ Հոս ամենայն ինչ կը վաճառի. ափ մի հող, դաւաթ մի ջուր, խոտոյ տերև մի. միով բանիւ ամենայն ինչ բաց 'ի արևուն լուսէն ու ջերմութենէն, զոր բարեբաղդաբար նախախնամութիւնը վաճառականութեան ենթակայ ըրած չէ։

Անգղիացիք 'ի 1839 տիրեցին Ադէն Թերակղզւոյն. որովհետև անոր ծովափը անգղիական նաւ մը նաւաբեկած էր զոր Արաբացիք աւարած էին։ Անգղիական վարչութիւնը այս անիրաւութիւնս առիթ առնելով հատուցում պահանջած էր, և իւր բողոքը ունկնդիր չգտնելով՝ զինեց զօրքով գնտակոծեց ու տիրեց տեղւոյն։ Լահճի սուլտանը՝ որու ստացուածք էր՝ ջանաց նորէն ձեռք բերել. բայց իւր ամենայն ջանքն ունայն ելլելով՝ վերջապէս 1843ին խաղաղութիւն ը-

րաւ, գաղթագրելով Անգղիացւոց հետ բարեկամութիւն ու վաճառականական յարաբերութիւն։

Երբ Անգղիացիք տիրեցին Թերակղզւոյն, Աղէն քաղաքին բնակիչք 600 հոգւոյ չափ հազիւ կային, որոց 250 Հրեայ, 50 ալ Պանիան։ Վաճառաշահութիւնն իսկ՝ որով տեղին 'ի հնուց հետէ միշտ հռչակաւոր եղած էր՝ գրեթէ բոլորովին ոչնչացած էր. որովհետև Ցածկաց ու Լուսիտանացւոց պատերազմներովը տեղին ոչ միայն աւերածով լցուած անշքացած էր, այլ նաև կարևորութիւնն իսկ ջնջուած էր։ Բայց և այնպէս երկայն ջրմուղի մը աւերակք, մեծ ջրամբարք, և Շէմ-Շէմի բարձունքը տանող աստուերկու ոտք լայնութեամբ մեծ ճամբու մը մնացորդք, յայտնի կը վկայէին տեղւոյն անցեալ չքեղութիւնն ու կարևորութիւնը, զոր հնար էր միւսանգամ վերանորոգել։ Ուստի և Անգղիացւոց ժրութեամբ ու գործունէութեամբ՝ Աղէն հետզհետէ մեծցաւ, բազմացաւ ու զօրացաւ. այնպէս որ զօրդիս Բրիտանական կայսրութեան ամենէն կարևոր կայաններէն մէկն եղած է։ Հոն, 'ի Սթիմըր բօյնթ նաւահանգիստ՝ կը ժողովին այն ամենայն շոգենաւք որ 'ի Հնդիկս, 'ի Չինաստան, յԱւստրալիա, և յայլ տեղիս կ'ուղևորին։ Իր դիրքը և իր հզօր բերդերովը Կարմիր ծովուն մուտք կը տիրէ։ Պահապան զօրքը 1000 հոգիէ կը բաղկանայ. իսկ բնիկ ժողովրդեան թիւը երեսուն հազարի կը հասնի։

ՅԱղէնէ շոգենաւնիս խարիսխն առնելով 'ի Պապ-էլ-Մանտէպէ, Արտասուաց դրանն, դէպ 'ի Կարմիր ծովը կը մտէ։ Գուցէ հասարակածին ջերմութեանց կիրթք՝ ոչ ևս կը զգամք այն խեղդիչ անհանդուրժելի ջերմութիւնն որ Եւրոպէն գալով այս ծովուս մէջ բղձացի։ Նա մանաւանդ աւելի զով կը գտնեմք անոր

մրայէն ելնչած օդը։ Միայն շոգենաւնուս ծանր ընթացքն է որ քիչ մը անհամբերութիւնս կը զկծեցնէ։ Բայց հուսկ ուրեմն տասնօրեայ ճանապարհորդութենէ ետքը կը հասնիմք 'ի Սուէզ։ Հոն ինձ կը հանէր ծովագնացութեանս չափին լրումը, և հարկ էր ցամաքէն երկաթուղեաւ յԱղեքսանդրիա իջնել։ Սակայն ընկերութեան սակաւութիւնը այնպիսի մտերմութիւն ձգած էր մեր և նաւապետաց մէջ, որ չուզեցին թողուլ զիս մեկնիլ. այլ ստիպեցին Սուէզի պարանոցին մէջէն իջնել մինչև ցՊորդ Սայիտ, ուստի ուղևորելու էր շոգենաւը դէպ 'ի Թրիեստ։

Ի Սուէզ օր մի գաղարեցանք, մնալով կարգադիր պատուիրին որ մեզի ակնարկէ պարանոցին անցքը մտնելու ժամը։ Յետ այն աննշան ծովակը իջնելու 'ի խնդիր ժամավաճառութեան, երեկոյեան ժամը հինգին կը մտնենք այն նեղ անցքը՝ ուսկից յառաջացեր էր քան զմեզ Գաղղիացի պատերազմական շոգենաւ մի։ Ջրանցքին երկուստեք անմխիթար աւազուտք. միայն մէկ երկու աղքատիկ խրճիթ կը տեսնեմք, ուսկից փէլլահ տղայք և աղջիկունք փութալով շոգենաւին ետևէն կ'ընթանան պաքշիշ, պաքշիշ կանչելով։ Պըտուղք, հաց, և դրամ նաւէն ցամաքը կը նետուին, զորոնք այն տղայք ժողովելով դեռ ևս չեն գոհանար, այլ անձանձիր շոգենաւին ետևէն կը շարունակեն ընթանալ նոյն ձայնը արտաբերելով։

Ջրանցքս կամ պարանոցս, որում 'ի բազմաց կ'անձկայի տեսանտես ըլլալու, անձուկ է յոյժ, և հարկ է որ շոգենաւք մի զմիոյ կնի կարգաւ քալեն. տեղ տեղ իսկ շատ է միջին գծէն մեդրի չափ խոտորիլ որ նաւը աւազին մէջ խրի։ Ուրիշ զգուշութիւն մըն ալ կայ ընելիք. երկուստեք գագցես շարժուն աւազուտք ըլլալով հարկ է որ շոգենաւք ծանր ծանր ընթանան, որպէս զի

կարելի եղածին չափ երկու կողմէն աւազք անշարժ մնան և չսահին դէպ 'ի վար 'ի ջրանցքը։ Գիշերը նմանապէս քալելը արգելեալ է. որ կէտին վրայ օրը տաբաժամի հարկ է նաւը դադարի, պարաններ երկընցընէ և ամուր մը ցամաքին վրայ պրկէ, որովհետև խարխափ ձգելը արգելեալ է. արևուն ծագելովը դարձեալ իւր ընթացքը յառաջ կը վարէ։

Սոյնպէս և մեք այս կարգադրութեանս սովորեցանք հետևելու, յետ երկու ժամ քալելէն։ Օրը երեկոյացեալ էր և անապատի գիշեր մը իւր հովանին կամաց կամաց մեր վրայ կը տարածէր. անընդհատ անմարդի կէտի մը վրայ ինկած էինք, ու խորին լռութիւն մի մեր չորս դին կը տիրէր. հազիւ որչափ աչք կը զօրէր՝ աւազուտք էին մեր աջ դին, աւազուտք էին մեր ձախ դին։ Ա՛ռ 'ի չգոյէ զբաղմանց կորթ ձգեցինք 'ի փորձ այն ջրանցքին ջրոց ուր կ'ըսեն թէ ձկանց առատութիւն կայ. և փորձը յաջողեց՝ հզօր կարթաւորն նահատակ մատչելով խոշոր ձուկ մի որ երկրորդ աւուր ճաշը յարդարեց։ Գիշերը յառաջացեր էր և ես դեռևս նաւակամրջին վրայ բազմեալ Լիբիոյ երկնից աստղերը կը դիտէի և այն ընդարձակ աւազուտք որ միայն գազանաց ասպարէզ են։ Ո՛րչափ կը փափագէի տեսնել անապատին ամենէն առիւծը որ սովալլուկ մեր ապաստանարանին մօտը որոնէր. ուշադիր ունկն կը մատուցանէի այն խորին լռութեանը մէջէն ու կ'երևակայէի լսել անոր մռնչիւնը. սակայն ոչ առիւծ և ոչ այլ ամեհի գազան մերձեցաւ անհանգիստ ընել մեր կայանքը։ Եւ այսպէս անդորրաբար գիշերն անցաւ և լուսացաւ օրը յորում նաւուն պարանքն լուծելով յառաջ վարեցինք մեր ընթացքը։

Կը փութայինք անհամբերաբար այն ամայութենէն ելնել, և անփորձ ջրանցքին պատահարաց՝ կը յուսա-

յինք նոյն գիշերն 'ի Բորդ Սայիտ ժամանել. սակայն փորձ նաւապետաց սիրտը ամեն քայլին կը տրոփէր. արդեօք առաջիկայ ճամբան մինչև ցվերջ ազատ պիտի գտնենք։ Եւ ահա յանակնկալս, յետ երկուց ժամուց ընթացքէն, դադարելու պատուէրը կը հասնէր ողջոյն գծին վրայ գտնուող շոգենաւուց։ Գաղղիացի պատերազմական շոգենաւ մը մեր առջևէն լայն աւազանի մը մէջ կը դադարէր. անոր ձախ դին և գրեթէ կից մեք խոկ պարանակապ կանգ կ'առնէինք. և այլ շոգենաւք որ մեր ետևէն կու գային ետևէ ետև ջրանցքին վրայ անշարժ կը շարուէին։

Այս բանի դադարին պատճառն անգղիական բեռնաւորեալ շոգենաւ մի էր, որ ջրանցքին մէկ կողմը ցամաքին վրայ նստած անցքը կը խափանէր։ Արդէն աշխատելու հետ էին որ ջրի վրայ քաշեն. բայց այնպէս խրած էր աւազին մէջ որ ձգող շոգենաւուց ամենայն ճիգն ունայն կը հանէր. հարկ էր վերջին փորձըն փորձել, որ էր անոր բեռը թեթևցընել. և դժբաղդաբար այս գործն երկարատև ըլլալու էր։ Բայց չկար այլ ճար եթէ ոչ համբերել, և ով սովոր էր համբերելու լաւութեամբ կը տանէր. բայց ծովագնացից անհամբերութիւնն՝ որ իրենց ազատ ընթացքին մէջ խափան չեն սիրեր՝ օրհնութեանց նորակերպ պսակ մը կ'արտասանէր այն դժբաղդ շոգենաւին և անոր վարիչներուն 'ի պատիւ։

Օրը երեկոյացաւ և գիշերը միւսանգամ ծածկեց զմեզ, և անհամբերութիւնը սկսաւ սրտերնիս նեղել. կը յուսայինք երկրորդ օրն արձակման ազդը լսել. բայց առաւօտուն լրումը տիրեց մեզի երբ նաւապետը ազդեց թէ և ոչ նոյն օրը յառաջելու յոյս կար։ Ի՞նչ ընելու էինք այն անընդհատ անապատին մէջ և կիզող արեգին տակ. ո՞ր կողմը դարձնէինք աչքերնիս՝

անապատ աւազուտ մը կը տեսնէինք, աւազ նուրբ ու դեղնորակ, որ թեթեւ հովիկ մը շոգենաւին վրայ կը թափէր։ Ողջոյն մթնոլորտն խիկ կարծես այն նուրբ աւազով յագեալ էր. ջերմ դեղնորակ փոշի մը կը նմանէր որ հորիզոնին վրայէն բարձրանալով երկնից կապուտին ջերմ, դեղնագոյն, կարմիր երանգ մը կը տպաւորէր։ Մեր նաւէն քիչ մը անդին աւազուտին վրայ տեղ տեղ փայտեայ խուցեր անկուած էր, նման թէ այն աւազին տակ հանգուցելոյ Փրիատանէի մը մնացորդք կը հանգչէին։ Ի հեռուստ Լիբիոյ լերանց մութ մանուշակագոյն շղթայն այն ամայութեան տխրութիւնը կարծես քիչ մը կ՚ամոքէր։ Սակայն ճանճից բազմութիւնն անտանելի էր. կարծես բռնաւոր Փարաւոնին պատուհասը դեռ եւս կը տեւէր։

Եթէ մխիթարանք մի կար մեզի այն վայրի տեղւոյն մէջ, պատերազմական նաւուն զինուորական կրթութիւններն ու երաժշտութիւնն էին, որ օրը քանի մի անգամ մեր կենաց միակերպութիւնը կը կտրէին։ Միանգամ եւս փորձեցինք ցամաքն իջնելու ու մերձակայ կայարանին պաշտօնատան երթալու։ Անոր բոլորը փոքր պարտիզիկ մը ձեւացուցած էր, որու դուռը բաց գտնելով եւ անպահապան համարձակեցանք մտնելու շուրջ գալու։ Ոմն որ ՚ի հանդիպոյ կու գար՝ քերեց բավերնէս խոժոռ հայեցուածքով։ Առանց ուշ դնելու շարունակեցինք յառաջել. բայց սպառնալից ձայն մը ականջս խայթեց.

— Աֆիգուս, կ՚ըսէր յանուն էն, նա փանէ գա... գօն։

Այս բառերն կ՚ըլլար ինձ հասկցնելու թէ արեւելից գանէրն հասած էինք. զգաստ ընկերացս դառնալով փութացուցի տեղէն հեռանալու, ու միւս անգամ դարձանք ՚ի շոգենաւ։

Լուսացաւ հուսկ ուրեմն մեր բանի կայարանին երրորդ օրը, եւ ահա ՚ի ցնծութիւն մեր ամենեցուն՝ եկաւ յառաջելու ազդը. խրածնաւը բանազերծ եղած՝ վերջապէս շարժեր էր՝ նաւէն եկողներուն անցք բանալով։ Ուրախութեամբ պարանները լուծուեցան եւ ջրանցքին մէջէն սկսանք յառաջել. մեր նաւէն տասնըմէկ շոգենաւաց գրօշակք կը տեսնուէին, որոց մեծագոյն մասը Անգղիացի էին։ Այն ուղղագիծ ջրանցքին երկու կողմէն միակերպ նոյն անվախճանելի աւազուտից ամայութիւնն էր։ Երբեմն երբեմն միայն, չորչափ յառաջ կը մատչէինք, մէկ քանի ուղտ, մէկ քանի փէլլահ կը տեսնէինք, որմէ կը գուշակէինք թէ մերձակայ բնակութեանց տեղի մի ըլլալու էր։ Քիչ մը անդին՝ հեռուները՝ լճերու ջրին քով տեսակ տեսակ թռչնոց եւ անհաւն կռունկներու լեգէոններ։

Երեւակայութեամբ կը մտածէինք թէ երկու աշխարհաց մէջէն կը քալէինք. մեր աջ դին ունէինք զԱսիա, մեր ձախ դին զԱփրիկէ, որու անմահ բրգանց գագաթները կը գուշակէինք ՚ի հեռուստ։ Ո՛րչափ պատմական յիշատակօք սրտերնիս կը բաբախէ։ Սակայն մեր անփորձ ընթացքը վերջապէս այն նեղ ջրանցքէն զմեզ արձակը կը հանէ ՚ի Լեղի անուանեալ Լճերը։ Ընդարձակ ծովակք են գոգցես, ուր թոյլ է ամենեցուն ընթացքը երագել։ Շոգւոյ ուժը կը սաստկանայ, ընթացքը կ՚երագէ եւ ամէնը կը ճգնին յառաջագէմ նահատակ առաջին հասնիլ միւս ջրանցքին մուտից առջեւ։ Գաղղիական շոգենաւը՝ քան զմեզ ծանրաքայլ՝ միշտ մեր ընթացքը կը խափանէ, մինչեւ առաջին ինքը լիճը կտրելով ջրանցքը կը մտնէ, եւ մենք կը հետեւինք իրեն։

Ընթացքնիս դարձեալ աւազուտից մէջէն կը շարունակի, մինչեւ կ՚ելլենք միւսանգամ արձակը ՚ի լճէն

Դիմսահ։ Մեր ձախակողմը, գոգցես իբր օվասիս յանապատի, կը ներկայանայ Իսմայիլիա 'ի հեռուստ. անոր չորս կողմը և 'ի հեռուստ որչափ աչք կը զօրէ՝ անհուն աւազոց և աւազուտ բլրոց ասպարէզ։ Այլ մեզ հարկ է այս լճիս մէջ առ վայր մի դադարիլ, մինչև 'ի հանդիպոյ ջրանցքին մէջէն եկող շոգենաւք արձակը ելնեն և անցքը ազատ թողուն։

Հուսկ ուրեմն ժամը կը հասնի և մենք կը մտնեմք ջրանցքին վերջին մասը որ զմեզ 'ի Բորդ Սայիտ պիտի հանէ։ Տեղացի նաւակք պտուղներով բեռնաւորեալ կը մերձենան շոգենաւին։ Ֆէլլահք մագլցելով վեր կը դիմեն ընտիր նարինջներ մատուցանելով, որ յայժ 'ի դէպ կու գան իրենց քաղցրութեամբը մեր ջերմին տապը զովացնելու։ Նաւապետք մատնանիշ ընելով անուշան Քանդարան՝ մեզի կը ցուցընեն. սակայն մեր կրծոց մէջէն ցնծութեան ձայն մը կը փրթի երբ երեկոյեան դէմ Բորդ Սայիտի հանդէպ խարիսխ կը ձգենք։

Հոս հարկ էր ինձ հրաժարիլ ընկերութենէն ու շոգենաւը թողլով, այլով միջոցաւ գնալ յԱղեքսանդրիա։

Բորդ Սայիտ աննշան տեղի մի է. սակայն քիչ ժամանակի մէջ ըրած յառաջադիմութենէն գուշակել կու տայ իւր ապագայ յաջողութիւնը։ Ֆէլլահներու քաղաքը, որ ծովափէն մղոնի մը չափ հեռի է, հնացեալ հողաշէն ու փայտաշէն տուներու կոյտ մըն է։ Փողոցներն աղտեղի, գարշահոտ ջրերը անոնց մէջ տեղը լճացած. Թափառական շանց բազմութիւնն ամեն դին. ճանճերու լէգէոնները անպատմելի։ Սակայն բուն ծովափին մօտ նոր քաղաք մի կը սկսի կանգնիլ, որ թուի թէ մեծաւ մասամբ Յունաց ձեռքն է։

Հետզհետէ հաւանական է որ վաճառականութեան կեդրոն մը ըլլայ, որովհետև առ հասարակ ամեն ազգի վաճառականական շոգենաւուց ժամատեղի է։ Գլխաւոր փողոցը փոքր վաճառականութեան խանութներու շարք են, ուր արևելեան քաղաքաց ամեն տեսակ ճարտարութեան նիւթեր կը գտնուին։ Ժողովրդեան ու խանութպանաց մեծագոյն մասը Յոյն կը թուի։ Արճանոցաց բազմութիւն մը ամենդին ցրուած է, անոր համար ալ անկարգութիւնք անպակաս են, կ'ըսեն։ Ընդհանրապէս կը զուրցուի թէ մեծ զգուշութիւն պէտք է քաղաքս ընակելու, որովհետև շատ արկածք, գողք, մարդասպանք և կախաղանէ փախչողք հոս կ'ապաւինին։

Քաղաքէս գաղափար մը ունենալու կէս ժամ իսկ շատ է. ես 'ի բռնադատութենէ ստիպեալ գիշեր մը անցուցի, ու երկրորդ օրը առաւօտեան շոգենաւով մը դէպ 'ի յԱղեքսանդրիա ուղևորեցայ։

Ի Բորդ Սայիտէ յԱղեքսանդրիա ութևտասն ժամու ճանապարհ է։ Ծովը անդորր, գիշերը պարզ, շատ զբօսալի էր այն ծովափանց հեռուէն քերել։ Սակայն նաւերնիս խառնիճաղանճով հոծ էր. ութ հարիւր ոխնլքոր ռամիկ Ռուս ուխտաւորք մեզի ուղեկից էին դէպ յԵրուսաղէմ դիմելով. նաւուն մեծագոյն մասը գրաւած՝ երթևեկն անհնարին կ'ընէին, և իրենց աղաղակաւն ու շփոթիւը բոլոր վայրը կը լեցընէին։

Առաւօտը լուսացաւ և արեգը հորիզոնը պատռելով իւր ոսկեփայլ ճառագայթները սփռեց ընդհանուր Միջերկրականին երեսը, որու հեզատեսիլ ջրերն աւերելով ետևնիս կը ձգէինք։ Միջօրէին մօտ՝ Աղեքսանդրիոյ աւազուտ ափունքը սկսան աչքենիս նկարել։ Ի հեռուստ այն ծովափք ամայի, անկենդան և

մարդկային ձգումներէն լքեալ կը թուին, սակայն անոնց տխուր ամայութեան երեւոյթը ցիրուցան երկայնարուն արմաւենեաց ցանցառաշեր գագաթները կ'ամոքեն։ Այն տխանց գորշագոյն կարմրատես աւազուտից վրայէն, ուր գոգցես յարատեւ հրակէզ արեւամնն բուսականութեան կանաչութիւնը կը սպառէ, սագիս անդին չէնք մը, աշտարակ մը, բերդի մը աւերակ որմունք, և շատ մը հողմաղացք կը կանգնին. կարծես անհետացած մարդկութեան մը շիրիմք են կամ լքեալ մնացորդք։ Այլ գիս փոխարքայի մը կխաւեր ուրքունիքը ինձ մատնանիշ կ'ընեն, անհետացած փառաւորութեան մը լքեալ մնացորդն, հողմոց և օդոց անբարեխառնութեանց ձեռքը մատնուած մինչև չմնայ քար քարի վրայ որ չքայքայի։

Հետզհետէ որ դէպ 'ի Նաւահանգիստ կը յառաջենք՝ հնաւոր քաղաքին շէնքերը կը մերձենան, ծովուն վրայ կենսական շարժման մընշանները կը սկսին տեսանուիլ, նաւուց բազմաթիւ կայմք իբր խառնախուռ հորիզոնին միջոցը կը պատեն, շոգենաւուց ծուխը երկինքը կը մթնցնէ, և բազմաթիւ մակոյկք ջրին երեսն ամենայն ուղղութեամբ կոհակաբեկ կ'ընեն։

Շոգենաւին կամրջին վրայ նաւուղիղն ուշադիր՝ իւր հրամանները կը կրկնապատկէ, նաւը ծանր ծանր կը յառաջէ մինչև հուսկ ուրեմն իւր ակնարկելովը խարիսխը կ'արձըկի. մեր գիտեալ նպատակին հասած էինք։

Այլ ինչպէս կարելի է բացատրել այն Բաբիլոնի խառնակութիւնն որ անմիջապէս միջոցը պատեց։ Արտաքուստ 'ի ստորև բազմաթիւ խնդրակք որպէս թէ յարձակմամբ նաւն առին։ Ի ներքուստ ութ հարիւր խառնիճաղանճ սինլքորք մուտից ու ելից միջոցները գրաւեցին. ահաւոր աղաղակաց խառնաձայնու-

թիւնը մինչև երկինքը կը բարձրանար. ձեռք, ոտք, բերանք, ամենայն ինչ շարժման մէջ էին. ոչ նաւէն վար նաւակներն իջնալ հնար էր, ոչ գրաէններս մտանել կարելի էր։

Յուարեալ, տարտամ, կանգուն, նաւուն կողին յեց՝ այն բազմաթիւ նաւակաց մէջէն անհամբերաբար բարեկամաց ներկայութիւնը կը յտեսեմ. այլ որ կողմն աչքս դարձնեմ անհնարին է այն խառնակութեան մէջէն բան մը որոշել։ Իւ. ինչպէս կարելի էր ու մեք այն մոխից առջևը խտացեալ բազմութիւնը ճեղքել ու ներս գալ։

Ինչպէս արեւու ճառագայթ մը որ յանկարծ ճեղքի մը միջէն մութ գտնելով սենեկին խաւարը կը փարատէ, սոյնպէս և ես տարտամութենէս սթափեցայ գինուորականի մը ներկայութիւնը տեսնելով որ այն խառնիճաղանճ բազմութիւնը կը ճեղքէր ու ետեւէն եկողներուն ճամբայ կը բանար։ Ռէֆիգեան Կարապետ և Արթին Փէյերն էին, Աղեքսանդրիոյ համազգային Ատենին դատաւորք, որ այլ ենթակայ պաշտօնէիւք ու բարեկամօք կու գային գիս իրենց տունը առաջնորդել։ Զուարթութեան լոյս մը ծագեց սրտիս վրայ. վեցամսեայ պանդխտութեան միայնութիւնս կը մերկանար, և այնուհետև մտերիմ սիրելեաց մէջ կը գտնուէի, 'ի դիւրութիւն և 'ի հանգիստ։

7576
7577
7578

0003740
0003741
0003742

20133

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0003742

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0003741

Г-41

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0003740